POPULAR EDITION

Works of Shankaracharya

IN ORIGINAL SANSKRIT

VOL. II, PART II

THE

UPANISHADBHASHYA

(BRIHADARANYAKOPANISHAD)

EDITED BY

Hari Raghunath Bhagavat, B.A.

Second Edition

ASHTEKAR & Co.

POONA

1928

ॐ तत्सत् ।

श्रीशंकराचार्यविरचितग्रंथसंग्रहः ।

द्वितीये संपुटे द्वितीयो भागः ।

उपनिषद्भाष्यम्

रा. रा. हरि रघुनाथ भागवत

इत्यनेन गार्ग्यगोत्रजचित्तपावनब्राह्मणेन
पुण्यपत्तनस्थेन संशोधितम् ।

द्वितीयं संस्करणम् ।

पुण्यपत्तने

अष्टेकर कंपनी

इत्येतैः प्राकाश्यं नीतम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५०

Published by

H. R. BHAGAVAT, BHAGAVAT HOUSE, SADASHIVA PETH

POONA CITY.

Printed at

THE BANGALORE PRESS, 'LAKE VIEW', MYSORE ROAD

BANGALORE CITY

3333-27·

भूमिका ।

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितग्रंथसंग्रहस्यास्मिन्द्वितीये संपुटे ईशावास्यादिदशोपनिषदः सभाष्याः संगृहीताः । एता उपनिषदः श्रीमदाचार्यैः केन क्रमेण भाष्येणालंकृता इत्येतन्निर्णेतुं न किंचिदस्ति साधनमित्यवधार्य मयाऽकारादिवर्णानुक्रमेणैव ता अत्र मुद्रयिताः । अष्टोत्तरशतोपनिषदां मध्ये एता दशैव प्रधानाः । एतासामेव भाष्यं प्रस्थानत्रयीगतम् । अत एतासामेवास्मिन्भागे संग्रहः कृतः । अन्या अपि श्वेताश्वतर-जाबाल-कौषीतकि-मैत्रायणि-कैवल्य-नारायणाद्युपनिषदः शंकराचार्यैस्तत्र तत्रोदाहृता दृश्यन्ते । तद्गतं भाष्यं तु नोपलभ्यते । श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्यं शंकराचार्यविरचितमिति यद्यप्यानंदाश्रमग्रंथावल्यां प्रकाशितं, तथापि न सा भगवत्पादकृतिरिति मन्येऽल्पमतिरहम् । नापि श्वेताश्वतरोपनिषत्प्रस्थानत्रय्यामंतर्भूता । नचापि शृंगेरिपीठाधिपत्याज्ञया प्रकाशितायां श्रीरंगस्थवाणीविलासमुद्रणालये मुद्रितायां शांकरग्रंथावल्यां श्वेताश्वतरोपनिषद्भाष्यं संगृहीतम् । अतोऽस्मिन्संग्रहे न तत्संगृहीतम् ॥

पुण्यनामकं पत्तनम् ।
वर्षप्रतिपत् १८५०

भागवतोपाह्वो रघुनाथसूनुः हरिशर्मा ।

प्रतीकानुक्रमणिका ।

(बृहदारण्यकोपनिषत्)

॥ ॐ ॥

श्रीमच्छंकराचार्यविरचितभाष्ययुता

बृहदारण्यकोपनिषत् ।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

"उषा वा अश्वस्य" इत्येवमाद्या वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषत् । तस्या इयमल्पग्रंथा वृत्तिरारभ्यते संसारव्याविवृत्सुभ्यः संसारहेतुनिवृत्तिसाधन-ब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये । सेयं ब्रह्मविद्या उपनिषच्छब्दवाच्या तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यंतावसादनात् । उपनिपूर्वस्य सदेस्तदर्थत्वात् । तादर्थ्यात् ग्रंथोऽप्युपनिषदुच्यते ॥

सेयं षडध्यायी अरण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकम् । बृहत्त्वात्परिमाणतो बृहदारण्यकम् । तस्यास्य कर्मकांडेन संबंधोऽभिधीयते । सर्वोऽप्ययं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां अनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरः सर्वपुरुषाणां निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरिहारयोरिष्टत्वात् । दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारो-पायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वान्नागमान्वेषणा । न चासति जन्मांतर-संबंध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मांतरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा स्यात् । स्वभाव-वादिदर्शनात् । तस्माज्जन्मांतरसंबंध्यात्मास्तित्वे जन्मांतरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारो-पायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्तते । 'येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके' इत्युपक्रम्य 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्येवमादिनिर्णयदर्श-नात् । 'यथा च मरणं प्राप्य' इत्युपक्रम्य 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयान्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥' इति च । 'स्वयं ज्योतिः' इत्युपक्रम्य 'तं विद्याकर्मणी समान्वारभेते' 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इति च । 'ज्ञपयिष्यामि' इत्यु-

पक्रम्य 'विज्ञानमयः' इति च व्यतिरिक्तात्मास्तित्वम् । तत्प्रत्यक्षविषयमेवेति चेत् । न । वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात् । नहि देहांतरसंबंधिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युर्नास्त्यात्मेति वदन्तः । न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति घट इति । स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनान्नेति चेत् । न । निरूपितेऽभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ विप्रतिपत्तिर्भवति । वैनाशिकास्त्वहमितिप्रत्यये जायमानेऽपि देहांतरव्यतिरिक्तस्य नास्तित्वमेव प्रतिजानते । तस्मात्प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यात् प्रत्यक्षात् नात्मास्तित्वसिद्धिः । तथानुमानादपि । श्रुत्या आत्मास्तित्वे लिंगस्य दर्शितत्वाल्लिंगस्य च प्रत्यक्षविषयत्वान्नेति चेत् । न । जन्मांतरसंबंधस्याग्रहणात् । आगमेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिंगविशेषैश्च तदनुसारिणो मीमांसकास्तार्किकाश्च अहंप्रत्ययलिंगानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवाणीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षश्चानुमेयश्चात्मेति ॥

सर्वथाप्यस्त्यात्मा देहांतरसंबंधीत्येवं प्रतिपत्तुर्देहांतरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषार्थिनस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्मकांडमारब्धम् । न त्वात्मनः इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छाकारणं आत्मविषयमज्ञानं कर्तृभोक्तृस्वरूपाभिमानलक्षणं तद्विपरीतब्रह्मात्मस्वरूपविज्ञानेनापनीतम् । यावद्धि तन्नापनीयते तावदयं कर्मफलरागद्वेषादिस्वाभाविकदोषप्रयुक्तः शास्त्रविहितप्रतिषिद्धातिक्रमेणापि प्रवर्तमानो मनोवाक्कायैर्दृष्टादृष्टानिष्टसाधनानि अधर्मसंज्ञकानि कर्माण्युपचिनोति बाहुल्येन, स्वाभाविकदोषबलीयस्त्वात् । ततः स्थावरान्ताधोगतिः । कदाचिच्छास्त्रकृतसंस्कारबलीयस्त्वम् । ततो मनआदिभिरिष्टसाधनं बाहुल्येनोपचिनोति धर्माख्यम् । तत् द्विविधम्— ज्ञानपूर्वकं केवलं च । तत्र केवलं पितृलोकादिप्राप्तिफलम् । ज्ञानपूर्वकं देवलोकादि ब्रह्मलोकांतप्राप्तिफलम् । तथाच शास्त्रं "आत्मयाजी श्रेयान्देवयाजिनः" इत्यादि । स्मृतिश्च "द्विविधं कर्म वैदिकम्" इत्याद्या । साम्ये च धर्माधर्मयोः मनुष्यत्वप्राप्तिः । एवं ब्रह्माद्या स्थावरान्ता स्वाभाविकाविद्यादिदोषवती धर्माधर्मसाधनकृता संसारगतिः नामरूपकर्माश्रया तदेवेदं व्याकृतं साध्यसाधनरूपं जगत्प्रागुत्पत्तेरव्याकृतमासीत् । स एष बीजांकुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणः अनादिरनंतोऽनर्थ इत्येतस्माद्विरक्तस्याविद्यानिवृत्तये तद्विपरीत-

ब्रह्मविद्याप्रतिपत्त्यर्थोपनिषदारभ्यते ॥

अस्य त्वश्वमेधकर्मसंबंधिनो विज्ञानस्य प्रयोजनं— येषामश्वमेधे नाधिकारस्तेषामस्मादेव विज्ञानात्फलप्राप्तिः । "विद्यया वा कर्मणा वा" "तद्धैतं लोकजिदेव" इत्येवमादिश्रुतिभ्यः । कर्मविषयत्वमेव विज्ञानस्येति चेत् । न । "योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद" इति विकल्पश्रुतेः । विद्याप्रकरणे चाम्नानात् कर्मान्तरे च संपादनदर्शनात् विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिरस्तीत्यवगम्यते । सर्वेषां च कर्मणां परं कर्माश्वमेधः । समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वात् । तस्य चेह ब्रह्मविद्याप्रारंभ आम्नानं सर्वकर्मणां संसारविषयत्वप्रदर्शनार्थम् । तथाच दर्शयिष्यति फलमशनायामृत्युभावम् । न नित्यानां संसारविषयफलत्वमिति चेत् । न । सर्वकर्मफलोपसंहारश्रुतेः । सर्वं हि पत्नीसंबद्धं कर्म । 'जाया मे स्यादेतावान्वै कामः' इति निसर्गत एव सर्वकर्मणां काम्यत्वं दर्शयित्वा, पुत्रकर्मापरविद्यानां च 'अयं लोकः पितृलोको देवलोकः' इति फलं दर्शयित्वा, त्र्यन्नात्मकतां चांते उपसंहरिष्यति 'त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म' इति । सर्वकर्मणां फलं व्याकृतं संसार एवेति । इदमेव त्रयं प्रागुत्पत्तेस्तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तदेव पुनः सर्वप्राणिकर्मवशाद्व्याक्रियते बीजादिव वृक्षः । सोऽयं व्याकृताव्याकृतरूपः संसारोऽविद्याविषयः क्रियाकारकफलात्मकतया आत्मरूपत्वेनाध्यारोपितः अविद्ययैव मूर्तामूर्ततद्वासनात्मकः । अतो विलक्षणोऽनामरूपकर्मात्मकोऽद्वयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोपि क्रियाकारकफलभेदादिविपर्ययेणावभासते । अतोऽस्मात्क्रियाकारकफलभेदस्वरूपात् एतावदिदमिति साध्यसाधनरूपाद्विरक्तस्य कामादिदोषकर्मबीजभूताविद्यानिवृत्तये रज्ज्वामिव सर्पविज्ञानापनयाय ब्रह्मविद्या आरभ्यते ॥

तत्र तावदश्वमेधविज्ञानाय 'उषा वा अश्वस्य' इत्यादि । तत्राश्वविषयमेव दर्शनमुच्यते प्राधान्यादश्वस्य । प्राधान्यं च तन्नामांकितत्वात्क्रतोः प्राजापत्यत्वाच्च ॥

ॐ । उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः । सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माश्वस्य मेध्यस्य । द्यौः पृष्ठमंतरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे अवांतरदिशः पर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मांसानि । ऊवध्यं सिकताः

सिंधवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्धो निम्लोचञ्जघनार्धो यद्विजृंभते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥१॥

उषा इति, ब्राह्मो मुहूर्त उषाः । वैशब्दः स्मारणार्थः, प्रसिद्धं कालं स्मारयति । शिरः प्राधान्यात् । शिरश्च प्रधानं शरीरावयवानाम् । अश्वस्य मेध्यस्य मेधार्हस्य यज्ञियस्योषाः शिर इति संबंधः । कर्मांगस्य पशोः संस्कर्तव्यत्वात्कालादिदृष्टयः शिरआदिषु क्षिप्यन्ते । प्राजापत्यत्वं च प्रजापतिदृष्टयध्यारोपणात् । काललोकदेवतात्वाध्यारोपणं च प्रजापतित्वकरणं पशोः । एवंरूपो हि प्रजापतिः । विष्णुत्वादिकरणमिव प्रतिमादौ । सूर्यश्चक्षुः शिरसोऽनंतरत्वात्सूर्याधिदैवतत्वाच्च । वातः प्राणो वायुस्वाभाव्यात् । व्यात्तं विवृतं मुखमग्निर्वैश्वानरः । वैश्वानर इत्यग्नेर्विशेषणम् । वैश्वानरो नामाग्निर्विवृतं मुखमित्यर्थो, मुखस्याग्निर्दैवतत्वात् । संवत्सर आत्मा । संवत्सरो द्वादशमासस्त्रयोदशमासो वा । आत्मा शरीरम् । कालावयवानां च संवत्सरः शरीरं, शरीरं चात्मा, 'मध्यं ह्येषामंगानामात्मा' इति श्रुतेः । अश्वस्य मेध्यस्येति सर्वत्रानुषंगार्थं पुनर्वचनम् । द्यौः पृष्ठं ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । अंतरिक्षमुदरं सुषिरत्वसामान्यात् । पृथिवी पाजस्यं पादस्यं, पाजस्यमिति वर्णव्यत्ययेन, पादासनस्थानमित्यर्थः । दिशश्च-तस्रोऽपि पार्श्वे पार्श्वेन दिशां संबंधात् । पार्श्वयोर्दिशां च संख्यावैषम्याद्युक्तमिति चेत् । न । सर्वमुखत्वोपपत्तेरश्वस्य पार्श्वाभ्यामेव सर्वदिशां संबंधाददोषः । अवांतरदिश आग्नेय्याद्याः पर्शवः पार्श्वास्थीनि । ऋतवोंऽगानि संवत्सरावयवत्वादंगसाधर्म्यात् । मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाणि संधयः संधिसामान्यात् । अहोरात्राणि प्रतिष्ठाः । बहुवचनात्प्राजापत्यदैवपित्र्यमानुषाणि, प्रतिष्ठाः पादाः प्रतितिष्ठत्येतैरिति । अहोरात्रैर्हि कालात्मा प्रतितिष्ठत्यश्वश्च पादैः । नक्षत्राण्यस्थीनि शुक्लत्वसामान्यात् । नभो नभस्था मेघा अंतरिक्षस्योदरत्वोक्तेः, मांसान्युदकरुधिरसेचनसामान्यात् । ऊवध्यं उदरस्थमर्धजीर्णमशनं सिकता विश्लिष्टावयवत्वसामान्यात् । सिंधवः स्यंदनसामान्यान्नद्यो गुदा नाड्यो बहुवचनाच्च । यकृच्च क्लोमानश्च हृदयस्याधस्ताद्दक्षिणोत्तरौ मांसखंडौ । क्लोमान इति नित्यं बहुवचनमेकस्मिन्नेव । पर्वताः काठिन्यादुच्छ्रितत्वाच्च । ओषधयश्च क्षुद्राः स्थावरा, वनस्पतयो महान्तो, लोमानि केशाश्च यथासंभवम् । उद्यन्नुद्गच्छन्भवति सविता

आमध्याह्नादश्वस्य पूर्वार्धो नाभेरूर्ध्वमित्यर्थः । निम्लोचन्नस्तं यन्नामध्याह्नाज्जघनार्धोऽपरार्धः पूर्वापरत्वसाधर्म्यात् । यद्विजृंभते गात्राणि विनामयति विक्षिपति तद्विद्योतते विद्योतनं मुखघनविदारणसामान्यात् । यद्विधूनुते गात्राणि कंपयति तत्स्तनयति गर्जनशब्दसामान्यात् । यन्मेहति मूत्रं करोत्यश्वस्तद्वर्षति वर्षणं तत् सेचनसामान्यात् । वागेव शब्द एवास्याश्वस्य वागिति, नात्र कल्पनेत्यर्थः ॥

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः संबभूवतुः । हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गंधर्वानर्वासुरानश्वो मनुष्यान्समुद्र एवास्य बंधुः समुद्रो योनिः ॥२॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अहर्वा इति सौवर्णराजतौ महिमाख्यौ ग्रहावश्वस्याग्रतः पृष्ठतश्च स्थाप्येते तद्विषयमिदं दर्शनम् । अहः सौवर्णो ग्रहो दीप्तिसामान्याद्वै । अहरश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायतेति कथम्? अश्वस्य प्रजापतित्वात् । प्रजापतिर्ह्यादित्यादिलक्षणोऽह्ना लक्ष्यते । अश्वं लक्षयित्वाऽजायत सौवर्णो महिमा ग्रहो, वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति यद्वत् । तस्य ग्रहस्य पूर्वे पूर्वः समुद्रे समुद्रो योनिर्विभक्तिव्यत्ययेन । योनिरित्यासादनस्थानम् । तथा रात्री राजतो ग्रहो वर्णसामान्याज्जघन्यत्वसामान्याद्वा । एनमश्वं पश्चात्पृष्ठतो महिमाऽन्वजायत, तस्यापरे समुद्रे योनिः । महिमा महत्त्वात् । अश्वस्य हि विभूतिरेषा यत्सौवर्णो राजतश्च ग्रहावुभयतः स्थाप्येते । तावेतौ वै महिमानौ महिमाख्यौ ग्रहावश्वमभितः संबभूवतुरुक्तलक्षणावेव संभूतौ । इत्थमसावश्वो महत्त्वयुक्त इति पुनर्वचनं स्तुत्यर्थम् । तथा च हयो भूत्वेत्यादि स्तुत्यर्थमेव । हयो हिनोतेर्गतिकर्मणो विशिष्टगतिरित्यर्थः । जातिविशेषो वा । देवानवहत् देवत्वमगमयत्प्रजापतित्वात् । देवानां वा वोढाऽभवत् । ननु निंदैव वाहनत्वम् । नैष दोषः । वाहनत्वं स्वाभाविकमश्वस्य स्वाभाविकत्वादुच्छ्रायप्राप्तिर्देवादिसंबंधोऽश्वस्येति स्तुतिरेवैषा । तथा वाज्यादयो जातिविशेषाः । वाजी भूत्वा गंधर्वानवहदित्यनुषंगः । तथाऽर्वा भूत्वाऽसुरान् । अश्वो भूत्वा मनुष्यान् । समुद्र एवेति परमात्मा बंधुर्बंधनं बध्यतेऽस्मिन्निति । समुद्रो योनिः कारणमुत्पत्तिं प्रति । एवमसौ शुद्धयोनिः शुद्धस्थितिरिति स्तूयते । "अप्सुयोनिर्वा अश्वः" इति श्रुतेः प्रसिद्ध

एव वा समुद्रो योनिः ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १.१.—

नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीत्। अशनाययाऽशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं कं ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥१॥

अथाग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते । तद्विषयदर्शनविवक्षयैवोत्पत्तिः स्तुत्यर्था । नैवेह किंचनाग्र आसीत् । इह संसारमंडले किंचन किंचिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषं नैवासीत् न बभूव । अग्रे प्रागुत्पत्तेर्मनआदेः ॥

किं शून्यमेव बभूव ? शून्यमेव स्यात् नेहैव किंचन इति श्रुतेः । न कार्यं कारणं वासीत् उत्पत्तेश्च । उत्पद्यते हि घटः । अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वम् । ननु कारणस्य न नास्तित्वं मृत्पिंडादिदर्शनात् । यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिता । अस्तु कार्यस्य न तु कारणस्य, उपलभ्यमानत्वात् । न । प्रागुत्पत्तेः सर्वानुपलंभात् । अनुपलब्धिश्चेदभावहेतुः सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं वोपलभ्यते । तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु । न 'मृत्युनैवेदमावृतमासीत्' इति श्रुतेः । यदि हि किंचिदपि नासीत् येनाव्रियते यच्चाव्रियते तदा नावक्ष्यत् 'मृत्युनैवेदमावृतं' इति । न हि भवति गगनकुसुमच्छन्नो वंध्यापुत्र इति । ब्रवीति च 'मृत्युनैवेदमावृतमासीत्' इति । तस्माद्येनावृतं कारणेन, यच्चावृतं कार्यं, प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीत् श्रुतेः प्रामाण्यादनुमेयत्वाच्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्यकारणयोरस्तित्वम् । कार्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्तिदर्शनात्, असति चादर्शनात्, जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते घटादिकारणास्तित्ववत् । घटादिकारणस्याप्यसत्त्वमेव अनुपमृद्य मृत्पिंडादिकं घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेत् । न । मृदादेः कारणत्वात् । मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारणं घटरुचकादेः, न पिंडाकारविशेषः । तदभावे भावात् । असत्यपि पिंडाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते । तस्मान्न पिंडाकारविशेषो घटरुचकादिकारणम् । असति तु मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणं, नतु पिंडाकारविशेषः । सर्वं हि कारणं कार्यमुत्पादयत्पूर्वोत्पन्नस्यात्मकार्यस्य तिरोधानं कुर्वत्कार्यान्तरमुत्पादयति । [illegible]

न च पूर्वकार्योपमर्दे कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात्पिंडाद्युपमर्दे कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः प्रागुत्पत्तेः कारणासत्त्वे । पिंडादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत् । पिंडादिपूर्वकार्योपमर्दे मृदादिकारणं नोपमृद्यते, घटादिकार्यान्तरेऽप्यनुवर्तते, इत्येतदयुक्तम् । पिंडघटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलंभादिति चेत् । न । मृदादिकारणानां घटाद्युत्पत्तौ पिंडादिनिवृत्तावनुवृत्तिदर्शनात् । सादृश्यादन्वयदर्शनं न कारणानुवृत्तेरिति चेन्न । पिंडादिगतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभासात्सादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः । न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धा व्यभिचारिता । प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्वत्रैवानाश्वासप्रसंगात् । यदि च क्षणिकं सर्वं तदेवेदमिति गम्यमानं तद्बुद्धेरप्यन्यद्बुद्ध्यपेक्षत्वे तस्या अप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वमित्यनवस्थायां तत्सदृशमिदमित्यस्या अपि बुद्धेर्मृषात्वात्सर्वत्रानाश्वासतैव । तदिदंबुद्ध्योरपि कर्त्रभावे संबंधानुपपत्तिः । सादृश्यात्तत्संबंध इति चेन्न । तदिदंबुद्ध्योरितरेतरविषयत्वानुपपत्तेः । असति चेतरेतरविषयत्वे सादृश्यग्रहणानुपपत्तिः । असत्येव सादृश्ये तद्बुद्धिरिति चेन्न । तदिदंबुद्ध्योरपि सादृश्यबुद्धिवदसद्विषयत्वप्रसंगात् । असद्विषयत्वमेव सर्वबुद्धीनामस्त्विति चेन्न । बुद्धिबुद्धेरप्यसद्विषयत्वप्रसंगात् । तदप्यस्त्विति चेन्न । सर्वबुद्धीनां मृषात्वेऽसत्यबुद्ध्यनुपपत्तेः । तस्मादसदेतत्सादृश्यात्तद्बुद्धिरिति । अतः सिद्धः प्राक्कार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः ॥

कार्यस्य चाभिव्यक्तिलिंगत्वात् । कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः । कथमभिव्यक्तिलिंगत्वादभिव्यक्तिलिंगमस्येति । अभिव्यक्तिः साक्षाद्विज्ञानालंबनत्वप्राप्तिः । यद्धि लोके प्रावृतं तमआदिना घटादिवस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत्प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति । तथेदमपि जगत्प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः । न ह्यविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्ये उपलभ्यते । न, तेऽविद्यमानत्वाभावादुपलभ्येतैवेति चेत् । न हि तव घटादिकार्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्युदिते आदित्ये उपलभ्येतैव । मृत्पिंडेऽसंनिहिते तमआद्यावरणे चासति विद्यमानत्वादिति चेत् । न । द्विविधत्वादावरणस्य । घटादिकार्यस्य द्विविधं ह्यावरणं, मृदादेरभिव्यक्तस्य तमःकुड्यादि प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तेर्मृदाद्यवयवानां पिंडादिकार्यान्तररूपेण संस्थानम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैव घटादिकार्यस्य आवृतत्वात् अनुपलब्धिः । नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्तु

अभिव्यक्तितिरोभावयोर्द्विविधत्वापेक्षः । पिंडकपालादेरावरणवैलक्षण्यादयुक्तमिति चेत् । तमःकुड्यादि हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टं, न तथा घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिंडकपाले । तस्मात्पिंडकपालसंस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्यावृतत्वात् अनुपलब्धिरित्ययुक्तं आवरणधर्मवैलक्षण्यादिति चेत् । न । क्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणेनैकदेशत्वदर्शनात् । घटादिकार्ये कपालचूर्णाद्यवयवानां अंतर्भावादनावरणत्वमिति चेत् । न । विभक्तानां कार्यान्तरत्वादावरणत्वोपपत्तेः । आवरणाभावे एव यत्नः कर्तव्य इति चेत् । पिंडकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादिकार्यमावृतत्वान्नोपलभ्यत इति चेत् । घटादिकार्यार्थिना तदावरणविनाशे एव यत्नः कर्तव्यो न घटाद्युत्पत्तौ । न चैतदस्ति । तस्मादयुक्तं, विद्यमानस्यैवावृतत्वादनुपलब्धिः इति चेत् । न । अनियमात् । न हि विनाशमात्रप्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्तिर्नियता । तमआद्यावृते घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तौ प्रयत्नदर्शनात् । सोऽपि तमोनाशायैवेति चेत् । दीपाद्युत्पत्तावपि यः प्रयत्नः सोऽपि तमस्तिरस्करणाय तस्मिन्नष्टे घटः स्वयमेवोपलभ्यते । न हि घटे किंचिदाधीयत इति चेत् । न । प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यते प्रदीपकरणे तथा प्राक्प्रदीपकरणात् । तस्मान्न तमस्तिरस्कारायैव प्रदीपकरणं, किं तर्हि प्रकाशवत्त्वाय । प्रकाशवत्त्वेनैवोपलभ्यमानत्वात् । क्वचिदावरणविनाशेऽपि यत्नः स्यात् । यथा कुड्यादिविनाशे । तस्मान्न नियमोऽस्त्यभिव्यक्त्यर्थिनावरणविनाश एव यत्नः कार्य इति । नियमार्थवत्त्वाच्च । कारणे वर्तमानं कार्यं कार्यान्तराणामावरणमित्यवोचाम । तत्र यदि पूर्वाभिव्यक्तस्य कार्यस्य पिंडस्य व्यवहितस्य वा कपालस्य विनाशे एव यत्नः क्रियेत, तदा विदलचूर्णाद्यपि कार्यं जायेत । तेनाप्यावृतो घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रयत्नान्तरापेक्षैव । तस्मात् घटाद्यभिव्यक्त्यर्थिनो नियत एव कारकव्यापारोऽर्थवान् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरपि सदेव कार्यम् । अतीतानागतप्रत्ययभेदाच्च । अतीतो घटोऽनागतो घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्वर्तमानघटप्रत्ययवन्न निर्विषयत्वं युक्तम् । अनागतार्थिप्रवृत्तेश्च । न ह्यसत्यर्थितया प्रवृत्तिर्लोके दृष्टा । योगिनां चातीतानागतज्ञानस्य सत्यत्वात् । असंश्चेद्भविष्यद्घट ऐश्वरं भविष्यद्घटविषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या स्यात् । न च प्रत्यक्षमुपचर्यते । घटसद्भावे ह्यनुमानमवोचाम । विप्रतिषेधाच्च । यदि घटो भविष्यतीति कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु घटार्थं

प्रमाणेन निश्चितं, येन च कालेन घटस्य संबंधो भविष्यतीत्युच्यते, तस्मिन्नेव काले घटोऽसन्निति विप्रतिषिद्धमभिधीयते । भविष्यन्घटोऽसन्निति, न भविष्यतीत्यर्थः । अयं घटो न वर्तत इति यद्वत् । अथ प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्येत, घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्तमानास्तावत्कुलालादयः, तथा घटो न वर्तत इत्यसच्छब्दस्यार्थश्चेन्न विरुध्यते । कस्मात् । स्वेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्तते । न हि पिंडस्य वर्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति । न च तयोर्भविष्यत्ता घटस्य । तस्मात्कुलालादिव्यापारवर्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते । यदि घटस्य यत्स्वं भविष्यत्ताकार्यरूपं तत्प्रतिषिध्येत, तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात् । नतु तद्भवान्प्रतिषेधति । न च सर्वेषां क्रियावतामेकैव वर्तमानता भविष्यत्त्वं वा । अपिच चतुर्विधानामभावानां घटस्येतरेतराभावो घटादन्यो दृष्टो, यथा घटाभावः पटादिरेव न घटस्वरूपमेव । न च घटाभावः सन्पटोऽभावात्मकः, किं तर्हि भावरूप एव । एवं घटस्य प्राक्प्रध्वंसात्यंताभावानामपि घटादन्यत्वं स्यात् । घटेन व्यपदिश्यमानत्वात् घटस्येतरेतराभाववत् । तथैव भावात्मकताऽभावानाम् । एवं च सति घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नास्ति । अथ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य यत्स्वरूपं तदेवोच्येत । घटस्येतिव्यपदेशानुपपत्तेः । अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्येत शिलापुत्रकस्य शरीरमिति यद्वत् । तथापि घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशो, न घटस्वरूपस्यैव । अथार्थान्तरं घटात् घटस्याभाव इति, उक्तोत्तरमेतत् । किंचान्यत्प्रागुत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासंबंधानुपपत्तिः । द्विनिष्ठत्वात्संबंधस्य । अयुतासिद्धानामदोष इति चेत् । न । भावाभावयोरयुतासिद्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता वा स्यान्न तु भावाभावयोरभावयोर्वा । तस्मात्सदेव कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धम् ॥

किंलक्षणेन मृत्युनाऽऽवृतमित्यत आह— अशनायया अशितुमिच्छा अशनाया सैव मृत्योर्लक्षणं तया लक्षितेन मृत्युनाऽशनायया । कथमशनाया मृत्युरिति । उच्यते— अशनाया हि मृत्युः । हिशब्देन प्रसिद्धं हेतुमवद्योतयति । यो ह्यशितुमिच्छति सोऽशनायानन्तरमेव हन्ति जंतून् । तेनासावशनायया लक्ष्यते [illegible] । [illegible]ऽशनाया धर्म इति स एष

बुद्ध्यवस्थो हिरण्यगर्भो मृत्युरित्युच्यते । तेन मृत्युनेदं कार्यमावृतमासीत् । यथा पिंडावस्थया मृदा घटादय आवृताः स्युरिति तद्वत् । तन्मनोऽकुरुत । तदिति मनसो निर्देशः । स प्रकृतो मृत्युर्वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षया तत्कार्यालोचनक्षमं मनःशब्दवाच्यं संकल्पादिलक्षणमंतःकरणमकुरुत कृतवान् । केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदिति उच्यते— आत्मन्वी आत्मवान्स्यां भवेयम् । अहमनेनात्मना मनसा मनस्वी स्यामित्यभिप्रायः । स प्रजापतिरभिव्यक्तेन मनसा समनस्कः सन्नर्चन्नर्चयन्पूजयन् आत्मानमेव कृतार्थोऽस्मीत्यचरच्चरणमकरोत् । तस्य प्रजापतेरर्चतः पूजयत आपो रसात्मिकाः पूजांगभूता अजायन्तोत्पन्नाः । अत्राकाशप्रभृतीनां त्रयाणामुत्पत्त्यनंतरमिति वक्तव्यं, श्रुत्यंतरसामर्थ्याद्विकल्पासंभवाच्च सृष्टिक्रमस्य । अर्चते पूजां कुर्वते वै मे मह्यं कमुदकमभूदित्येवममन्यत यस्मान्मृत्युः, तदेव तस्मादेव हेतोरर्कस्य अग्नेरश्वमेधक्रत्वौपयोगिकस्यार्कत्वं अर्कत्वे हेतुरित्यर्थः । अग्नेरर्कनामनिर्वचनमेतत् । अर्चनात्सुखहेतुपूजाकरणात् अप्संबंधाच्च अग्नेरेतद्गौणं नामार्क इति । य एवं यथोक्तमर्कस्यार्कत्वं वेद जानाति । कमुदकं सुखं वा नामसासान्यात् । ह वा इत्यवधारणार्थौ । भवत्येवेति । अस्मा एवंविदे एवंविदर्थं भवति ॥

आपो वा अर्कस्तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत । सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरवर्ततताग्निः ॥२॥

आपो वा अर्कः । कः पुनरसावर्क इति । उच्यते— आपो वै या अर्चनांगभूतास्ता एवार्कोऽग्नेरर्कस्य हेतुत्वात् । अप्सु चाग्निः प्रतिष्ठित इति । न पुनः साक्षादेवार्कस्ताः, तासामप्रकरणात् । अग्नेश्च प्रकरणम् । वक्ष्यति च 'अयमग्निरर्कः' इति । तत्तत्र यदपां शर इव शरो दध्न इव मंडभूतमासीत्तत्समहन्यत संघातमापद्यत तेजसा बाह्यान्तःपच्यमानं, लिंगव्यत्ययेन वा योऽपां शरः स समहन्यतेति । सा पृथिव्यभवत्स संघातो येयं पृथिवी साभवत् । ताभ्योऽद्भ्यो अंडमभिनिर्वृत्तमित्यर्थः । तस्यां पृथिव्यामुत्पादितायां स मृत्युः प्रजापतिरश्राम्यच्छ्रमयुक्तो बभूव । सर्वो हि लोकः कार्यं कृत्वा श्राम्यति । प्रजापतेश्च तन्महत्कार्यं यत्पृथिवीसर्गः । किं तस्य श्रान्तस्येत्युच्यते— तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य स्विन्नस्य तेजोरसस्तेज एव रसस्तेजोरसो, रसः सारो, निरवर्तत प्रजापतिशरीराग्निर्निष्क्रान्त इत्यर्थः । कोऽसौ निरवर्तत । अग्निः सोऽर्कस्या-

न्तर्विराट्प्रजापतिः प्रथमजः कार्यकरणसंघातवान् जातः। "स वै शरीरी प्रथमः" इति स्मरणात्॥

स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयं स एष प्राणस्त्रेधा विहितः। तस्य प्राची दिक्शिरोऽसौ चासौ चेर्मौ। अथास्य प्रतीची दिक्पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमंतरिक्ष-मुदरमियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान्॥३॥

स च जातः प्रजापतिस्त्रेधा त्रिप्रकारमात्मानं स्वयमेव कार्यकरणसंघातं व्यकुरुत व्यभजदित्येतत्। कथं त्रेधेत्याह— आदित्यं तृतीयमग्निवाय्वपेक्षया त्रयाणां पूरणं अकुरुतेत्यनुवर्तते। तथाग्न्यादित्यापेक्षया वायुं तृतीयम्। तथा वाय्वादित्यापेक्षयाग्निं तृतीयमिति द्रष्टव्यम्। सामर्थ्यस्य तुल्यत्वात्त्रयाणां संख्यापूरणत्वे। स एष प्राणः सर्वभूतानामात्मापि अग्निवाय्वादित्यरूपेण विशेषतः स्वेनैव मृत्य्वात्मना त्रेधा विहितो विभक्तो न विराट्स्वरूपोपमर्दनेन। तस्यास्य प्रथमजस्य अग्नेः अश्वमेधोपयोगिकस्यार्कस्य विराजश्चित्यात्मकस्य अश्वस्येव दर्शनमुच्यते। सर्वा हि पूर्वोक्तोत्पत्तिरस्य स्तुत्यर्थेत्यवोचाम— इत्थमसौ शुद्धजन्मेति। तस्य प्राची दिक्शिरो विशिष्टत्वसामान्यात्। असौ चासौ चैशान्याग्नेय्यौ ईर्मौ बाहू। ईरयतेर्गतिकर्मणः। अथास्याग्नेः प्रतीची दिक्पुच्छं जघन्यो भागः। प्राङ्मुखस्य प्रत्यग्दिक्संबंधात्। असौ चासौ च वायव्यनैर्ऋत्यौ सक्थ्यौ सक्थिनी पृष्ठकोणत्वसामान्यात्। दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे उभयदिक्संबंधसामान्यात्। द्यौः पृष्ठमंतरिक्षमुदरमिति पूर्ववत्। इयमुरः अधोभागसामान्यात्। स एषोऽग्निः प्रजापतिरूपो लोकाद्यात्मकोऽग्निरप्सु प्रतिष्ठितः। 'एवमिमे लोका अप्स्वंतः' इति श्रुतेः। यत्र क्व च यस्मिन्कस्मिंश्चिदेति गच्छति तदेव तत्रैव प्रतितिष्ठति स्थितिं लभते। कोऽसौ? एवं यथोक्तमप्सु प्रतिष्ठितत्वमग्नेर्विद्वान्विजानन्। गुणफलमेतत्॥

सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनं समभवदशनाया मृत्युस्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत्। न ह पुरा ततः संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमबिभः। यावान्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत। तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव वागभवत्॥४॥

सोऽकामयत योऽसौ मृत्युः सोऽब्रादिक्रमेणात्मनात्मानं अंडस्यांतः कार्यकरणसंघातवन्त विराजमग्निमसृजत, त्रेधा चात्मानमकुरुतेत्युक्तम् । स किंव्यापारः सन्नसृजतेति । उच्यते— स मृत्युरकामयत कामितवान् । किम् । द्वितीयो मे ममात्मा शरीरं येनाहं शरीरी स्यां स जायेतोत्पद्येत इत्येवमेतदकामयत । स एवं कामयित्वा मनसा पूर्वोत्पन्नेन वाचं त्रयीलक्षणां मिथुनं द्वंद्वभावं समभवत्संभवनं कृतवान्मनसा त्रयीमालोचितवान् । त्रयीविहितं सृष्टिक्रमं मनसान्वालोचयदित्यर्थः । कोऽसौ ? अशनायया लक्षितो मृत्युः । अशनाया मृत्युरित्युक्तम् । तमेव परामृशत्यन्यत्र प्रसंगो मा भूदिति । तद्यद्रेत आसीत् । तत्तत्र मिथुने यद्रेत आसीत्प्रथमशरीरिणः प्रजापतेरुत्पत्तौ कारणं रेतो बीजं ज्ञानकर्मरूपं त्रय्यालोचनायां यत् दृष्टवानासीज्जन्मांतरकृतम् । तद्भावभावितोऽपः सृष्ट्वा तेन रेतसा बीजेनाप्स्वनुप्रविश्य अंडरूपेण गर्भीभूतः स संवत्सरोऽभवत्संवत्सरकालनिर्माता संवत्सरः प्रजापतिरभवत् । न ह पुरा पूर्वं ततस्तस्मात्संवत्सरकालनिर्मातुः प्रजापतेः, संवत्सरः कालो नाम, नास न बभूव ह । तं संवत्सरकालनिर्मातारमंतर्गर्भं प्रजापतिं यावानिह प्रसिद्धः काल एतावन्तमेतावत्संवत्सरपरिमाणं कालमबिभः भृतवान्मृत्युः । यावान्संवत्सर इह प्रसिद्धस्ततः परस्तात्किं कृतवान् । तमेतावतः कालस्य संवत्सरमात्रस्य परस्तादूर्ध्वमसृजत सृष्टवानंडमभिनदित्यर्थः । तमेवं कुमारं जातमग्निं प्रथमशरीरिणमशनायावत्त्वान्मृत्युः अभिव्याददान्मुखविदारणं कृतवानत्तुम् । स च कुमारो भीतः स्वाभाविक्याऽविद्यया युक्तो भाणित्येवं शब्दमकरोत् । सैव वागभवद्वाक्शब्दोऽभवत् ॥

स ऐक्षत यदि वा इममभिमंस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तया वाचा तेनात्मनेदं सर्वमसृजत यदिदं किंचर्चो यजूंषि सामानि छंदांसि यज्ञान्प्रजाः पशून् । स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वं सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥५॥

स ऐक्षत, स एवं भीतं कृतरवं कुमारं दृष्ट्वा मृत्युरैक्षतेक्षितवान् अशनायावानपि—यदि कदाचिद्वा इमं कुमारमभिमंस्ये । अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थः । हिंसिष्य इत्यर्थः । कनीयोऽन्नं करिष्ये कनीयोऽल्पमन्नं करिष्य इति ...

क्षित्वा तद्भक्षणादुपरराम । बहु ह्यन्नं कर्तव्यं दीर्घकालभक्षणाय न कनीयः । तद्भक्षणे हि कनीयोऽन्नं स्याद्बीजभक्षण इव सस्याभावः । स एवंप्रयोजनमन्नबाहुल्यमालोच्य तयैव त्रय्या वाचा पूर्वोक्तया तेनैव चात्मना मनसा मिथुनीभावमालोचनमुपगम्योपगम्येदं सर्वं स्थावरं जंगमं चासृजत यदिदं किंच यत्किंचेदम् । किं तत् । ऋचो यजूंषि सामानि च्छंदांसि च सप्त गायत्र्यादीनि स्तोत्रशस्त्रादिकर्मांगभूतांस्त्रिविधान्मंत्रान्गायत्र्यादिच्छंदोविशिष्टान्यज्ञांश्च तत्साध्यान्प्रजास्तत्कर्त्रीः पशूंश्च ग्राम्यानारण्यान्कर्मसाधनभूतान् । ननु त्रय्या मिथुनीभूतयाऽसृजतेत्युक्तं, ऋगादीनीह कथमसृजतेति । नैष दोषः । मनसस्त्वव्यक्तोऽयं मिथुनीभावस्त्रय्या, बाह्यस्तु ऋगादीनां विद्यमानानामेव कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्तीभावः सर्ग इति । स प्रजापतिरेवमन्नवृद्धिं बुद्ध्वा यद्यदेव क्रियां क्रियासाधनं फलं वा किंचिदसृजत तत्तदत्तुं भक्षयितुमध्रियत धृतवान्मनः । सर्वं कृत्स्नं वै यस्मादत्तीति तत्तस्माददितेरदितिनाम्नो मृत्योरदितित्वं प्रसिद्धम् । तथाच मंत्रः "अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमदितिर्माता स पिता" इत्यादिः । सर्वस्यैतस्य जगतोऽन्नभूतस्यात्ता सर्वात्मनैव भवत्यन्यथा विरोधात् । न हि कश्चित्सर्वस्यैकोऽत्ता दृश्यते तस्मात्सर्वात्मा भवतीत्यर्थः । सर्वमस्यान्नं भवति अत एव सर्वात्मनो ह्यत्तुः सर्वमन्नं भवतीत्युपपद्यते । य एवमेतद्यथोक्तमदितेर्मृत्योः प्रजापतेः सर्वस्य अदनाददितित्वं वेद तस्यैतत्फलम् ॥

सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रांतस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रांतेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥६॥

सोऽकामयतेत्यश्वाश्वमेधयोः निर्वचनार्थमिदमाह । भूयसा महता यज्ञेन भूयः पुनरपि यजेयेति । जन्मांतरकरणापेक्षया भूयःशब्दः । स प्रजापतिः जन्मांतरेऽश्वमेधेनायजत । स तद्भावभावितः एव कल्पादौ व्यावर्तत । सोऽश्वमेधक्रियाकारकफलात्मत्वेन निर्वृत्तः सन्नकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । एवं महत्कार्यं कामयित्वा लोकवदश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्येति पूर्ववत् । यशो वीर्यमुदक्रामदिति स्वयमेव पदार्थमाह— प्राणाश्चक्षुरादयो वै यशो, यशोहेतुत्वात् तेषु हि सत्सु ख्याति-
र्भवति । तथा वीर्यं बलमस्मिञ्छरीरे । न ह्युत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान्वा

भवति । तस्मात्प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिञ्शरीरे । तदेवं प्राणलक्षणं यशो वीर्यमुदक्रामदुत्क्रान्तवत् । तदेवं यशोवीर्यभूते प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरान्निष्क्रान्तेषु तच्छरीरं प्रजापतेः श्वयितुमुच्छूनभावं गंतुमध्रियतामेध्यं चाभवत् । तस्य प्रजापतेः शरीरान्निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत् । यथा कस्यचित्प्रिये विषये दूरं गतस्यापि मनो भवति तद्वत् ॥

सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद । तमनवरुध्यैवामन्यत । तं संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते । एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्मायमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ । सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवति ॥७॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन्किमकरोदिति उच्यते— सोऽकामयत, कथं, मेध्यं मेधार्हं यज्ञियं मे ममेदं शरीरं स्यात् । किंच आत्मन्व्यात्मवांश्चानेन शरीरेण शरीरवान्स्यामिति, प्रविवेश । यस्मात्तच्छरीरं तद्वियोगाद्गतयशोवीर्यं सदश्वदश्वयत् ततस्तस्मादश्वः समभवत् । ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादिति स्तूयते । यस्माच्च पुनस्तत्प्रवेशाद्गतयशोवीर्यत्वादमेध्यं सन्मेध्यमभूत्तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतोरश्वमेधत्वं अश्वमेधनामलाभः । क्रियाकारकफलात्मको हि क्रतुः । स च प्रजापतिरेवेति स्तूयते ॥

क्रतुनिर्वर्तकस्याश्वस्य प्रजापतित्वमुक्तं 'उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य' इत्यादिना । तस्यैवाश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतिस्वरूपस्याग्नेश्च यथोक्तस्य क्रतुफलात्मरूपतया समस्योपासनं विधातव्यमित्यारभ्यते । पूर्वत्र क्रियापदस्य विधायकस्याश्रुतत्वात् क्रियापदापेक्षत्वाच्च प्रकरणस्य अयमर्थोऽवगम्यते । एष ह वा अश्वमेधं क्रतुं वेद य एनमेवं वेद, यः कश्चिदेनमश्वमग्निरूपमर्कं च यथोक्तमेवं वक्ष्यमाणेन समासेन प्रदर्श्यमानेन विशेषणेन विशिष्टं वेद, स एषोऽश्वमेधं वेद नान्यः । तस्मादेवं वेदितव्य इत्यर्थः । कथं, तत्र पशुविषयमेव तावद्दर्शनमाह । तत्र प्रजापतिर्भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति कामयित्वा आत्मानमेव ...

कल्पयित्वा तं पशुं अनवरुध्यैवोत्सृष्टं पशुमवरोधमकृत्वैव मुक्तप्रग्रहममन्यता-चिंतयत् । तं संवत्सरस्य पूर्णस्य परस्तादूर्ध्वमात्मने आत्मार्थमालभत । प्रजापतिदेवताकत्वेनेत्येतत् आलभतालंभं कृतवान् । पशूनन्यान् ग्राम्यानारण्यांश्च देवताभ्यो यथादैवतं प्रत्यौहत्प्रतिगमितवान् । यस्माच्चैवं प्रजापतिरमन्यत तस्मादेवमन्योऽप्युक्तेन विधिनात्मानं पशुमश्वं मेध्यं कल्पयित्वा— सर्वदेवत्योऽहं प्रोक्ष्यमाण आलभ्यमानस्त्वहं मद्देवत्य एव स्याम्, अन्य इतरे पशवो ग्राम्यारण्या यथादैवतमन्याभ्यो देवताभ्य आलभ्यन्ते मदवयवभूताभ्य एव— इति विद्यात् । अत एवेदानीं सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते याज्ञिकाः । एवमेष ह वा अश्वमेधो य एष तपति । यस्त्वेवं पशुसाधनकः क्रतुः स एष साक्षात्फलभूतो निर्दिश्यत एष ह वा अश्वमेधः । कोऽसौ । य एष सविता तपति जगदवभासयति तेजसा । तस्यास्य क्रतुफलात्मनः संवत्सरः कालविशेषः, आत्मा शरीरं तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य । तस्यैव क्रत्वात्मनः । अग्निसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुत्वरूपेणैव निर्देशः । अयं पार्थिवोऽग्निरर्कः साधनभूतः । तस्य चार्कस्य क्रतौ चित्यस्येमे लोकास्त्रयोऽप्यात्मानः शरीरावयवाः । तथाच व्याख्यातं 'तस्य प्राची दिक्' इत्यादिना । तावग्न्यादित्यावेतौ यथाविशेषितावर्काश्वमेधौ क्रतुफले । अर्को यः पार्थिवोऽग्निः स साक्षात्क्रतुरूपः क्रियात्मकः । क्रतोरग्निसाध्यत्वात्तद्रूपेणैव निर्देशः । क्रतुसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुरूपेणैव निर्देश आदित्योऽश्वमेध इति । तौ साध्यसाधनौ क्रतुफलभूतावग्न्यादित्यौ, सा उ पुनर्भूय एकैव देवता भवति । का सा, मृत्युरेव । पूर्वमप्येकैवासीत्क्रियासाधनफलभेदाय विभक्ता । तथा चोक्तम् 'स त्रेधात्मानं व्यकुरुत' इति । सा पुनरपि क्रियानिर्वृत्त्युत्तरकालमेकैव देवता भवति मृत्युरेव फलरूपः । यः पुनरेवमेनमश्वमेधं मृत्युमेकां देवतां वेद अहमेव मृत्युरस्म्यश्वमेध एका देवता मद्रूपा अश्वाग्निसाधनसाध्येति । सोऽपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं, सकृन्मृत्वा पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः । अपजितोऽपि मृत्युरेनं पुनराप्नुयादित्याशंक्याह— नैनं मृत्युराप्नोति । कस्मात् मृत्युरस्यैवंविद आत्मा भवति । किंच मृत्युरेव फलरूपः सन्नेतासां देवतानामेको भवति । तस्यैतत्फलम् ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १.२.—

मृत्य्वात्मभावोऽश्वमेधगत्युक्त्या । अथेदानीं मृत्य्वात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयोर्यत उद्भवः तत्प्रकाशनार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते ॥

ननु मृत्य्वात्मभावः पूर्वत्र ज्ञानकर्मणोः फलमुक्तम् । उद्गीथज्ञानकर्मणोस्तु मृत्य्वात्मभावातिक्रमणं फलं वक्ष्यति । अतो भिन्नविषयत्वात्फलस्य न पूर्वकर्मज्ञानोद्भवप्रकाशनार्थमिति चेत् । नायं दोषः । अग्न्यादित्यात्मभावत्वादुद्गीथफलस्य । पूर्वत्राप्येतदेव फलमुक्तं 'एतासां देवतानामेको भवति' इति । ननु 'मृत्युमतिक्रान्त' इत्यादि विरुद्धम् । न । स्वाभाविकपाप्मासंगविषयत्वादतिक्रमणस्य । कोऽसौ स्वाभाविकः पाप्मासंगो मृत्युः ? कुतो वा तस्योद्भवः ? केन वा तस्यातिक्रमणम् ? कथं वा ? इत्येतस्यार्थस्य प्रकाशनायाख्यायिकारभ्यते । कथम्—

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

द्वया द्विप्रकाराः । हेति पूर्ववृत्तावद्योतको निपातः । वर्तमानप्रजापतेः पूर्वजन्मनि यत् वृत्तं तदवद्योतयति हशब्देन । प्राजापत्याः प्रजापतेर्वृत्तजन्मावस्थस्यापत्यानि प्राजापत्याः । के ते । देवाश्चासुराश्च । तस्यैव प्रजापतेः प्राणा वागादयः । कथं पुनस्तेषां देवासुरत्वम् । उच्यते—शास्त्रजनितज्ञानकर्मभाविता द्योतनाद्देवा भवन्ति । त एव स्वाभाविकप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनकर्मज्ञानभाविता असुराः । स्वेष्वेवासुषु रमणात् सुरेभ्यो वा देवेभ्योऽन्यत्वात् । यस्माच्च दृष्टप्रयोजनज्ञानकर्मभाविता असुराः, ततस्तस्मात्कानीयसाः, कनीयांस एव कानीयसाः, स्वार्थेऽणि वृद्धिः । कनीयांसोऽल्पा एव देवाः । ज्यायसा असुरा ज्यायांसोऽसुराः । स्वाभाविकी हि कर्मज्ञानप्रवृत्तिर्महत्तरा प्राणानां शास्त्रजनितायाः कर्मज्ञानप्रवृत्तेः । दृष्टप्रयोजनत्वात् । अत एव कनीयस्त्वं देवानां शास्त्रजनितप्रवृत्तेरल्पत्वात् । अत्यंतयत्नसाध्या हि सा । ते देवाश्चासुराश्च प्रजापतिशरीरस्था एषु लोकेषु निमित्तभूतेषु स्वाभाविकेतरकर्मज्ञानसाध्येषु अस्पर्धन्त स्पर्धां कृतवन्तः । देवानां चासुराणां च वृत्त्युद्भवाभिभवौ स्पर्धा । कदाचिच्छास्त्रजनितकर्मज्ञानभावनारूपा वृत्तिः प्राणानामुद्भवति । यदा चोद्भवति तदा दृष्टप्रयोजना [illegible] प्राणानां वृत्तिरासुर्यभिभूयते ।

स देवानां जयोऽसुराणां पराजयः । कदाचित्तद्विपर्ययेण देवानां वृत्तिरभिभूयत, आसुर्या उद्भवः । सोऽसुराणां जयो देवानां पराजयः । एवं देवानां जये धर्मभूयस्त्वादुत्कर्ष आ प्रजापतित्वप्राप्तेः । असुरजयेऽधर्मभूयस्त्वादपकर्ष आ स्थावरत्वप्राप्तेः । उभयसाम्ये मनुष्यत्वप्राप्तिः । त एवं कनीयस्त्वादभिभूयमाना असुरैर्देवा बाहुल्यादसुराणां किं कृतवन्त इत्युच्यते— ते देवा असुरैरभिभूयमाना ह किलोचुरुक्तवन्तः । कथम् । हन्तेदानीं अस्मिन्यज्ञे ज्योतिष्टोमे, उद्गीथेनोद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणेन अत्ययामातिगच्छामः । असुरानभिभूय स्वं देवभावं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपद्यामह इत्युक्तवन्तोऽन्योन्यम् । उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकर्मभ्याम् । कर्म वक्ष्यमाणं मंत्रजपलक्षणं विधित्स्यमानं "तदेतानि जपेत्" इति । ज्ञानं त्विदमेव निरूप्यमाणम् ॥

ननु इदमभ्यारोहजपविधिशेषोऽर्थवादो, न ज्ञाननिरूपणपरम् । न । 'य एवं वेद' इति वचनात् । उद्गीथप्रस्तावे पुराकल्पश्रवणादुद्गीथविधिपरमिति चेत् । न । अप्रकरणात् । उद्गीथस्य चान्यत्र विहितत्वात् । विद्याप्रकरणत्वाच्चास्य । अभ्यारोहजपस्य चानित्यत्वात् । एवंवित्प्रयोज्यत्वात् । विज्ञानस्य च नित्यवच्छ्रवणात् । 'तद्धैतल्लोकजिदेव' इति च श्रुतेः । प्राणस्य वागादीनां च शुद्ध्यशुद्धिवचनात् । न ह्यनुपास्यत्वे प्राणस्य शुद्धिवचनं वागादीनां च सहोपन्यस्तानामशुद्धिवचनं, वागादिनिंदया मुख्यप्राणस्तुतिश्चाभिप्रेता उपपद्यते । 'मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते' इत्यादि फलवचनं च । प्राणस्वरूपापत्तेर्हि फलं तद्यद्वागाद्यग्न्यादिभावः ॥

भवतु नाम प्राणस्योपासनं, न तु विशुद्ध्यादिगुणवत्तेति । ननु स्यात् श्रुतत्वात् । न स्यादुपास्यत्वे स्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः । न । अविपरीतार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्त्युपपत्तेर्लोकवत् । यो ह्यविपरीतमर्थं प्रतिपद्यते लोके स इष्टं प्राप्नोत्यनिष्टाद्वा निवर्तते, न विपरीतार्थप्रतिपत्त्या । तथेहापि श्रौतशब्दजनितार्थप्रतिपत्तौ श्रेयःप्राप्तिरुपपन्ना न विपर्यये । न चोपासनार्थश्रुतशब्दोत्थविज्ञानविषयस्य अयथार्थत्वे प्रमाणमस्ति । न च तद्विज्ञानस्यापवादः श्रूयते । ततः श्रेयःप्राप्तिदर्शनाद्यथार्थतां प्रतिपद्यामहे । विपर्यये चानर्थप्राप्तिदर्शनात् । यो हि विपर्ययेणार्थं प्रतिपद्यते लोके, पुरुषं स्थाणुरित्यमित्रं मित्रमिति वा, सोऽनर्थं प्राप्नुवन्दृश्यते । [illegible]

अनर्थप्राप्त्यर्थं शास्त्रमिति ध्रुवं प्राप्नुयाल्लोकवदेव, न चैतदिष्टम् । तस्माद्यथाभूतानेव आत्मेश्वरदेवतादीन् ग्राहयत्युपासनार्थं शास्त्रम् । नामादौ ब्रह्मदृष्टिदर्शनादयुक्तमिति चेत्स्फुटं नामादेरब्रह्मत्वं, तत्र ब्रह्मदृष्टिं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिं विपरीतां ग्राहयच्छास्त्रं दृश्यते । तस्माद्यथार्थमेव शास्त्रतः प्रतिपत्तेः श्रेय इत्ययुक्तमिति चेत् । न । प्रतिमावद्भेदप्रतिपत्तेः । नामादौ अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिं विपरीतां ग्राहयति शास्त्रं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिं, इति नैतत्साध्ववोचः । कस्मात् । भेदेन हि ब्रह्मणो नामादिवस्तुप्रतिपन्नस्य नामादौ विधीयते ब्रह्मदृष्टिः, प्रतिमादाविव विष्णुदृष्टिः । आलंबनत्वेन हि नामादिप्रतिपत्तिः प्रतिमादिवदेव, न तु नामाद्येव ब्रह्मेति । यथा स्थाणावनिर्ज्ञाते न स्थाणुरिति, पुरुष एवायमिति प्रतिपद्यते विपरीतम्, न तु तथा नामादौ ब्रह्मदृष्टिर्विपरीता । ब्रह्मदृष्टिरेव केवला नास्ति ब्रह्मेति चेत् । एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिदेवपित्रादिदृष्टीनां तुल्यता । न । ऋगादिषु पृथिव्यादिदृष्टिदर्शनात् । विद्यमानपृथिव्यादिवस्तुदृष्टीनामेव ऋगादिविषये क्षेपदर्शनात् । तस्मात्तत्सामान्यान्नामादिषु ब्रह्मादिदृष्टीनां विद्यमानब्रह्मादिविषयत्वसिद्धिः ॥

एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिदेवपित्रादिबुद्धीनां च सत्यवस्तुविषयत्वसिद्धिः । मुख्यापेक्षत्वाच्च गौणत्वस्य । पंचाग्न्यादिषु चाग्नित्वादिगौणत्वात् मुख्याग्न्यादिसद्भाववन्नामादिषु ब्रह्मत्वस्य गौणत्वान्मुख्यब्रह्मसद्भावोपपत्तिः ॥

क्रियार्थैश्चाविशेषाद्विद्यार्थानाम् । यथा च दर्शपौर्णमासादिक्रियेदंफला विशिष्टेतिकर्तव्यताका एवंक्रमप्रयुक्तांगा च इत्येतदलौकिकं वस्तु प्रत्यक्षाद्यविषयं तथाभूतं च वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यते । तथा, परमात्मेश्वरदेवतादिवस्तु अस्थूलादिधर्मकमशनायाद्यतीतं चेत्येवमादिविशिष्टमिति वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यते, इत्यलौकिकत्वात्तथाभूतमेव भवितुमर्हतीति । न च क्रियार्थैर्वाक्यैर्ज्ञानवाक्यानां बुद्ध्युत्पादकत्वे विशेषोऽस्ति । न चानिश्चिता विपर्यस्ता वा परमात्मादिवस्तुविषया बुद्धिरुत्पद्यते । अनुष्ठेयाभावादयुक्तमिति चेत् क्रियार्थैर्वाक्यैस्त्र्यंशा भावनानुष्ठेया ज्ञाप्यतेऽलौकिक्यपि । न तथा परमात्मेश्वरादिविज्ञानेऽनुष्ठेयं किंचिदस्ति । अतः क्रियार्थैः साधर्म्यमित्ययुक्तमिति चेत् । न । ज्ञानस्य तथाभूतार्थविषयत्वात् । न, त्वनुष्ठेयस्य त्र्यंशस्य भावनाख्यस्यानुष्ठेयत्वात् तथात्वं,

किं तर्हि प्रमाणसमधिगतत्वात् । न च तद्विषयाया बुद्धेः अनुष्ठेयविषयत्वात्तथार्थत्वं, किं तर्हि, वेदवाक्यजनितत्वादेव । वेदवाक्याधिगतस्य वस्तुनस्तथात्वे सत्यनुष्ठेयत्वविशिष्टं चेदनुतिष्ठति । नो चेदनुष्ठेयत्वविशिष्टं नानुतिष्ठति । अननुष्ठेयत्वे वाक्यप्रमाणत्वानुपपत्तिरिति चेत् । न ह्यनुष्ठेयेऽसति पदानां संहतिरुपपद्यते । अनुष्ठेयत्वे तु सति तादर्थ्येन पदानि संहन्यन्ते । तत्रानुष्ठेयनिष्ठं वाक्यं प्रमाणं भवति इदमनेनैवं कर्तव्यमिति । न त्विदमनेनैवमित्येवंप्रकाराणां पदशतानामपि वाक्यत्वमस्ति । "कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पंचमम्" इत्येवमादीनामन्यतमेऽसति । अतःपरमात्मेश्वरादीनामवाक्यप्रमाणत्वम् । पदार्थत्वे च प्रमाणान्तरविषयत्वम् । अतोऽसदेतदिति चेत् । न । अस्ति "मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेत" इत्येवमाद्यननुष्ठेयेऽपि वाक्यदर्शनात् । न च "मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेत" इत्येवमादिवाक्यश्रवणे मेर्वादावनुष्ठेयत्वबुद्धिरुत्पद्यते । तथा अस्तिपदसहितानां परमात्मेश्वरादिप्रतिपादकवाक्यपदानां विशेषणविशेष्यभावेन संहतिः केन वार्यते । मेर्वादिज्ञानवत्परमात्मज्ञाने प्रयोजनाभावादयुक्तमिति चेत् । न । 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'भिद्यते हृदयग्रंथिः' इति फलश्रवणात् । संसारबीजाविद्यादिदोषनिवृत्तिदर्शनाच्च । अनन्यशेषत्वाच्च तज्ज्ञानस्य, जुह्वामिव फलश्रुतेरर्थवादत्वानुपपत्तिः ॥

प्रतिषिद्धानिष्टफलसंबंधश्च वेदादेव विज्ञायते । न चानुष्ठेयः सः । न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्य अकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति । अकर्तव्यताज्ञाननिष्ठतैव हि परमार्थतः प्रतिषेधविधीनां स्यात् । क्षुधार्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्य अभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलंजाभिशस्तान्नादौ इदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं, तद्विषयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते । मृगतृष्णिकायामिव पेयज्ञानं तद्विषययाथात्म्यविज्ञानेन । तस्मिन्बाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति । विपरीतज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव, न पुनर्यत्नः कार्यस्तदभावे । तस्मात्प्रतिषेधविधीनां वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिष्ठतैव, न पुरुषव्यापारनिष्ठतागंधोऽप्यास्ति । तथेहापि परमात्मादियाथात्म्यज्ञानविधीनां तावन्मात्रपर्यवसानतैव स्यात् । तथा तद्विज्ञानसंस्कृतस्य तद्विपरीतार्थज्ञाननिमित्तानां प्रवृत्तीनामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वात् परमात्मादियाथात्म्यविज्ञानस्मृत्या स्वाभाविकी [illegible] स्यात् ॥

ननु कलंजादिभक्षणादेः अनर्थार्थत्ववस्तुयाथात्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तद्भक्ष्यत्वादिविपरीतज्ञाने निवर्तिते तद्भक्षणाद्यनर्थप्रवृत्त्यभाववत् अप्रतिषेधविषयत्वात् शास्त्रविहितप्रवृत्त्यभावो न युक्त इति चेत् । न । विपरीतज्ञाननिमित्तत्वानर्थार्थत्वाभ्यां तुल्यत्वात् । कलंजभक्षणादिप्रवृत्तेः मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वं अनर्थार्थत्वं च यथा, तथा शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि । तस्मात्परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेन अनर्थार्थत्वेन च तुल्यत्वात् परमात्मज्ञानेन विपरीतज्ञाने निवर्तिते, युक्त एवाभावः ॥

ननु तत्र युक्तो, नित्यानां तु केवलशास्त्रनिमित्तत्वात् अनर्थार्थत्वाभावाच्चाभावो न युक्त इति चेत् । न । अविद्यारागद्वेषादिदोषवतो विहितत्वात् । यथा स्वर्गकामादिदोषवतो दर्शपूर्णमासादीनि काम्यानि कर्माणि विहितानि तथा सर्वानर्थबीजाविद्यादिदोषवतः तज्जनितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररागद्वेषादिदोषवतश्च तत्प्रेरिताविशेषप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनो नित्यानि कर्माणि विधीयन्ते, न केवलं शास्त्रनिमित्तान्येव । न चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबंधसोमानां कर्मणां स्वतः काम्यनित्यत्वाविवेकोऽस्ति । कर्तृगतेन हि स्वर्गादिकामदोषेण कामार्थता । तथा अविद्यादिदोषवतः स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनः तदर्थान्येव नित्यानि इति युक्तं, तं प्रति विहितत्वात् । न परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शमोपायव्यतिरेकेण किंचित्कर्म विहितमुपलभ्यते । कर्मनिमित्तदेवतादिसर्वसाधनविज्ञानोपमर्देन ह्यात्मज्ञानं विधीयते न चोपमर्दितक्रियाकारकादिविज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिरुपपद्यते । विशिष्टक्रियासाधनादिज्ञानपूर्वकत्वात्क्रियाप्रवृत्तेः । न हि देशकालाद्यनवच्छिन्नास्थूलाद्वयादिब्रह्मप्रत्ययधारिणः कर्मावसरोऽस्ति । भोजनादिप्रवृत्त्यवसरवत्स्यादिति चेत् । न । अविद्यादिकेवलदोषनिमित्तत्वाद्भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तेः । न तु तथाऽनियतं कदाचित्क्रियते कदाचिन्न क्रियते चेति नित्यं कर्मोपपद्यते । केवलदोषनिमित्तत्वात्तु भोजनादिकर्मणोऽनियतत्वं स्यात् । दोषोद्भवाभिभवयोः अनियतत्वात् कामानामिव काम्येषु । शास्त्रनिमित्तकालाद्यपेक्षत्वाच्च नित्यानामनियतत्वानुपपत्तिः । दोषनिमित्तत्वे सत्यपि, यथा काम्याग्निहोत्रस्य शास्त्रविहितत्वात्सायंप्रातःकालाद्यपेक्षत्वं, एवम् । तद्भोजनादिप्रवृत्तौ नियमवत्स्यादिति चेत् । न । नियमस्याक्रियात्वात् [illegible] । तस्मात्

परमात्मयाथात्म्यज्ञानविधेरपि तद्विपरीतस्थूलद्वैतादिज्ञाननिवर्तकत्वात् सामर्थ्यात्सर्वकर्मप्रतिषेधविध्यर्थत्वं संपद्यते । कर्मप्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वात् । यथा प्रतिषेधविषये । तस्मात् प्रतिषेधविधिवच्च वस्तुप्रतिपादनं तत्परत्वं च सिद्धं शास्त्रस्य ॥

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायत् । यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥२॥

ते देवा, हैवं विनिश्चित्य, वाचं वागभिमानिनीं देवतामूचुरुक्तवन्तः । त्वं नोऽस्मभ्यमुद्गायौद्गात्रं कर्म कुरुष्व । वाग्देवतानिर्वर्त्यमौद्गात्रं कर्म दृष्टवन्तः, तामेव च देवतां जपमंत्राभिधेयां 'असतो मा सद्गमय' इति । अत्र चोपासनायाः कर्मणश्च कर्तृत्वेन वागादय एव विवक्ष्यन्ते । कस्मात्? यस्मात्परमार्थतः तत्कर्तृकः तद्विषय एव च सर्वो ज्ञानकर्मसंव्यवहारः । वक्ष्यति हि 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्यात्मकर्तृकत्वाभावं विस्तरतः षष्ठे । इहापि चाध्यायान्ते उपसंहरिष्यति अव्याकृतादिक्रियाकारकफलजातं 'त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म' इति अविद्याविषयम् । अव्याकृतात्तु यत्परं परमात्माख्यं विद्याविषयं अनामरूपकर्मात्मकं 'नेति नेति' इति इतरप्रत्याख्यानेनोपसंहरिष्यति पृथक् । यस्तु वागादिसमाहारोपाधिपरिकल्पितः संसार्यात्मा तं च वागादिसमाहारपक्षपातिनमेव दर्शयिष्यति 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इति । तस्माद्युक्ता वागादीनामेव ज्ञानकर्मकर्तृत्वफलप्राप्तिविवक्षा ॥

तथेति तथास्त्विति देवैरुक्ता वाक्तेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय उदगायदुद्गानं कृतवती । कः पुनरसौ देवेभ्योऽर्थाय उद्गानकर्मणा वाचा निर्वर्तितः कार्यविशेष इति? उच्यते— यो वाचि, निमित्तभूतायां, वागादिसमुदायस्य य उपकारो निष्पद्यते वदनादिव्यापारेण, स एव । सर्वेषां ह्यसौ वाग्वदनाभिनिर्वृत्तो भोगः फलम् । तं भोगं सा त्रिषु पवमानेषु कृत्वा अवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकमार्त्विज्यं फलं— यत्कल्याणं शोभनं वदति वर्णानभिनिर्वर्तयति तत्— आत्मने मह्यमेव । तद्ध्यसाधारणं वाग्देवतायाः कर्म यत्सम्यग्वर्णानामुच्चारणम् । अतस्तदेव विशेष्यते यत्कल्याणं वदतीति । यत्तु वदनकार्यं सर्वसंघातोपकारा-

त्मकं तद्याजमानमेव। तत्र कल्याणवदनात्मसंबंधासंगावसरं देवताया रंध्रं प्रतिलभ्य ते विदुरसुराः, कथं, अनेनोद्गात्रा नोऽस्मान्स्वाभाविकं ज्ञानं कर्म चाभिभूयातील्य शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण ज्योतिषोद्गात्रात्मना अत्येष्यन्त्यतिगमिष्यन्ति। इत्येवं विज्ञाय तमुद्गातारमभिद्रुत्याभिगम्य स्वेन असंगलक्षणेन पाप्मनाऽविध्यंस्ताडितवन्तः संयोजितवन्त इत्यर्थः। स यः स पाप्मा प्रजापतेः पूर्वजन्मावस्थस्य वाचि क्षिप्तः स एष प्रत्यक्षीक्रियते। कोऽसौ। यदेवेदमप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं वदति येन प्रयुक्तोऽसभ्यबीभत्सानृताद्यनिच्छन्नपि वदति। अनेन कार्येणाप्रतिरूपवदनेन अनुगम्यमानः प्रजापतेः कार्यभूतासु प्रजासु वाचि वर्तते। स एवाप्रतिरूपवदनेनानुमितः स प्रजापतेर्वाचि गतः पाप्मा, कारणानुविधायि हि कार्यमिति॥

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा॥३॥ अथ ह चक्षुरूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत्। यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा॥४॥ अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं शृणोति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति स एव स पाप्मा॥५॥ अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं संकल्पयति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं संकल्पयति स एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मनाविध्यन्॥६॥

तथैव घ्राणादिदेवता उद्गीथनिर्वर्तकत्वाज्जपमंत्रप्रकाश्या उपास्याश्चेति क्रमेण परीक्षितवन्तः। देवानां चैतन्निश्चितमासीत्। वागादिदेवताः क्रमेण

निर्वर्तनासमर्थाः । अतोऽनभिधेया 'असतो मा सद्गमय' इत्यनुपास्याश्च । अशुद्धत्वादितराव्यापकत्वाच्चेति । एवमु खल्वनुक्ता अप्येतास्त्वगादिदेवताः कल्याणाकल्याणकार्यदर्शनादेवं वागादिवदेव, एनाः पाप्मनाविध्यन्पाप्मना विद्धवन्त इति यदुक्तं तत्पाप्माभिरुपासृजन्पाप्माभिः संसर्गं कृतवन्त इत्येतत् ॥

वागादिदेवता उपासीना अपि मृत्य्वतिगमनायाशरणाः सन्तो देवाः क्रमेण—

अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गास्यत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविव्यत्सन्स यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैवं हैव विध्वंसमाना विष्वंचो विनेशुस्ततो देवा अभवन्पराऽसुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥७॥

अथानंतरं ह इममित्यभिनयप्रदर्शनार्थम् । आसन्यमास्ये भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेत्येवं शरणमुपगतेभ्यः स एष प्राणो मुख्य उदगायदित्यादि पूर्ववत् । पाप्मनाऽविव्यत्सन्वेधनं कर्तुमिष्टवन्तस्ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणम् । स्वेन आसंगदोषेण वागादिषु लब्धप्रसराः तदभ्यासानुवृत्त्या संलक्ष्यमाणा विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ताः । कथमिवेति दृष्टान्त उच्यते— स यथा स दृष्टान्तो यथा, लोकेऽश्मानं पाषाणमृत्वा गत्वा प्राप्य, लोष्टः पांसुपिंडः पाषाणचूर्णनायाश्मनि निक्षिप्तः स्वयं विध्वंसेत विस्रंसेत विचूर्णीभवेत्, एवं हैव यथायं दृष्टान्त एवमेव, विध्वंसमाना विशेषेण ध्वंसमाना, विष्वंचो नानागतयो, विनेशुर्विनष्टा यतः, ततस्तस्मादासुरविनाशाद्देवत्वप्रतिबंधभूतेभ्यः स्वाभाविकासंगजनितपाप्मभ्यो वियोगात् असंसर्गधर्मिमुख्यप्राणाश्रयबलाद्देवा वागादयः प्रकृता अभवन् । किमभवन् । स्वं देवतारूपमग्न्याद्यात्मकं वक्ष्यमाणम् । पूर्वमप्यग्न्याद्यात्मान एव सन्तः स्वाभाविकेन पाप्मना तिरस्कृतविज्ञानाः पिंडमात्राभिमाना आसन् । ते तत्पाप्मवियोगादुज्झित्वा पिंडमात्राभिमानं शास्त्रसमर्पितवागाद्यग्न्याद्यात्माभिमाना बभूवुरित्यर्थः । किंच ते प्रतिपक्षभूता असुराः पराऽभवन्नित्यनुवर्तते । पराभूता विनष्टा इत्यर्थः । यथा पुराकल्पेन वर्णितः पूर्वयजमानोऽतिक्रान्तकालिकः एतामेवाख्यायिकारूपां श्रुतिं दृष्ट्वा तेनैव क्रमेण वागादिदेवताः परीक्ष्य, ताश्चापोह्यासंगपाप्मास्पद-

दोषवत्त्वेनादोषास्पदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य वागाद्याध्यात्मिकपिंडमात्रपरिच्छिन्नात्माभिमानं हित्वा वैराजपिंडाभिमानं वागाद्यग्न्याद्यात्मविषयं वर्तमानप्रजापतित्वं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपन्नः, तथैवायं यजमानस्तेनैव विधिना भवति प्रजापतिस्वरूपेणात्मना । परा चास्य प्रजापतित्वप्रतिपक्षभूतः पाप्मा द्विषन्भ्रातृव्यो भवति । यतोऽद्वेष्टापि भवति कश्चित् भ्रातृव्यो भरतादितुल्यो, यस्त्विन्द्रियविषयासंगजनितः पाप्मा भ्रातृव्यो द्वेष्टा च । पारमार्थिकात्मस्वरूपतिरस्करणहेतुत्वात् । स च पराभवति विशीर्यते लोष्टवत्प्राणपरिष्वंगात् । कस्यैतत्फलमित्याह— य एवं वेद । यथोक्तं प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्यते पूर्वयजमानवदित्यर्थः ॥

फलमुपसंहृत्याधुनाख्यायिकारूपमेवाश्रित्याह । कस्माच्च हेतोर्वागादीन्मुक्त्वा मुख्य एव प्राण आत्मत्वेनाश्रयितव्य इति तदुपपत्तिनिरूपणाय यस्मादयं वागादीनां पिंडादीनां च साधारण आत्मा, इत्येतमर्थमाख्यायिकया दर्शन्त्याह श्रुतिः—

ते होचुः क नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आंगिरसोऽगानां हि रसः ॥८॥

ते प्रजापतिप्राणा मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपा होचुरुक्तवन्तः फलावस्थाः । किमित्याह— क न्विति वितर्के । क नु कस्मिन्नु सोऽभूत् । कः । यो नोऽस्मानित्थमेवमसक्त संजितवान्देवभावमात्मत्वेनोपगमितवान् । स्मरन्ति हि लोके केनचिदुपकृता उपकारिणं, लोकवदेव स्मरन्तो विचारयमाणाः कार्यकरणसंघाते आत्मन्येवोपलब्धवन्तः । कथम्, अयमास्येऽन्तरिति, आस्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्नंतरयं प्रत्यक्षो वर्तत इति । सर्वो हि लोको विचार्याध्यवस्यति । तथा देवाः । यस्मादयमंतराकाशे वागाद्यात्मत्वेन विशेषमनाश्रित्य वर्तमान उपलब्धो देवैः, तस्मात्स प्राणोऽयास्यो विशेषानाश्रयाच्च असक्त संजितवान्वागादीन् । अत एवांगिरस आत्मा कार्यकरणानाम् । कथमांगिरसः ? प्रसिद्धं ह्येतदंगानां कार्यकरणलक्षणानां रसः सार आत्मेत्यर्थः । कथं पुनरंगरसत्वं ? तदपाये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः । यस्माच्चायमंगरसत्वाद्विशेषानाश्रितत्वाच्च कार्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च, तस्माद्वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः । आत्मा ह्यात्मत्वेनोपगंतव्योऽविपरीतबोधाच्छ्रेयःप्राप्तेः विपर्यये चानिष्टप्राप्तिदर्शनात् ॥

सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरं ह्यस्या मृत्युर्दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥९॥

स्यान्मतं प्राणस्य विशुद्धिरसिद्धेति । ननु परिहृतमेतद्वागादीनां कल्याणवदनाद्यासंगवत्प्राणस्य आसंगास्पदत्वाभावेन । बाढम् , किं त्वांगिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वोक्त्या वागादिद्वारेण शवस्पृष्टितत्स्पृष्टेरिवाशुद्धता शंक्यत इत्याह— शुद्ध एव प्राणः । कुतः, सा वा एषा देवता दूर्नाम यं प्राणं प्राप्याश्मानमिव लोष्टवद्विध्वस्ता असुराः । तं परामृशति सेति । सैवैषा येयं वर्तमानयजमानशरीरस्था देवैर्निर्धारिता 'अयमास्येऽन्तः' इति । देवता च सा स्यात् । उपासनक्रियायाः कर्मभावेन गुणभूतत्वात् । यस्मात्सा दूर्नाम दूरित्येवं ख्याता । नामशब्दः ख्यापनपर्यायः । तस्मात्प्रसिद्धास्याः विशुद्धिर्दूर्नामत्वात् । कुतः पुनर्दूर्नामत्वमित्याह— दूरं दूरे हि यस्मादस्याः प्राणदेवताया मृत्युरासंगलक्षणः पाप्मा । असंश्लेषधर्मित्वात्प्राणस्य समीपस्थस्यापि दूरता मृत्योस्तस्मात् दूरित्येवं ख्यातिः, एवं प्राणस्य विशुद्धिर्ज्ञापिता । विदुषः फलमुच्यते— दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति । अस्मादेवंविदो, य एवं वेद तस्मादेवमिति—प्रकृतं विशुद्धिगुणोपेतं प्राणमुपास्त इत्यर्थः । उपासनं नाम उपास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूपं श्रुत्या ज्ञाप्यते तथा मनसोपगम्य आसनं चिंतनं लौकिकप्रत्ययाव्यवधानेन यावत्तद्देवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्तिरिति लौकिकात्माभिमानवत् । 'देवो भूत्वा देवानप्येति' 'किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसि' इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥

सा वा एषा देवता दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवतीत्युक्तम् । कथं पुनरेवंविदो दूरं मृत्युर्भवतीति । उच्यते । एवंवित्त्वविरोधात् । इंद्रियविषयसंसर्गासंगजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो हि विरुध्यते । वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वात् स्वाभाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च । शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमानः । तस्मादेवंविदः पाप्मा दूरं भवतीति युक्तं विरोधात् । तदेतत्प्रदर्शयति—

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्रासां दिशामंतस्तद्गमयांचकार तदासां पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नांतमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥

सा वा एषा देवतेत्युक्तार्थम् । एतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं मृत्युं स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तेंद्रियविषयसंसर्गासंगजनितेन हि पाप्मना सर्वो

म्रियते, स ह्यतो मृत्युः, तं प्राणात्माभिमानरूपाभ्यो देवताभ्योऽपच्छिद्यापहत्य, प्राणात्माभिमानमात्रतयैव प्राणोऽपहंतेत्युच्यते । विरोधादेव तु पाप्मैवंविदो दूरं गतो भवति । किं पुनश्चकार देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्येति, उच्यते— यत्र यस्मिन्नासां प्राच्यादीनां दिशामंतोऽवसानं तत्तत्र गमयांचकार गमनं कृतवानित्येतत् । ननु नास्ति दिशामंतः कथमंतं गमितवानिति । उच्यते— श्रौतविज्ञानवत् जनावधिनिमित्तकल्पितत्वाद्दिशां तद्विरोधिजनाध्युषित एव देशो दिशामंतो, देशांतोऽरण्यमिति यद्वदित्यदोषः । तत्तत्र गमयित्वा आसां देवतानां, पाप्मन इति द्वितीयाबहुवचनं, विन्यदधाद्विविधं न्यग्भावेनादधात्स्थापितवती प्राणदेवता । प्राणात्माभिमानशून्येषु अंत्यजनेष्विति सामर्थ्यात् । इन्द्रियसंसर्गजो हि स इति प्राण्याश्रयतावगम्यते । तस्मात्तमंत्यं जनं नेयान्न गच्छेत्संभाषणदर्शनादिभिर्न संसृजेत् । तत्संसर्गे पाप्मना संसर्गः कृतः स्यात्पाप्माश्रयो हि सः । तज्जननिवासं चांतं दिगंतशब्दवाच्यं नेयाज्जनशून्यमपि, जनमपि तद्देशवियुक्तमित्यभिप्रायः । नेदिति परिभयार्थे निपातः । इत्थं जनसंसर्गे पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति । अनु अव अयानीत्यनुगच्छेयमिति । एवं भीतो न जनमंतं चेयादिति पूर्वेण संबंधः ॥

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैना मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥

सा वा एषा देवता, तदेतत्प्राणात्मज्ञानकर्मफलं वागादीनां अग्न्याद्यात्मत्वमुच्यते । अथैना मृत्युमत्यवहत् । यस्मादाध्यात्मिकपरिच्छेदकरः पाप्मा मृत्युः प्राणात्मविज्ञानेनापहतः तस्मात्स प्राणोऽपहन्ता पाप्मनो मृत्योः । तस्मात्स एव प्राण एना वागादिदेवताः प्रकृतं पाप्मानं मृत्युमतीत्य अवहत्प्रापयत्स्वं स्वमपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेवतात्मरूपम् ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । स प्राणो वाचमेव प्रथमां प्रधानामित्येतत् । उद्गीथकर्मणीतरकरणापेक्षया साधकतमत्वं प्राधान्यं तस्याः । तां प्रथमामत्यवहद्वहनं कृतवान् । तस्याः पुनर्मृत्युमतीत्योढायाः किं रूपमित्युच्यते—

मेव, तदा सोऽग्निरभवत् सा वाक्पूर्वमप्यग्निरेव सती मृत्युवियोगेऽप्यग्निरेवाभवत् । एतावांस्तु विशेषो मृत्युवियोगे । सोऽयमतिक्रान्तोऽग्निः परेण मृत्युं परस्तान्मृत्योर्दीप्यते । प्राङ्मोक्षान्मृत्युप्रतिबद्धो अध्यात्मवागात्मना नेदानीमिव दीप्तिमानासीदिदानीं तु मृत्युं परेण दीप्यते मृत्युवियोगात् ॥

अथ प्राणमत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥

तथा प्राणो घ्राणं वायुरभवत् । स तु पवते मृत्युं परेणातिक्रान्तः । सर्वमन्यदुक्तार्थम् ॥

अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥

तथा चक्षुरादित्योऽभवत्स तु तपति ॥

अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभवंस्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥

तथा श्रोत्रं दिशोऽभवत् । दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः ॥

अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चंद्रमा अभवत्सोऽसौ चंद्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवं ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥

मनश्चंद्रमा भाति । यथा पूर्वयजमानं वागाद्यग्न्यादिभावेन मृत्युमत्यवहत्, एवमेनं वर्तमानयजमानमपि ह वा एषा प्राणदेवता मृत्युमतिवहति वागाद्यग्न्यादिभावेन । एवं यो वागादिपंचकविशिष्टं प्राणं वेद । 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः ॥

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥१७॥

अथात्मने । यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं तथा मुख्योऽपि प्राणः सर्वप्राणसाधारणं प्राजापत्यफलमागानं कृत्वा त्रिषु पवमानेषु, अथानंतरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु, आत्मने आत्मार्थमन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यमागायत् । कर्तुः कामसंयोगो वाचनिक इत्युक्तम् । कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनात्मार्थमागीत-
मिति [illegible] यत्किंचेति सामान्यात्मपरामर्शार्थः । हीति

हेतौ। यस्माल्लोके प्राणिभिर्यत्किंचिदन्नमद्यते भक्ष्यते तदनेनैव। अन इति प्राणस्याख्या प्रसिद्धा। अनः शब्दः सान्तः शकटवाची, यस्त्वन्यः स्वरान्तः स प्राणपर्यायः। प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः। किंच न केवलं प्राणेनाद्यत एवान्नाद्यं, तस्मिञ्छरीराकारपरिणतेऽन्नाद्य इह प्रतितिष्ठति प्राणः। तस्मात्प्राणेनात्मनः प्रतिष्ठार्थमागीतमन्नाद्यम्। यदपि प्राणेनान्नादनं तदपि प्राणस्य प्रतिष्ठार्थमेवेति न वागादिष्विव कल्याणासंगजपाप्मसंभवः प्राणेऽस्ति॥

ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदं सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माभिसंविशतेति तथेति तं समन्तं परिण्यविशन्त। तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवं ह वा एनं स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य उ हैवंविदं स्वेषु प्रति प्रतिर्बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनु भवति यो वैतमनु भार्यान्बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भवति॥१८॥

ते देवाः। नन्ववधारणमयुक्तं 'प्राणेनैव तदद्यत' इति। वागादीनामपि अन्ननिमित्तोपकारदर्शनात्। नैष दोषः। प्राणद्वारत्वात्तदुपकारस्य। कथं प्राणद्वारकोऽन्नकृतो वागादीनामुपकार इत्येतमर्थं प्रदर्शयन्नाह— ते वागादयो देवाः, स्वविषयद्योतनाद्देवा, अब्रुवन्नुक्तवन्तो मुख्यं प्राणं इदमेतावन्नातोऽधिकमस्ति। वा इति स्मरणार्थः। इदं तत्सर्वमेतावदेव, किं, यदन्नं प्राणस्थितिकरमद्यते लोके तत्सर्वमात्मन आत्मार्थमागासीः आगीतवानसि आगानेनात्मसात्कृतमित्यर्थः। वयं चान्नमंतरेण स्थातुं नोत्सहामहे। अतोऽनु पश्चान्नोऽस्मानस्मिन्नन्ने आत्मार्थे तवान्ने आभजस्व आभाजयस्व। णिचोऽश्रवणं छांदसम्। अस्मांश्चान्नभागिनः कुरु। इतर आह-- ते यूयं यद्यन्नार्थिनो वै, मा मामभिसंविशत समंततो मामाभिमुख्येन निविशत। इत्येवमुक्तवति प्राणे तथेत्येवमिति, तं प्राणं परिसमंतं परिसमंतान्न्यविशन्त निश्चयेनाविशन्त, तं प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्त इत्यर्थः। तथा निविष्टानां प्राणानुज्ञया तेषां प्राणेनैवाद्यमानं प्राणस्थितिकरं सदन्नं तृप्तिकरं भवति न स्वातंत्र्येणान्नसंबंधो वागादीनाम्। तस्माद्युक्तमेवावधारणं अनेनैव तदद्यत इति। तदेव चाह— तस्माद्यस्मात्प्राणाश्रयतयैव प्राणानुज्ञयाभिसंनिविष्टा वागादिदेवताः तस्माद्-

[illegible]

वेद 'वागादयश्च पंच प्राणाश्रया' इति तमप्येवमेवं ह वै स्वा ज्ञातय अभिसंविशन्ति वागादय इव प्राणम्। ज्ञातीनामाश्रयणीयो भवतीत्यभिप्रायः। अभिसंनिविष्टानां च स्वानां प्राणवदेव वागादीनां स्वान्नेन भर्ता भवति। तथा श्रेष्ठः पुरोऽग्रत एता गन्ता भवति वागादीनामिव प्राणः। तथान्नादोऽनामयावीत्यर्थः। अधिपतिरधिष्ठाय च पालयिता स्वतंत्रः पतिः प्राणवदेव वागादीनाम्। य एवं प्राणं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलं भवति। किंच य उ हैवंविदं प्राणविदं प्रति स्वेषु ज्ञातीनां मध्ये प्रतिः प्रतिकूलो बुभूषति प्रतिस्पर्धीभवितुमिच्छति, सोऽसुरा इव प्राणप्रतिस्पर्धिनो न हैवालं न पर्याप्तो भार्येभ्यो भरणीयेभ्यो भवति भर्तुमित्यर्थः। अथ पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्ये एतमेवंविदं वागादय इव प्राणं अनु अनुगतो भवति, यो वैतमेवंविदमन्वेवानुवर्तयन्नेव आत्मीयान्भार्यान्बुभूर्षति, भर्तुमिच्छति, यथैव वागादयः प्राणानुवृत्त्यात्मबुभूर्षव आसन्। स हैवालं पर्याप्तो भार्येभ्यो भरणीयेभ्यो भवति भर्तुं नेतरः स्वतंत्रः। सर्वमेतत्प्राणगुणविज्ञानफलमुक्तम्॥

कार्यकरणानामात्मत्वप्रतिपादनाय प्राणस्यांगिरसत्वमुपन्यस्तं सोऽयास्य आंगिरस इति। अस्माद्धेतोरयमांगिरस इत्यांगिरसत्वे हेतुर्नोक्तः। तद्धेतुसिद्ध्यर्थमारभ्यते। तद्धेतुसिद्ध्यायत्तं हि कार्यकरणात्मत्वं प्राणस्य। अनंतरं च वागादीनां प्राणाधीनतोक्ता। सा च कथमुपपादनीयेत्याह—

सोऽयास्य आंगिरसोऽगानां हि रसः प्राणो वा अंगानां रसः प्राणो हि वा अंगानां रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चांगात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वा अंगानां रसः ॥१९॥

सोऽयास्य आंगिरस इत्यादि यथोपन्यस्तमेवोपादीयते उत्तरार्थम्। प्राणो वा अंगानां रस इत्येवमंतं वाक्यं यथाव्याख्यातार्थमेव पुनः स्मारयति। कथं. प्राणो वा अंगानां रस इति। प्राणो हि। हिशब्दः प्रसिद्धौ। अंगानां रसः। प्रसिद्धमेतत्प्राणस्यांगरसत्वं न वागादीनाम्। तस्माद्युक्तं प्राणो वा इति स्मारणम्.। कथं पुनः प्रसिद्धत्वमित्यत आह। तस्माच्छब्द उपसंहारार्थ उपरित्वेन संबध्यते। यस्माद्यतोऽवयवात्कस्मादनुक्तविशेषात्। यस्मात्कस्माद्यतः कुतश्चिच्च अंगाच्छरीरावयवादविशेषितात्प्राण उत्क्रामत्यपसर्पति तदेव तत्रैव तदंगं शुष्यति नीरसं भवति शोषमुपैति। तस्मादेष हि वा अंगानां रसः

इत्युपसंहारः । अतः कार्यकरणानामात्मा प्राण इत्येतत्सिद्धम् । आत्मापाये हि शोषो मरणं स्यात्तस्मात्तेन जीवन्ति प्राणिनः सर्वे । तस्मादपास्य वागादीन्प्राण एवोपास्य इति समुदायार्थः ॥

एष उ । न केवलं कार्यकरणयोरेवात्मा प्राणो रूपकर्मभूतयोः । किं तर्हि, ऋग्यजुःसाम्नां नामभूतानामात्मेति सर्वात्मकतया प्राणं स्तुवन्महीकरोत्युपास्यत्वाय--

एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥२०॥

एष उ एव प्रकृत आंगिरसो बृहस्पतिः । कथं बृहस्पतिरिति । उच्यते- वाग्वै बृहती बृहतीछंदः षट्त्रिंशदक्षरा । अनुष्टुप्च वाक् । कथम् । 'वाग्वा अनुष्टुप्' इति श्रुतेः । सा च वागनुष्टुब्बृहत्यां छंदस्यंतर्भवति । अतो युक्तं वाग्वै बृहतीति प्रसिद्धवद्वक्तुम् । बृहत्यां च सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति प्राणसंस्तुतत्वात् । 'प्राणे बृहती प्राण ऋच इत्येव विद्यात्' इति श्रुत्यंतरात् । वागात्मत्वाच्चर्चां प्राणेऽन्तर्भावः । तत्कथमित्याह— तस्या वाचो बृहत्या ऋच एष प्राणः पतिः । तस्या निर्वर्तकत्वात् । कौष्ठ्याग्निप्रेरितमारुतनिर्वर्त्या हि ऋक् । पालनाद्वा वाचः पतिः । प्राणेन हि पाल्यते वाक् । अप्राणस्य शब्दोच्चारणसामर्थ्याभावात् । तस्मादु बृहस्पतिर्ऋचां प्राण आत्मेत्यर्थः ॥

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥२१॥

तथा यजुषाम् । कथम्, एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म, ब्रह्म यजुः, तच्च वाग्विशेष एव । तस्या वाचो यजुषो ब्रह्मण एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः पूर्ववत् ॥

कथं पुनरेतदवगम्यते बृहतीब्रह्मणोर्ऋग्यजुष्ट्वं न पुनरन्यार्थत्वमिति । उच्यते— वाचोऽन्ते सामसामानाधिकरण्यनिर्देशात् 'वाग्वै साम' इति । तथा च 'वाग्वै बृहती' 'वाग्वै ब्रह्म' इति च वाक्समानाधिकरणयोर्ऋग्यजुष्ट्वं युक्तम् । परिशेषाच्च । साम्नि अभिहिते ऋग्यजुषी एव परिशिष्टे । वाग्विशेषत्वाच्च वाग्विशेषौ हि ऋग्यजुषी । तस्मात् तयोः वाचा समानाधिकरणता युक्ता ।

अविशेषप्रसंगाच्च । सामोद्गीथ इति च स्पष्टं विशेषाभिधानत्वम् । तथा

बृहतीब्रह्मशब्दयोरपि विशेषाभिधानत्वं युक्तम् । अन्यथा अनिर्धारितविशेषयोः आनर्थक्यापत्तेश्च विशेषाभिधानस्य वाङ्मात्रत्वे चोभयत्र पौनरुक्त्यात् । ऋग्यजुःसामोद्गीथशब्दानां च श्रुतिष्वेवंक्रमदर्शनात् ॥

एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यं सलोकतां य एवमेतत्साम वेद ॥२२॥

एष उ एव साम । कथमित्याह— वाग्वै सा यत्किंचित्स्त्रीशब्दाभिधेयं सा वाक् । सर्वस्त्रीशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्वनाम--सा--शब्दः । तथा अम एव प्राणः । सर्वपुंशब्दाभिधेयवस्तुविषयोऽमःशब्दः । "केन मे पौंस्नानि नामान्याप्नोषीति, प्राणेनेति ब्रूयात्केन मे स्त्रीनामानीति वाचा" इति श्रुत्यंतरात् । वाक्प्राणाभिधानभूतोऽयं सामशब्दः । तथा प्राणनिर्वर्त्यस्वरादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयते । अतो न प्राणवाग्व्यतिरेकेण सामनामास्ति किंचित्स्वरवर्णादेश्च प्राणनिर्वर्त्यत्वात्प्राणतंत्रत्वाच्च । एष उ एव प्राणः साम यस्मात्साम सामेति वाक्प्राणात्मकं सा चामश्चेति, तत्तस्मात्साम्नो गीतिरूपस्य स्वरादिसमुदायस्य सामत्वं तत्प्रगीतं भुवि ॥

यत् उ एव समस्तुल्यः सर्वेण वक्ष्यमाणेन प्रकारेण, तस्माद्वा सामेत्यनेन संबंधः । वाशब्दः सामशब्दलाभनिमित्तप्रकारान्तरनिर्देशसामर्थ्यलभ्यः । केन पुनः प्रकारेण प्राणस्य तुल्यत्वमित्युच्यते— समः प्लुषिणा पुत्तिकाशरीरेण, समो मशकेन मशकशरीरेण, समो नागेन हस्तिशरीरेण, सम एभिस्त्रिभिर्लोकैस्त्रैलोक्यशरीरेण प्राजापत्येन, समोऽनेन जगद्रूपेण हैरण्यगर्भेण । पुत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्कात्स्न्र्येन परिसमाप्त इति समत्वं प्राणस्य । न पुनः शरीरमात्रपरिमाणेनैव, अमूर्तत्वात्सर्वगतत्वाच्च । न च घटप्रासादादिप्रदीपवत्संकोचविकासितया शरीरेषु तावन्मात्रं समत्वम् । "त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनंताः" इति श्रुतेः । सर्वगतस्य तु शरीरेषु शरीरपरिमाणवृत्तिलाभो न विरुध्यते । एवं समत्वात्सामाख्यं प्राणं वेद यः श्रुतिप्रकाशितमहत्त्वं तस्यैतत्फलं— अश्नुते व्याप्नोति साम्नः प्राणस्य सायुज्यं सयुग्भावं समानदेहेंद्रियाभिमानत्वं, सालोक्यं समानलोकतां वा भावनाविशेषतो, य एवमेतद्-

थोक्तं साम प्राणं वेद। आ प्राणात्माभिमानाभिव्यक्तेरुपास्ते, इत्यर्थः ॥

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीदं सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥२३॥

एष उ वा उद्गीथः। उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषो नोद्गानम्। सामाधिकारात्। कथमुद्गीथः प्राणः। प्राणो वा उत्प्राणेन हि यस्मादिदं सर्वं जगदुत्तब्धमूर्ध्वं स्तब्धमुत्तंभितं विधृतमित्यर्थः। उत्तब्धार्थावद्योतकोऽयमुच्छब्दः प्राणगुणाभिधायकः। तस्मादुत्प्राणः। वागेव गीथा शब्दविशेषत्वादुद्गीथभक्तेः। गायतेः शब्दार्थत्वात्सा वागेव। न ह्युद्गीथभक्तेः शब्दव्यतिरेकेण किंचिद्रूपमुत्प्रेक्ष्यते। तस्माद्युक्तमवधारणं वागेव गीथेति। उच्च प्राणो गीथा च प्राणतंत्रा वागित्युभयमेकेन शब्देनाभिधीयते स उद्गीथः ॥

तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्य आंगिरसोऽन्येनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥२४॥

तद्धापि तत्रैतस्मिन्नुक्तेऽर्थे हाप्याख्यायिकापि श्रूयते ह स्म। ब्रह्मदत्तो नामतः। चिकितानस्यापत्यं चैकितानस्तदपत्यं युवा चैकितानेयो, राजानं यज्ञे सोमं भक्षयन्नुवाच। किम्। अयं चमसस्थो मया भक्ष्यमाणो राजा त्यस्य तस्य ममानृतवादिनो मूर्धानं शिरो विपातयताद्विस्पष्टं पातयतु। तोरयं तातङादेश आशिषि लोट् विपातयतादिति। यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थः। कथं पुनरनृतवादित्वप्राप्तिरिति। उच्यते— यद्यदीतोऽस्मात्प्रकृतात् प्राणाद्वाक्संयुक्तात् अयास्यो मुख्यप्राणाभिधायकेन अयास्यांगिरसशब्देनाभिधीयते विश्वसृजां पूर्वर्षीणां सत्रे उद्गाता। सोऽन्येन देवतान्तरेण वाक्प्राणव्यतिरिक्तेनोदगायदुद्गानं कृतवान्। ततोऽहमनृतवादी स्यां, तस्य मम देवता विपरीतप्रतिपत्तुर्मूर्धानं विपातयतु। इत्येवं शपथं चकारेति विज्ञाने प्रत्ययदार्ढ्यकर्तव्यतां दर्शयति। तमिममाख्यायिकानिर्धारितमर्थं स्वेन वचसोपसंहरति श्रुतिः— वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च स्वस्यात्मभूतेन सोऽयास्य आंगिरस उद्गातोदगायदित्येषोऽर्थो निर्धारितः शपथेन ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसंपन्नयार्त्विज्यं

कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव । अथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥२५॥

तस्य हैतस्य । तस्येति प्रकृतं प्राणमभिसंबध्नाति । हैतस्येति मुख्यं व्यपदिशत्यभिनयेन । साम्नः सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य यः स्वं धनं वेद, तस्य ह किं स्यात् । भवति हास्य स्वम् । फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य शुश्रूषवे आह — तस्य वै साम्नः स्वर एव स्वम् । स्वर इति कंठगतं माधुर्यं तदेवास्य स्वं विभूषणम् । तेन हि भूषितमृद्धिमल्लक्ष्यत उद्गानम् । यस्मादेवं तस्मादार्त्विज्यं ऋत्विक्कर्मोद्गानं करिष्यन्वाचि विषये वाचि वागाश्रितं स्वरमिच्छेत इच्छेत् साम्नो धनवत्तां स्वरेण चिकीर्षुरुद्गाता । इदं तु प्रासंगिकं विधीयते साम्नः सौस्वर्येण स्वरवत्त्वप्रत्यये कर्तव्ये इच्छामात्रेण सौस्वर्यं न भवतीति, दंतधावनतैलपानादि सामर्थ्यात्कर्तव्यमित्यर्थः । तयैवं संस्कृतया वाचा स्वरसंपन्नयार्त्विज्यं कुर्यात् । तस्माद्यस्मात्साम्नः स्वभूतः स्वरस्तेन स्वेन भूषितं साम । अतो यज्ञे स्वरवन्तमुद्गातारं दिदृक्षन्त एव द्रष्टुमिच्छन्त एव धनिनमिव लौकिकाः । प्रसिद्धं हि लोकेऽथो अपि यस्य स्वं धनं भवति तं धनिनं दिदृक्षन्ते इति । सिद्धस्य गुणविज्ञानफलसंबंधस्य उपसंहारः क्रियते— भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेदेति ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥२६॥

अथान्यो गुणः सुवर्णवत्तालक्षणो विधीयते । असावपि सौस्वर्यमेव । एतावान्विशेषः । पूर्वं कंठगतमाधुर्यमिदं तु लाक्षणिकं सुवर्णशब्दवाच्यम् । तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णम् । सुवर्णशब्दसामान्यात्स्वरसुवर्णयोः । लौकिकमेव सुवर्णं गुणविज्ञानफलं भवतीत्यर्थः । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेदेति पूर्ववत्सर्वम् ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥२७॥

तथा प्रतिष्ठागुणं विधित्सन्नाह— तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद ।

प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठा वाक् प्रतिष्ठां साम्नो गुणं यो वेद स प्रतितिष्ठति

ह । 'तं यथा यथोपासते' इति श्रुतेस्तद्गुणत्वं युक्तम् । पूर्ववत्फलेन प्रतिलोभिताय का प्रतिष्ठेति शुश्रूषवे आह— तस्य वै साम्नो वागेव । वागिति जिह्वामूलीयादीनां स्थानानामाख्या । सैव प्रतिष्ठा । तदाह-- वाचि हि जिह्वामूलीयादिषु हि यस्मात्प्रतिष्ठितः सन्नेष प्राण एतद्गानं गीयते गीतिभावमापद्यते तस्मात्साम्नः प्रतिष्ठा वाक् । अन्ने प्रतिष्ठितो गीयत इत्यु हैकेऽन्ये आहुः । इह प्रतितिष्ठतीति युक्तम् । अनिंदितत्वादेकीयपक्षस्य विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्यात् वाग्वा प्रतिष्ठान्नं वेति ॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेत् । असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्मामृतं गमयेति स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्मामृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मामृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्मामृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तं स एष एवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥२८॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

एवं प्राणविज्ञानवतो जपकर्म विधित्स्यते । यद्विज्ञानवतो जपकर्मण्यधिकारस्तद्विज्ञानमुक्तम् । अथानंतरं यस्माच्चैवं विदुषा प्रयुज्यमानं देवभावाभ्यारोहफलं जपकर्म, अतस्तस्मात्तद्विधीयत इह । तस्य चोद्गीथसंबंधात्सर्वत्र प्राप्तौ पवमानानामिति वचनात् । पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यतायां प्राप्तायां पुनः कालसंकोचं करोति— स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स प्रस्तोता यत्र यस्मिन्काले साम प्रस्तुयात्प्रारभेत तस्मिन्काल एतानि जपेत् । अस्य च जपकर्मण आख्या अभ्यारोह इति । आभिमुख्येनारोहत्यनेन जपकर्मणैवंवित् देवभावमात्मानं इत्यभ्यारोहः । एतानीति बहुवचनात्त्रीणि यजूंषि । द्वितीयानिर्देशात् ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथापठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मांत्रः । याजमानं जपकर्म ॥

'मृत्योर्मामृतं गमय' इति । मंत्राणामर्थस्तिरोहितो भवतीति स्वयमेव व्याचष्टे ब्राह्मणं मंत्रार्थम् । स मंत्रो यदाह यदुक्तवान्कोऽसावर्थ इत्युच्यते 'असतो मा सद्गमय' इति । मृत्युर्वा असत् स्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्येते । असत् अत्यंताधोभावहेतुत्वात् । सदमृतं, सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञाने । अमरणहेतुत्वादमृतम् । तस्मादसतो असत्कर्मणोऽज्ञानाच्च मा मां सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञाने गमय देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः। तत्र वाक्यार्थमाह–अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाहेति । सथा तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमः सर्वं ह्यज्ञानमावरणात्मकत्वात्तमः तदेव च मरणहेतुत्वान्मृत्युः । ज्योतिरमृतं पूर्वोक्तविपरीतं दैवं स्वरूपम् । प्रकाशात्मकत्वाज्ज्ञानं ज्योतिः, तदेवामृतमविनाशात्मकत्वात् । तस्मात्तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । पूर्ववन्मृत्योर्मामृतं गमयेत्यादि । अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह दैवं प्राजापत्यं फलभावमापादयेत्यर्थः । पूर्वो मंत्रोऽसाधनस्वभावात् साधनभावमापादयेति । द्वितीयस्तु साधनभावादपि अज्ञानरूपात् साध्यभावमापादयेति । मृत्योर्मामृतं गमयेति पूर्वयोरेव मंत्रयोः समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन मंत्रेणोच्यत इति प्रसिद्धार्थतैव । नात्र तृतीये मंत्रे तिरोहितमंतर्हितमिवार्थरूपं पूर्वयोरिव मंत्रयोरस्ति, यथाश्रुत एवार्थः ॥

याजमानमुद्गानं कृत्वा पवमानेषु त्रिषु, अथानंतरं यानीतराणि शिष्टानि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत् । प्राणविदुद्गाता प्राणभूतः प्राणवदेव । यस्मात्स एष उद्गातैवं प्राणं यथोक्तं वेत्ति, अतः प्राणवदेव तं कामं साधयितुं समर्थः । तस्माद्यजमानस्तेषु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु वरं वृणीत, यं कामं कामयेत तं कामं वरं वृणीत प्रार्थयेत । यस्मात्स एष एवंविदुद्गातेति तस्माच्छब्दात्प्रागेव संबध्यते । आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते इच्छत्युद्गाता तमागायत्यागानेन साधयति ॥

एवं तावज्ज्ञानकर्मभ्यां प्राणात्मापत्तिरित्युक्तम् । तत्र नास्त्याशंकासंभवः। अतः कर्मापाये प्राणापत्तिर्भवति वा न वेत्याशंक्यते । तदाशंकानिवृत्त्यर्थमाह— तद्धैतल्लोकजिदेवेति । तद्ध तदेतत्प्राणदर्शनं कर्मवियुक्तं केवलमपि, लोकजिदेवेति लोकसाधनमेव । न ह एवालोक्यतायै अलोकार्हत्वाय आशा आशंसनं प्रार्थनं नैवास्ति ह । न हि प्राणात्मनि उत्पन्नात्माभिमानस्य तत्प्राप्त्याशंसनं संभवति । न हि [illegible]

असंनिकृष्टविषये ह्यनात्मन्याशंसनं, न तत्स्वात्मनि संभवति। तस्मान्नाशास्ति कदाचित्प्राणात्मभावं न प्रपद्येयमिति ॥

कस्यैतत्। य एवमेतत्साम प्राणं यथोक्तं निर्धारितमहिमानं वेद— अहमस्मि प्राण इंद्रियविषयासंगैरासुरैः पाप्मभिरधर्षणीयो विशुद्धो, वागादिपंचकं च मदाश्रयत्वादग्न्याद्यात्मरूपं स्वाभाविकविज्ञानोत्थेंद्रियविषयासंगजनितासुरपाप्मदोषवियुक्तं, सर्वभूतेषु च मदाश्रयान्नाद्योपयोगबंधनं, आत्मा चाहं सर्वभूतानामांगिरसत्वात्, ऋग्यजुःसामोद्गीथभूतायाश्च वाच आत्मा तद्व्याप्तेस्तन्निर्वर्तकत्वाच्च, मम साम्नो गीतिभावमापद्यमानस्य बाह्यं धनं भूषणं सौस्वर्यं, ततोऽप्यान्तरं सौवर्ण्यं लाक्षणिकं सौस्वर्यं, गीतिभावमापद्यमानस्य मम कंठादिस्थानानि प्रतिष्ठा। एवंगुणोऽहं पुत्तिकादिशरीरेषु कात्स्न्येंन परिसमाप्तोऽमूर्तत्वात्सर्वगतत्वाच्च— इति आ एवमभिमानाभिव्यक्तेर्वेदोपास्त इत्यर्थः॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम्॥ १.३.—

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामंत्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥१॥

आत्मैवेदमग्र आसीत्। ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता। केवलप्राणदर्शनेन च 'तद्धैतल्लोकजिदेव' इत्यादिना। प्रजापतेः फलभूतस्य सृष्टिस्थितिसंहारेषु जगतः स्वातंत्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थमारभ्यते। तेन च कर्मकांडविहितज्ञानकर्मस्तुतिः कृता भवेत्सामर्थ्यात् विवक्षितं त्वेतत्— सर्वमप्येतज्ज्ञानकर्मफलं संसार एव, भयारत्यादियुक्तत्वश्रवणात् कार्यकरणलक्षणत्वाच्च स्थूलव्यक्तानित्यविषयत्वाच्चेति। ब्रह्मविद्यायाः केवलाया वक्ष्यमाणाया मोक्षहेतुत्वमित्युत्तरार्थं चेति। न हि संसारविषयात्साध्यसाधनादिभेदलक्षणात् अविरक्तस्य आत्मैकत्वज्ञानविषयेऽधिकारः अतृषितस्येव पाने। तस्माज्ज्ञानकर्मफलोत्कर्षोपवर्णनमुत्तरार्थम्। तथाच वक्ष्यति— 'तदेतत्पदनीयमस्य' 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्' इत्यादि ॥

आत्मैवासीति प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीर्यभिधीयते। वैदिकज्ञान-

कर्मफलभूतः स एव। किं? इदं शरीरभेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तं आत्मैवासीदग्रे प्राक्शरीरान्तरोत्पत्तेः। स च पुरुषविधः पुरुषप्रकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो विराट् स एव प्रथमः संभूतोऽनुवीक्ष्यान्वालोचनं कृत्वा, कोऽहं किंलक्षणो वास्मीति, नान्यद्वस्त्वंतरं आत्मनः प्राणपिंडात्मकात्कार्यकरणरूपान्न अपश्यन्न ददर्श। केवलं त्वात्मानमेव सर्वात्मानमपश्यत्। तथा पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतः, सोऽहं प्रजापतिः सर्वात्माहमस्मीत्यग्रे व्याहरद्व्याहृतवान्। ततस्तस्माद्यतः पूर्वज्ञानसंस्कारात् आत्मानमेवाहमित्यभ्यधादग्रे तस्मादहंनामाभवत्। तस्योपनिषदहमिति श्रुतिप्रदर्शितमेव नाम वक्ष्यति। तस्माद्यस्मात्कारणे प्रजापतावेवं वृत्तं तस्मात्, तत्कार्यभूतेषु प्राणिषु एतर्ह्येतस्मिन्नपि काल आमंत्रितः कस्त्वमित्युक्तः सन्नहमयमित्येवाग्र उक्त्वा कारणात्माभिधानेन आत्मानमभिधायाग्रे पुनर्विशेषनामजिज्ञासवेऽथानंतरं विशेषपिंडाभिधानं देवदत्तो यज्ञदत्तो वेति प्रब्रूते कथयति यन्नामास्य विशेषपिंडस्य मातापितृकृतं भवति तत्कथयति॥

स च प्रजापतिरतिक्रान्तजन्मनि सम्यक्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः साधकावस्थायां यद्यस्मात्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः प्रजापतित्वं प्रतिपित्सूनां पूर्वः प्रथमः सन् अस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्सर्वस्मात् आदौ औषददहत्। किं? आसंगाज्ञानलक्षणान्सर्वान्पाप्मनः प्रजापतित्वप्रतिबंधकारणभूतान्। यस्मादेवं तस्मात्पुरुषः, पूर्वमौषदिति पुरुषः। यथायं प्रजापतिरोषित्वा प्रतिबंधकान्पाप्मनः सर्वान्पुरुषः। प्रजापतिरभवत्, एवमन्योऽपि ज्ञानकर्मभावनानुष्ठानवह्निना केवलं ज्ञानबलाद्वौषति भस्मीकरोति ह वै स तं, कं, योऽस्माद्विदुषः पूर्वः प्रथमः प्रजापतिर्बुभूषति भवितुमिच्छति तमित्यर्थः। तं दर्शयति य एवं वेदेति। सामर्थ्याज्ज्ञानभावनाप्रकर्षवान्। नन्वनर्थाय प्राजापत्यप्रतिपित्सा, एवंविदा चेद्दह्यते। नैष दोषः। ज्ञानभावनोत्कर्षाभावात्प्रथमं प्रजापतित्वप्रतिपत्त्यभावमात्रत्वाद्दाहस्य। उत्कृष्टसाधनः प्रथमं प्रजापतित्वं प्राप्नुवन् न्यूनसाधनो न प्राप्नोतीति, स तं दहतीत्युच्यते। न पुनः प्रत्यक्षमुत्कृष्टसाधनेन इतरो दह्यते। यथा लोके आजिसृतां यः प्रथममाजिमुपसर्पति तेनेतरे दग्धा इवापहृतसामर्थ्या भवन्ति तद्वत्॥

यदिदं तुष्टूषितं कर्मकांडविहितज्ञानकर्मफलं प्राजापत्यलक्षणं नैव तत्संसारविषयमत्यक्रामदितीममर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह—

सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षां चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥२॥

सोऽबिभेत्स प्रजापतिर्योऽयं प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः । सोऽबिभेद्भीतवानस्मदादिवदेवेत्याह । यस्मादयं पुरुषविधः शरीरकरणवान् आत्मनाशविपरीतदर्शनवत्त्वात् अबिभेत् । तस्मात्तत्सामान्यादद्यत्वेऽप्येकाकी बिभेति । किंचास्मदादिवदेव भयहेतुविपरीतदर्शनापनोदकारणं यथाभूतात्मदर्शनम् । सोऽयं प्रजापतिरीक्षामीक्षणं चक्रे कृतवान्ह । कथमित्याह— यद्यस्मान्मत्तोऽन्यदात्मव्यतिरेकेण वस्त्वंतरं प्रतिद्वंद्वीभूतं नास्ति, तस्मिन्नात्मविनाशहेत्वभावे कस्मान्नु बिभेमीति । तत एव यथाभूतात्मदर्शनादस्य प्रजापतेर्भयं वीयाय विस्पष्टमपगतवत् । तस्य प्रजापतेर्यद्भयं तत्केवलाविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह— कस्माद्ध्यभेष्यत् किमित्यसौ भीतवान्परमार्थनिरूपणायां भयमनुपपन्नमेवेत्यभिप्रायः । यस्मात् द्वितीयाद्वस्त्वंतराद्वै भयं भवति । द्वितीयं च वस्त्वंतरमविद्याप्रत्युपस्थापितमेव । नह्यदृश्यमानं द्वितीयं भयजन्मनो हेतुः 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति मंत्रवर्णात् । यच्चैकत्वदर्शनेन भयमपनुनोदापनोदितं तद्युक्तम् । कस्मात् । द्वितीयाद्वस्त्वंतराद्वै भयं भवति, तदेकत्वदर्शनेन द्वितीयदर्शनमपनीतमिति नास्ति यतः ॥

अत्र चोदयन्ति— कुतः प्रजापतेरेकत्वदर्शनं जातं? को वास्मै उपदिदेश? अथानुपदिष्टमेव प्रादुरभूत्, अस्मदादेरपि तथा प्रसंगः । अथ जन्मान्तरकृतसंस्कारहेतुकम् । एकत्वदर्शनानर्थक्यप्रसंगः । यथा प्रजापतेरतिक्रान्तजन्मावस्थस्य एकत्वदर्शनं विद्यमानमप्यविद्याबंधकारणं नापनिन्ये, यतः अविद्यासंयुक्त एवायं जातोऽबिभेत्, एवं सर्वेषामेकत्वदर्शनानर्थक्यं प्राप्नोति । अंत्यमेव निवर्तकमिति चेत् । न । पूर्ववत्पुनः प्रसंगेनानैकान्त्यात् । तस्मादनर्थकमेवैकत्वदर्शनमिति ॥

नैष दोषः । उत्कृष्टहेतूद्भवत्वाल्लोकवत् । यथा पुण्यकर्मोद्भवैर्विविक्तैः कार्यकरणैः संयुक्ते जन्मनि सति प्रज्ञामेधास्मृतिवैशारद्यं दृष्टं, तथा प्रजापतेः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यविपरीतहेतुसर्वपाप्मदाहात् विशुद्धैः कार्यकरणैः संयुक्तमुत्कृष्टं जन्म, तदुद्भवं चानुपदिष्टमेव युक्तमेकत्वदर्शनं प्रजापतेः । तथाच

स्मृतिः— "ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहासिद्धं चतुष्टयम् ॥" इति। सहासिद्धत्वे भयानुपपत्तिरिति चेत्। न ह्यादित्येन सह तम उदेति। न। अन्यानुपदिष्टार्थत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य। श्रद्धातात्पर्यप्रणिपातादीनां अहेतुत्वमिति चेत्। स्यान्मतम्— "श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः" "तद्विद्धि प्रणिपातेन" इत्येवमादीनां श्रुतिस्मृतिविहितानां ज्ञानहेतूनामहेतुत्वं, प्रजापतेरिव जन्मान्तरकृतधर्महेतुत्वे ज्ञानस्येति चेत्। न। निमित्तविकल्पसमुच्चयगुणवदगुणवत्त्वभेदोपपत्तेः। लोके हि नैमित्तिकानां कार्याणां निमित्तभेदोऽनेकधा विकल्प्यते। तथा निमित्तसमुच्चयः। तेषां च विकल्पितानां समुच्चितानां च पुनर्गुणवदगुणवत्त्वकृतो भेदो भवति। तद्यथा रूपज्ञान एव तावन्नैमित्तिके कार्ये तमसि विनाऽऽलोकेन चक्षूरूपसंनिकर्षो नक्तंचराणां रूपज्ञाने निमित्तं भवति। मन एव केवलं रूपज्ञाननिमित्तं योगिनाम्। अस्माकं तु संनिकर्षालोकाभ्यां सह तथादित्यचंद्राद्यालोकभेदैः समुच्चिता निमित्तभेदा भवन्ति। तथा आलोकविशेषगुणवदगुणवत्त्वेन भेदाः स्युः। एवमेव आत्मैकत्वज्ञानेऽपि क्वचिज्जन्मान्तरकृतं कर्म निमित्तं भवति। यथा प्रजापतेः। क्वचित्तपो निमित्तम्। 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति श्रुतेः। क्वचित् 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' "श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानम्" "तद्विद्धि प्रणिपातेन" 'आचार्याद्धैव' 'द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य एकान्तज्ञानलाभनिमित्तत्वम्। श्रद्धाप्रभृतीनां अधर्मादिनिमित्तावियोगहेतुत्वात्। वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनानां च साक्षाज्ज्ञेयविषयत्वात्। पापादिप्रतिबंधक्षये चात्ममनसोः भूतार्थज्ञाननिमित्तस्वाभाव्यात्। तस्मादहेतुत्वं न जातु ज्ञानस्य श्रद्धाप्रणिपातादीनामिति ॥

स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्। स हैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव तां समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥३॥

इतश्च संसारविषय एव प्रजापतित्वं, यतः स प्रजापतिर्वै नैव रेमे रतिं नान्वभवत्, अरत्याविष्टोऽभूदित्यर्थः, अस्मदादिवदेव यतः, इदानीमपि तस्मा-

देकाकित्वादिधर्मवत्त्वादेकाकी न रमते रतिं नानुभवति। रतिर्नामेष्टार्थसंयोगजा क्रीडा। तत्प्रसंगिनः इष्टवियोगान्मनस्याकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते। स तस्या अरतेरपनोदाय द्वितीयं अरत्यपघातसमर्थं स्त्रीवस्त्वैच्छत् गृद्धिमकरोत्। तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृध्यतः स्त्रिया परिष्वक्तस्येवात्मनो भावो बभूव। स तेन सत्येप्सुत्वात् एतावानेतत्परिमाण आस बभूव ह। किंपरिमाण इत्याह— यथा लोके स्त्रीपुमांसौ अरत्यपनोदाय संपरिष्वक्तौ यत्परिमाणौ स्यातां तथा तत्परिमाणो बभूवेत्यर्थः। स तथा तत्परिमाणमेव इममात्मानं द्वेधा द्विप्रकारमपातयत्पातितवान्। इममेवेत्यवधारणं मूलकारणाद्विराजो विशेषणार्थम्। न क्षीरस्य सर्वोपमर्देन दधिभावापत्तिवद्विराट् सर्वोपमर्देनैतावानास। किं तर्हि? आत्मना व्यवस्थितस्यैव विराजः सत्यसंकल्पत्वादात्मव्यतिरिक्तं स्त्रीपुंसपरिष्वक्तपरिमाणं शरीरान्तरं बभूव। स एव च विराट् तथाभूतः स हैतावानासेति सामानाधिकरण्यात्। ततस्तस्मात्पातनात्पतिश्च पत्नी चाभवतामिति दंपत्योः निर्वचनं लौकिकयोः। अत एव तस्मात्, यस्मादात्मन एवार्धः पृथग्भूता येयं स्त्री, तस्मात् इदं शरीरमात्मनोऽर्धबृगलमर्धं च तत् बृगलं विदलं च तदर्धबृगलं अर्धविदलमिवेत्यर्थः। प्राक्स्त्र्युद्वहनात्कस्यार्धबृगलमित्युच्यते— स्व आत्मन इति। एवमाह स्मोक्तवान्किल याज्ञवल्क्यो, यज्ञस्य वल्को वक्ता यज्ञवल्कस्तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो दैवरातिरित्यर्थः। ब्रह्मणो वापत्यं यस्मादयं पुरुषार्ध आकाशः स्त्र्यर्धशून्यः, पुनरुद्वहनात्तस्मात्पूर्यते स्त्र्यर्धेन, पुनः संपुटीकरणेनेव विदलार्धः। तां स प्रजापतिर्मन्वाख्यः शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नीत्वेन कल्पितां समभवन्मैथुनमुपगतवान्। ततस्तस्मात्तदुपगमनात् मनुष्या अजायन्तोत्पन्नाः॥

सो हेयमीक्षांचक्रे कथं नु मात्मन एव जनयित्वा संभवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौरभवदृषभ इतरस्तां समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वडवेतराभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्तां समेवाभवत्तत एकशफमजायताजेतरा भवद्बस्त इतरोऽविरितरा मेष इतरस्तां समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किंच मिथुनमा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत॥४॥

सा शतरूपा उ ह इयं सेयं दुहितृगमने स्मार्तं प्रतिषेधमनुस्मरन्तीक्षांचक्रे। कथं न्विदमकृत्यं यन्मा मामात्मन एव जनयित्वोत्पाद्य संभवत्युपग-

च्छति । यद्यप्ययं निर्घृणोऽहं हंतेदानीं तिरोऽसानि जात्यंतरेण तिरस्कृता भवानि । इत्येवमीक्षित्वासौ गौरभवत् । उत्पाद्य प्राणिकर्मभिश्चोद्यमानायाः पुनः पुनः सैव मतिः शतरूपाया मनोश्चाभवत् । ततश्च ऋषभ इतरः । तां समेवाभवदित्यादि पूर्ववत् । ततो गावोऽजायन्त । तथा वडवेतराभवदश्ववृष इतरः । तथा गर्दभीतरा गर्दभ इतरः । तत्र वडवाश्ववृषादीनां संगमात्तत एकशफमेकखुरं अश्वाश्वतरगर्दभाख्यं त्रयमजायत । तथा अजेतराभवद्वस्तश्छाग इतरः । तथा अविरितरा मेष इतरः । तां समेवाभवत् । तां तामिति वीप्सा । तामजां तामविं चेति समभवदेवेत्यर्थः । ततोऽजाश्चावयश्चाजावयोऽजायन्त । एवमेव यदिदं किंच यत्किंचेदं मिथुनं स्त्रीपुंसलक्षणं द्वंद्वं, आ पिपीलिकाभ्यः पिपीलिकाभिः सहानेनैव न्यायेन तत्सर्वमसृजत जगत्सृष्टवान् ॥

सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहं हीदं सर्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥५॥

स प्रजापतिः सर्वमिदं जगत्सृष्ट्वाऽवेत् । कथम् । अहं वावाहमेव सृष्टिः, सृज्यते इति सृष्टं जगदुच्यते सृष्टिरिति । यन्मया सृष्टं जगन्मदभेदत्वादहमेवास्मि न मत्तो व्यतिरिच्यते । कुत एतत् । अहं हि यस्मादिदं सर्वं जगदसृक्षि सृष्टवानस्मि तस्मादित्यर्थः । यस्मात्सृष्टिशब्देन आत्मानमेवाभ्यधात्प्रजापतिः ततस्तस्मात्सृष्टिरभवत् सृष्टिनामाभवत् । सृष्ट्यां जगति हास्य प्रजापतेरेतस्यामेतस्मिञ्जगति, स प्रजापतिवत्स्रष्टा भवति स्वात्मनोऽनन्यभूतस्य जगतः । कः । य एवं प्रजापतिवद्यथोक्तं स्वात्मनोऽनन्यभूतं जगत्साध्यात्माधिभूताधिदैवं जगदहमस्मीति वेद ॥

अथेत्यभ्यमंथत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमंतरतोऽलोमका हि योनिरंतरतः । तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः । अथ यत्किंचेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः । यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥६॥

एवं स प्रजापतिर्जगदिदं मिथुनात्मकं सृष्ट्वा ब्राह्मणादिवर्णानियन्त्रीः देवताः

सिसृक्षुरादौ । अथेति शब्दद्वयमभिनयप्रदर्शनार्थम् । अनेन प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्याभ्यमंथदाभिमुख्येन मंथनमकरोत् । स मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां च योनिभ्यामग्निं ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्तारमसृजत सृष्टवान् । यस्माद्दाहकस्याग्नेर्योनिरेतदुभयं हस्तौ मुखं च, तस्मादुभयमप्येतदलोमकं लोमविवर्जितम् । किं सर्वमेव । न । अंतरतोऽभ्यंतरतः । अस्ति हि योन्या सामान्यमुभयस्यास्य । किम् । अलोमका हि योनिरंतरतः स्त्रीणाम् । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव जज्ञे प्रजापतेः । तस्मादेकयोनित्वात् ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुगृह्यते अग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवत्यो मुखवीर्यश्चेति श्रुतिस्मृतिसिद्धम् । तथा बलाश्रयाभ्यां बाहुभ्यां बलभिदादिकं क्षत्रियजातिनियंतारं क्षत्रियं च । तस्मादैंद्रं क्षत्रं बाहुवीर्यं चेति श्रुतौ स्मृतौ चावगतम् । तथोरुत ईहा चेष्टा तदाश्रयाद्वस्वादिलक्षणं विशो नियंतारं विशं च । तस्मात्कृष्यादिपरो वस्वादिदेवत्यश्च वैश्यः । तथा पूषणं पृथ्वीदैवतं शूद्रं च पद्भ्यां परिचरणक्षममसृजतेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः । तत्र क्षत्रादिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमप्युक्तवदुपसंहरति सृष्टिसाकल्यानुकीर्त्यै । यथेयं श्रुतिर्व्यवस्थिता तथा प्रजापतिरेव सर्वे देवा इति निश्चितोऽर्थः । स्रष्टुरनन्यत्वात्स्रष्टानाम् । प्रजापतिनैव तु सृष्टत्वाद्देवानाम् ।

अथैवं प्रकरणार्थे व्यवस्थिते तत्स्तुत्यभिप्रायेणाविद्वन्मतान्तरनिंदोपन्यासः । अन्यनिंदाऽन्यस्तुतये । तत्तत्र कर्मप्रकरणे केवलयाज्ञिका यागकाले यदिदं वच आहुः अमुमग्निं यजामुमिंद्रं यज इत्यादि नामशस्त्रस्तोत्रकर्मादिभिन्नत्वाद्भिन्नमेवाग्न्यादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः । तन्न तथा विद्यात् । यस्मादेतस्यैव प्रजापतेः सा विसृष्टिर्देवभेदः सर्व एष उ ह्येव प्रजापतिरेव प्राणः सर्वे देवाः ।

अत्र विप्रतिपद्यन्ते । पर एव हिरण्यगर्भ इत्येके । संसारीत्यपरे । पर एव तु मंत्रवर्णात् । "इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः" इति श्रुतेः । "एष ब्रह्मैष इंद्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवाः" इति च श्रुतेः । स्मृतेश्च— "एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्" इति, "योऽसावतींद्रियोऽग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः । सर्वभूतमयोऽचिंत्यः स एव स्वयमुद्बभौ" इति च । संसार्येव वा [illegible] इति श्रुतेः । [illegible] संसारिणः [illegible] प्रसंगोऽस्ति ।

भयारतिसंयोगश्रवणाच्च । 'अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत' इति च । 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' इति च मंत्रवर्णात् । स्मृतेश्च कर्मविपाकप्रक्रियायाम्— "ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च । उत्तमां सात्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः" इति ॥

अथैवं विरुद्धार्थानुपपत्तेः प्रामाण्यव्याघात इति चेत् । न । कल्पनान्तरोपपत्तेरविरोधात् । उपाधिविशेषसंबंधाद्विशेषकल्पनान्तरमुपपद्यते । 'आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः । कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥" इत्येवमादिश्रुतिभ्यः उपाधिवशात्संसारित्वं न परमार्थतः । स्वतोऽसंसार्येव । एवमेकत्वं नानात्वं च हिरण्यगर्भस्य । तथा सर्वजीवानाम् । 'तत्त्वमसि' इति श्रुतेः । हिरण्यगर्भस्तु उपाधिशुद्ध्यतिशयापेक्षया प्रायशः पर एवेति श्रुतिस्मृतिवादाः प्रवृत्ताः । संसारित्वं तु क्वचिदेव दर्शयन्ति । जीवानां तु उपाधिगताशुद्धिबाहुल्यात्संसारित्वमेव प्रायशोऽभिलप्यते । व्यावृत्तकृत्स्नोपाधिभेदापेक्षया तु सर्वः परत्वेनाभिधीयते श्रुतिस्मृतिवादैः ॥

तार्किकैस्तु परित्यक्तागमबलैरस्ति नास्ति कर्ताऽकर्तेत्यादि विरुद्धं बहु तर्कयद्भिराकुलीकृतः शास्त्रार्थः । तेनार्थनिश्चयो दुर्लभः । ये तु केवलशास्त्रानुसारिणः शान्तदर्पास्तेषां प्रत्यक्षविषय इव निश्चितः शास्त्रार्थो देवतादिविषयः ॥

तत्र प्रजापतेरेकस्य देवस्यान्नादिलक्षणो भेदो विवक्षित इति । तत्राग्निरुक्तोऽन्नादोऽन्नाद्यः सोम इदानीमुच्यते । एकस्यैव प्रजापतेः द्विधोपास्यत्वायाग्निसर्गमुक्त्वा अन्नसर्गमाह— अथ यत्किंचेदं लोक आर्द्रं द्रवात्मकं तद्रेतस आत्मनो बीजादसृजत । 'रेतस आपः' इति श्रुतेः । द्रवात्मकश्च सोमः । तस्माद्यदार्द्रं प्रजापतिना रेतसः सृष्टं तदु सोम एव । एतावद्वै एतावदेव नातोऽधिकमिदं सर्वम् । किं तत् । अन्नं चैव सोमो द्रवात्मकत्वादाप्यायकम् । अन्नादश्चाग्निरौष्ण्यात् रूक्षत्वाच्च । तत्रैवमवध्रियते, सोम एवान्नं यदद्यते तदेव सोम इत्यर्थः । य एवात्ता स एवाग्निः । अर्थबलाद्ध्यवधारणम् । अग्निरपि क्वचित् हूयमानः सोमपक्षस्यैव । सोमोऽपीज्यमानोऽग्निरेवात्तृत्वात् । एवमग्नीषोमात्मकं जगदात्मत्वेन पश्यन्न केनचिद्दोषेण लिप्यते । प्रजापतिश्च भवति । सैषा ब्रह्मणः प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यतिशया । का सेत्याह— यच्छ्रेयसः प्रशस्यतरानात्मनः सकाशाद्यस्मादसृजत देवांस्तस्माद्देवसृष्टिरतिसृष्टिः । कथं

पुनरात्मनोऽतिशया सृष्टिरित्यत आह— अथ यद्यस्मान्मर्त्यः सन्मरणधर्मा सन्नमृतानमरणधर्मिणो देवान् कर्मज्ञानवह्निना सर्वानात्मनः पाप्मन ओषित्वाऽसृजत, तस्मादियमतिसृष्टिरुत्कृष्टज्ञानस्य फलमित्यर्थः । तस्मादेतामतिसृष्टिं प्रजापतेरात्मभूतां यो वेद स एतस्यामतिसृष्ट्यां प्रजापतिरिव भवति प्रजापतिवदेव स्रष्टा भवति ॥

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामायमिदंरूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽयमिदंरूप इति स एष इह प्रविष्टः । आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये तं न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मानेन ह्येतत्सर्वं वेद । यथा वै पदेनानुविंदेदेवं कीर्तिं श्लोकं विंदते य एवं वेद ॥७॥

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् सर्वं वैदिकं साधनं ज्ञानकर्मलक्षणं कर्त्राद्यनेककारकापेक्षं प्रजापतित्वफलावसानं साध्यमेतावदेव यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारः । अथैतस्यैव साध्यसाधनलक्षणस्य व्याकृतस्य जगतो व्याकरणात्प्राग्बीजावस्था या तां निर्दिदिक्षत्यंकुरादिकार्यानुमितामिव वृक्षस्य, कर्मबीजोऽविद्याक्षेत्रो ह्यसौ संसारवृक्षः समूल उद्धर्तव्य इति । तदुद्धरणे हि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः । तथाचोक्तं— 'ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखः' इति काठके । गीतासु च "ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्" इति । पुराणे च— "ब्रह्मवृक्षः सनातनः" इति । तद्धेदं तदिति बीजावस्थं जगत्प्रागुत्पत्तेस्तर्हि तस्मिन्काले । परोक्षत्वात्सर्वनाम्नाऽप्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते । भूतकालसंबंधित्वादव्याकृतभाविनो जगतः । सुखग्रहणार्थमैतिह्यप्रयोगो हशब्दः । एवं ह तदा आसीदित्युच्यमाने सुखं तां परोक्षामपि जगतो बीजावस्थां प्रतिपद्यते युधिष्ठिरो ह किल राजासीदित्युक्ते यद्वत् । इदमिति व्याकृतनामरूपात्मकं साध्यसाधनलक्षणं यथावर्णितमभिधीयते । तदिदंशब्दयोः परोक्षप्रत्यक्षावस्थजगद्वाचकयोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेव परोक्षप्रत्यक्षावस्थस्य जगतोऽवगम्यते, तदेतदभिधीयते तर्ह्यव्याकृतमासीदिति ।

अथैवं सति नासत उत्पत्तिर्न सतो विनाशः कार्यस्येत्यवधृतं भवति । तदेवंभूतं जगदव्याकृतं सन्नामरूपाभ्यामेव नाम्ना रूपेणैव च व्याक्रियत । व्याक्रियतेति कर्मकर्तृप्रयोगात्तत्स्वयमेवात्मैव व्याक्रियत, वि आ अक्रियत, विस्पष्टं नामरूपविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तीभावमापद्यत । सामर्थ्यादाक्षिप्तनियंतृकर्तृसाधनक्रियानिमित्तम् । असौनामेति सर्वनाम्नाऽविशेषाभिधानेन नाममात्रं व्यपदिशति । देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्य इत्यसौनामाऽयम् । तथेदमिति शुक्लकृष्णादीनामविशेषः । इदं शुक्लमिदं कृष्णं वा रूपमस्येतीदंरूपः । तदिदमव्याकृतं वस्तु एतर्ह्येतस्मिन्नपि काले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते असौनामाऽयमिदंरूप इति । यदर्थः सर्वशास्त्रारंभो, यस्मिन्नविद्यया स्वाभाविक्या कर्तृक्रियाफलाध्यारोपणा कृता, यः कारणं सर्वस्य जगतो, यदात्मके नामरूपे सलिलादिव स्वच्छान्मलमिव फेनमव्याकृते व्याक्रियेते, यश्च ताभ्यां नामरूपाभ्यां विलक्षणः स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः, स एषोऽव्याकृते आत्मभूते नामरूपे व्याकुर्वन्ब्रह्मादिस्तंवपर्यंतेषु देहेष्विह कर्मफलाश्रयेष्वशनायादिमत्सु प्रविष्टः ॥

ननु अव्याकृतं स्वयमेव व्याक्रियतेत्युक्तं, कथमिदमिदानीमुच्यते, पर एव त्वात्माऽव्याकृतं व्याकुर्वन्निह प्रविष्ट इति । नैष दोषः । परस्याप्यात्मनोऽव्याकृतजगदात्मत्वेन विवक्षितत्वात् । आक्षिप्तनियंतृकर्तृक्रियानिमित्तं हि जगदव्याकृतं व्याक्रियतेत्यवोचाम । इदंशब्दसामानाधिकरण्याच्चाव्याकृतशब्दस्य । यथेदं जगन्नियंत्राद्यनेककारकनिमित्तादिविशेषवद्व्याकृतं तथा अपरित्यक्तान्यतमविशेषवदेव तदव्याकृतम् । व्याकृताव्याकृतमात्रं तु विशेषः । दृष्टश्च लोके विवक्षातः शब्दप्रयोगो ग्राम आगतो ग्रामः शून्य इति । कदाचित् ग्रामशब्देन निवासमात्रविवक्षायां ग्रामः शून्य इति शब्दप्रयोगो भवति, कदाचिन्निवासिजनविवक्षायां ग्राम आगत इति, कदाचिदुभयविवक्षायामपि ग्रामशब्दप्रयोगो भवति ग्रामं च न प्रविशेदिति यथा । तद्वदिहापि जगदिदं व्याकृतमव्याकृतं चेत्यभेदविवक्षायां आत्मानात्मनोर्भवति व्यपदेशः । तथेदं जगदुत्पत्तिविनाशात्मकमिति केवलजगद्व्यपदेशः । तथा 'महानज आत्मा' 'अस्थूलोऽनणुः' 'स एष नेति नेति' इत्यादि केवलात्मव्यपदेशः ॥

ननु परेण व्याकर्त्रा व्याकृतं सर्वतो व्याप्तं सर्वदा जगत् । स कथमिह प्रविष्टः परिकल्प्यते । अप्रविष्टो हि देशः परिच्छिन्नेन प्रवेष्टुं शक्यते । यथा

पुरुषेण ग्रामादिः । नाकाशेन किंचिन्नित्यप्रविष्टत्वात् । पाषाणसर्पादिवद्धर्मान्तरेणेति चेत् । अथापि स्यात् । न पर आत्मा स्वेनैव रूपेण प्रविवेश, किं तर्हि, तत्स्थ एव धर्मान्तरेणोपजायते, तेन प्रविष्ट इत्युपचर्यते । यथा पाषाणे सहजोऽन्तस्थः सर्पो नालिकेरे वा तोयम् । न । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः । यः स्रष्टा स भावान्तरमनापन्न एव कार्यं सृष्ट्वा पश्चात्प्राविशदिति हि श्रूयते । यथा भुक्त्वा गच्छतीति भुजिगमिक्रिययोः पूर्वापरकालयोरितरेतरविच्छेदोऽविशिष्टश्च कर्ता तद्वदिहापि स्यात् । नतु तत्स्थस्यैव भावान्तरोपजनन एतत्संभवति । न च स्थानान्तरेण वियुज्य स्थानान्तरसंयोगलक्षणः प्रवेशो निरवयवस्यापरिच्छिन्नस्य दृष्टः । सावयव एव प्रवेशश्रवणादिति चेत् । न । 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः' 'निष्कलं निष्क्रियं' इत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्वव्यपदेश्यधर्मविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च । प्रतिबिंबप्रवेशवदिति चेत् । न । वस्त्वंतरेण विप्रकर्षानुपपत्तेः । द्रव्ये गुणप्रवेशवदिति चेत् । न । अनाश्रितत्वात् । नित्यपरतंत्रस्यैवाश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये प्रवेश उपचर्यते । न तु ब्रह्मणः स्वातंत्र्यश्रवणात्तथा प्रवेश उपपद्यते । फले बीजवदिति चेन्न । सावयवत्ववृद्धिक्षयोत्पत्तिविनाशादिधर्मवत्त्वप्रसंगात् । न चैवं धर्मवत्त्वं ब्रह्मणः 'अजोऽजरः' इत्यादिश्रुतिन्यायविरोधात् । अन्य एव संसारी परिच्छिन्न इह प्रविष्ट इति चेन्न । 'सेयं देवतैक्षत' इत्यारभ्य 'नामरूपे व्याकरवाणि' इति तस्या एव प्रवेशव्याकरणकर्तृत्वश्रुतेः । तथा 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत'' ''सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते'' ''त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि'' ''पुरःश्चक्रे द्विपदः'' 'रूपं रूपम्' इति च मंत्रवर्णान्न परादन्यस्य प्रवेशः । प्रविष्टानामितरेतरभेदात्परानेकत्वमिति चेत् । न । 'एको देवो बहुधा संनिविष्टः' ''एकः सन्बहुधा विचार'' ''त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्टः'' ''एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा'' इत्यादि श्रुतिभ्यः । प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यत इति, तिष्ठतु तावत् प्रविष्टानां संसारित्वात्तदनन्यत्वाच्च परस्य संसारित्वमिति चेत् । न । अशनायाद्यत्ययश्रुतेः । सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनान्नेति चेत् । न । 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति श्रुतेः । प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेत् । न । उपाध्याश्रयजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः । 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये' 'विज्ञातारमरे केन विजा-

नीयात्' 'अविज्ञातं विज्ञातृ' इत्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषयं विज्ञानम् । किं तर्हि, बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितोऽहं दुःखितोऽहमित्येवमादि प्रत्यक्षविज्ञानम् । अयमहमिति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्योपचारात् । 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च । देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वम् । 'आत्मनस्तु कामाय' इत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्त इति चेन्न । 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्' इत्यविद्याविषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात् 'तत्केन कं पश्येत्' 'नेह नानास्ति किंचन' 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इत्यादिना विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च नात्मधर्मत्वम् । तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति चेन्न । युक्त्यापि आत्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः न हि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेण आत्मनो विशेष्यत्वं, प्रत्यक्षाविषयत्वात् । आकाशस्य शब्दगुणवत्त्ववदात्मनो दुःखित्वमिति चेन्न । एकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । न हि सुखग्राहकेण प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरणमुपपद्यते । तस्य च विषयीकरणे आत्मन एकत्वाद्विषय्यभावप्रसंगः । एकस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेत् । न । युगपदसंभवात् । आत्मन्यंशानुपपत्तेश्च । एतेन विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकत्वं प्रत्युक्तम् । प्रत्यक्षानुमानाविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वे नानुमानम् । दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वात् रूपादिसामानाधिकरण्याच्च । मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य सावयवत्वविक्रियावत्त्वानित्यत्वप्रसंगात् । न ह्यविकृत्य संयोगि द्रव्यं गुणः कश्चिदुपयन्नपयन्वा दृष्टः क्वचित् । न च निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं क्वचिदनित्यगुणाश्रयं वा नित्यम् । न चाकाश आगमवादिभिर्नित्यतयाभ्युपगम्यते । न चान्यो दृष्टांतोऽस्ति । विक्रियमाणमपि तत्प्रत्ययानिवृत्तेर्नित्यमेवेति चेन्न । द्रव्यस्य अवयवान्यथात्वव्यतिरेकेण विक्रियानुपपत्तेः । सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेन्न । सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः । वज्रादिष्वदर्शनान्नेति चेन्न । अनुमेयत्वात्संयोगपूर्वत्वस्य । तस्मान्नात्मनो दुःखाद्यनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः । परस्यादुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रारंभानर्थक्यमिति चेन्न । अविद्याध्यारोपितदुःखित्वभ्रमापोहार्थत्वात् । आत्मनि प्रकृतसंख्यापूरणभ्रमापोहवत्कल्पितदुःख्यात्माभ्युपगमाच्च ॥

जलसूर्यादिप्रतिबिंबवदात्मप्रवेशश्च प्रतिबिंबवद्व्याकृते कार्ये उपलभ्यत्वम्

प्रागुत्पत्तेरनुपलब्ध आत्मा पश्चात्कार्ये च सृष्टे व्याकृते बुद्धेः अंतरुपलभ्यमानः सूर्यादिप्रतिबिंबवज्जलादौ कार्यं सृष्ट्वा प्रविष्ट इव लक्ष्यमाणो निर्दिश्यते 'स एष इह प्रविष्टः' 'ताः सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' 'सेयं देवतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इत्येवमादिभिः । न तु सर्वगतस्य निरवयवस्य दिग्देशकालान्तरापक्रमणप्राप्तिलक्षणः प्रवेशः कदाचिदप्युपपद्यते । न च परादात्मनोऽन्योऽस्ति द्रष्टा 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ' इत्यादिश्रुतेरित्यवोचाम । उपलब्ध्यर्थत्वाच्च सृष्टिप्रवेशस्थित्यप्ययवाक्यानाम् । उपलब्धेः पुरुषार्थत्वश्रवणात् । 'आत्मानमेवावेत्' 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'तस्य तावदेव चिरम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । "ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरम्" "तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । भेददर्शनापवादाच्च सृष्ट्यादिवाक्यानां आत्मैकत्वदर्शनार्थपरत्वोपपत्तिः । तस्मात्कार्यस्थस्य उपलभ्यत्वमेव प्रवेश इत्युपचर्यते ॥

आ नखाग्रेभ्यो नखाग्रमर्यादं आत्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते । तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याह— यथा लोके क्षुरधाने क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति क्षुरधानं तस्मिन्नापितोपस्कराधाने, क्षुरोऽन्तःस्थ उपलभ्यते, अवहितः प्रवेशितः स्याद्यथा वा विश्वंभरोऽग्निः, विश्वस्य भरणाद्विश्वंभरः कुलाये नीडेऽग्निः काष्ठादाववहितः स्यादित्यनुवर्तते । तत्र हि स मथ्यमान उपलभ्यते । यथा च क्षुरः क्षुरधान एकदेशेऽवस्थितो, यथा चाग्निः काष्ठादौ सर्वतो व्याप्यावस्थितः, एवं सामान्यतो विशेषतश्च देहं संव्याप्यावस्थित आत्मा । तत्र हि स प्राणनादिक्रियावान् दर्शनादिक्रियावांश्चोपलभ्यते । तस्मात्तत्रैवं प्रविष्टं तमात्मानं प्राणनादिक्रियाविशिष्टं न पश्यन्ति नोपलभन्ते ॥

नन्वप्राप्तप्रतिषेधोऽयं तं न पश्यन्तीति, दर्शनस्याप्रकृतत्वात् । नैष दोषः । सृष्ट्यादिवाक्यानां आत्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वात्प्रकृतमेव तस्य दर्शनम् । "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रति चक्षणाय" इति मंत्रवर्णात् । तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्य दर्शने हेतुमाह— अकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्मात्स प्राणनादिक्रियाविशिष्टः । कुतः पुनरकृत्स्नत्वमिति उच्यते— प्राणन्नेव प्राणो

क्रियामेव कुर्वन्प्राणो नाम प्राणसमाख्यः प्राणाभिधानो भवति । प्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्धि प्राणः प्राणितीत्युच्यते नान्यां क्रियां कुर्वन् । यथा लावकः पाचक इति । तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्य अनुपसंहारादकृत्स्नो हि सः । तथा वदन्वदनक्रियां कुर्वन्वक्तीति वाक्, पश्यंश्चक्षुश्चष्ट इति चक्षुर्द्रष्टा, शृण्वञ्शृणोतीति श्रोत्रम् । 'प्राणन्नेव प्राणो वदन्वाक्' इत्याभ्यां क्रियाशक्त्युद्भवः प्रदर्शितो भवति । 'पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रं' इत्याभ्यां विज्ञानशक्त्युद्भवः प्रदर्श्यते । नामरूपविषयत्वाद्विज्ञानशक्तेः । श्रोत्रचक्षुषी विज्ञानस्य साधने, विज्ञानं तु नामरूपसाधनम् । न हि नामरूपव्यतिरिक्तं विज्ञेयमस्ति । तयोश्चोपलंभे करणं चक्षुः श्रोत्रे । क्रिया च नामरूपसाध्या प्राणसमवायिनी । तस्याः प्राणाश्रयाया अभिव्यक्तौ वाक्करणम् । तथा पाणिपादपायूपस्थाख्यानि । सर्वेषामुपलक्षणार्था वाक् । एतदेव हि सर्वं व्याकृतम् । 'त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म' इति हि वक्ष्यति । मन्वानो मनो मनुत इति । ज्ञानशक्तिविकासानां साधारणं करणं मनो मनुतेऽनेनेति । पुरुषस्तु कर्ता सन्मन्वानो मन इत्युच्यते ॥

तान्येतानि प्राणादीन्यस्यात्मनः कर्मनामानि, कर्मजानि नामानि कर्मनामान्येव, न तु वस्तुमात्रविषयाणि । अतो न कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि । एवं ह्यसावात्मा प्राणनादिक्रियया तत्तत्क्रियाजनितप्राणादिनामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणोऽवद्योत्यमानोऽपि । स योऽतोऽस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायात् एकैकं प्राणं चक्षुरिति वा विशिष्टं अनुपसंहृतेतरविशिष्टक्रियात्मकं मनसा अयमात्मेत्युपास्ते चिंतयति, न स वेद न स जानाति ब्रह्म । कस्मात्? अकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्मादेष आत्मा अस्मात्प्राणनादिसमुदायात् । अतः प्रविभक्त एकैकेन विशेषणेन विशिष्ट इतरधर्मांतरानुपसंहाराद्भवति । यावदयमेवं वेद पश्यामि शृणोमि स्पृशामीति वा स्वभावप्रवृत्तिविशिष्टं वेद तावदंजसा कृत्स्नमात्मानं न वेद ॥

कथं पुनः पश्यन्वेदेत्याह— आत्मेत्येवात्मेति, प्राणादीनि विशेषणानि यान्युक्तानि तानि यस्य स आप्नुवंस्तान्यात्मेत्युच्यते । स तथा कृत्स्नविशेषोपसंहारी सन्कृत्स्नो भवति । वस्तुमात्ररूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियाजनितानि विशेषणानि व्याप्नोति । तथा च वक्ष्यति— 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति । तस्मादात्मेत्येवोपासीत । एवं कृत्स्नो ह्यसौ स्वेन वस्तुरूपेण गृह्यमाणो भवति ।

कस्मात्कृत्स्न इत्याशंक्याह— अत्रास्मिन्नात्मनि हि यस्मान्निरुपाधिके जलसूर्यप्रतिबिंबभेदा इवादित्ये प्राणाद्युपाधिकृता विशेषाः प्राणादिकर्मजनामाभिधेया यथोक्ता ह्येते एकमभिन्नतां भवन्ति प्रतिपद्यन्ते ॥

'आत्मेत्येवोपासीत' इति नापूर्वविधिः । पक्षे प्राप्तत्वात् 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'कतम आत्मेति' 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिरात्मविषयं विज्ञानमुत्पादितम् । तत्रात्मस्वरूपविज्ञानेनैव तद्विषयानात्माभिमानबुद्धिः कारकादिक्रियाफलाध्यारोपणात्मिका अविद्या निवर्तिता । तस्यां निवर्तितायां कामादिदोषानुपपत्तेः अनात्मचिंतानुपपत्तिः । पारिशेष्यादात्मचिंतैव । तस्मात्तदुपासनमस्मिन्पक्षे न विधातव्यं, प्राप्तत्वात् ॥

तिष्ठतु तावत्पाक्षिक्यात्मोपासनप्राप्तिर्नित्या वेति । अपूर्वविधिः स्यात् । ज्ञानोपासनयोरेकत्वे सत्यप्राप्तत्वात् । 'न स वेद' इति विज्ञानं प्रस्तुत्य 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यभिधानाद्वेदोपासनशब्दयोः एकार्थताऽवगम्यते । 'अनेन ह्येतत्सर्वं वेद' 'आत्मानमेवावेत्' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च विज्ञानमुपासनम् । तस्य चाप्राप्तत्वाद्विध्यर्हत्वम् । न च स्वरूपान्वाख्याने पुरुषप्रवृत्तिरुपपद्यते । तस्मात् अपूर्वविधिरेवायम् । कर्मविधिसामान्याच्च । यथा यजेत जुहुयात् इत्यादयः कर्मविधयो, न तैरस्य 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्याद्यात्मोपासनविधेः विशेषोऽवगम्यते । मानसक्रियात्वाच्च विज्ञानस्य । यथा 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्' इत्याद्या मानसी क्रिया विधीयते, तथा 'आत्मेत्येवोपासीत' 'मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्याद्या क्रियैव विधीयते ज्ञानात्मिका । तथाऽवोचाम वेदोपासनशब्दयोरेकार्थत्वमिति । भावनांशत्रयोपपत्तेश्च । यथा हि यजेत इत्यस्यां भावनायां, किं केन कथं इति भाव्याद्याकांक्षापनयकारणमंशत्रयमवगम्यते, तथा उपासीत इत्यस्यामपि भावनायां विधीयमानायां किमुपासीत, केनोपासीत, कथमुपासीत, इत्यस्यामाकांक्षायां आत्मानमुपासीत मनसा त्यागब्रह्मचर्यशमदमोपरमतितिक्षादीतिकर्तव्यतासंयुक्तः इत्यादिशास्त्रेणैव समर्थ्यतेंऽशत्रयम् । यथा च कृत्स्नस्य दर्शपूर्णमासादिप्रकरणस्य दर्शपूर्णमासादिविध्युद्देशत्वेनोपयोगः । एवमौपनिषदां आत्मोपासनप्रकरणस्य आत्मोपासनविध्युद्देशत्वेनैव उपयोगः । 'नेति नेति' 'अस्थूलं' 'एकमेवाद्वितीयं' 'अशनायाद्यतीतः' इत्येवमादिवाक्यानां उपास्यात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोपयोगः । फलं

च मोक्षोऽविद्यानिवृत्तिर्वा ॥

अपरे वर्णयन्ति उपासनेनात्मविषयं विशिष्टं विज्ञानान्तरं भावयेत्, तेनात्मा ज्ञायते, अविद्यानिवर्तकं च तदेव, नात्मविषयं वेदवाक्यजनितं विज्ञानमिति । एतस्मिन्नर्थे वचनान्यपि— 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' 'द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इत्यादीनि ॥ न, अर्थांतराभावात् न च 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यपूर्वविधिः । कस्मात् । आत्मस्वरूपकथनानात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेण अर्थांतरस्य कर्तव्यस्य मानसस्य बाह्यस्य वाऽभावात् । तत्र हि विधेः साफल्यं यत्र विधिवाक्यश्रवणमात्रजनितविज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते । यथा "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्येवमादौ । न हि दर्शपूर्णमासविधिवाक्यजनितविज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानम् । तच्चाधिकाराद्यपेक्षानुभावि । न तु 'नेति नेति' इत्याद्यात्मप्रतिपादकवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवत्पुरुषव्यापारः संभवति । सर्वव्यापारोपशमहेतुत्वात् तद्वाक्यजनितविज्ञानस्य । न हि उदासीनविज्ञानं प्रवृत्तिजनकं, अब्रह्मानात्मविज्ञाननिवर्तकत्वाच्च 'एकमेवाद्वितीयम्' 'तत्त्वमसि' इत्येवमादिवाक्यानाम् । न च तन्निवृत्तौ प्रवृत्तिरुपपद्यते । विरोधात् । वाक्यजनितविज्ञानमात्रान्नाब्रह्मानात्मविज्ञाननिवृत्तिरिति चेन्न । 'तत्त्वमसि' 'नेति नेति' 'आत्मैवेदम्' 'एकमेवाद्वितीयम्' 'ब्रह्मैवेदममृतं' 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि' इत्यादिवाक्यानां तद्वादित्वात् । द्रष्टव्यविधेः विषयसमर्पकाण्येतानीति चेन्न । अर्थांतराभवादित्युक्तोत्तरत्वात् । आत्मवस्तुस्वरूपसमर्पकैरेव वाक्यैः 'तत्त्वमसि' इत्यादिभिः श्रवणकाल एव तद्दर्शनस्य कृतत्वात् द्रष्टव्यविधेर्नानुष्ठानान्तरं कर्तव्यमित्युक्तोत्तरमेतत् । आत्मस्वरूपान्वाख्यानमात्रेण आत्मविज्ञाने विधिमंतरेण न प्रवर्तते इति चेन्न । आत्मवादिवाक्यश्रवणेन आत्मविज्ञानस्य जनितत्वात् । किं भोः कृतस्य करणम् । तच्छ्रवणेऽपि न प्रवर्तत इति चेन्न । अनवस्थाप्रसंगात् । यथा आत्मवादिवाक्यार्थश्रवणे विधिमंतरेण न प्रवर्तते तथा विधिवाक्यार्थश्रवणेऽपि विधिमंतरेण न प्रवर्तिष्यत इति विध्यंतरापेक्षा । तथा तदर्थश्रवणेऽपीत्यनवस्था प्रसज्येत । वाक्यजनितात्मज्ञानस्मृतिसंततेः श्रवणविज्ञानमात्रात् अर्थान्तरत्वामिति चेत् । न । अर्थप्राप्तत्वात् । यदै-

तद्विषयं मिथ्याज्ञानं निवर्तयदेवोत्पद्यते । आत्मविषयमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च तत्प्रभवाः स्मृतयो न भवन्ति स्वाभाविक्योऽनात्मवस्तुभेदविषयाः । अनर्थत्वावगतेश्च । आत्मावगतौ हि सत्यामन्यद्वस्त्वनर्थत्वेनावगम्यते । अनित्यदुःखाशुद्ध्यादिबहुदोषवत्त्वात् आत्मवस्तुनश्च तद्विलक्षणत्वात् । तस्मात् अनात्मविज्ञानस्मृतीनां आत्मावगतेरभावप्राप्तिः । पारिशेष्यात् आत्मैकत्वविज्ञानस्मृतिसंततेरर्थत एव भावान्न विधेयत्वम् । शोकमोहभयायासादिदुःखदोषनिवर्तकत्वाच्च तत्स्मृतेः । विपरीतज्ञानप्रभवो हि शोकमोहादिदोषः । तथा च 'तत्र को मोहः' 'विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' 'भिद्यते हृदयग्रंथिः' इत्यादिश्रुतयः ॥

निरोधस्तर्ह्यर्थान्तरमिति चेत् । अथापि स्याच्चित्तवृत्तिनिरोधस्य वेदवाक्यजनितात्मविज्ञानात् अर्थान्तरत्वात् । तंत्रान्तरेषु च कर्तव्यतयाऽवगतत्वाद्विधेयत्वमिति चेन्न । मोक्षसाधनत्वेनानवगमात् । न हि वेदान्तेषु ब्रह्मात्मविज्ञानात् अन्यत्परमपुरुषार्थसाधनत्वेन अवगम्यते । 'आत्मानमेवावेत्' 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'तस्य तावदेव चिरम्' 'अभयं हि वै ब्रह्म भवति । य एवं वेद' इत्येवमादिश्रुतिशतेभ्यः । अनन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य । न ह्यात्मविज्ञानतत्स्मृतिसंतानव्यतिरेकेण चित्तवृत्तिनिरोधस्य साधनमस्ति । अभ्युपगम्येदमुक्तं, न तु ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेण अन्यन्मोक्षसाधनमवगम्यते ॥

आकांक्षाभावाच्च भावनाभावः । यदुक्तं यजेतेत्यादौ किं केन कथं इति भावनाकांक्षायां फलसाधनेतिकर्तव्यताभिराकांक्षापनयनं यथा, तद्वदिहाप्यात्मविज्ञानविधाव्प्युपपद्यत इति । तदसत् । 'एकमेवाद्वितीयं' 'तत्त्वमसि' 'नेति नेति' 'अनंतरमबाह्यं' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमकालमेव सर्वाकांक्षाविनिवृत्तेः । न च वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्तः प्रवर्तते । विध्यंतरप्रयुक्तौ चानवस्थादोषमवोचाम । न च 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिवाक्येषु विधिरवगम्यते । आत्मस्वरूपान्वाख्यानेनैव अवसितत्वात् । वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वात् अप्रामाण्यमिति चेत् । अथापि स्याद्यथा 'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं' इत्येवमादौ वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वात् अप्रामाण्यं, एवमात्मार्थवाक्यानामपीति चेन्न । विशेषात् । न [illegible]

क्रियान्वाख्यानं वा प्रामाण्याप्रामाण्यकारणं, किं तर्हि निश्चितफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वम् । तद्यत्रास्ति तत्प्रमाणं वाक्यं, यत्र नास्ति तदप्रमाणम् ॥

किंच भोः पृच्छामस्त्वां— आत्मस्वरूपान्वाख्यानपरेषु वाक्येषु फलवन्निश्चितं च विज्ञानमुत्पद्यते, न वा । उत्पद्यते चेत्कथमप्रामाण्यमिति । किंवा न पश्यसि अविद्याशोकमोहभयादिसंसारबीजदोषनिवृत्तिं विज्ञानफलम् । न शृणोषि वा किं 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' 'मंत्रविदेवास्मि नात्मवित्सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु' इत्येवमाद्युपनिषद्वाक्यशतानि ? एवं विद्यते किं सोऽरोदीदित्यादिषु निश्चितं फलवच्च विज्ञानम् । न चेद्विद्यतेऽस्त्वप्रामाण्यम् । तदप्रामाण्ये फलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्य किमित्यप्रामाण्यं स्यात् ? तदप्रामाण्ये च दर्शपूर्णमासादिवाक्येषु को विश्रंभः । ननु दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां पुरुषप्रवृत्तिविज्ञानोत्पादकत्वात् प्रामाण्यम् । आत्मविज्ञानवाक्येषु तन्नास्तीति । सत्यमेवम् । नैष दोषः । प्रामाण्यकारणोपपत्तेः । प्रामाण्यकारणं च यथोक्तमेव, नान्यत् । अलंकारश्चायं, यत्सर्वप्रवृत्तिबीजनिरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वं आत्मप्रतिपादकवाक्यानां नाप्रामाण्यकारणम् । यत्तूक्तं 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' इत्यादिवचनानां वाक्यार्थविज्ञानव्यतिरेकेण उपासनार्थत्वमिति, सत्यमेतत् । किंतु नापूर्वविध्यर्थता । पक्षे प्राप्तस्य नियमार्थतैव । कथं पुनरुपासनस्य पक्षप्राप्तिर्यावता पारिशेष्यादात्मविज्ञानस्मृतिसंततिः नित्यैवेत्यभिहितम् । बाढम् । यद्यप्येवं शरीरारंभकस्य कर्मणो नियतफलत्वात् सम्यग्ज्ञानप्राप्तावप्यवश्यंभाविनी प्रवृत्तिर्वाङ्मनःकायानाम् । लब्धवृत्तेः कर्मणो बलीयस्त्वात् । मुक्तेष्वादिप्रवृत्तिवत् । तेन पक्षे प्राप्तं ज्ञानप्रवृत्तिदौर्बल्यम् । तस्मात्त्यागवैराग्यादिसाधनबलावलंबेन आत्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नियंतव्या भवति, न त्वपूर्वा कर्तव्या, प्राप्तत्वात् इत्यवोचाम । तस्मात् प्राप्तविज्ञानस्मृतिसंताननियमविध्यर्थानि 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत' इत्यादिवाक्यानि, अन्यार्थासंभवात् ॥

ननु अनात्मोपासनमिदं इतिशब्दप्रयोगात् । यथा प्रियमित्येतदुपासीत इत्यादौ न प्रियादिगुणा एवोपास्याः किं तर्हि प्रियादिगुणवत्प्राणाद्येवोपास्यम् । तथेहापि इतिपरात्मशब्दप्रयोगात् आत्मगुणवदनात्मवस्तूपास्यमिति गम्यते । [illegible]

इति । तत्र च वाक्ये आत्मैवोपास्यत्वेनाभिप्रेतो द्वितीयाश्रवणादात्मानमेवेति । इह तु न द्वितीया श्रूयते इतिपरश्चात्मशब्दः 'आत्मेत्येवोपासीत' इति । अतो नात्मोपास्य, आत्मगुणश्चान्य, इति त्ववगम्यते । न । वाक्यशेष आत्मन उपास्यत्वेनावगमात् । अस्यैव वाक्यस्य शेषे 'आत्मैवोपास्यत्वेनावगम्यते । 'तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा' 'अंतरतरं यदयमात्मा' 'आत्मानमेवावेत्' इति । प्रविष्टस्य दर्शनप्रतिषेधानुपास्यत्वमिति चेत् । यस्यात्मनः प्रवेश उक्तः तस्यैव दर्शनं वार्यते 'तं न पश्यन्ति' इति प्रकृतोपादानात् । तस्मादात्मनोऽनुपास्यत्वमेवेति चेन्न । अकृत्स्नत्वदोषात् । दर्शनप्रतिषेधोऽकृत्स्नत्वदोषाभिप्रायेण नात्मोपास्यत्वप्रतिषेधाय । प्राणनादिक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात् । आत्मनश्चेदुपास्यत्वमनभिप्रेतं प्राणनाद्येकैकक्रियाविशिष्टस्यात्मनः अकृत्स्नत्ववचनमनर्थकं स्यात् 'अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति' इति । अतोऽनेकैकविशिष्टस्त्वात्मा कृत्स्नत्वादुपास्य एवेति सिद्धम् । यस्त्वात्मशब्दस्य इतिपरः प्रयोगः, आत्मशब्दप्रत्यययोः आत्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽविषयत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा आत्मानमुपासीतेत्येवमवक्ष्यत् । तथा चार्थादात्मनि शब्दप्रत्ययावनुज्ञातौ स्याताम् । तच्चानिष्टम् 'नेति नेति' 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' 'अविज्ञातं विज्ञातृ' 'यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतिभ्यः । यत्तु 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इति तदनात्मोपासनप्रसंगनिवृत्तिपरत्वान्न वाक्यान्तरम् ॥

अनिर्ज्ञातत्वसामान्यादात्मा ज्ञातव्योऽनात्मा च । तत्र कस्मादात्मोपासने एव यत्न आस्थीयते 'आत्मेत्येवोपासीत' इति नेतरविज्ञान इति । अत्रोच्यते— तदेतदेव प्रकृतं पदनीयं गमनीयं नान्यत् । अस्य सर्वस्येति निर्धारणार्था षष्ठी । अस्मिन्सर्वस्मिन्नित्यर्थः । यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वं किं न विज्ञातव्यमेवान्यत् । न । किं तर्हि, ज्ञातव्यत्वेऽपि न पृथग्ज्ञानान्तरमपेक्षत आत्मज्ञानात् । कस्मात् । अनेनात्मना ज्ञातेन हि यस्मादेतत्सर्वमनात्मजातं अन्यद्यत्तत्सर्वं समस्तं वेद जानाति । नन्वन्यज्ञानेनान्यन्न ज्ञायत इति । अस्य परिहारं दुंदुभ्यादिग्रंथेन वक्ष्यामः । कथं पुनरेतत्पदनीयमिति । उच्यते— यथा ह वै लोके पदेन, गवादिखुरांकितो देशः पदमित्युच्यते तेन पदेन, नष्टं विवित्सितं पशुं पदेनान्वेषमाणो ऽनुविन्देत्, एवमात्मनि लब्धे सर्वमनुलभत इत्यर्थः ॥

नन्वात्मनि ज्ञाते सर्वमन्यज्ज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते, कथं लाभोऽप्रकृत उच्यत इति । न । ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् । आत्मनो ह्यलाभोऽज्ञानमेव । तस्माज्ज्ञानमेवात्मनो लाभो, नानात्मलाभवदप्राप्तप्राप्तिलक्षण आत्मलाभो, लब्धृलब्धव्ययोर्भेदाभावात् । यत्र ह्यात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो भवति, तत्रात्मा लब्धा, लब्धव्योऽनात्मा । स चाप्राप्त उत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धव्यः । स त्वप्राप्तप्राप्तिलक्षणोऽनित्यो मिथ्याज्ञानजनितकामक्रियाप्रभवत्वात् स्वप्ने पुत्रादिलाभवत् । अयं तु तद्विपरीत आत्मा । आत्मत्वादेव नोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः । नित्यलब्धस्वरूपत्वेऽपि सत्यविद्यामात्रं व्यवधानम् । यथा गृह्यमाणाया अपि शुक्तिकाया विपर्ययेण रजताभासाया अग्रहणं विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रं, तथा ग्रहणं ज्ञानमात्रमेव, विपरीतज्ञानव्यवधानापोहार्थत्वाज्ज्ञानस्य । एवमिहाप्यात्मनोऽलाभोऽविद्यामात्रव्यवधानम् । तस्माद्विद्यया तदपोहनमात्रमेव लाभो नान्यः कदाचिदप्युपपद्यते । तस्मादात्मलाभे ज्ञानादर्थान्तरसाधनस्य आनर्थक्यं वक्ष्यामः । तस्मान्निराशंकमेव ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वं विवक्षन्नाह— ज्ञानं प्रकृत्य, अनुविंदेदिति । विंदतेर्लाभार्थत्वात् ॥

गुणविज्ञानफलमिदमुच्यते— यथाऽयमात्मा नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिं गत आत्मेत्यादिनामरूपाभ्यां प्राणादिसंहतिं च श्लोकं प्राप्तवानित्येवं यो वेद, स कीर्तिं ख्यातिं श्लोकं च संघातमिष्टैः सह विंदते लभते । यद्वा यथोक्तं वस्तु यो वेद मुमुक्षूणामपेक्षितं कीर्तिशब्दितमैक्यज्ञानं तत्फलं श्लोकशब्दितां मुक्तिमाप्नोतीति मुख्यमेव फलम् ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरं यदयमात्मा । स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥८॥

कुतश्चात्मतत्त्वमेवं ज्ञेयमनादृत्यान्यदित्याह— तदेतदात्मतत्त्वं प्रेयः प्रियतरं पुत्रात् । पुत्रो हि लोके प्रियः प्रसिद्धस्तस्मादपि प्रियतरमिति निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति । तथा वित्ताद्धिरण्यरत्नादेः, तथा अन्यस्माद्यद्यल्लोके प्रियत्वेन प्रसिद्धं तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः । तत्कस्मादात्मतत्त्वमेव प्रियतरं न प्राणादीति,

उच्यते— अंतरतरं बाह्यात्पुत्रवित्तादेः प्राणपिंडसमुदायो ह्यंतरोऽभ्यंतरः संनिकृष्ट आत्मनः। तस्मादप्यंतरादंतरतरं यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वम् । यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति । तथायमात्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमः । तस्मात्तल्लाभे महान्यत्न आस्थेय इत्यर्थः । कर्तव्यताप्राप्तमप्यन्यप्रियलाभे यत्नमुज्झित्वा । कस्मात्पुनः आत्मानात्मप्रिययोरन्यतरप्रियहानेन इतरप्रियोपादानप्राप्तौ आत्मप्रियोपादानेनैवेतरहानं क्रियते न विपर्यय इति, उच्यते— स यः कश्चिदन्यमनात्मविशेषं पुत्रादिकं प्रियतरमात्मनः सकाशात् ब्रुवाणं ब्रूयादात्मप्रियवादी । किम् । प्रियं तवाभिमतं पुत्रादिलक्षणं रोत्स्यत्यावरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विनंक्ष्यतीति । स कस्मादेवं ब्रवीति? यस्मादीश्वरः समर्थः पर्याप्तो असावेवं वक्तुं ह यस्मात्तस्मात्तथैव स्याद्यत्तेनोक्तं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति । यथाभूतवादी हि सः। तस्मात्स ईश्वरो वक्तुम् । ईश्वरशब्दः क्षिप्रवाचीति केचित् । भवेद्यदि प्रसिद्धिः स्यात् । तस्मादुज्झित्वान्यत्प्रियमात्मानमेव प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्त, आत्मैव प्रियो नान्योऽस्तीति प्रतिपद्यतेऽन्यल्लौकिकं प्रियमप्यप्रियमेवेति निश्चित्य उपास्ते चिंतयति, न हास्यैवंविदः प्रियं प्रमायुकं प्रमरणशीलं भवति । नित्यानुवादमात्रमेतत् आत्मविदोऽन्यस्य प्रियस्याप्रियस्य चाभावात् । आत्मप्रियग्रहणस्तुत्यर्थं वा प्रियगुणफलविधानार्थं वा मंदात्मदर्शिनः । ताच्छील्यप्रत्ययोपादानात् ॥

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥९॥

सूत्रिता ब्रह्मविद्या 'आत्मेत्येवोपासीत' इति यदर्थोपनिषत्कृत्स्नापि । तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याचिख्यासुः प्रयोजनाभिधित्सयोपोज्जिघांसति— तदिति वक्ष्यमाणमनंतरवाक्येऽवद्योत्यं वस्त्वाहुः ब्राह्मणा ब्रह्म विविदिषवो जन्मजरामरणप्रबंधचक्रभ्रमणकृतायासदुःखोदकापारमहोदधिप्लवभूतं गुरुमासाद्य तत्तीरमुत्तितीर्षवो धर्माधर्मसाधनतत्फललक्षणात् साध्यसाधनरूपान्निर्विण्णाः तद्विलक्षणनित्यनिरतिशयश्रेयः प्रतिपित्सवः । किमाहुरित्याह— यद्ब्रह्मविद्यया, ब्रह्म परमात्मा तद्यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया, सर्वं निरवशेषं भविष्यन्तो भविष्याम इत्येवं मनुष्या यन्मन्यन्ते । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारज्ञापनार्थम् । मनुष्या एव हि [illegible]ऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनेऽधिकृता इत्यभिप्रायः ।

यथा कर्मविषये फलप्राप्तिं ध्रुवां कर्मभ्यो मन्यन्ते, तथा ब्रह्मविद्यायाः सर्वात्मभावफलप्राप्तिं ध्रुवामेव मन्यन्ते । वेदप्रामाण्यस्योभयत्राविशेषात् । तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यतेऽतः पृच्छामः— किमु तद्ब्रह्म यस्य विज्ञानात्सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते? तत्किमवेद्यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत्? ब्रह्म च सर्वमिति श्रूयते । तद्यद्यविज्ञाय किंचित्सर्वमभवत्तथान्येषामप्यस्तु, किं ब्रह्मविद्यया? अथ विज्ञाय सर्वमभवत् विज्ञानसाध्यत्वात्कर्मफलेन तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसंगः सर्वभावस्य ब्रह्मविद्याफलस्य । अनवस्थादोषश्च— तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्वमभवत्ततः पूर्वमप्यन्यद्विज्ञायेति । न तावदविज्ञाय सर्वमभवत् । शास्त्रार्थवैरूप्यदोषात् । फलानित्यत्वदोषस्तर्हि? नैकोऽपि दोषोऽर्थविशेषोपपत्तेः ॥

यदि किमपि विज्ञायैव तद्ब्रह्म सर्वमभवत्पृच्छामः— किमु तद्ब्रह्मावेत् यस्मात्तत्सर्वमभवदिति । एवं चोदिते सर्वदोषानागंधितं प्रतिवचनमाह—

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत् । अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम् । यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुंज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥१०॥

ब्रह्मापरं सर्वभावस्य साध्यत्वोपपत्तेः । न हि परस्य ब्रह्मणः सर्वभावापत्तिर्विज्ञानसाध्या । विज्ञानसाध्यां च सर्वभावापत्तिमाह, 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति । तस्माद्ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यपरं ब्रह्मेह भवितुमर्हति ॥

मनुष्याधिकाराद्वा तद्भावी ब्राह्मणः स्यात् । 'सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्त' इति हि मनुष्याः प्रकृतास्तेषां चाभ्युदयनिःश्रेयससाधने विशेषतोऽधिकार इत्युक्तम् । न परस्य ब्रह्मणो नाप्यपरस्य प्रजापतेः । अतो द्वैतैकत्वापरब्रह्मविद्यया कर्मसहितया अपरब्रह्मभावमुपसंपन्नो भोज्यादपावृत्तः सर्वप्राप्त्योच्छिन्नकामिककर्मबन्धनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्याहेतोर्ब्रह्मलोकमभिप्रैति । दृष्टश्च लोके

भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य शब्दप्रयोगो, यथौदनं पचतीति, शास्त्रे च "परिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणां" इत्यादि, तथेहेति केचित् "ब्रह्म ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मणः" इति व्याचक्षते ॥

तन्न। सर्वभावापत्तेरनित्यत्वदोषात्। न हि सोऽस्ति लोके परमार्थतो यो निमित्तवशाद्भावान्तरमापद्यते नित्यश्चेति। तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकृता चेत्सर्वभावापत्तिः नित्या चेति विरुद्धम्। अनित्यत्वे च कर्मफलतुल्यतेत्युक्तो दोषः। अविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्तिं चेत्सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मन्यसे, ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्था स्यात्। प्राग्ब्रह्मविज्ञानादपि सर्वो जंतुर्ब्रह्मत्वान्नित्यमेव सर्वभावापन्नः परमार्थतः, अविद्यया त्वब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाध्यारोपितं, यथा शुक्तिकायां रजतं, व्योम्नि वा तलमलवत्त्वादि। तथेह ब्रह्मण्यध्यारोपितमविद्यया अब्रह्मत्वमसर्वत्वं च ब्रह्मविद्यया निवर्त्यत इति मन्यसे यदि, तदा युक्तं यत्परमार्थत आसीत्परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थभूतं 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' इत्यस्मिन्वाक्ये उच्यते इति वक्तुम्। यथाभूतार्थवादित्वाद्वेदस्य। न त्वियं कल्पना युक्ता ब्रह्मशब्दार्थविपरीतो ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेत्युच्यत इति। श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। महत्तरे प्रयोजनान्तरेऽसत्यविद्याकृतव्यतिरेकेण अब्रह्मत्वमसर्वत्वं च वियत एवेति चेत्। न। तस्य ब्रह्मविद्ययापोहानुपपत्तेः। न हि क्वचित्साक्षाद्वस्तुधर्मस्यापोढ्री दृष्टा कर्त्री वा ब्रह्मविद्या। अविद्यायास्तु सर्वत्रैव निवर्तिका दृश्यते। तथेहाप्यब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाविद्याकृतमेव निवर्त्यतां ब्रह्मविद्यया। न तु पारमार्थिकं वस्तु कर्तुं निवर्तयितुं वार्हति ब्रह्मविद्या। तस्माद्व्यर्थैव श्रुतहान्यश्रुतकल्पना ॥

ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्तिरिति चेत्। न। ब्रह्मणि विद्याविधानात्। न हि शुक्तिकायां रजताध्यारोपणेऽसति शुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते चक्षुर्गोचरापन्नायां इयं शुक्तिका न रजतमिति। तथा सदेवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं आत्मैवेदं सर्वं नेदं द्वैतमस्त्यब्रह्म इति ब्रह्मण्येकत्वविज्ञानं न विधातव्यं ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायामसत्याम्। न ब्रूमः शुक्तिकायामिव ब्रह्मण्यतद्धर्माध्यारोपणा नास्तीति, किं तर्हि, न ब्रह्म स्वात्मन्यतद्धर्माध्यारोपनिमित्तमविद्याकर्तृ चेति। भवत्वेवं नाविद्याकर्तृ भ्रान्तं च ब्रह्म। किंतु नैवाब्रह्म अविद्याकर्ता चेतनो भ्रान्तोऽन्य इष्यते। 'नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' 'नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ' 'तत्त्वमसि' 'आत्मानमेवावेत् अहं ब्रह्मास्मि'

'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' इत्यादिश्रुतिभ्यः। स्मृतिभ्यश्च—"समं सर्वेषु भूतेषु" "अहमात्मा गुडाकेश" "शुनि चैव श्वपाके च," "यस्तु सर्वाणि भूतानि" इत्यादिभ्यः। 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि' इति च मंत्रवर्णात्। नन्वेवं शास्त्रोपदेशानर्थक्यमिति। बाढमेवम्, अवगतेऽस्त्वेवानर्थक्यम्। अवगमानर्थक्यमपीति चेन्न। अनवगमनिवृत्तेर्दृष्टत्वात्। तन्निवृत्तेरप्यनुपपत्तिरेकत्व इति चेन्न। दृष्टविरोधात्। दृश्यते ह्येकत्वविज्ञानादेव अनवगमनिवृत्तिः। दृश्यमानमप्यनुपपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात्। न च दृष्टविरोधः केनचिदप्यभ्युपगम्यते। न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृष्टत्वादेव। दर्शनानुपपत्तिरिति चेत्तत्राप्येषैव युक्तिः॥

'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति' 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' 'मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्माद्विलक्षणोऽन्यः संसार्यवगम्यते। तद्विलक्षणश्च परः 'स एष नेति नेति' 'अशनायाद्यत्येति' 'य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने' इत्यादिश्रुतिभ्यः। कणादाक्षपादादितर्कशास्त्रेषु च संसारिविलक्षण ईश्वर उपपत्तितः साध्यते। संसारदुःखापनयार्थित्वप्रवृत्तिदर्शनात्स्फुटमन्यत्वमीश्वरात्संसारिणोऽवगम्यते। 'अवाक्यनादरः' "न मे पार्थास्ति" इतिश्रुतिस्मृतिभ्यः। 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' 'तं विदित्वा न लिप्यते' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'एकधैवानुद्रष्टव्यमेतत्' 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा' 'तमेव धीरो विज्ञाय' 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते' इत्यादिकर्मकर्तृनिर्देशाच्च। मुमुक्षोश्च गतिमार्गविशेषदेशोपदेशात्। असति भेदे कस्य कुतो गतिः स्यात्तदभावे च दक्षिणोत्तरमार्गविशेषानुपपत्तिः गंतव्यदेशानुपपत्तिश्चेति। भिन्नस्य तु परस्मादात्मनः सर्वमेतदुपपन्नम्। कर्मज्ञानसाधनोपदेशाश्च। भिन्नश्चेद्ब्रह्मणः संसारी स्यात् युक्तस्तं प्रति अभ्युदयनिःश्रेयससाधनयोः कर्मज्ञानयोरुपदेशो नेश्वरस्याप्तकामत्वात्। तस्माद्युक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुष उच्यत इति चेन्न। ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसंगात्। संसारी चेद्ब्रह्मभाव्यब्रह्म सन् विदित्वात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति सर्वमभवत्तस्य संसार्यात्मविज्ञानादेव सर्वात्मभावस्य फलस्य सिद्धत्वात्परब्रह्मोपदेशस्य ध्रुवमानर्थक्यं प्राप्तम्। तद्विज्ञानस्य क्वचित्पुरुषार्थसाधनेऽविनियोगात्संसारिण 'एवाहंब्रह्मास्मीति' ब्रह्मत्वसंपादनार्थ उपदेश

इति चेत् । अनिर्ज्ञाते हि ब्रह्मस्वरूपे किं संपादयेदहं ब्रह्मास्मीति । निर्ज्ञातलक्षणे हि ब्रह्मणि शक्या संपत्कर्तुम् । 'नायमात्मा ब्रह्म' 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' 'य आत्मा' 'तत्सत्यं स आत्मा' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति प्रकृत्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मनः' इति सहस्रशो ब्रह्मात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्यात् एकार्थत्वमेवेत्यवगम्यते । अन्यस्य ह्यन्यत्वे संपत्क्रियते नैकत्वे । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति च प्रकृतस्यैव द्रष्टव्यस्यात्मनः एकत्वं दर्शयति । तस्मान्नात्मनो ब्रह्मत्वसंपदुपपत्तिः ॥

न चाप्यन्यत्प्रयोजनं ब्रह्मोपदेशस्य गम्यते 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' 'अभयं हि वै ब्रह्म भवति' इति च तदापत्तिश्रवणात् । संपत्तिश्चेत्तदापत्तिर्न स्यात् । नह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते । वचनात् । संपत्तेरपि तद्भावापत्तिः स्यादिति चेन्न । संपत्तेः प्रत्ययमात्रत्वात् । विज्ञानस्य च मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वव्यतिरेकेणाकारकत्वमित्यवोचाम । नच वचनं वस्तुनः सामर्थ्यजनकम् । ज्ञापकं हि शास्त्रं न कारकमिति स्थितिः । 'स एष इह प्रविष्ट' इत्यादिवाक्येषु च परस्यैव प्रवेश इति स्थितम् । तस्माद्ब्रह्मेति न ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना साध्वी । इष्टार्थबाधनाच्च । सैन्धवघनवदनंतरमबाह्यमेकरसं ब्रह्मेति विज्ञानं सर्वस्यामुपनिषदि प्रतिपिपादयिषितोऽर्थः कांडद्वयेऽप्यंतेऽवधारणादवगम्यते 'इत्यनुशासनं' 'एतावदरे खल्वमृतत्वं' इति । तथा सर्वशाखोपनिषत्सु च ब्रह्मैकत्वविज्ञानं निश्चितोऽर्थः । तत्र यदि संसारी ब्रह्मणोऽन्य आत्मानमेवावेदिति कल्प्येत, इष्टस्यार्थस्य बाधनं स्यात् । तथा च शास्त्रमुपक्रमोपसंहारयोर्विरोधादसमंजसं कल्पितं स्यात् । व्यपदेशानुपपत्तेश्च । यदि च 'आत्मानमेवावेत्' इति संसारी कल्प्येत, ब्रह्मविद्या इति व्यपदेशो न स्यात् । आत्मानमेवावेदिति संसारिण एव वेद्यत्वोपपत्तेः । आत्मेति वेदितुरन्यदुच्यत इति चेन्न । अहं ब्रह्मास्मीति विशेषणात् । अन्यश्चेद्वेद्यः स्यादयमसाविति वा विशेष्येत न त्वहमस्मीति । अहमस्मीति विशेषणादात्मानमेवावेदिति चावधारणान्निश्चितमात्मैव ब्रह्मेत्यवगम्यते । तथा च सत्युपपन्नो ब्रह्मविद्याव्यपदेशो नान्यथा । संसारिविद्या ह्यन्यथा स्यात् । न च ब्रह्मत्वाब्रह्मत्वे ह्येकस्योपपन्ने परमार्थतः तमःप्रकाशाविव भानोर्विरुद्धत्वात् । न चोभयानिमित्तत्वे ब्रह्मविद्येति निश्चितो व्यपदेशो युक्तः । तदा ब्रह्मविद्या संसारिविद्या [illegible] स्यात् । न च वस्तुनोऽर्धजर-

र्तायत्वं कल्पयितुं युक्तं तत्त्वज्ञानविवक्षायाम् । श्रोतुः संशयो हि तथा स्यात् । निश्चितं च ज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिष्यते 'यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्ति' "संशयात्मा विनश्यति" इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । अतो न संशयितो वाक्यार्थो वाच्यः परहितार्थिना ॥

ब्रह्मणि साधकत्वकल्पना अस्मदादिष्विव अपेशला 'तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति, इति चेन्न । शास्त्रोपालंभात् । न ह्यस्मत्कल्पनेयं, शास्त्रकृता तु, तस्माच्छास्त्रस्यायमुपालंभः । न च ब्रह्मण इष्टं चिकीर्षुणा शास्त्रार्थः विपरीतकल्पनया स्वार्थपरित्यागः कार्यः । न चैतावत्येवाक्षमा युक्ता भवतः । सर्वं हि नानात्वं ब्रह्मणि कल्पितमेव 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' 'नेह नानास्ति किंचन' 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिवाक्यशतेभ्यः । सर्वो हि लोकव्यवहारो ब्रह्मण्येव कल्पितो न परमार्थः सन् इत्यत्यल्पमिदमुच्यत इयमेव कल्पना अपेशलेति ॥

तस्मात् यत्प्रविष्टं स्रष्टृ ब्रह्म तद्ब्रह्म । वैशब्दोऽवधारणार्थः । इदं शरीरस्थं यत् गृह्यतेऽग्रे प्राक्प्रतिबोधादपि ब्रह्मैवासीत्सर्वं चेदम् । किंत्वप्रतिबोधात् अब्रह्मास्म्यसर्वं च इत्यात्मन्यध्यारोपात्कर्ताहं क्रियावान्फलानां च भोक्ता सुखी दुःखी संसारीति चाध्यारोपयति । परमार्थतस्तु ब्रह्मैव तद्विलक्षणं सर्वं च । तत्कथंचिदाचार्येण दयालुना प्रतिबोधितं नासि संसारीति आत्मानमेवावेत्स्वाभाविकम् । अविद्याध्यारोपितविशेषवर्जितमिति एवशब्दस्यार्थः ॥

ब्रूहि कोऽसावात्मा स्वाभाविको, यमात्मानं विदितवद्ब्रह्म । ननु न स्मरस्यात्मानं, दर्शितो ह्यसौ य इह प्रविश्य प्राणित्यपानिति व्यानित्युदानिति समानितीति । नन्वसौ गौरसावश्व इत्येवमसौ व्यपदिश्यते भवता, नात्मानं प्रत्यक्षं दर्शयसि । एवं तर्हि द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता स आत्मेति । नन्वत्रापि दर्शनादिक्रियाकर्तुः स्वरूपं न प्रत्यक्षं दर्शयसि । न हि गमिरेव गंतुः स्वरूपं छिदिर्वा छेत्तुः । एवं तर्हि दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता स आत्मेति । नन्वत्र को विशेषो द्रष्टरि । यदि दृष्टेर्द्रष्टा यदि वा घटस्य द्रष्टा सर्वथापि द्रष्टैव । द्रष्टव्य एव तु भवान्विशेषमाह दृष्टेर्द्रष्टेति । द्रष्टा तु यदि दृष्टेर्यदि वा घटस्य, द्रष्टा द्रष्टैव । न, विशेषोपपत्तेः । अस्त्यत्र विशेषो, यो दृष्टेर्द्रष्टा स [illegible]

द्रष्टुः दृष्ट्या नित्यया भवितव्यम्। अनित्या चेत् द्रष्टुर्दृष्टिः तत्र दृश्या या दृष्टिः सा कदाचिन्न दृश्येतापि, यथा अनित्यया दृष्ट्या घटादि वस्तु। न च तद्वत् दृष्टेः द्रष्टा कदाचिदपि न पश्यति दृष्टिम्॥

किं द्वे दृष्टी द्रष्टुर्नित्या अदृश्या, अन्याऽनित्या दृश्येति। बाढम्। प्रसिद्धा तावदनित्या दृष्टिरंधानंधत्वदर्शनात्। नित्यैव चेत्सर्वोऽनंध एव स्यात्। द्रष्टुस्तु नित्या दृष्टिः 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतेः। अनुमानाच्च। अंधस्यापि घटाद्याभासविषया स्वप्ने दृष्टिरुपलभ्यते। सा तर्हीतरदृष्टिनाशे न नश्यति, सा द्रष्टुर्दृष्टिः। तयाऽविपरिलुप्तया नित्यया दृष्ट्या स्वरूपभूतया स्वयंज्योतिःसमाख्यया इतरामनित्यां दृष्टिं स्वप्नबुद्धान्तयोः वासनाप्रत्ययरूपां नित्यमेव पश्यन्दृष्टेर्द्रष्टा भवति। एवं च सति दृष्टिरेव स्वरूपमस्याग्न्यौष्ण्यवन्न काणादानामिव दृष्टिव्यतिरिक्तोऽन्यश्चेतनो द्रष्टा॥

तद्ब्रह्म आत्मानमेव नित्यदृग्रूपमध्यारोपितानित्यदृष्ट्यादिवर्जितमेव अवेद्विदितवत्। ननु विप्रतिषिद्धं 'न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः' इति श्रुतेः विज्ञातुर्विज्ञानम्। न, एवं विज्ञानान्न विप्रतिषेधः। एवं दृष्टेः द्रष्टेति विज्ञायत एव। अन्यज्ञानानपेक्षत्वाच्च। न च द्रष्टुर्नित्यैव दृष्टिरित्येवं विज्ञाते द्रष्टृविषयां दृष्टिमन्यामाकांक्षते। निवर्तते हि द्रष्टृविषयदृष्ट्याकांक्षा तदसंभवादेव। नह्यविद्यमाने विषये आकांक्षा कस्यचिदुपजायते। न च दृश्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयीकर्तुमुत्सहते यतस्तामाकांक्षेत। न च स्वरूपविषयाकांक्षा स्वस्यैव। तस्मादज्ञानाध्यारोपणनिवृत्तिरेव आत्मानमेवावेदित्युक्तं नात्मनो विषयीकरणम्॥

तत्कथमवेदित्याह— अहं दृष्टेर्द्रष्टा आत्मा ब्रह्मास्मि भवामीति। ब्रह्मेति यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्मा अशनायाद्यतीतो नेति नेत्यस्थूलमनण्वित्येवमादिलक्षणं, तदेवाहमस्मि, नान्यः संसारी यथा भवानाहेति। तस्मादेवं विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत्। अब्रह्माध्यारोपणापगमात् तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्त्या सर्वमभवत्। तस्माद्युक्तमेव मनुष्या मन्यन्ते यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्याम इति। यत्पृष्टं, किमु तद्ब्रह्मावेत् यस्मात्तत्सर्वमभवदिति तन्निर्णीतं— ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति॥

तत्र यो यो देवानां मध्ये प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्धवानात्मानं यथोक्तेन

विधिना स एव प्रतिबुद्ध आत्मा तद्ब्रह्माभवत् । तथर्षीणां तथा मनुष्याणां च मध्ये । देवानामित्यादि लोकदृष्ट्यपेक्षया न ब्रह्मत्वबुद्ध्योच्यते । पुरः पुरुष आविशदिति सर्वत्र ब्रह्मैवानुप्रविष्टमित्यवोचाम । अतः शरीराद्युपाधिजनित-लोकदृष्ट्यपेक्षया देवानामित्याद्युच्यते । परमार्थतस्तु तत्र तत्र ब्रह्मैवाग्र आसीत्प्राक्प्रतिबोधात् देवादिशरीरेष्वन्यथैव विभाव्यमानम् । तदात्मानमेवा-वेत्तथैव च सर्वमभवत् ॥

अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य द्रढिम्ने मंत्रानु-दाहरति श्रुतिः । कथम् । तत् ब्रह्म एतदात्मानमेव अहमस्मीति पश्यन्नेतस्मा-देव ब्रह्मणो दर्शनाद्दृषिर्वामदेवाख्यः प्रतिपेदे ह प्रतिपन्नवान्किल । स एतस्मि-न्ब्रह्मात्मदर्शनेऽवस्थितः एतान्मंत्रान्ददर्श— अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादीन् । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या परामृश्यते । अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिना सर्व-भावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं परामृशति । पश्यन्सर्वात्मभावं फलं प्रतिपेदे इत्यस्मा-त्प्रयोगात् ब्रह्मविद्यासहायसाधनसाध्यं मोक्षं दर्शयति । भुंजानस्तृप्यतीति यद्वत् । सेयं ब्रह्मविद्यया सर्वभावापत्तिरासीन्महतां देवादीनां वीर्यातिशयात् । नेदानी-मैदंयुगीनानां विशेषतो मनुष्याणां अल्पवीर्यत्वादिति स्यात्कस्यचित् बुद्धिः तद्व्युत्थापनायाह— तदिदं प्रकृतं ब्रह्म यत्सर्वभूतानुप्रविष्टं दृष्टिक्रियादिलिंगं एत-र्ह्येतस्मिन्नपि वर्तमानकाले यः कश्चिद्व्यावृत्तबाह्यौत्सुक्य आत्मानमेवैवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति, अपोह्य उपाधिजनितभ्रान्तिविज्ञानाध्यारोपितान्विशेषान् संसारधर्मा-नागंधितं अनंतरमबाह्यं ब्रह्मैवाहमस्मि केवलमिति, सोऽविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्तेः ब्रह्मविज्ञानादिदं सर्वं भवति । न हि महावीर्येषु वामदेवादिषु हीनवीर्येषु वा वार्तमानिकेषु मनुष्येषु ब्रह्मणो विशेषस्तद्विज्ञानस्य वास्ति । वार्तमानिकेषु पुरुषेषु तु ब्रह्मविद्याफले अनैकांतिकता शंक्यत इत्यत आह— तस्य ह ब्रह्मवि-ज्ञातुर्यथोक्तेन विधिना देवा महावीर्याः चनापि अभूत्यै अभवनाय ब्रह्मसर्वभावस्य, नेशते न पर्याप्ताः, किमुतान्ये ॥

ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नंकरणे देवादय ईशत इति का शंकेति । उच्यते— देवादीन्प्रति ऋणवत्त्वान्मर्त्यानाम् । 'ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' इति हि जायमानमेवर्णवन्तं पुरुषं दर्शयति श्रुतिः । पशुनिदर्शनाच्च 'अथो अयं वा' इत्यादिलोकश्रुतेश्च आत्मनो वृत्तिपरिपिपालयिषया अधमर्णानिव

देवाः परतंत्रान्मनुष्यान्प्रति अमृतत्वप्राप्तिं प्रति विघ्नं कुर्युरिति न्याय्यैवैषा शंका। स्वपशून्स्वशरीराणीव च रक्षन्ति देवाः। महत्तरां हि वृत्तिं कर्माधीनां दर्शयिष्यति देवादीनां बहुपशुसमतयैकैकस्य पुरुषस्य। 'तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः' इति हि वक्ष्यति। 'यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवं हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति' इति च। ब्रह्मवित्त्वे पारार्थ्यनिवृत्तेर्न स्वलोकत्वं पशुत्वं च इत्यभिप्रायोऽप्रियारिष्टिवचनाभ्यां अवगम्यते। तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफलप्राप्तिं प्रति कुर्युरेव विघ्नं देवाः। प्रभाववन्तश्च हि ते॥

नन्वेवं सति अन्यास्वपि कर्मफलप्राप्तिषु देवानां विघ्नकरणं पेयपानसमम्। हंत तर्ह्यविस्रंभोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनानुष्ठानेषु। तथेश्वरस्य अचिंत्यशक्तित्वाद्विघ्नकरणे प्रभुत्वम्। तथा कालकर्ममंत्रौषधितपसाम्। एषां हि फलसंपत्तिविपत्तिहेतुत्वं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धम्। अतोऽप्यनाश्वासः शास्त्रार्थानुष्ठाने॥

न। सर्वपदार्थानां नियतनिमित्तोपादानात्। जगद्वैचित्र्यदर्शनाच्च। स्वभावपक्षे च तदुभयानुपपत्तेः। सुखदुःखादिफलनिमित्तं कर्म इत्येतस्मिन्पक्षे स्थिते वेदस्मृतिन्यायलोकपरिगृहीते, देवेश्वरकालाः तावन्न कर्मफलविपर्यासकर्तारः। कर्मणां कांक्षितकारकत्वात्। कर्म हि शुभाशुभं पुरुषाणां देवकालेश्वरादिकारकमनपेक्ष्य नात्मानं प्रति लभते। लब्धात्मकमपि फलदानेऽसमर्थम्। क्रियाया हि कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यात्। तस्मात्क्रियानुगुणा हि देवेश्वरादयः इति कर्मसु तावन्न फलप्राप्तिं प्रत्यविस्रंभः॥

कर्मणामप्येषां वशानुगत्वं क्वचित् स्वसामर्थ्यस्याप्रणोद्यत्वात्। कर्मकालदैवद्रव्यादिस्वभावानां गुणप्रधानभावस्त्वनियतो दुर्विज्ञेयश्चेति तत्कृतो मोहो लोकस्य। कर्मैव कारकं नान्यत्फलप्राप्ताविति केचित्। दैवमेवेत्यपरे। काल इत्येके। द्रव्यादिस्वभाव इति केचित्। सर्व एते संहता एवेत्यपरे। तत्र कर्मणः प्राधान्यमंगीकृत्य वेदस्मृतिवादाः 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इत्यादयः। यद्यप्येषां स्वविषये कस्यचित्प्राधान्योद्भवः इतरेषां तत्कालीनप्राधान्यशक्तिस्तंभः, तथापि न कर्मणः फलप्राप्तिं प्रति अनैकान्तिकत्वम्। शास्त्रन्यायनिर्धारितत्वात्कर्मप्राधान्यस्य॥

न। अविद्यापगममात्रत्वात् ब्रह्मप्राप्तिफलस्य। यदुक्तं ब्रह्मप्राप्तिफलं प्रति देवा विघ्नं कुर्युरिति तत्र न देवानां विघ्नकरणे सामर्थ्यम्। कस्मात्। विद्या-

कालानंतरितत्वात् ब्रह्मप्राप्तिफलस्य । कथम् । यथा लोके द्रष्टुश्चक्षुष आलोकेन संयोगो यत्कालः, तत्काल एव रूपाभिव्यक्तिः ; एवमात्मविषयं विज्ञानं यत्कालं, तत्काल एव तद्विषयाज्ञानतिरोभावः स्यात् । अतो ब्रह्मविद्यायां सत्यां अविद्याकार्यानुपपत्तेः, प्रदीपे इव तमःकार्यस्य, केन कस्य विघ्नं कुर्युर्देवाः यत्रात्मत्वं एव देवानां ब्रह्मविदः । तदेतदाह— आत्मा स्वरूपं ध्येयं यत्तत्सर्वशास्त्रैर्विज्ञेयं ब्रह्म, हि यस्मात् एषां देवानां स ब्रह्मविद्भवति । ब्रह्मविद्यासमकालमेव अविद्यामात्रव्यवधानापगमात् शुक्तिकाया इव रजताभासायाः शुक्तिकात्वमित्यवोचाम । अतो नात्मनः प्रतिकूलत्वे देवानां प्रयत्नः संभवति । यस्य हि अनात्मभूतं फलं देशकालनिमित्तान्तरितं, तत्रानात्मविषये सफलः प्रयत्नो विघ्नाचरणाय देवानाम् । न त्विह विद्यासमकाले आत्मभूते । देशकालनिमित्तानंतरिते, अवसरानुपपत्तेः ॥

एवं तर्हि विद्याप्रत्ययसंतत्यभावात् विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनात् अंत्य एवात्मप्रत्ययोऽविद्यानिवर्तको, न तु पूर्व इति । न । प्रथमेनानैकान्तिकत्वात् । यदि हि प्रथम आत्मविषयः प्रत्ययोऽविद्यां न निवर्तयति, तथाऽन्त्योपि तुल्यविषयत्वात् । एवं तर्हि संततोऽविद्यानिवर्तको न विच्छिन्न इति । न । जीवनादौ सति संतत्यनुपपत्तेः । न हि जीवनादिहेतुके प्रत्यये सति विद्याप्रत्ययसंततिरुपपद्यते, विरोधात् । अथ जीवनादिप्रत्ययतिरस्करणेनैव आमरणान्ताद्विद्यासंततिरिति चेन्न । प्रत्ययेयत्तासंतानानवधारणात् शास्त्रार्थानवधारणदोषात् । इयतां प्रत्ययानां संततिरविद्याया निवर्तिकेत्यनवधारणात् शास्त्रार्थो नावध्रियेत । तच्चानिष्टम् । संततिमात्रत्वेऽवधारित एवेति चेत् । न । आद्यंतयोरविशेषात् । प्रथमा विद्याप्रत्ययसंततिर्मरणकालान्ता वेति विशेषाभावात् आद्यंतयोः प्रत्यययोः पूर्वोक्तौ दोषौ प्रसज्येयाताम् । एवं तर्ह्यनिवर्तक एवेति चेन्न, 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति श्रुतेः । 'भिद्यते हृदयग्रंथिः' 'तत्र को मोहः' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥

अर्थवाद इति चेन्न । सर्वशाखोपनिषदामर्थवादत्वप्रसंगात् । एतावन्मात्रार्थत्वोपक्षीणा हि सर्वशाखोपनिषदः । प्रत्यक्षप्रमितात्मविषयत्वात् अस्त्येवेति चेन्न । उक्तपरिहारत्वात् । अविद्याशोकमोहभयादिदोषनिवृत्तेः प्रत्यक्षत्वादिति चोक्तः परिहारः । तस्मादाद्योऽन्त्यः संततोऽसंततश्चेत्यचोद्यमेतत् । अविद्या-

दिदोषनिवृत्तिफलावसानत्वाद्विद्यायाः । य एवाविद्यादिदोषनिवृत्तिफलकृत्प्रत्यय आद्योऽन्त्यः संततोऽसंततो वा स एव विद्येत्यभ्युपगमान्न चोद्यस्यावतारगंधोऽप्यस्ति ॥

यत्तूक्तं विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादिति । न । तच्छेषस्थितिहेतुत्वात् । येन कर्मणा शरीरमारब्धं तद्विपरीतप्रत्ययदोषनिमित्तत्वात्तस्य तथाभूतस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति, यावच्छरीरपातः तावत्फलोपभोगांगतया विपरीतप्रत्ययं रागादिदोषं च तावन्मात्रमाक्षिपत्येव । मुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वात्तद्धेतुकस्य कर्मणः । तेन न तस्य निवर्तिका विद्या, अविरोधात् । किं तर्हि स्वाश्रयादेव स्वात्मविरोध्यविद्याकार्यं यदुत्पित्सु तन्निरुणाद्धि अनागतत्वात् । अतीतं हीतरत् । किंच नच विपरीतप्रत्ययो विद्यावत उत्पद्यते । निर्विषयत्वात् । अनवधृतविषयाविशेषस्वरूपं हि सामान्यमात्रमाश्रित्य विपरीतप्रत्यय उत्पद्यमान उत्पद्यते । यथा शुक्तिकायां रजतमिति । स च विषयविशेषावधारणवतः अशेषविपरीतप्रत्ययाश्रयस्य उपमर्दितत्वान्न पूर्ववत्संभवति । शुक्तिकादौ सम्यक्प्रत्ययोत्पत्तौ पुनरदर्शनात् । क्वचित्तु विद्यायाः पूर्वोत्पन्नविपरीतप्रत्ययजनितसंस्कारेभ्यो विपरीतप्रत्ययावभासाः स्मृतयो जायमाना विपरीतप्रत्ययभ्रांतिं अकस्मात्कुर्वन्ति । यथा विज्ञातदिग्विभागस्यापि अकस्माद्दिग्विपर्ययविभ्रमः । सम्यग्ज्ञानवतोऽपि चेत्पूर्ववद्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते, सम्यग्ज्ञानेऽप्यविस्रंभात् शास्त्रार्थविज्ञानादौ प्रवृत्तिः असमंजसा स्यात्सर्वं च प्रमाणमप्रमाणं संपद्येत । प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषानुपपत्तेः । एतेन सम्यग्ज्ञानानंतरमेव शरीरपाताभावः कस्मादित्येतत्परिहृतम् । ज्ञानोत्पत्तेः प्रागूर्ध्वं तत्कालजन्मान्तरसंचितानां च कर्मणामप्रवृत्तफलानां विनाशः सिद्धो भवति फलप्राप्तिविघ्ननिषेधश्रुतेरेव । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' 'तस्य तावदेव चिरम्' 'सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' 'तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन' 'एतमु हैवैते न तरतः' 'नैनं कृताकृते तपतः' 'एतं ह वाव न तपति' 'न बिभेति कुतश्चन' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ॥

यत्तु ऋणैः प्रतिबध्यत इति । तन्न । अविद्यावद्विषयत्वात् । अविद्यावान्हि ऋणी । तस्य कर्तृत्वाद्युपपत्तेः । 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येत्' इति हि वक्ष्यति । अनन्यत्सद्वस्त्वात्माख्यं यत्राविद्यायां सत्यामन्यदिव

स्यात्तिमिरकृतद्वितीयचंद्रवत् तत्राविद्याकृतानेककारकापेक्षं दर्शनादिकर्म तत्कृतं फलं च दर्शयति, तत्रान्योऽन्यत्पश्येदित्यादिना । यत्र पुनर्विद्यायां सत्याम-विद्याकृतानेकत्वभ्रमप्रहाणं 'तत्केन कं पश्येत्' इति कर्मासंभवं दर्शयति । तस्मादविद्यावद्विषय एव ऋणित्वं कर्मसंभवान्नेतरत्र । एतच्चोत्तरत्र व्याचि-ख्यासिष्यमाणैरेव वाक्यैर्विस्तरेण प्रदर्शयिष्यामः ॥

तद्यथैहैव तावत्— अथ यः कश्चिदब्रह्मविदन्यामात्मनो व्यतिरिक्तां यां कांचिद्देवतामुपास्ते स्तुतिनमस्कारयागबल्युपहारप्रणिधानध्यानादिना उपास्ते तस्या गुणभावमुपगम्य आस्ते । अन्योऽसावनात्मा मत्तः पृथक् अन्योऽहम-स्म्यधिकृतो, मयास्मै ऋणिवत्प्रतिकर्तव्यं, इत्येवंप्रत्ययः सन्नुपास्ते, न स इत्थंप्रत्ययो वेद विजानाति तत्त्वम् । न स केवलमेवंभूतोऽविद्वानविद्यादोष-वानेव, किं तर्हि, यथा पशुर्गवादिर्वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यते, एवं स इज्याद्यनेकोपकारैः उपभोक्तव्यत्वादेकैकेन देवादीनाम् । अतः पशुरिव सर्वा-र्थेषु कर्मस्वधिकृत इत्यर्थः ॥

एतस्य ह्यविदुषो वर्णाश्रमादिप्रविभागवतो अधिकृतस्य कर्मणो विद्या-सहितस्य केवलस्य च शास्त्रोक्तस्य कार्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मान्त उत्कर्षः । शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्यं मनुष्यत्वादिक एव स्थावरान्तो-ऽपकर्षः । यथा चैतत्तथा 'अथ त्रयो वाव लोका' इत्यादिना वक्ष्यामः कृत्स्नेनैवाध्यायशेषेण । विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावापत्तिरित्येतत्संक्षेपतो दर्शितम् । सर्वा हीयमुपनिषत् विद्याऽविद्याविभागप्रदर्शनेनैवोपक्षीणा । यथा चैषोऽर्थः कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रदर्शयिष्यामः ॥

यस्मादेवं तस्मादविद्यावन्तं पुरुषं प्रति देवा ईशत एव विघ्नं कर्तुमनुग्रहं चेत्येतद्दर्शयति— यथा ह वै लोके बहवो गोअश्वादयः पशवो मनुष्यं स्वामिनमात्मनोऽधिष्ठातारं भुंज्युः पालयेयुरेवं बहुपशुस्थानीयः एकैकोऽविद्वा-न्पुरुषो देवान्— देवानिति पित्राद्युपलक्षणार्थं— भुनक्ति पालयतीति । इम इंद्रादयोऽन्ये मत्तो ममेशितारो भृत्य इवाहमेषां स्तुतिनमस्कारेज्यादिना आराधनं कृत्वा अभ्युदयं निःश्रेयसं च तत्प्रत्तं फलं प्राप्स्यामीत्येवमभिसंधिः । तत्र लोके बहुपशुमतो यथैकस्मिन्नेव पशावादीयमाने व्याघ्रादिनाऽपह्रियमाणे [illegible]

भवतीति, किं चित्रं, देवानां बहुपश्वपहरण इव कुटुंबिनः । तस्मादेषां देवानां तन्न प्रियं, किं तद्यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं कथंचन मनुष्या विद्युर्विजानीयुः । तथा च स्मरणमनुगीतासु भगवता व्यासस्य— "क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः । न चैतादिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्तनम्" इति ॥ अतो देवाः पशूनिव व्याघ्रादिभ्यो ब्रह्मविज्ञानाद्विघ्नमाचिकीर्षन्ति । अस्मदुपभोग्यत्वान्मा व्युत्तिष्ठेयुरिति । यं तु मुमोचयिषन्ति तं श्रद्धादिभिर्योक्ष्यन्ति विपरीतमश्रद्धादिभिः । तस्मान्मुमुक्षुर्देवाराधनपरः श्रद्धाभक्तिपरः प्रणेयोऽप्रमादी स्याद्विद्याप्राप्तिं प्रति विद्यां प्रतीति वा काक्कुतत्प्रदर्शितं भवति देवाप्रियवाक्येण ॥१०॥

सूत्रितः शास्त्रार्थ 'आत्मेत्येवोपासीत' इति । तस्य च व्याचिख्यासितस्य सार्थवादेन 'तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया' इत्यादिना संबंधप्रयोजने अभिहिते । अविद्यायाश्च संसाराधिकारकारणत्वमुक्तं 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते' इत्यादिना । तत्राविद्वानृणी पशुवद्देवादिकर्मकर्तव्यतया परतंत्र इत्युक्तम् । किं पुनर्देवादिकर्मकर्तव्यत्वे निमित्तं? वर्णा आश्रमाश्च । तत्र के वर्णा इत्यत इदमारभ्यते । यन्निमित्तसंबद्धेषु कर्मस्वयं परतंत्र एवाधिकृतः संसारीत्येतस्यैवार्थस्य प्रदर्शनायाग्निसर्गानंतरमिंद्रादिसर्गो नोक्तः । अग्नेस्तु सर्गः प्रजापतेः सृष्टिपरिपूरणाय प्रदर्शितः । अयं च इंद्रादिसर्गस्तत्रैव द्रष्टव्यस्तच्छेषत्वात् । इह तु स एवाभिधीयतेऽविदुषः कर्माधिकारहेतुप्रदर्शनाय—

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकं सन्न व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणींद्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनं हिनास्ति स्वां स योनिमृच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयांसं हिंसित्वा ॥११॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीद्यदग्निं सृष्ट्वा अग्निरूपापन्नं ब्रह्म । ब्राह्मणजात्यभिमानात् ब्रह्मेत्यभिधीयते । वै इदं क्षत्रादिजातं ब्रह्मैवाभिन्नमासीदेकमेव । नासीत्क्षत्रादिभेदः । तद्ब्रह्मैकं क्षत्रादिपरिपालयित्रादिशून्यं सन्न व्यभवन्न [illegible]

इति ब्राह्मणजातिनिमित्तं कर्म चिकीर्षात्मनः कर्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयोरूपं प्रशस्तरूपं अत्यसृजतातिशयेनासृजत सृष्टवत् । किं पुनस्तद्यत्सृष्टं, क्षत्रं क्षत्रियजातिः, तद्व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति— यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके देवत्रा देवेषु क्षत्राणीति । जात्याख्यायां पक्षे बहुवचनस्मरणाद्व्यक्तिबहुत्वाद्वा भेदोपचारेण बहुवचनम् । कानि पुनस्तानीत्याह तत्राभिषिक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते । इंद्रो देवानां राजा । वरुणो यादसाम् । सोमो ब्राह्मणानाम् । रुद्रः पशूनाम् । पर्जन्यो विद्युदादीनाम् । यमः पितृणाम् । मृत्यू रोगादीनाम् । ईशानो भासामित्येवमादीनि देवेषु क्षत्राणि । तदनु इंद्रादिक्षत्रदेवताधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्राणि सोमसूर्यवंश्यानि पुरूरवःप्रभृतीनि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि । तदर्थ एव हि देवक्षत्रसर्गः प्रस्तुतः । यस्माद्ब्रह्मणा अतिशयेन सृष्टं क्षत्रं तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति ब्राह्मणजातेरपि नियन्तृ । तस्माद्ब्राह्मणः कारणभूतोऽपि क्षत्रियस्य क्षत्रियमधस्ताद्व्यवस्थितः सन्नुपरि स्थितमुपास्ते । क्व? राजसूये । क्षत्र एव तदात्मीयं यशः ख्यातिरूपं ब्रह्मेति दधाति स्थापयति । राजसूयाभिषिक्तेनासन्द्यां स्थितेन राज्ञा आमंत्रितो ब्रह्मन्निति ऋत्विक्पुनस्तं प्रत्याह— त्वं राजन्ब्रह्मासीति । तदेतदभिधीयते क्षत्र एव एतद्यशो दधातीति । सैषा प्रकृता क्षत्रस्य योनिरेव यद्ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां राजसूयाभिषेकगुणं गच्छत्याप्नोति ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिमेव, अंततोऽन्ते कर्मपरिसमाप्तावुपनिश्रयत्याश्रयति स्वां योनिं, पुरोहितं पुरो निधत्त इत्यर्थः । यस्तु पुनर्बलाभिमानात्स्वां योनिं ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणं य उ एनं हिनस्ति हिंसति न्यग्भावेन पश्यति, स्वामात्मीयामेव स योनिमृच्छति स्वं प्रसवं विच्छिनत्ति विनाशयति । स एतत्कृत्वा पापीयान्पापतरो भवति । पूर्वमपि क्षत्रियः पाप एव क्रूरत्वादात्मप्रसवहिंसया सुतराम् । यथा लोके श्रेयांसं प्रशस्ततरं हिंसित्वा परिभूय पापतरो भवति तद्वत् ॥

स नैव व्यभवत्स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति ॥१२॥

क्षत्रे सृष्टेऽपि स नैव व्यभवत्कर्मणे ब्रह्म तथा न व्यभवद्वित्तोपार्जयितुरभावात् । स विशमसृजत कर्मसाधनवित्तोपार्जनाय । कः पुनरसौ विट् । यान्येतानि देवजातानि । स्वार्थे निष्ठा, य एते देवजातिभेदा इत्यर्थः । गणशो गणं गणमाख्यायन्ते कथ्यन्ते । गणप्राया हि विशः । प्रायेण संहता हि वित्तो-

पार्जने समर्था नैकैकशः । वसवोऽष्टसंख्यो गणः, तथैकादश रुद्रा द्वादशादित्या, विश्वे देवास्त्रयोदश विश्वाया अपत्यानि, सर्वे वा देवा मरुतः सप्त सप्तगणाः ॥

स नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किंच ॥१३॥

स परिचारकाभावात्पुनरपि नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत, शूद्र एव शौद्रः, स्वार्थेऽणि वृद्धिः । कः पुनरसौ शूद्रो वर्णो यः सृष्टः? पूषणं पुष्यतीति पूषा । कः पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तन्निर्दिशति-- इयं पृथिवी पूषा । स्वयमेव निर्वचनमाह— इयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किंच ॥

स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान्बलीयांसमाशंसते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तं सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥१४॥

स चतुरः सृष्ट्वापि वर्णान्नैव व्यभवदुग्रत्वात्क्षत्रस्यानियताशंकया । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत किं तत्? धर्मं, तदेतच्छ्रेयोरूपं सृष्टं क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तृ । उग्रादप्युग्रम् । यद्धर्मो यो धर्मः । तस्मात्क्षत्रस्यापि नियन्तृत्वाद्धर्मात्परं नास्ति । तेन हि नियम्यन्ते सर्वे । तत्कथमिति उच्यते— अथो अप्यबलीयान्दुर्बलतरो बलीयांसमात्मनो बलवत्तरमप्याशंसते कामयते जेतुं धर्मेण बलेन । यथा लोके राज्ञा सर्वबलवत्तमेनापि कुटुंबिक एवं, तस्मात्सिद्धं धर्मस्य सर्वबलवत्तरत्वात्सर्वनियंतृत्वम् । यो वै स धर्मो व्यवहारलक्षणो लौकिकैर्व्यवह्रियमाणः सत्यं वै तत् । सत्यमिति यथाशास्त्रार्थता । स एवानुष्ठीयमानो धर्मनामा भवति । शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवति । यस्मादेवं तस्मात्सत्यं यथाशास्त्रं वदन्तं व्यवहारकाल आहुः समीपस्था उभयविवेकज्ञा, धर्मं वदतीति प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदतीति । तथा विपर्ययेण धर्मं वा लौकिकं व्यवहारं वदन्तमाहुः, सत्यं वदति शास्त्रादनपेतं वदतीति । एतद्यदुक्तमुभयं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानं चैतद्धर्म एव भवति । तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः शास्त्रज्ञानितरांश्च सर्वानेव नियमयति । तस्मात्स क्षत्रस्यापि क्षत्रम् । अतस्तदभिमानोऽविद्वांस्तद्विशेषानुष्ठानाय ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रनिमित्तविशेषमभिसन्यते ।
... निमित्तानि ॥

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट्शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् । अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननुक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदिह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते । अस्माद्ध्येवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥१५॥

तदेतच्चातुर्वर्ण्यं सृष्टं ब्रह्म क्षत्रं विट्शूद्र इत्युत्तरार्थ उपसंहारः । यत्तत्स्रष्टृ ब्रह्म तदग्निनैव नान्येन रूपेण देवेषु ब्रह्म ब्राह्मणजातिरभवत् । ब्राह्मणो ब्राह्मणस्वरूपेण मनुष्येषु ब्रह्माभवदितरेषु वर्णेषु विकारान्तरं प्राप्य, क्षत्रियेण क्षत्रियोऽभवदिन्द्रादिदेवताधिष्ठितो, वैश्येन वैश्यः, शूद्रेण शूद्रः । यस्मात्क्षत्रादिषु विकारापन्नमग्नौ ब्राह्मण एव चाविकृतं स्रष्टृ ब्रह्म तस्मादग्नावेव देवेषु देवानां मध्ये लोकं कर्मफलमिच्छन्त्यग्निसंबद्धं कर्म कृत्वेत्यर्थः । तदर्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितम् । तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयन्त इत्येतदुपपन्नम् । ब्राह्मणो मनुष्येषु मनुष्याणां पुनर्मध्ये कर्मफलेच्छायां नाग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षा, किं तर्हि जातिमात्रस्वरूपप्रतिलंभेनैव पुरुषार्थसिद्धिः । यत्र तु देवाधीना पुरुषार्थसिद्धिः तत्रैवाग्न्यादिसंबद्धक्रियापेक्षा । स्मृतेश्च— "जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" इति ॥ पारिव्राज्यदर्शनाच्च । तस्माद्ब्राह्मणत्व एव मनुष्येषु लोकं कर्मफलमिच्छन्ति । यस्मादेताभ्यां हि ब्राह्मणाग्निरूपाभ्यां कर्मकर्त्रधिकरणरूपाभ्यां यत्स्रष्टृ ब्रह्म साक्षादभवत् ॥

अत्र तु परमात्मलोकमग्नौ ब्राह्मणे चेच्छन्तीति केचित् । तदसत् । अविद्याधिकारे कर्माधिकारार्थं वर्णविभागस्य प्रस्तुतत्वात्परेण च विशेषणात् । यदि ह्यत्र लोकशब्देन पर एवात्मोच्येत, परेण विशेषणमनर्थकं स्यात् 'स्वं लोकमदृष्ट्वा' इति । स्वलोकव्यतिरिक्तश्चेदग्न्यधीनतया प्रार्थ्यमानः प्रकृतो लोकः, ततः स्वं इति युक्तं विशेषणं [illegible]

मात्मलोकस्य । अविद्याकृतानां च स्वत्वव्यभिचारात् । ब्रवीति च कर्मकृतानां व्यभिचारं 'क्षीयत एव' इति ॥

ब्रह्मणा सृष्टा वर्णाः कर्मार्थम् । तच्च कर्म धर्माख्यं सर्वानेव कर्तव्यतया नियन्तृ पुरुषार्थसाधनं च । तस्मात्तेनैव चेत्कर्मणा स्वो लोकः परमात्माख्यो अविदितोऽपि प्राप्यते, किं तस्यैव पदनीयत्वेन क्रियत इत्यत आह— अथेति पूर्वपक्षविनिवृत्त्यर्थः । यः कश्चिद्ध वै अस्मात्सांसारिकात्पिंडग्रहणलक्षणात् अविद्याकामकर्महेतुकात् अग्न्यधीनकर्माभिमानतया वा ब्राह्मणजातिमात्रकर्माभिमानतया वा आगंतुकादस्वभूताल्लोकात्स्वं लोकमात्माख्यं आत्मत्वेनाव्यभिचारित्वाद-दृष्ट्वा, अहं ब्रह्मास्मीति प्रैति म्रियते । स यद्यपि स्वो लोकोऽविदितोऽविद्यया व्यवहितोऽस्व इवाज्ञातः, एनं— संख्यापूरण इव लौकिक आत्मानं— न भुनक्ति न पालयति शोकमोहभयादिदोषापनयेन । यथा च लोके वेदोऽननुक्तोऽनधीतः कर्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्ति, अन्यद्वा लौकिकं कृष्यादि कर्माकृतं स्वात्मनाऽनभिव्यंजितं आत्मीयफलप्रदानेन न भुनक्ति, एवमात्मा स्वो लोकः स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानभिव्यंजितोऽविद्यादिप्रहाणेन न भुनक्त्येव ॥

ननु किं स्वलोकदर्शननिमित्तपरिपालनेन? कर्मणः फलप्राप्तिध्रौव्यादिष्टफलनिमित्तस्य च कर्मणो बाहुल्यात्तन्निमित्तं पालनमक्षयं भविष्यति । तन्न । कृतस्य क्षयवत्त्वादित्येतदाह— यदिह वै संसारेऽद्भुतवत्कश्चिन्महात्माप्यनेवंवित्स्वं लोकं यथोक्तेन विधिनाऽविद्वान्महद्बहु अश्वमेधादि पुण्यं कर्मेष्टफलमेव नैरंतर्येण करोत्यनेनैवानंत्यं मम भविष्यतीति । तत्कर्म हास्याविद्यावतोऽविद्याजनितकामहेतुत्वात् स्वप्नदर्शनविभ्रमोद्भूतविभूतिवदंततोऽन्ते फलोपभोगस्य क्षीयत एव । तत्कारणयोः अविद्याकामयोश्चलत्वात्कृतक्षयध्रौव्योपपत्तिः । तस्मान्न पुण्यकर्मफलपालनानंत्याशा अस्त्येव । अत आत्मानमेव स्वं लोकं— आत्मानं इति स्वं लोकमित्यस्मिन्नर्थे, स्वं लोकमिति प्रकृतत्वादिह च स्वशब्दस्याप्रयोगात्—उपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । तस्य किमित्युच्यते— न हास्य कर्म क्षीयते । कर्माभावादेवेति नित्यानुवादः । यथाऽविदुषः कर्मक्षयलक्षणं संसारदुःखं संततमेव, न तथा तदस्य विद्यत इत्यर्थः । "मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचन" इति यद्वत् ॥

[illegible] विदुषो विद्यासंयोगात्कर्मैव न क्षीयत इत्यपरे

वर्णयन्ति । लोकशब्दार्थं च कर्मसमवायिनं द्विधा परिकल्पयन्ति किल, एको व्याकृतावस्थः कर्माश्रयो लोको हैरण्यगर्भाख्यः, तं कर्मसमवायिनं लोकं व्याकृतं परिच्छिन्नं य उपास्ते तस्य किल परिच्छिन्नकर्मात्मदर्शिनः कर्म क्षीयते । तमेव कर्मसमवायिनं लोकमव्याकृतावस्थं कारणरूपमापाद्य यस्तूपास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्मात्मदर्शित्वात्तस्य कर्म न क्षीयत इति ॥ भवतीयं शोभना कल्पना न तु श्रौती । स्वलोकशब्देन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात् । स्वं लोकमिति प्रस्तुत्य स्वशब्दं विहाय आत्मशब्दप्रक्षेपेण पुनस्तस्यैव प्रतिनिर्देशादात्मानमेव लोकमुपासीतेति । तत्र कर्मसमवायिलोककल्पनाया अनवसर एव । परेण च केवलविद्याविषयेण विशेषणात् 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इति । पुत्रकर्मापरविद्याकृतेभ्यो हि लोकेभ्यो विशिनष्टि 'अयमात्मा नो लोक' इति । 'न हास्य केनचन कर्मणा लोको मीयत एषोऽस्य परमो लोकः' इति च । तैः सविशेषणैरस्यैकवाक्यता युक्ता । इहापि स्वं लोकमिति विशेषणदर्शनात् । अस्मात्कामयत इत्ययुक्तमिति चेत् इह स्वो लोकः परमात्मा, तदुपासनात्स एव भवतीति स्थिते यद्यत्कामयते तत्तदस्मादात्मनः सृजत इति तदात्मप्राप्तिव्यतिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेत् । न। स्वलोकोपासनस्तुतिपरत्वात् । स्वस्मादेव लोकात्सर्वमिष्टं संपद्यते इत्यर्थः । नान्यदतः प्रार्थनीयमाप्तकामत्वात् । 'आत्मतः प्राण आत्मत आशा' इत्यादि श्रुत्यंतरे यथा । सर्वात्मभावप्रदर्शनार्थो वा पूर्ववत् । यदि हि पर एवात्मा संपद्यते तदा युक्तो अस्माद्ध्येवात्मनः इत्यात्मशब्दप्रयोगः, स्वस्मादेव प्रकृतादात्मनो लोकादित्येवमर्थः । अन्यथा अव्याकृतावस्थात्कर्मणो लोकादिति सविशेषणमवक्ष्यत्प्रकृतपरमात्मलोकव्यावृत्तये व्याकृतावस्थाव्यावृत्तये च । न ह्यस्मिन्प्रकृते विशेषितेऽश्रुतांतरालावस्था प्रतिपत्तुं शक्यते ॥१५॥

अथो अयं वा आत्मा । अत्राविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानो धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतंत्र इत्युक्तम् । कानि पुनस्तानि कर्माणि यत्कर्तव्यतया पशुवत्परतंत्रो भवति । के वा ते देवादयो येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं प्रपंचयति—

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति

यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विंदति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवं हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ॥१६॥

अथो इत्ययं वाक्योपन्यासार्थः । अयं यः प्रकृतो गृही कर्माधिकृतो अविद्वाञ्छरीरेन्द्रियसंघातादिविशिष्टः पिंड आत्मेत्युच्यते । सर्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः । सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्मभिरुपकारित्वात् । कैः पुनः कर्मविशेषैरुपकुर्वन्केषां भूतविशेषाणां लोक इत्युच्यते— स गृही यज्जुहोति यद्यजते । यागो देवतामुद्दिश्य स्वत्वपरित्यागः । स एव आसेचनाधिको होमस्तेन होमयागलक्षणेन कर्मणा अवश्यकर्तव्यत्वेन देवानां पशुवत्परतंत्रत्वेन प्रतिबद्ध इति लोकः । अथ यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहरहस्तेन ऋषीणां लोकः । अथ यत्पितृभ्यो निपृणाति प्रयच्छति पिंडोदकादि यच्च प्रजामिच्छते प्रजार्थमुद्यमं करोति, इच्छा चोत्पत्त्युपलक्षणार्था, प्रजां चोत्पादयतीत्यर्थः । तेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन पितृणां लोकः पितृणां भोग्यत्वेन परतंत्रो लोकः । अथ यन्मनुष्यान्वासयते भूम्युदकादिदानेन गृहे यच्च तेभ्यो वसद्भ्योऽवसद्भ्यो वा अर्थिभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणाम् । अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विंदति लंभयति तेन पशूनाम् । यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसि च पिपीलिकाभिः सह कणवलिभांडक्षालनाद्युपजीवन्ति तेन तेषां लोकः ॥

यस्मादयमेतानि कर्माणि कुर्वन्नुपकरोति देवादिभ्यः, तस्माद्यथा ह वै लोके स्वाय लोकाय स्वस्मै देहायारिष्टिमविनाशं स्वत्वभावाप्रच्युतिमिच्छेत् स्वत्वभावप्रच्युतिभयात्पोषणरक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेत् एवं हैवंविदे सर्वभूतभोग्योऽहमनेन प्रकारेण मया अवश्यमृणिवत्प्रतिकर्तव्यं, इत्येवमात्मानं परिकल्पितवते सर्वाणि भूतानि देवादीनि यथोक्तानि अरिष्टिमविनाशमिच्छन्ति स्वत्वाप्रच्युत्यै सर्वतः संरक्षन्ति कुटुंबिन इव पशून् 'तस्मात् एषां तन्न प्रियं' इत्युक्तम् । तद्वा एतत्तदेतद्यथोक्तानां कर्मणां ऋणवदवश्यकर्तव्यत्वं पंचमहायज्ञप्रकरणे विदितं कर्तव्यतया मीमांसितं विचारितं च अवदानप्रकरणे ॥१६॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् । ब्रह्म विद्वांश्चेत्तस्मात्तच्छुभावात्कर्तव्यताविधनरूपा-

त्प्रतिमुच्यते । केनायं कारितः कर्मबंधनाधिकारेऽवश इव प्रवर्तते, न पुनस्तद्विमोक्षणोपाये विद्याधिकार इति । ननूक्तं देवा रक्षन्तीति । बाढम् । कर्माधिकारस्वगोचरारूढानिव तेऽपि रक्षन्ति । अन्यथाऽकृताभ्यागमकृतनाशप्रसंगात् । न तु सामान्यं पुरुषमात्रं विशिष्टाधिकारानारूढम् । तस्माद्भवितव्यं तेन येन प्रेरितोऽवश एव बहिर्मुखो भवति स्वस्माल्लोकात् । नन्वविद्या सा, अविद्यावान्हि बहिर्मुखीभूतः प्रवर्तते । सापि नैव प्रवर्तिका । वस्तुस्वरूपावरणात्मिका हि सा । प्रवर्तकबीजत्वं तु प्रतिपद्यतेऽन्धत्वमिव गर्तादिपतनप्रवृत्तिहेतुः । एवं तर्ह्युच्यतां किं तत् यत्प्रवृत्तिहेतुरिति । तदिहाभिधीयते एषणा कामः सः 'स्वाभाविक्यामविद्यायां वर्तमाना बालाः पराचः कामाननुयन्ति' इति काठकश्रुतौ । स्मृतौ च—"काम एष क्रोध एषः" इत्यादि । मानवे च सर्वा प्रवृत्तिः कामहेतुक्येवेति । स एषोऽर्थः सविस्तरः प्रदर्श्यत इह आ अध्यायपरिसमाप्तेः—

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छंश्चनातो भूयो विंदेत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विंदते श्रोत्रं दैवं श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पांक्तो यज्ञः पांक्तः पशुः पांक्तः पुरुषः पांक्तमिदं सर्वं यदिदं किंच तदिदं सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥१७॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् । आत्मैव स्वाभाविकोऽविद्वान्कार्यकरणसंघातलक्षणो वर्णी अग्रे प्राग्दारसंबंधादात्मेत्यभिधीयते । तस्मादात्मनः पृथग्भूतं काम्यमानं जायादिभेदरूपं नासीत्स एवैक आसीज्जायाद्येषणाबीजभूताविद्यावानेक एवासीत् । स्वाभाविक्या स्वात्मनि कर्त्रादिकारकक्रियाफलात्मकताध्यारोपलक्षणया अविद्यावासनया वासितः सोऽकामयत कामितवान् । कथम् ? जाया कर्माधिकारहेतुभूता मे मम कर्तुः स्यात्तया विनाऽहमनधिकृत एव कर्मणि, अतः कर्माधिकारसंपत्तये भवेज्जाया । अथाहं प्रजायेय प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय । अथ वित्तं मे स्यात्कर्मसाधनं गवादिलक्षणं, अथाहमभ्युदयनिःश्रेयससाधनं कर्म कुर्वीय । येनाहमनृणी [illegible]

कुर्वीय । काम्यानि च पुत्रवित्तस्वर्गादिसाधनानि एतावान्वै कामः एतावद्विषय-परिच्छिन्न इत्यर्थः । एतावानेव हि कामयितव्यो विषयो यदुत जायापुत्रवित्तकर्माणि साधनलक्षणैषणा । लोकाश्च त्रयो मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति फलभूताः साधनैषणायाश्चास्याः । तदर्था हि जायापुत्रवित्तकर्मलक्षणा साधनैषणा । तस्मात्सा एकैवैषणा या लोकैषणा । सैकैव सत्येषणा साधनापेक्षेति द्विधा, अतोऽवधारयिष्यति 'उभे ह्येते एषणे एव' इति ॥

फलार्थत्वात्सर्वारंभस्य लोकैषणार्थप्राप्ता उक्तैवेति एतावान्वा एतावानेव काम इत्यवध्रियते । भोजनेऽभिहिते तृप्तिर्नहि पृथगभिधेया । तदर्थत्वाद्भोजनस्य । ते एते एषणे साध्यसाधनलक्षणे कामो येन प्रयुक्तोऽविद्वानवश एव कोशकारवदात्मानं वेष्टयति, कर्ममार्ग एवात्मानं प्रणिदधद्बहिर्मुखीभूतो न स्वं लोकं प्रतिजानाति । तथा च तैत्तिरीयके— "अग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रतिजानाति" इति । कथं पुनरेतावत्त्वमवधार्यते कामानां, अनंतत्वात् । अनंता हि कामाः, इत्येतदाशंक्य हेतुमाह— यस्मान्नेच्छंश्चनेच्छन्नप्यतोऽस्मात्फलसाधनलक्षणात् भूयोऽधिकतरं न विंदेन्न लभेत । नहि लोके फलसाधनव्यतिरिक्तं दृष्टमदृष्टं वा लब्धव्यमस्ति । लब्धव्यविषयो हि कामः तस्य चैतद्व्यतिरेकेणाभावाद्युक्तं वक्तुमेतावान्वै काम इति । एतदुक्तं भवति— दृष्टार्थं अदृष्टार्थं वा साध्यसाधनलक्षणं अविद्यावत्पुरुषाधिकारविषयमेषणाद्वयं कामः, अतोऽस्माद्विदुषा व्युत्थातव्यमिति ॥

यस्मादेवमविद्वानात्मा कामी पूर्वं कामयामास तथा पूर्वतरोऽप्येषा लोकस्थितिः । प्रजापतेश्चैवमेष सर्ग आसीत्सोऽबिभेदविद्यया ततः कामप्रयुक्त एकाक्यरममाणोऽरत्युपघाताय स्त्रियमैच्छत्तां समभवत्ततः सर्गोऽयमासीदिति ह्युक्तम् । तस्मात्तत्सृष्टो एतर्ह्येतस्मिन्नपि काल एकाकी सन्प्राग्दारक्रियातः कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्युक्तार्थं वाक्यम् । स एवं कामयमानः संपादयंश्च जायादीन्यावत्स एतेषां यथोक्तानां जायादीनामेकैकमपि न प्राप्नोति, अकृत्स्नोऽसंपूर्णोऽहमित्येव तावदात्मानं मन्यते । पारिशेष्यात्समस्तानेवैतान्संपादयति यदा तदा तस्य कृत्स्नता । यदा तु न शक्नोति कृत्स्नतां संपादयितुं तदास्य कृत्स्नत्वसंपादनायाह— तस्यो तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनः कृत्स्नतेयमेवं भवति । कथम्? अयं [illegible]

तत्र मनोनुवृत्ति हि इतरत्सर्वं कार्यकरणजातमिति मनः प्रधानत्वादात्मेवात्मा । यथा जायादीनां कुटुंबपतिरात्मेव तदनुकारित्वाज्जायादिचतुष्टयस्य । एवमिहापि मन आत्मा परिकल्पते कृत्स्नतार्थं । तथा वाग्जाया मनोनुवृत्तित्वसामान्याद्वाचः । वागिति शब्दश्चोदनादिलक्षणो मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्यतेऽवधार्यते प्रयुज्यते चेति मनसो जायेव वाक् । ताभ्यां च वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते प्राणः कर्मार्थमिति प्राणः प्रजेव । तत्र प्राणचेष्टादिलक्षणं कर्म चक्षुर्दृष्टवित्तसाध्यं भवतीति चक्षुर्मानुषं वित्तम् । तत् द्विविधं वित्तं मानुषमितरच्च अतो विशिनष्टीतरवित्तनिवृत्त्यर्थं मानुषमिति । गवादि हि मनुष्यसंबंधिवित्तं चक्षुर्ग्राह्यं कर्मसाधनं, तस्मात्तत्स्थानीयम् । तेन संबंधाच्चक्षुर्मानुषं वित्तम् । चक्षुषा हि यस्मात्तन्मानुषं वित्तं विंदते गवाद्युपलभत इत्यर्थः । किं पुनरितरद्वित्तं? श्रोत्रं दैवं देवविषयत्वाद्विज्ञानस्य । विज्ञानं दैवं वित्तं, तदिह श्रोत्रमेव संपत्तिविषयम् । कस्मात्? श्रोत्रेण हि यस्मात्तद्दैवं वित्तं विज्ञानं शृणोति । अतः श्रोत्राधीनत्वाद्विज्ञानस्य श्रोत्रमेव तदिति । किं पुनरेतैरात्मादिवित्तान्तैरिह निर्वर्त्यं कर्मेत्युच्यते— आत्मैवात्मेति शरीरमुच्यते । कथं पुनरात्मा कर्मस्थानीयः? अस्य कर्महेतुत्वात् । कथं कर्महेतुत्वम्? आत्मना हि शरीरेण यतः कर्म करोति । तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिन एवं कृत्स्नता संपन्ना यथा बाह्या जायादिलक्षणैवम् । तस्मात्स एष पांक्तः पंचभिर्निर्वृत्तः पांक्तो यज्ञो दर्शनमात्रनिर्वृत्तोऽकर्मिणोपि । कथं पुनरस्य पंचत्वसंपत्तिमात्रेण यज्ञत्वं? उच्यते— यस्माद्बाह्योऽपि यज्ञः पशुपुरुषसाध्यः, स च पशुः पुरुषश्च पांक्तः एव । यथोक्तमनआदिपंचत्वयोगात् । तदाह— पांक्तः पशुर्गवादिः, पांक्तः पुरुषः, पशुत्वेऽप्यधिकृतत्वेनास्य विशेषः पुरुषस्येति पृथक्पुरुषग्रहणम् । किं बहुना, पांक्तमिदं सर्वं कर्मसाधनं फलं च, यदिदं किंच यत्किंचिदिदं सर्वम् । एवं पांक्तं यज्ञमात्मानं यः संपादयति स तदिदं सर्वं जगदात्मत्वेनाप्नोति य एवं वेद ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १.४.—

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता । एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् । त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति स ऊर्जं

मुपजीवतीति श्लोकाः ॥१॥

यत्सप्तान्नानि मेधया । अविद्या प्रस्तुता । तत्राविद्वानन्यां देवतामुपास्ते अन्योसावन्योऽहमस्मीति । स वर्णाश्रमाभिमानः कर्मकर्तव्यतया नियतो जुहोत्यादिकर्मभिः कामप्रयुक्तो देवादीनामुपकुर्वन्सर्वेषां भूतानां लोक इत्युक्तम् । यथा च स्वकर्मभिरेकैकेन सर्वैर्भूतैरसौ लोको भोज्यत्वेन सृष्टः । एवमसावपि जुहोत्यादिपांक्तकर्मभिः सर्वाणि भूतानि सर्वं च जगदात्मभोज्यत्वेनासृजत । एवमेकैकः स्वकर्मविद्यानुरूप्येण सर्वस्य जगतो भोक्ता भोज्यं च, सर्वस्य सर्वः कर्ता कार्यं चेत्यर्थः । एतदेव च विद्याप्रकरणे मधुविद्यायां वक्ष्यामः । सर्वं सर्वस्य कार्यं मध्वित्यात्मैकत्वविज्ञानार्थम् । यदसौ जुहोतीत्यादिना पांक्तेन काम्येन कर्मणा आत्मभोज्यत्वेन जगदसृजत विज्ञानेन च, तज्जगत्सर्वं सप्तधा प्रविभज्यमानं कार्यकारणत्वेन सप्तान्नान्युच्यन्ते भोज्यत्वात् । तेनासौ पिता तेषामन्नानाम् । एतेषामन्नानां सविनियोगानां सूत्रभूताः संक्षेपतः प्रकाशकत्वादिमे मंत्राः ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेति मेधया हि तपसाजनयत्पिता । एकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते । स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत् । द्वे देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् । पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्पयः । पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वै वाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्त्यथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवं विद्वान्सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वैतामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत् । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशंसा ॥२॥

यत्सप्तान्नानि, यत् अजनयदिति क्रियाविशेषणं, मेधया प्रज्ञया विज्ञानेन तपसा च कर्मणा । ज्ञानकर्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये तयोः प्रकृतत्वान्नेतरे मेधातपसी अप्रकरणात् । पांक्तं हि कर्म जायादिसाधनं, 'य एवं वेद' इति चानंतरमेव ज्ञानं प्रकृतम् । तस्मान्न प्रसिद्धयोर्मेधातपसोराशंका कार्या । अतो यानि सप्तान्नानि ज्ञानकर्मभ्यां जनितवान्पिता तानि प्रकाशयिष्याम इति वाक्यशेषः । तत्र मंत्राणामर्थस्तिरोहितत्वात्प्रायेण दुर्विज्ञेयो भवतीति तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेत्यस्य कोऽर्थः ? उच्यत इति हि शब्देनैव व्याचष्टे प्रसिद्धार्थावद्योतकेन । प्रसिद्धो ह्यस्य मंत्रस्यार्थ इत्यर्थः । यदजनयदिति चानुवादस्वरूपेण मंत्रेण प्रसिद्धार्थतैव प्रकाशिता । अतो ब्राह्मणमविशंकयैवाह— मेधया हि तपसाऽजनयत्पितेति ।

ननु कथं प्रसिद्धताऽस्यार्थस्येति, उच्यते— जायादिकर्मान्तानां लोकफलसाधनानां पितृत्वं तावत्प्रत्यक्षमेव, अभिहितं च 'जाया मे स्यात्' इत्यादिना । तत्र च दैवं वित्तं विद्या कर्म पुत्रश्च फलभूतानां लोकानां साधनं स्रष्टृत्वं प्रतीत्यभिहितम् । वक्ष्यमाणं च प्रसिद्धमेव । तस्माद्युक्तं वक्तुं मेधयेत्यादि । एषणा हि फलविषया प्रसिद्धैव च लोके । एषणा च जायादीत्युक्तं 'एतावान्वै कामः' इत्यनेन । ब्रह्मविद्याविषये च सर्वैकत्वात्कामानुपपत्तेः । एतेनाशास्त्रीयप्रज्ञातपोभ्यां स्वाभाविकाभ्यां जगत्स्रष्टृत्वमुक्तमेव भवति । स्थावरान्तस्य चानिष्टफलस्य कर्मविज्ञाननिमित्तत्वात् । विवक्षितस्तु शास्त्रीय एव साध्यसाधनभावो ब्रह्मविद्याविधित्सया तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् । सर्वो ह्ययं व्यक्ताव्यक्तलक्षणः संसारोऽशुद्धोऽनित्यः साध्यसाधनरूपो दुःखोऽविद्याविषय इत्येतस्माद्विरक्तस्य ब्रह्मविद्या आरब्धव्येति ॥

तत्रान्नानां विभागेन विनियोग उच्यते— एकमस्य साधारणमिति मंत्रपदं तस्य व्याख्यानं इदमेवास्य तत्साधारणमन्नमित्युक्तम् । अस्य भोक्तृसमुदायस्य, किं तद्यदिदमद्यते भुज्यते सर्वैः प्राणिभिरहन्यहनि तत्साधारणं सर्वभोक्त्रर्थमकल्पयत्पिता सृष्ट्वान्नम् । स य एतत्साधारणं सर्वप्राणभृत्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम तात्पर्यं दृष्टं लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इत्यादौ । तस्माच्छरीरस्थित्यर्थान्नोपभोगप्रधानो

नादृष्टार्थकर्मप्रधान इत्यर्थः । स एवंभूतो न पाप्मनोऽधर्माद्व्यावर्तते न विमुच्यत इत्येतत् । तथाच मंत्रवर्णः— "मोघमन्नं विंदते" इत्यादिः । स्मृतिरपि— "नात्मार्थं पाचयेदन्नम्" "अप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः" "अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि" इत्यादिः । कस्मात्पुनः पाप्मनो न व्यावर्तते ? मिश्रं ह्येतत्सर्वेषां हि स्वं तदप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते । सर्वभोज्यत्वादेव यो मुखे प्रक्षिप्य-माणोऽपि ग्रासः परस्य पीडाकरो दृश्यते ममेदं स्यादिति हि सर्वेषां तत्राशा प्रतिबद्धा । तस्मान्न परमपीडयित्वा ग्रसितुमपि शक्यते । "दुष्कृतं हि मनुष्या-णाम्" इत्यादिस्मरणाच्च ।

गृहिणा वैश्वदेवाख्यमन्नं यदहन्यहनि निरूप्यत इति केचित्; तन्न । सर्वभोक्तृसाधारणत्वं वैश्वदेवाख्यस्यान्नस्य न सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नवत्प्रत्यक्षम् । नापि यदिदमद्यत इति तद्विषयं वचनमनुकूलम् । सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नान्तः-पातित्वाच्च वैश्वदेवाख्यस्य युक्तं श्वचांडालाद्याद्यस्यान्नस्य ग्रहणं, वैश्वदेवव्य-तिरेकेणापि श्वचांडालाद्याद्यान्नदर्शनात्तत्र युक्तं यदिदमद्यत इति वचनम् । यदि हि तन्न गृह्येत साधारणशब्देन पित्राऽसृष्टत्वाविनियुक्तत्वे तस्य प्रसज्येयाताम् । इष्यते हि तत्सृष्टत्वं तद्विनियुक्तत्वं च सर्वस्यान्नजातस्य । न च वैश्व-देवाख्यं शास्त्रोक्तं कर्म कुर्वतः पाप्मनोऽविनिवृत्तिर्युक्ता । न च तस्य प्रतिषे-धोऽस्ति । न च मत्स्यबंधनादिकर्मवत्स्वभावजुगुप्सितमेतच्छिष्टनिर्वर्त्यत्वादकरणे च प्रत्यवायश्रवणात् । इतरत्र च प्रत्यवायोपपत्तेः । 'अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि' इति मंत्रवर्णात् ॥

द्वे देवानभाजयदिति मंत्रपदं, ये द्वे अन्ने सृष्ट्वा देवानभाजयत् । के ते द्वे इत्युच्यते— हुतं च प्रहुतं च । हुतमित्यग्नौ हवनम् । प्रहुतं हुत्वा बलि-हरणम् । यस्मात् द्वे एते अन्ने हुतप्रहुते देवानभाजयत्पिता । तस्मादेतर्ह्यपि गृहिणः काले देवेभ्यो जुह्वति देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दीयमानमिति मन्वाना जुह्वति, प्रजुह्वति च हुत्वा बलिहरणं च कुर्वत इत्यर्थः । अथो अप्यन्य आहुर्द्वे अन्ने पित्रा देवेभ्यः प्रत्ते न हुतप्रहुते, किं तर्हि दर्शपूर्णमासाविति । द्वित्वश्रवणावि-शेषादत्यंतप्रसिद्धत्वाच्च हुतप्रहुते इति प्रथमः पक्षः । यद्यपि द्वित्वं हुतप्रहु-तयोः संभवति तथापि श्रौतयोरेव तु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं प्रसिद्धतरं मंत्रप्र-काशितत्वात् । हुतप्रहुतयोस्तु न तथा प्रथमतया अवगतिः । दर्शपूर्णमास-

योश्च प्राधान्यं हुतप्रहुतापेक्षया । तस्मात्तयोरेव ग्रहणं युक्तं द्वे देवानभाजयदिति । यस्माद्देवार्थमेते पित्रा प्रक्लृप्ते दर्शपूर्णमासाख्ये अन्ने, तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविघाताय नेष्टियाजुक इष्टियजनशीलः । इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः । शातपर्थीयं प्रसिद्धिः । ताच्छील्यप्रत्ययप्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानः न स्यादित्यर्थः ॥

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति । यत्पशुभ्य एकं प्रायच्छत्पिता किं पुनस्तदन्नं? तत्पयः । कथं पुनरवगम्यते पशवोऽस्यान्नस्य स्वामिन इत्यत आह— पयो ह्यग्रे प्रथमं यस्मान्मनुष्याश्च पशवश्च पय एवोपजीवन्तीति । उचितं हि तेषां तदन्नमन्यथा कथं तदेवाग्रे नियमेनोपजीवेयुः । कथमग्रे तदेवोपजीवन्तीति । उच्यते— मनुष्याश्च पशवश्च यस्मात्तेनैवान्नेन वर्तन्तेऽद्यत्वेऽपि, यथा पित्रा आदौ विनियोगः कृतस्तथा । तस्मात्कुमारं बालं जातं घृतं वा त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातरूपसंयुक्तं प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति । स्तनं वाऽनुधापयन्ति पश्चात्पाययन्ति । यथासंभवमन्येषां स्तनमेवाग्रे धापयन्ति मनुष्येभ्योऽन्येषां पशूनाम् । अथ वत्सं जातमाहुः कियत्प्रमाणो वत्स इत्येवं पृष्टाः सन्तोऽतृणाद इति । नाद्यापि तृणमत्त्यतीव बालः पयसैवाद्यापि वर्तत इत्यर्थः ॥

यच्चाग्रे जातकर्मादौ घृतमुपजीवन्ति, यच्चेतरे पय एव, तत्सर्वथापि पय एवोपजीवन्ति । घृतस्यापि पयोविकारत्वात्पयस्त्वमेव । कस्मात्पुनः सप्तमं सत्पश्वन्नं चतुर्थत्वेन व्याख्यायते? कर्मसाधनत्वात् । कर्म हि पयःसाधनाश्रयं अग्निहोत्रादि । तच्च कर्म साधनं वित्तसाध्यं वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य साध्यस्य । यथा दर्शपूर्णमासौ पूर्वोक्तावन्ने । अतः कर्मपक्षत्वात्कर्मणा सह पिंडीकृत्योपदेशः । साधनत्वाविशेषादर्थसंबंधादानंतर्यमकारणमिति च । व्याख्याने प्रतिपत्तिसौकर्याच्च । सुखं हि नैरंतर्येण व्याख्यातुं शक्यन्तेऽन्नानि व्याख्यातानि च सुखं प्रतीयन्ते । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते— तस्मिन्पश्वन्ने पयसि सर्वमध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणं कृत्स्नं जगत्प्रतिष्ठितं, यच्च प्राणिति प्राणचेष्टावद्यच्च न स्थावरं शैलादि । तत्र हिशब्देनैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातम् । कथं पयोद्रव्यस्य सर्वप्रतिष्ठात्वम्? कारणत्वोपपत्तेः । कारणत्वं चाग्निहोत्रादिकर्मसमवायित्वम् । अग्निहोत्राद्याहुतिविपरिणामात्मकं च जगत्कृत्स्नमिति श्रुतिस्मृतिवादाः शतशो व्यवस्थिताः । अतो युक्तमेव हिशब्देन व्याख्यानम् ॥

यत्तद्ब्राह्मणान्तरेष्विदमाहुः—संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति। संवत्सरेण किल त्रीणि षष्टिशतान्याहुतीनां सप्त च शतानि विंशतिश्चेति याजुष्मतीरिष्टका अभिसंपद्यमानाः संवत्सरस्य चाहोरात्राणि, संवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवन्ति। एवं कृत्वा संवत्सरं जुह्वदपजयति पुनर्मृत्युमितः प्रेत्य देवेषु संभूतः पुनर्न म्रियत इत्यर्थः। इत्येवं ब्राह्मणवादा आहुः। न तथा विद्यान्न तथा द्रष्टव्यम्। यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयति न संवत्सराभ्यासमपेक्षते। एवं विद्वान्सन्। यदुक्तं, पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं पयआहुतिविपरिणामात्मकत्वात्सर्वस्येति, तदेकेनैवाह्ना जगदात्मत्वं प्रतिपद्यते। तदुच्यते—अपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं, सकृन्मृत्वा विद्वाञ्छरीरेण वियुज्य सर्वात्मा भवति न पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः। कः पुनर्हेतुः सर्वात्माप्त्या मृत्युमपजयतीति? उच्यते—सर्वं समस्तं हि यस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्योऽन्नाद्यमन्नमेव तदाद्यं च सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण प्रयच्छति। तद्युक्तं सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेवान्नरूपेण सर्वैर्देवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न म्रियत इति। अथैतदप्युक्तं ब्राह्मणेन—"ब्रह्म वै स्वयंभु तपोऽतप्यत तदैक्षत न वै तपस्यानंत्यमस्ति हंताहं भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चात्मनीति, तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा भूतानि चात्मनि सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्यैत्" इति॥

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति। यदा पित्रा अन्नानि सृष्ट्वा सप्त पृथक्पृथग्भोक्तृभ्यः प्रत्तानि, तदाप्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिरद्यमानानि। तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितेः। सर्वदा नैरंतर्येण। कृतक्षयोपपत्तेश्च युक्तस्तेषां क्षयः। न च तानि क्षीयमाणानि जगतोऽविभ्रष्टरूपेणैव अवस्थानदर्शनात्। भवितव्यं चाक्षयकारणेन। तस्मात्कस्मात्पुनस्तानि न क्षीयन्त इति प्रश्नः। तस्येदं प्रतिवचनम्—पुरुषो वा अक्षितिः। यथासौ पूर्वमन्नानां स्रष्टासीत्पिता मेधया जायादिसंबद्धेन च पांक्तकर्मणा भोक्ता च तथा येभ्यो दत्तान्यन्नानि तेऽपि तेषां अन्नानां भोक्तारोऽपि सन्तः पितर एव, मेधया तपसा च यतो जनयन्ति तान्यन्नानि। तदेतदभिधीयते पुरुषो वै योऽन्नानां भोक्ता सोऽक्षितिरक्षयहेतुः। कथं अस्याक्षितित्वमित्युच्यते—स हि यस्मादिदं भुज्यमानं सप्तविधं कार्यकरणलक्षणं क्रियाफलात्मकं पुनः पुनर्भूयो भूयो जनयते उत्पादयति धिया धिया

तत्तत्कालभाविन्या तया तया प्रज्ञया, कर्मभिश्च वाङ्मनःकायचेष्टितैः, यद्यदि ह यद्येतत्सप्तविधमन्नमुक्तं क्षणमात्रमपि न कुर्यात्प्रज्ञया कर्मभिश्च, ततो विच्छिद्येत भुज्यमानत्वात्सातत्येन क्षीयेत ह । तस्माद्यथैवायं पुरुषो भोक्ता अन्नानां नैरंतर्येण यथाप्रज्ञं यथाकर्म च करोत्यपि । तस्मात्पुरुषोऽक्षितिः सातत्येन कर्तृत्वात् । तस्मात् भुज्यमानान्यप्यन्नानि न क्षीयन्त इत्यर्थः । अतः प्रज्ञाक्रियालक्षणप्रबंधारूढः सर्वो लोकः साध्यसाधनलक्षणः क्रियाफलात्मकः संहतानेकप्राणिकर्मवासनासंतानावष्टब्धत्वात्क्षाणिकोऽशुद्धोऽसारो नदीस्रोतःप्रदीपसंतानकल्पः कदलीस्तंभवदसारः फेनमायामरीच्यंभःस्वप्नादिसमः तदात्मगतदृष्टीनामविकीर्यमाणो नित्यः सारवानिव लक्ष्यते । तदेतद्वैराग्यार्थमुच्यते— धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत हेति । विरक्तानां ह्यस्माद्ब्रह्मविद्या आरब्धव्या चतुर्थप्रमुखेणेति ॥

यो वैतामक्षितिं वेदेति । वक्ष्यमाणान्यपि त्रीण्यन्नान्यस्मिन्नवसरे व्याख्यातान्येवेति कृत्वा तेषां याथात्म्यविज्ञानफलमुपसंह्रियते— यो वै एतां अक्षितिमक्षयहेतुं यथोक्तं वेद, पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत हेति । सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेत्यस्यार्थ उच्यते— मुखं मुख्यत्वं प्राधान्यमित्येतत् । प्राधान्येनैवान्नानां पितुः पुरुषस्य अक्षितित्वं यो वेद सोऽन्नमत्ति नान्नं प्रति गुणभूतः सन्, यथाऽज्ञो न तथा विद्वानन्नानामात्मभूतो, भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवति, देवानपिगच्छति देवात्मभावं प्रतिपद्यते । ऊर्जममृतं चोपजीवतीति यदुक्तं सा प्रशंसा, नापूर्वार्थोऽन्योऽस्ति ॥

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति । कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यंतमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥३॥

स्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्वेभ्योऽन्नेभ्यः पृथगुत्कृष्टानि, तेषां व्याख्यानार्थ उत्तरो ग्रंथ आ ब्राह्मणपरिसमाप्तेः । त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति कोऽस्यार्थ इत्युच्यते—मनोवाक्प्राणा एतानि त्रीण्यन्नानि, तानि मनो वाचं प्राणं च आत्मने आत्मार्थमकुरुत कृतवान्सृष्ट्वा आदौ पिता । तेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपं च प्रति संशय इत्यत आह—अस्ति तावन्मनः श्रोत्रादिबाह्यकरणव्यतिरिक्तम् । यत एवं प्रसिद्धं बाह्यकरणविषयात्मसंबंधे सत्यप्यभिमुखीभूतं विषयं न गृह्णाति, किं दृष्टवानसीदं रूपमित्युक्तो वदति—अन्यत्र मे गतं मन आसी-त्सोऽहमन्यत्रमना आसं नादर्शम् । तथेदं श्रुतवानसि मदीयं वच इत्युक्तो-ऽन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषं न श्रुतवानस्मीति । तस्माद्यस्यासंनिधौ रूपादि-ग्रहणसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरादेः स्वस्वविषयसंबंधे रूपशब्दादिज्ञानं न भवति, यस्य च भावे भवति, तदन्यदस्ति मनो नामान्तःकरणं सर्वकरणविषययोगीत्य-वगम्यते । तस्मात्सर्वो हि लोको मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावात् ॥

अस्तित्वे सिद्धे मनसः स्वरूपार्थमिदमुच्यते—कामः स्त्रीव्यतिकराभि-लाषादिः । संकल्पः प्रत्युपस्थितविषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन । विचिकित्सा संशयज्ञानम् । श्रद्धा अदृष्टार्थेषु कर्मस्वास्तिक्यबुद्धिर्देवतादिषु च । अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः । धृतिर्धारणं देहाद्यवसादे उत्तंभनम् । अधृतिस्तद्विपर्ययः । ह्रीर्लज्जा । धीः प्रज्ञा । भीर्भयम् । इत्येतदेवमादिकं सर्वं मन एव । मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि । मनोस्तित्वं प्रत्यन्यच्च कारणमुच्यते—तस्मान्मनो नामास्त्यंतःकरणम् । यस्माच्चक्षुषो ह्यगोचरे पृष्ठतोऽप्युपस्पृष्टः केनचिद्धस्तस्यायं स्पर्शो जानोरयमिति विवेकेन प्रतिपद्यते । यदि विवेककृन्मनो नाम नास्ति तर्हि त्वङ्मात्रेण कुतो विवेकप्रतिपत्तिः स्यात् । यत्तद्विवेकप्रतिपत्तिकारणं तन्मनः ॥

अस्ति तावन्मनः स्वरूपं च तस्याधिगतम् । त्रीण्यन्नानीह फलभूतानि कर्मणां मनोवाक्प्राणाख्यानि अध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याचिख्यासितानि । तत्र आध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातम् । अथेदानीं वाग्वक्तव्येत्यारंभः—यः कश्च लोके शब्दो ध्वनिस्ताल्वादिव्यंग्यः प्राणिभि-[illegible]

तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम् । अथ तस्याः कार्यमुच्यते—एषा वाग्घि यस्मादेतं अभिधेयावसानं अभिधेयनिर्णयं आयत्ताऽनुगता । एषा पुनः स्वयं नाभिधेयवत्प्रकाश्या अभिधेयप्रकाशिकैव, प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपादिवत् । न हि प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशान्तरेण प्रकाश्यते, तद्वद्वाक्प्रकाशिकैव स्वयं न प्रकाश्या इत्यनवस्थां श्रुतिः परिहरति—एषा हि न प्रकाश्या । प्रकाशकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः ॥

अथ प्राण उच्यते—प्राणो मुखनासिकासंचार्या हृदयवृत्तिः प्रणयनात्प्राणः । अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोवृत्तिः आनाभिस्थानः । व्यानो व्यायमनकर्मा व्यानः प्राणापानयोः संधिर्वीर्यवत्कर्महेतुश्च । उदान उत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुः आपादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिः । समानः समं नयनात् भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता । अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाभिसंबंधिनी वृत्तिः । एवं यथोक्तं प्राणादिवृत्तिजातमेतत्सर्वं प्राण एव ॥

प्राण इति वृत्तिमानाध्यात्मिकोऽन उक्तः । कर्म चास्य वृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातम् । व्याख्यातान्याध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यान्यन्नानि । एतन्मय एतद्विकारः प्राजापत्यैरेतैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः । कोऽसावयं कार्यकरणसंघात आत्मा पिंड आत्मस्वरूपत्वेनाभिमतोऽविवेकिभिः? अविशेषेणैतन्मय इत्युक्तस्य विशेषेण वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः इति स्फुटीकरणम् ॥

तेषामेव प्राजापत्यानामन्नानां आधिभौतिको विस्तारोऽभिधीयते—

त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥४॥

त्रयो लोका भूर्भुवःस्वरित्याख्या एत एव वाङ्मनःप्राणाः, तत्र विशेषो वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥

त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥५॥
देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥६॥
पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥७॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किंच विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वाऽवति ॥८॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव । तत्र विशेषो यत्किंच विज्ञातं विस्पष्टं ज्ञातं वाचस्तद्रूपम् । तत्र स्वयमेव हेतुमाह— वाग्घि विज्ञाता प्रकाशात्मकत्वात्कथमविज्ञाता भवेत् या अन्यानपि विज्ञापयति 'वाचैव सम्राड्बंधुः प्रज्ञायते' इति हि वक्ष्यति । वाग्विशेषविद इदं फलमुच्यते— वागेवैनं यथोक्तवाग्विभूतिविदं तद्विज्ञातं भूत्वाऽवति पालयति विज्ञातरूपेणैवास्यान्नं भोज्यतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥

यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वाऽवति ॥९॥

तथा यत्किंच विजिज्ञास्यं विस्पष्टं ज्ञातुमिष्टं विजिज्ञास्यं तत्सर्वं मनसो रूपं, मनो हि यस्मात्संदिह्यमानाकारत्वाद्विजिज्ञास्यम् । पूर्ववन्मनोविभूतिविदः फलं— मन एनं तद्विजिज्ञास्यं भूत्वा अवति विजिज्ञास्यस्वरूपेणैव अन्नत्वमापद्यते ॥

यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥१०॥

तथा यत्किंचाविज्ञातं विज्ञानागोचरं न च संदिह्यमानं प्राणस्य तद्रूपम् । प्राणो ह्यविज्ञातोऽविज्ञातरूपो हि यस्मात्प्राणोऽनिरुक्तश्रुतेः । विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातभेदेन वाङ्मनःप्राणविभागे स्थिते त्रयो लोका इत्यादयो वाचनिका एव । सर्वत्र विज्ञातादिरूपदर्शनाद्वचनादेव नियमः स्मर्तव्यः । प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति अविज्ञातरूपेणैवास्य प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः । शिष्यपुत्रादिभिः संदिह्यमानाविज्ञातोपकारा अप्याचार्यपित्रादयो दृश्यन्ते । तथा मनःप्राणयोरपि संदिह्यमानाविज्ञातयोः अन्नत्वोपपत्तिः ॥

व्याख्यातो वाङ्मनःप्राणानामाधिभौतिको विस्तारः । अथायमाधिदैविकार्थ आरंभः—

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥११॥

तस्यै तस्याः वाचः प्रजापतेरन्नत्वेन प्रस्तुतायाः पृथिवी शरीरं बाह्य [illegible]

द्विरूपा हि प्रजापतेर्वाक्कार्यमाधारोऽप्रकाशः, करणं च आधेयं प्रकाशस्तदुभयं पृथिव्यग्नी वागेव प्रजापतेः । तत्तत्र यावत्येव यावत्परिमाणैव अध्यात्माधिभूत-भेदभिन्ना सती वाग्भवति, तत्र सर्वत्र आधारत्वेन पृथिवी व्यवस्थिता, ताव-त्येव भवति कार्यभूता । तावानयमग्निः आधेयः करणरूपो ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्रविष्टस्तावानेव भवति । समानमुत्तरम् ॥

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यस्तद्यावदेव मन-स्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनं समैतां ततः प्राणोऽजायत स इंद्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥१२॥

अथैतस्य प्राजापत्यान्नोक्तस्यैव मनसो द्यौर्द्युलोकः शरीरं कार्यमाधारो, ज्योतीरूपं करणमाधेयोऽसावादित्यः । तत्तत्र यावत्परिमाणमेव अध्यात्ममधि-भूतं वा मनस्तावती तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा मनसो ज्योतीरूपस्य करणस्य आधारत्वेन व्यवस्थिता द्यौः, तावानसावादित्यो ज्योतीरूपं करणमाधेयं, तावग्न्यादित्यौ वाङ्मनसे आधिदैविके मातापितरौ मिथुनं मैथुन्यमितरेतरसंसर्गं समैतां समगच्छेताम् । मनसा आदित्येन प्रसूतं पित्रा, वाचाऽग्निना मात्रा प्रकाशितं कर्म करिष्यामीति अंतरा रोदस्योः । ततस्तयोरेव संगमनात्प्राणो वायुरजायत परिस्पंदाय कर्मणे । यो जातः स इंद्रः परमेश्वरो, न केवलमिंद्र एवासपत्नोऽविद्यमानः सपत्नो यस्य, कः पुनः सपत्नो नाम? द्वितीयो वै प्रति-पक्षत्वेनोपगतः स द्वितीयः सपत्न इत्युच्यते । तेन द्वितीयत्वेऽपि सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते, प्राणं प्रति गुणभावोपगते एव हि ते अध्यात्ममिव । तत्र प्रासंगिकासपत्नविज्ञानफलमिदं— नास्य विदुषः सपत्नः प्रतिपक्षो भवति य एवं यथोक्तं प्राणमसपत्नं वेद ॥

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चंद्रस्तद्यावानेव प्राणस्ता-वत्य आपस्तावानसौ चंद्रस्त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनंताः स यो हैतानं-तवत उपास्तेऽन्तवन्तं स लोकं जयत्यथ यो हैताननंतानुपास्तेऽनंतं स लोकं जयति ॥१३॥

अथैतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य प्राणस्य न प्रजोक्तस्य अनंतरनिर्दिष्टस्य आपः शरीरं कार्यं करणाधारः, पूर्ववज्ज्योतीरूपमसौ चंद्रः तत्र यावानेव प्राणो यावत्परिमाणोऽध्यात्मादिभेदेषु, तावद्व्याप्तिमत्य आपः तावत्परिमाणाः,

तावानसौ चंद्रोऽत्राधेयस्तास्वप्स्वनुप्रविष्टः करणभूतोऽध्यात्ममधिभूतं च तावद्व्याप्तिमानेव । तान्येतानि पित्रा पांक्तेन कर्मणा सृष्टानि त्रीण्यन्नानि वाङ्मनःप्राणाख्यानि । अध्यात्ममधिभूतं च जगत्समस्तमेतैर्व्याप्तं, नैतेभ्योऽन्यदतिरिक्तं किंचिदस्ति कार्यात्मकं करणात्मकं वा । समस्तानि त्वेतानि प्रजापतिस्ते एते वाङ्मनःप्राणाः सर्वे एव समास्तुल्या व्याप्तिमन्तो यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं व्याप्य व्यवस्थिताः । अत एवानंता यावत्संसारभाविनो हि ते । नहि कार्यकारणप्रत्याख्यानेन संसारोऽवगम्यते । कार्यकरणात्मका हि त इत्युक्तम् । स यः कश्चित् हैतान्प्रजापतेरात्मभूतानंतवतः परिच्छिन्नानध्यात्मरूपेण वा अधिभूतरूपेण वोपास्ते सच तदुपासनानुरूपमेव फलमंतवन्तं लोकं जयति, परिच्छिन्न एव जायते नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । अथ पुनर्यो हैताननंतान्सर्वात्मकान्सर्वप्राण्यात्मभूतान् अपरिच्छिन्नानुपास्ते सोऽनंतमेव लोकं जयति ॥१३॥

पिता पांक्तेन कर्मणा सप्तान्नानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नान्यात्मार्थमकरोदित्युक्तम् । तान्येतानि पांक्तकर्मफलभूतानि व्याख्यातानि । तत्र कथं पुनः पांक्तस्य कर्मणः फलमेतानीति । उच्यते— यस्मात्तेष्वपि त्रिष्वन्नेषु पांक्तताऽवगम्येत । वित्तकर्मणोरपि तत्र संभवात् । तत्र पृथव्यग्नी माता । दिवादित्यौ पिता । योऽयमनयोरंतरा प्राणः स प्रजेति व्याख्यातम् । तत्र वित्तकर्मणी संभावयितव्ये इत्यारंभः—

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पंचदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिद्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥१४॥

स एष संवत्सरो योऽयं त्र्यन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः, स एष संवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते । षोडशकलः षोडश कला अवयवा अस्य सोऽयं षोडशकलः संवत्सरः संवत्सरात्मा कालरूपः । तस्य च कालात्मनः प्रजापतेः रात्रय एवाहोरात्राणि, तिथय इत्यर्थः, पंचदशकलाः । ध्रुवैव नित्यैव व्यवस्थिता अस्य प्रजापतेः षोडशी षोडशानां पूरणी ... सा तिथिभिरेव तिथिभिः

कलोक्ताभिरापूर्यते चापक्षीयते च । प्रतिपदाद्याभिर्हि चंद्रमाः प्रजापतिः शुक्लपक्ष आपूर्यते कलाभिरुपचीयमानाभिर्वर्धते यावत्संपूर्णमंडलः पौर्णमास्याम् । ताभिः एवापचीयमानाभिः कलाभिरपक्षीयते कृष्णपक्षे यावत् ध्रुवैका कला व्यवस्थिता अमावास्यायाम् । स प्रजापतिः कालात्मा अमावास्याममावास्यायां रात्रिं रात्रौ या व्यवस्थिता ध्रुवा कलोक्ता एतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृत्प्राणिजातमनुप्रविश्य यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति तत्सर्वमेव ओषध्यात्मना सर्वं व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया कलया संयुक्तः । एवं पांक्तात्मकोऽसौ प्रजापतिः । दिवादित्यौ मनः पिता । पृथिव्यग्नी वाग्जाया माता । तयोश्च प्राणः प्रजा । चांद्रमस्यस्तिथयः कला वित्तं उपचयापचयाधर्मित्वाद्वित्तवत् तासां च कलानां कालावयवानां जगत्परिणामहेतुत्वं कर्म । एवमेष कृत्स्नः प्रजापतिः 'जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीय' इत्येषणानुरूप एव पांक्तस्य कर्मणः फलभूतः संवृत्तः । कारणानुविधायि हि कार्यमिति लोकेऽपि स्थितिः । यस्मादेष चंद्र एतां रात्रिं सर्वप्राणिजातमनुप्रविष्टो ध्रुवया कलया वर्तते, तस्माद्धेतोरेताममावास्यां रात्रिं प्राणभृतः प्राणिनः प्राणं न विच्छिंद्यात्प्राणिनं न प्रमापयेदित्येतत् अपि कृकलासस्य । कृकलासो हि पापात्मा स्वभावेनैव हिंस्यते प्राणिभिर्दृष्टोऽप्यमंगल इति कृत्वा । ननु प्रतिषिद्धैव प्राणिहिंसा 'न हिंस्यात्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति । बाढं प्रतिषिद्धा, तथापि नामावास्याया अन्यत्र प्रतिप्रसवार्थं वचनं हिंसायाः कृकलासविषये वा, किं तर्ह्येतस्याः सोमदेवताया अपचित्यै पूजार्थम् ॥

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पंचदश कला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनाऽगादित्येवाहुः ॥१५॥

यो वै परोक्षाभिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः स नैवात्यंतं परोक्षो मंतव्यो, यस्मादयमेव स प्रत्यक्ष उपलभ्यते । कोऽसावयं ? यो यथोक्तं त्र्यन्नात्मकं प्रजापतिमात्मभूतं वेत्ति स एवंवित्पुरुषः । केन सामान्येन प्रजापतिरिति तदुच्यते— तस्यैवंविदः पुरुषस्य गवादिवित्तमेव पंचदश कला उपचयापचयधर्मित्वात् तद्धितसाध्यं च कर्म । तस्य कृत्स्नताये आत्मैव पिंड एवास्य

विदुषः षोडशी कला ध्रुवस्थानीया । स चंद्रवद्वित्तेनैवापूर्यते चापक्षीयते च । तदेतल्लोके प्रसिद्धम् । तदेतन्नभ्यं, नाभ्यै हितं नभ्यं नाभिं वा अर्हतीति । किं तत् ? यदयं योऽयमात्मा पिंडः, प्रधिर्वित्तं परिवारस्थानीयं बाह्यं चक्रस्येवारनेम्यादि । तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं सर्वस्वापहरणं जीयते हीयते ग्लानिं प्राप्नोति, आत्मना चक्रनाभिस्थानीयेन चेद्यदि जीवति प्रधिना बाह्येन परिवारेणायमगात्क्षीणोऽयं, यथा चक्रमरनेमिविमुक्तमेवमाहुः । जीवंश्चेत् अरनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरुपचीयत इत्यभिप्रायः ॥

एवं पांक्तेन दैववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा त्र्यन्नात्मकः प्रजापतिर्भवतीति व्याख्यातम् । अनंतरं च जायादिवित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मापरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतं, न पुत्रादीनां लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसंबंधनियमः । सोऽयं पुत्रादीनां साधनानां साध्यविशेषसंबंधो वक्तव्य इत्युत्तरकंडिका प्रणीयते—

अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥१६॥

अथेति वाक्योपन्यासार्थः । त्रयो, वावेत्यवधारणार्थः । त्रय एव शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोका, न न्यूना नाधिका वा । के त इत्युच्यते— म·भा·लोकः पितृलोको देवलोक इति । तेषां सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जय्यो जेतव्यः साध्यो,— यथा च पुत्रेण जेतव्यस्तथोत्तरत्र वक्ष्यामो,— नान्येन कर्मणा, विद्यया वेति वाक्यशेषः । कर्मणा अग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि विद्यया । विद्यया देवलोको न पुत्रेण नापि कर्मणा । देवलोको वै लोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रशस्यतमः । तस्मात्तत्साधनत्वाद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥

अथातः संप्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकैतावद्वा इदं सर्वमेतन्मा सर्वं सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति

स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन किंचिदक्ष्णयाऽकृतं भवति तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुंचति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते दैवाः प्राणा अमृता आविशन्ति ॥१७॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याख्यानि त्रीणि साधनानि । जाया तु पुत्रकर्मार्थत्वान्न पृथक्साधनमिति पृथङ्नाभिहिता । वित्तं च कर्मसाधनत्वान्न पृथक्साधनम् । विद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिलाभेनैव भवतीति प्रसिद्धम् । पुत्रस्य त्वक्रियात्मकत्वात्केन प्रकारेण लोकजयहेतुत्वमिति न ज्ञायते । अतस्तद्वक्तव्यमिति अथानंतरमारभ्यते— संप्रत्तिः संप्रदानम् । संप्रत्तिरिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । पुत्रे हि स्वात्मव्यापारसंप्रदानं करोत्यनेन प्रकारेण पिता, तेन संप्रत्तिसंज्ञकमिदं कर्म । तत्कस्मिन्काले कर्तव्यमित्याह— स पिता यदा यस्मिन्काले प्रेष्यन्मरिष्यन्मरिष्यामीत्यरिष्टादिदर्शनेन मन्यतेऽथ तदा पुत्रमाहूयाह— त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स एवमुक्तः पुत्रः प्रत्याह, स तु पूर्वमेवानुशिष्टो जानाति मयैतत्कर्तव्यमिति, तेनाह— अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति । एतद्वाक्यत्रयम् ॥

एतस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्तते— यद्वै किंच यत्किंचावशिष्टमनूक्तं अधीतमनधीतं च, तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन्पदे एकतैकत्वं, योऽध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीदेतावन्तं कालं वेदविषयः, स इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्त्वित्यर्थः । तथा ये वै के च यज्ञा अनुष्ठेयाः सन्तो मया अनुष्ठिताश्चाननुष्ठिताश्च. तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येतस्मिन्पदे एकतैकत्वं, मत्कर्तृका यज्ञा य आसंस्ते इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञस्त्वत्कर्तृका भवन्त्वित्यर्थः । ये वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो जिता अजिताश्च, तेषां सर्वेषां लोक इत्येतस्मिन्पदे एकता । इत ऊर्ध्वं त्वं लोकस्त्वया जेतव्यास्ते । इत ऊर्ध्वं मया अध्ययनयज्ञलोकजयकर्तव्यक्रतुस्त्वयि समर्पितः, अहं तु मुक्तोऽस्मि कर्तव्यताबंधनविषयात्क्रतोः । स च सर्वं तथैव प्रतिपन्नवान्पुत्रोऽनुशिष्टत्वात् ॥

तत्रेमं पितुरभिप्रायं मन्वाना आचष्ट श्रुतिः— तावदेतत्परिमाणं वै इदं सर्वं यत् गृहिणा कर्तव्यं, यदुत वेदा अध्येतव्या, यज्ञा यष्टव्या, लोकाश्च जेतव्याः । एतन्मा सर्वं सन्नयं सर्वं हीमं भारं मदधीनं मत्तोऽपनिदाय आत्मनि

निधाय इतोऽस्माल्लोकान्मा मां अभुनजत्पालयिष्यतीति। लृडर्थे लङ् छंदसि कालनियमाभावात्। यस्मादेवं संपन्नः पुत्रः पितरमस्माल्लोकात्कर्तव्यताबंधनतो मोचयिष्यति, तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं लोकहितं पितुराहुर्ब्राह्मणाः। अत एव ह्येनं पुत्रमनुशासति लोक्योऽयं नः स्यादिति पितरः।

स पिता यदा यस्मिन्काले एवंवित्पुत्रसमर्पितकर्तव्यताक्रतुः अस्माल्लोकात्प्रैति म्रियते, अथ तदैभिरेव प्रकृतैर्वाङ्मनःप्राणैः पुत्रमाविशति पुत्रं व्याप्नोति। अध्यात्मपरिच्छेदहेत्वपगमात्पितुर्वाङ्मनःप्राणाः स्वेन आधिदैविकेन रूपेण पृथिव्यग्न्याद्यात्मना भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वमाविशन्ति। तैः प्राणैः सह पिताप्याविशति, वाङ्मनःप्राणात्मभावित्वात्पितुः। अहमस्म्यनंता वाङ्मनःप्राणा अध्यात्मादिभेदविस्तारा इत्येवं भावितो हि पिता। तस्मात्तत्प्राणानुवृत्तित्वं पितुर्भवतीति युक्तमुक्तं, एभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशतीति। सर्वेषां ह्यसावात्मा भवति पुत्रस्य च। एतदुक्तं भवति— यस्य पितुरेवमनुशिष्टः पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्तते, पुत्ररूपेण नैव मृतो मंतव्य इत्यर्थः। तथा च श्रुत्यंतरे— 'सोऽस्यायमितर आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते' इति॥

अथेदानीं पुत्रनिर्वचनमाह— स पुत्रो यदि कदाचिदनेन पित्रा अक्ष्णया कोणच्छिद्रतोऽन्तराऽकृतं भवति कर्तव्यम्। तस्मात्कर्तव्यतारूपात्पित्राऽकृतात् सर्वस्माल्लोकप्राप्तिप्रतिबंधरूपात्पुत्रो मुंचति मोचयति तत्सर्वं स्वयमनुतिष्ठन्पूरयित्वा। तस्मात्पूरणेन त्रायते स पितरं यस्मात्तस्मात्पुत्रो नाम। इदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वं यत्पितुश्छिद्रं पूरयित्वा त्रायते। स पितैवंविधेन पुत्रेण मृतोऽपि सन्नमृतोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति, एवमसौ पिता पुत्रेणेमं मनुष्यलोकं जयति। न तथा विद्याकर्मभ्यां देवलोकपितृलोकौ स्वरूपलाभसत्तामात्रेण। न हि विद्याकर्मणी स्वरूपलाभव्यतिरेकेण पुत्रवद्व्यापारान्तरापेक्षया लोकजयहेतुत्वं प्रतिपद्येते। अथ कृतसंप्रत्तिकं पितरमेनमेते वागादयः प्राणा दैवा हैरण्यगर्भा अमृता अमरणधर्माणः आविशन्ति॥

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥१८॥

कथमिति वक्ष्यति पृथिव्यै चैनमित्यादि। एवं पुत्रकर्मापरविद्यानां मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाध्यार्थता प्रदर्शिता श्रुत्या स्वयमेव। अत्र केचिद्वा

वदूकाः श्रुत्युक्तविशेषार्थानभिज्ञाः सन्तः पुत्रादिसाधनानां मोक्षार्थतां वदन्ति ॥ तेषां मुखापिधानं श्रुत्येदं कृतं—जाया मे स्यादित्यादि पांक्तं काम्यं कर्मेत्युपक्रमेण, पुत्रादीनां च साध्यविशेषविनियोगोपसंहारेण च । तस्मादृणश्रुतिरविद्वद्विषया न परमात्मविद्विषयेति सिद्धम् । वक्ष्यति च— 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः' इति ॥

केचित्तु पितृलोकदेवलोकजयेऽपि पितृलोकदेवलोकाभ्यां व्यावृत्तिरेव, तस्मात्पुत्रकर्मापरविद्याभिः समुच्चित्यानुष्ठिताभिस्त्रिभ्य एतेभ्यो लोकेभ्यो व्यावृत्तः परमात्मविज्ञानेन मोक्षमधिगच्छतीति परंपरया मोक्षार्थान्येव पुत्रादिसाधनानीच्छन्ति । तेषामपि मुखापिधानाय इयमेव श्रुतिरुत्तरा कृतसंप्रत्तिकस्य पुत्रिणः कर्मिणः त्र्यन्नात्मविद्याविदः फलप्रदर्शनाय प्रवृत्ता । न चेदमेव फलं मोक्षफलमिति शक्यं वक्तुम् । त्र्यन्नसंबंधात् मेधातपःकार्यत्वाच्चान्नानां पुनः पुनर्जनयत इति दर्शनात् । 'यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह' इति च क्षयश्रवणात् ॥ शरीरं ज्योतीरूपमिति च कार्यकरणत्वोपपत्तेः । 'त्रयं वा इदं' इति च नामरूपकर्मात्मकत्वेनोपसंहारात् । न चेदमेव साधनत्रयं संहतं सत्कस्यचिन्मोक्षार्थं कस्यचित्त्र्यन्नात्मफलं इत्यस्मादेव वाक्यादवगंतुं शक्यं, पुत्रादिसाधनानां त्र्यन्नात्मफलदर्शनेनैव उपक्षीणत्वाद्वाक्यस्य । पृथिव्यै पृथिव्याश्चैनमग्नेश्च दैव्यधिदैवात्मिका वागेनं कृतसंप्रत्तिकमाविशति । सर्वेषां हि वाच उपादानभूता दैवी वाक्पृथिव्यग्निलक्षणा । सा ह्याध्यात्मिकासंगादिदोषैर्निरुद्धा । विदुषस्तद्दोषापगमे आवरणभंग इवोदकं प्रदीपप्रकाशवच्च व्याप्नोति । तदेतदुच्यते— पृथिव्या अग्नेश्चैनं दैवी वागाविशतीति । सा च दैवी वागनृतादिदोषरहिता शुद्धा, यया वाचा दैव्या यद्यदेव आत्मने परस्मै वा वदति तत्तद्भवति अमोघाऽप्रतिबद्धाऽस्य वाग्भवतीत्यर्थः ॥

दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनानंद्येव भवत्यथो न शोचति ॥१९॥

तथा दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति । तच्च दैवं मनः स्वभावनिर्मलत्वात् । येन मनसाऽसौ आनंद्येव भवति सुख्येव भवति, अथो अपि न शोचति शोकादिनिमित्तासंयोगात् ॥

अद्भ्यश्चैनं चंद्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः संचरं-

श्चासंचरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति स एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवं स यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवं हैवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति । यदु किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥२०॥

तथा अद्भ्यश्चैनं चंद्रमसश्च दैवः प्राण आविशति । स वै दैवः प्राणः किंलक्षण इत्युच्यते— यः संचरन्प्राणिभेदेष्वसंचरन्समष्टिव्यष्टिरूपेण अथवा संचरञ्जंगमेष्वसंचरन्स्थावरेषु, न व्यथते न दुःखनिमित्तेन भयेन युज्यते । अथो अपि न रिष्यति न विनश्यति न हिंसामापद्यते । स, यो यथोक्तमेवं वेत्ति त्र्यन्नात्मदर्शनं स, सर्वेषां भूतानामात्मा भवति, सर्वेषां भूतानां प्राणो भवति, सर्वेषां भूतानां मनो भवति, सर्वेषां भूतानां वाग्भवति, इत्येवं सर्वभूतात्मतया सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । सर्वकृच्च । यथैषा पूर्वसिद्धा हिरण्यगर्भदेवता एवमेव नास्य सर्वज्ञत्वे सर्वकृत्त्वे वा क्वचित्प्रतिघातः । स इति दार्ष्टान्तिकनिर्देशः । किंच यथैतां हिरण्यगर्भदेवतामिज्यादिभिः सर्वाणि भूतान्यवन्ति पालयन्ति पूजयन्ति, एवं हैवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति इज्यादिलक्षणां पूजां सततं प्रयुंजत इत्यर्थः ॥

अथेदमाशंक्यते— सर्वप्राणिनामात्मा भवतीत्युक्तं, तस्य च सर्वप्राणिकार्यकरणात्मत्वे सर्वप्राणिसुखदुःखैः संबध्येतेति । तन्न । अपरिच्छिन्नबुद्धित्वात् । परिच्छिन्नात्मबुद्धीनां ह्याक्रोशादौ दुःखसंबंधो दृष्टः अनेनाहमाक्रुष्ट इति । अस्य तु सर्वात्मनो य आक्रुश्यते यश्चाक्रोशति तयोः आत्मत्वबुद्धिविशेषाभावान्न तन्निमित्तं दुःखमुपपद्यते । मरणदुःखवच्च निमित्ताभावात् । यथा हि कस्मिंश्चिन्मृते कस्यचित् दुःखमुत्पद्यते, ममासौ पुत्रो भ्राता चेति, पुत्रादिनिमित्तम् । तन्निमित्ताभावे तन्मरणदर्शिनोऽपि नैव दुःखमुपजायते । तथेश्वरस्यापि अपरिच्छिन्नात्मनो ममतवतादिदुःखनिमित्तमिथ्याज्ञानादिदोषाभावात् नैव दुःखमुपजायते । तदेतदुच्यते–यदु किंच यत्किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैव सहैव प्रजाभिः तच्छोकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं भवत्यासां प्रजानां परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात् । सर्वात्मनस्तु केन सह किं संयुक्तं भवेद्वियुक्तं वा । अमुं तु प्राजापत्ये पदे वर्तमानं पुण्यमेव शुभमेव फलमभिप्रेतं पुण्यमिति । निरतिशयं हि तेन पुण्यं कृतं, तेन तत्फलमेव गच्छति । न ह वै देवान्पापं गच्छति पापफलस्यावसराभावात् । पापफलं दुःखं न गच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

'त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनंताः' इत्यविशेषेण वाङ्मनःप्राणानामुपासनमुक्तं, नान्यतमगतो विशेष उक्तः । किमेवमेव प्रतिपत्तव्यं किं वा विचार्यमाणे कश्चिद्विशेषो व्रतमुपासनं प्रति प्रतिपत्तुं शक्यत इत्युच्यते—

अथातो व्रतमीमांसा प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुंध तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्रिरे । अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हंतास्यैव सर्वे रूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्यत्यनुशुष्य हैवांततो म्रियत इत्यध्यात्मम् ॥२१॥

अथातोऽनंतरं व्रतमीमांसा उपासनकर्मविचारणेत्यर्थः । एषां प्राणानां कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति मीमांसा प्रवर्तते । तत्र प्रजापतिर्ह, हशब्दः किलार्थे, प्रजापतिः किल प्रजाः सृष्ट्वा कर्माणि करणानि वागादीनि कर्मार्थानि हि तानीति कर्माणीत्युच्यन्ते, ससृजे सृष्टवान्वागादीनि करणानीत्यर्थः । तानि पुनः सृष्टान्यन्योन्येन इतरेतरमस्पर्धन्त स्पर्धां संघर्षं चक्रुः । कथम्? वदिष्याम्येव स्वव्यापाराद्वदनादनुपरतैवाहं स्यामिति वाग्व्रतं दध्रे धृतवती । यदि अन्योपि मत्समोस्ति स्वव्यापारादनुपरंतुं शक्तः, सोपि दर्शयत्वात्मनो वीर्यमिति । यथा द्रक्षाम्यहमिति चक्षुः, श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रं, एवमन्यानि कर्माणि करणानि यथाकर्म, यद्यद्यस्य कर्म यथाकर्म, तानि करणानि मृत्युर्मारकः श्रमः श्रमरूपी भूत्वा उपयेमे संजग्राह । कथम्? तानि करणानि स्वव्यापारे प्रवृत्तान्याप्नोच्छ्रमरूपेणात्मानं दर्शितवान् । आप्त्वा च तान्यवारुंध अवरोधं कृतवान्मृत्युः, स्वकर्मभ्यः प्रच्यावितवानित्यर्थः । तस्माद्द्यत्वेऽपि वदने स्वकर्मणि प्रवृत्ता वाक्श्राम्यत्येव श्रमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्मतः प्रच्यवते । तथा श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अथेममेव मुख्यं प्राणं नाप्नोन्न प्राप्तवान्मृत्युः श्रमरूपी, योऽयं मध्यमः प्राणस्तम् । तेनाद्यत्वेऽप्यश्रान्त एव स्वकर्मणि प्रवर्तते । तानीतराणि करणानि तं ज्ञातुं दध्रिरे धृतवन्ति मनः । अयं वै नोऽ-

स्माकं मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्यतमोऽभ्यधिको यस्माद्यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति, हंतेदानीमस्यैव प्राणस्य सर्वे वयं रूपमसाम प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्येमहि । एवं विनिश्चित्य ते एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्प्राणरूपमेव आत्मत्वेन प्रतिपन्नाः प्राणव्रतमेव दध्रिरेऽस्मद्व्रतानि न मृत्योर्वारणाय पर्याप्तानीति । यस्मात्प्राणेन रूपेण रूपवन्तीतराणि करणानि चलनात्मना स्वेन च प्रकाशात्मना । न हि प्राणादन्यत्र चलनात्मकत्वोपपत्तिः । चलनव्यापारपूर्वकाण्येव हि सर्वदा स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते । तस्मादेते वागादयः एतेन प्राणाभिधानेन आख्यायन्तेऽभिधीयन्ते प्राणा इत्येवम् । य एवं प्राणात्मतां सर्वकरणानां वेत्ति प्राणशब्दाभिधेयत्वं च, तेन ह वाव तेनैव विदुषा तत्कुलमाचक्षते लौकिकाः । यस्मिन्कुले स विद्वाञ्जातो भवति तत्कुलं विद्वन्नाम्नैव प्रथितं भवत्यमुष्येदं कुलमिति । यथा तापत्य इति । य एवं यथोक्तं वेद वागादीनां प्राणरूपतां प्राणाख्यत्वं च तस्यैतत्फलम् । किंच यः कश्चिदु हैवंविदा प्राणात्मदर्शिना स्पर्धते तत्प्रतिपक्षी सन्सोऽस्मिन्नेव शरीरेऽनुशुष्यति शोषमुपगच्छति । अनुशुष्य हैव शोषं गत्वैव अंततोऽन्ते म्रियते न सहसाऽनुपद्रुतो म्रियते । इत्येवमुक्तमध्यात्मं प्राणात्मदर्शनमिति उक्तोपसंहारः अधिदैवतप्रदर्शनार्थः ॥

अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चंद्रमा एवमन्या देवता यथादैवतं स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥२२॥

अथानंतरं अधिदैवतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते । कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं श्रेय इति मीमांस्यते । अध्यात्मवत्सर्वम् । ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निः दध्रे । तप्स्याम्यहमित्यादित्यः । भास्याम्यहमिति चंद्रमाः । एवमन्या देवता यथादैवतम् । सोऽध्यात्मं वागादीनामिषां प्राणानां मध्ये मध्यमः प्राणो मृत्युनाऽनाप्तः स्वकर्मणो न प्रच्यावितः स्वेन प्राणव्रतेनाभग्नव्रतो यथा, एवमेतासामग्न्यादीनां देवतानां वायुरपि । म्लोचन्त्यस्तं यन्ति स्वकर्मभ्य उपरमन्ते यथाऽध्यात्मं वागादयोऽन्या देवता अग्न्याद्या, न वायुरस्तं याति यथा मध्यमः प्राणः । अतः सैषा अनस्तमिता देवता यद्वायुर्योऽयं वायुः । एवमध्यात्ममधिदैवं च मीमांसित्वा निर्धारितं प्राणवायुव्रतमेवोत्तमं भवतीति ॥

अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति ॥२३॥ इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥

अथैतस्यैवार्थस्य प्रकाशक एष श्लोको मंत्रो भवति । यतश्च यस्माद्वायोरुदेत्युद्गच्छति सूर्योऽध्यात्मं च चक्षुरात्मना प्राणादस्तं च यत्र वायौ प्राणे च गच्छत्यपरसंध्यासमये स्वापसमये च पुरुषस्य, तं देवास्तं धर्मं देवाश्चक्रिरे धृतवन्तो वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं च पुरा विचार्य । स एवाद्येदानीं श्वोऽपि भविष्यत्यपि कालेऽनुवर्त्यतेऽनुवर्तिष्यते च देवैरित्यभिप्रायः । तत्रेमं मंत्रं संक्षेपतो व्याचष्टे ब्राह्मणम् । प्राणाद्वा एष सूर्य उदेति प्राणेऽस्तमेति । तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते । यद्वै एते व्रतममुर्हि अमुष्मिन्काले वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं चाध्रियन्त, तदेवाद्यापि कुर्वन्त्यनुवर्तन्तेऽनुवर्तिष्यन्ते च । व्रतं तैरभग्नमेव । यत्तु वागादिव्रतमग्न्यादिव्रतं च तद्भग्नमेव । तेषामस्तमनकाले स्वापकाले च वायौ प्राणे च निम्लुक्तिदर्शनात् । अथैतदन्यत्रोक्तम् – 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं मनः प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त इत्यध्यात्ममथाधिदैवतं यदा वा अग्निरनुगच्छति वायुं तर्ह्यनूद्राति तस्मादेनमुदवासीदित्याहुर्वायुं ह्यनूद्राति यदादित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चंद्रमा वायौ दिशः प्रतिष्ठिता वायोरेवाधि पुनर्जायन्ते' इति । यस्मात् एतदेव व्रतं वागादिष्वग्न्यादिषु चानुगतं यदेतद्वायोश्च प्राणस्य च परिस्पंदात्मकत्वं सर्वैः देवैरनुवर्त्यमानं व्रतं, तस्मादन्योऽप्येकमेव व्रतं चरेत् । किं तत्? प्राण्यात्प्राणनव्यापारं कुर्यादपान्यादपाननव्यापारं च । नहि प्राणापानव्यापारस्य प्राणनापाननलक्षणस्योपरमोऽस्ति । तस्मात्तदेवैकं व्रतं चरेद्धित्वेन्द्रियांतरव्यापारं नेन्मा मां पाप्मा मृत्युः श्रमरूप्याप्नुवदाप्नुयात् । नेच्छब्दः परिभये । यद्यहमस्माद्व्रतात्प्रच्युतः स्यां ग्रस्त एवाहं मृत्युनेत्येवं त्रस्तो धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः । यदि कदाचिदु चरेत्प्रारभेत प्राणव्रतं समापिपयिषेत्समापयितुमिच्छेत् यदि ह्यस्मात् व्रतादुपरमेत्प्राणः परिभूतः स्याद्देवाश्च । तस्मात्समापयेदेव । तेन उ तेनानेन

व्रतेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या सर्वभूतेषु वागादयोऽग्न्यादयश्च मदात्मका एव, अहं प्राण आत्मा सर्वपरिस्पंदकृदेवं तेनानेन व्रतधारणेन एतस्या एव प्राणदेवतायाः सायुज्यं सयुग्भावमेकात्मत्वं सलोकतां समानलोकतां वा एकस्थानत्वं, विज्ञानमांद्यापेक्षमेतत्, जयति प्राप्नोतीति ॥ इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥ १.५.—

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति ॥१॥

यदेतदविद्याविषयत्वेन प्रस्तुतं साध्यसाधनलक्षणं व्याकृतं जगत्प्राणात्मप्राप्त्यंतोत्कर्षवदपि फलम् । या चैतस्य व्याकरणात्प्रागवस्था अव्याकृतशब्दवाच्या वृक्षबीजवत्सर्वमेतत्त्रयम् । किं तत्त्रयमित्युच्यते । नाम रूपं कर्म चेत्यनात्मैव । नात्मा यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । तस्मादस्माद्विरज्येतेत्येवमर्थस्त्रयं वा इत्याद्यारंभः । न ह्यस्मादनात्मनोऽव्यावृत्तचित्तस्य आत्मानमेव लोकमहं ब्रह्मास्मीत्युपासितुं बुद्धिः प्रवर्तते । बाह्यप्रत्यगात्मप्रवृत्त्योर्विरोधात् । तथा च काठके— 'परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नांतरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्' इत्यादि ॥

कथं पुनरस्य व्याकृताव्याकृतस्य क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य नामरूपकर्मात्मकतैव न पुनरात्मत्वं इत्येतत्संभावयितुं शक्यत इति । अत्रोच्यते— तेषां नाम्नां यथोपन्यस्तानां वागिति शब्दसामान्यमुच्यते । 'यः कश्च शब्दो वागेव सा' इत्युक्तत्वाद्वागित्येतस्य शब्दस्य योऽर्थः शब्दसामान्यमात्रं एतदेतेषां नामविशेषाणामुक्थं कारणमुपादानं, सैंधवलवणकणानामिव सैंधवाचलः । तदाह– अतो ह्यस्मान्नामसामान्यात्सर्वाणि नामानि यज्ञदत्तो देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागान्युत्तिष्ठन्त्युत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते, लवणाचलादिव लवणकणाः । कार्यं च कारणेनाव्यतिरिक्तम् । तथा विशेषाणां च सामान्येऽन्तर्भावात् । कथं सामान्यविशेषभाव इति । एतच्छब्दसामान्यमेषां नामविशेषाणां साम, समत्वात्साम, सामान्यमित्यर्थः । एतद्धि यस्मात्सर्वैर्नामभिः आत्मविशेषैः समम् । किंच आत्मलाभाविशेषाच्च नामविशेषाणाम् । यस्य च यस्मादात्मलाभो भवति स तेनाप्रविभक्तो दृष्टो यथा घटादीनां मृदा । कथं नामविशेषाणामात्मलाभो वाच इत्युच्यते— यत एतदेषां वाक्शब्दवाच्यं वस्तु ब्रह्म आत्मा, ततो

ह्यात्मलाभो नाम्नां, शब्दव्यतिरिक्तस्वरूपानुपपत्तेः । तत्प्रतिपादयति— एतच्छब्दसामान्यं हि यस्माच्छब्दविशेषान्सर्वाणि नामानि बिभर्ति धारयति स्वरूपप्रदानेन । एवं कार्यकारणत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषोपपत्तेः आत्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा । एवमुत्तरयोरपि सर्वं योज्यं यथोक्तम् ॥

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥२॥

अथेदानीं रूपाणां सितासितप्रभृतीनां चक्षुरिति चक्षुर्विषयसामान्यं चक्षुःशब्दाभिधेयं रूपसामान्यं प्रकाश्यमात्रमभिधीयते । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां साम, एतद्धि सर्वै रूपैः समं, एतदेषां ब्रह्म एतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥

अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति तदेतत्त्रयं सदेकमयमात्मात्मो एकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतं सत्त्येन च्छन्नं प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्त्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥३॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥

अथेदानीं सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनात्मकानां चलनात्मकानां च क्रियासामान्यमात्रेऽन्तर्भाव उच्यते। कथं? सर्वेषां कर्मविशेषाणामात्मा शरीरं सामान्यं आत्मा, आत्मनः कर्म आत्मेत्युच्यते। आत्मना हि शरीरेण कर्म करोतीत्युक्तम् । शरीरे च सर्वं कर्माभिव्यज्यते । अतः तात्स्थ्यात्तच्छब्दं कर्म कर्मसामान्यमात्रं सर्वेषामुक्थमित्यादि पूर्ववत् । तदेतद्यथोक्तं नाम रूपं कर्म त्रयमितरेतराश्रयं इतरेतराभिव्यक्तिकारणं इतरेतरप्रलयं संहतं त्रिदंडविष्टंभवत् सदेकम् । केनात्मनैकत्वमित्युच्यते— अयमात्मायं पिंडः कार्यकारणात्मसंघातः तथान्नत्रये व्याख्यातः 'एतन्मयो वा अयमात्मा' इत्यादिना । एतावद्वीदं सर्वं व्याकृतमव्याकृतं च यदुत नाम रूपं कर्मेति, आत्मा उ एकोऽयं कार्यकरणसंघातः सन्नध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यवस्थितमेतदेव त्रयं नाम रूपं कर्मेति । तदेतद्वक्ष्यमाणम् । अमृतं सत्त्येन च्छन्नमित्येतस्य वाक्यस्यार्थमाह— प्राणो वा अमृतं करणात्मकः अंतरुपष्टंभक आत्मभूतोऽमृतोऽविनाशी । नामरूपे सत्त्यं कार्यात्मके

शरीरावस्थे, क्रियात्मकस्तु प्राणस्तयोरुपष्टंभको बाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यां उपजनापायधर्मिभ्यां मर्त्याभ्यां छन्नोऽप्रकाशीकृतः । एतदेव संसारसतत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितम् । अत ऊर्ध्वं विद्याविषय आत्माऽधिगंतव्य इति चतुर्थ आरभ्यते ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

आत्मेत्येवोपासीत, तदन्वेषणे च सर्वमन्विष्टं स्यात्, तदेव चात्मतत्त्वं सर्वस्मात्प्रेयस्त्वादन्वेष्टव्यम् । आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यात्मतत्त्वमेकं विद्याविषयः । यस्तु भेददृष्टिविषयः स अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेति, अविद्याविषयः ॥

'एकधैवानुद्रष्टव्यं' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्येवमादिभिः प्रविभक्तौ विद्याविद्याविषयौ सर्वोपनिषत्सु । तत्र चाविद्याविषयः सर्व एव साध्यसाधनादिभेदविशेषविनियोगेन व्याख्यातः आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः । स च व्याख्यातोऽविद्याविषयः सर्व एव द्विप्रकारः । अंतःप्राण उपष्टंभको गृहस्येव स्तंभादिलक्षणः प्रकाशकोऽमृतः । बाह्यश्च कार्यलक्षणोऽप्रकाशक उपजनापायधर्मकः तृणकुशमृत्तिकासमो गृहस्येव सत्यशब्दवाच्यो मर्त्यः । तेनामृतशब्दवाच्यः प्राणश्छन्न इति चोपसंहृतम् । स एव च प्राणो बाह्याधारभेदेष्वनेकधा विस्तृतः । प्राण एको देव इत्युच्यते । तस्यैव बाह्यः पिंड एकः साधारणो विराट् वैश्वानर आत्मा पुरुषविधः प्रजापतिः को हिरण्यगर्भः, इत्यादिभिः पिंडप्रदानैः शब्दैः आख्यायते सूर्यादिप्रविभक्तकरणः । एकं चानेकं च ब्रह्म एतावदेव, नातः परमस्ति, प्रत्येकं च शरीरभेदेषु परिसमाप्तं चेतनावत्कर्तृ भोक्तृ च इत्यविद्याविषयमेव आत्मत्वेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्ता उपस्थाप्यते । तद्विपरीतात्मदृगजातशत्रुः श्रोता । एवं हि यतः पूर्वपक्षसिद्धान्ताख्यायिकारूपेण समर्प्यमाणोऽर्थः श्रोतुश्चित्तस्य वशमेति । विपर्यये हि तर्कशास्त्रवत्केवलार्थानुगमवाक्यैः समर्प्यमाणो दुर्विज्ञेयः स्यात् अत्यंतसूक्ष्मत्वाद्वस्तुनः । तथा च काठके— 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इत्यादिवाक्यैः सुसंस्कृतदेवबुद्धिगम्यत्वं सामान्य[illegible]

'आचार्यवान्पुरुषो वेद' 'आचार्याद्धैव विद्या' इतिच छांदोग्ये । "उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः" इति च गीतासु । इहापि च शाकल्ययाज्ञवल्क्य-संवादेन अतिगह्वरत्वं महता संरंभेण ब्रह्मणो वक्ष्यति । तस्मात् श्लिष्ट एव आख्यायिकारूपेण पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपमापाद्य वस्तुसमर्पणार्थ आरंभः । आचार-विध्युपदेशार्थश्च । एवमाचारवतोः वक्तृश्रोत्रोराख्यायिकानुगतोऽर्थोऽवगम्यते । केवलतर्कबुद्धिनिषेधार्था चाख्यायिका— 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' 'न तर्कशास्त्रदग्धाय' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । श्रद्धा च ब्रह्मविज्ञाने परमं साधन-मित्याख्यायिकार्थः । तथाहि गार्ग्याजातशत्र्वोः अतीव श्रद्धालुता दृश्यते आख्यायिकायाम् । "श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानम्" इति च स्मृतिः ॥

ॐ ॥ **दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥१॥**

तत्र पूर्वपक्षवादी अविद्याविषयब्रह्मवित् दृप्तबालाकिः दृप्तो गर्वितोऽ-सम्यग्ब्रह्मवित्त्वादेव, बलाकाया अपत्यं बालाकिर्दृप्तश्चासौ बालाकिश्चेति दृप्त-बालाकिः, हशब्द ऐतिह्यार्थ आख्यायिकायां, अनूचानोऽनुवचनसमर्थो वक्ता वाग्मी, गार्ग्यो गोत्रत, आस बभूव क्वचित्कालविशेषे । स होवाचाजातशत्रुं अजातशत्रुनामानं काश्यं काशिराजमभिगम्य— ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्म ते तुभ्यं ब्रवाणि कथयानि । स एवमुक्तोऽजातशत्रुरुवाच— सहस्रं गवां दद्म एतस्यां वाचि यां मां प्रत्यवोचो ब्रह्म ते ब्रवाणीति तावन्मात्रमेव गोसहस्रप्रदाने निमित्तमि-त्यभिप्रायः । साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव निमित्तं कस्मान्नापेक्ष्यते सहस्रदाने, ब्रह्म ते ब्रवाणीति इयमेव तु वाक् निमित्तमपेक्ष्यत इत्युच्यते— यतः श्रुतिरेव राज्ञोऽ-भिप्रायमाह— जनको दाता जनकः श्रोतेति चैतस्मिन्वाक्यद्वये पदद्वयमभ्यस्यते जनको जनक इति । वैशब्दः प्रसिद्धावद्योतनार्थः । जनको दित्सुर्जनकः शुश्रू-षुरिति ब्रह्म शुश्रूषवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जना धावन्त्यभिगच्छन्ति । तस्मात्तत्सर्वं मय्यपि संभावितवानसीति ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा

राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेव मुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥२॥

एवं राजानं शुश्रूषुं अभिमुखीभूतं स होवाच गार्ग्यः। य एवासावादित्ये चक्षुषि चैकोऽभिमानी चक्षुर्द्वारेणेह हृदि प्रविष्टोऽहं भोक्ता कर्ता चेत्यवस्थितः। एतमेवाहं ब्रह्म पश्याम्यस्मिन्कार्यकरणसंघाते उपासे। तस्मात्तमहं पुरुषं ब्रह्म तुभ्यं ब्रवीम्युपास्स्वेति। स एवमुक्तः प्रत्युवाच अजातशत्रुर्मा मा मा इति हस्तेन विनिवारयन्। एतस्मिन्ब्रह्मणि विज्ञेये मा संवदिष्ठाः। मा मेत्याबाधनार्थं द्विर्वचनम्। एवं समाने विज्ञानविषये आवयोरस्मानविज्ञानवत इव दर्शयता बाधिताः स्यामः अतो मा संवदिष्ठा मा संवादं कार्षीरस्मिन्ब्रह्मणि। अन्यच्चेज्जानासि तद्ब्रह्म वक्तुमर्हसि न तु यन्मया ज्ञायते एव। अथ चेन्मन्यसे, जानीषे त्वं ब्रह्ममात्रं न तु तद्विशेषणोपासनफलानीति, तन्न मंतव्यं यतः सर्वमेतदहं जाने यद्ब्रवीषि। कथम्? आतिष्ठाः अतीत्य भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्ठाः। सर्वेषां च भूतानां मूर्धा शिरो राजेति वै राजा दीप्तिगुणोपेतत्वादेतैर्विशेषणैर्विशिष्टमेतद्ब्रह्म अस्मिन्कार्यकरणसंघाते कर्तृ भोक्तृ चेत्यहमेतमुपास इति। फलमप्येवं विशिष्टोपासकस्य। स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति। यथागुणोपासनमेव हि फलम्। 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चंद्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा बृहन्पांडरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥३॥

संवादेन आदित्यब्रह्मणि प्रत्याख्यातेऽजातशत्रुणा चंद्रमसि ब्रह्मान्तरं प्रतिपेदे गार्ग्यः। य एवासौ चंद्रे मनसि चैकः पुरुषो भोक्ता कर्ता चेति पूर्ववद्विशेषणम्। बृहन्महान्पांडरं शुक्लं वासो यस्य सोऽयं पांडरवासा, अप्शरीरत्वात् चंद्राभिमानिनः प्राणस्य। सोमो राजा चंद्रः, यश्चान्नभूतोऽभिषूयते लतात्मको यज्ञे तमेकीकृत्यैतमेवाहं ब्रह्मोपासे, यथोक्तगुणं य उपास्ते तस्याहरहः सुतः सोमोऽभिषुतो भवति यज्ञे, प्रसुतः प्रकृष्टं सुतरां सुतो भवति विकारे, उभयविधयज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं भवतीत्यर्थः। अन्नं चास्य न क्षीयतेऽन्नात्मकोपासकस्य ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥४॥

तथा विद्युति त्वचि हृदये चैका देवता । तेजस्वीति विशेषणं, तस्यास्तत्फलं तेजस्वी ह भवति तेजास्विनी हास्य प्रजा भवति । विद्युतां बहुत्वस्यांगीकरणादात्मनि प्रजायां च फलबाहुल्यम् ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥५॥

तथा आकाशे हृद्याकाशे चैका देवता । पूर्णमप्रवर्ति चेति विशेषणद्वयम् । पूर्णत्वविशेषणफलमिदं पूर्यते प्रजया पशुभिः । अप्रवर्तिविशेषणफलं नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तत इति । प्रजा संतानाविच्छित्तिः ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा इंद्रो वैकुंठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥६॥

तथा वायौ प्राणे हृदि चैका देवता । विशेषणं इंद्रः परमेश्वरो, वैकुंठोऽप्रसह्यो, न परैर्जितपूर्वाऽपराजिता सेना मरुतां गुणत्वप्रसिद्धेः । उपासनफलमपि— जिष्णुर्ह जयनशीलोऽपराजिष्णुर्न च परैर्जितस्वभावो भवति । अन्यतस्त्यजायी अन्यतस्त्यानां सपत्नानां जयनशीलो भवति ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास हति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥७॥

अग्नौ वाचि हृदि चैका देवता । विशेषणं— विषासहिर्मर्षयिता परेषाम् । अग्निबाहुल्यात्फलबाहुल्यं पूर्ववत् ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति

स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥८॥

अप्सु रेतसि हृदि चैका देवता। तस्या विशेषणं— प्रतिरूपोऽनुरूपः श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूल इत्यर्थः। फलं— प्रतिरूपं श्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमेव एनमुपगच्छति प्राप्नोति न विपरीतं, अन्यच्चास्मात्तथाविध एवोपजायते ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः संनिगच्छति सर्वांस्तानतिरोचते ॥९॥

आदर्शे प्रसादस्वभावे चान्यत्र खड्गादौ हार्दे च सत्त्वशुद्धिस्वाभाव्ये चैका देवता, तस्या विशेषणं— रोचिष्णुर्दीप्तिस्वभावः, फलं च तदेव रोचनाधारबाहुल्यात्फलबाहुल्यम् ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वं हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥१०॥

यन्तं गच्छन्तं य एवायं शब्दः पश्चात्पृष्ठतोऽनूदेत्यध्यात्मं च जीवनहेतुः प्राणः, तमेकीकृत्याह असुः प्राणो जीवनहेतुरिति गुणस्तस्य फलं सर्वमायुरस्मिँल्लोक एतीति। यथोपात्तं कर्मणा आयुः कर्मफलपरिच्छिन्नकालात्पुरा पूर्वं रोगादिभिः पीड्यमानमप्येनं प्राणो न जहाति ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥

दिक्षु कर्णयोर्हृदि चैका देवता अश्विनौ देवाववियुक्तस्वभावौ। गुणस्तस्य द्वितीयवत्त्वमनपगत्वमवियुक्ता चान्योन्यं दिशामश्विनोश्चैवंधर्मित्वात्। तदेव च फलमुपासकस्य गणाविच्छेदो द्वितीयवत्त्वं च ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास

इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वं हैवास्मिंल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥१२॥

छायायां बाह्ये तमस्यध्यात्मं च आवरणात्मकेऽज्ञाने हृदि चैका देवता, तस्या विशेषणं मृत्युः। फलं सर्वं पूर्ववन्मृत्योरनागमनेन रोगादिपीडाभावो विशेषः॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥१३॥

आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ च हृदि चैका देवता तस्याः आत्मन्व्यात्मवानिति विशेषणम्। फलं— आत्मन्वी ह भवत्यात्मवान्भवति। आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति बुद्धिबहुलत्वात्प्रजायां संपादनमिति विशेषः। स्वयं परिज्ञातत्वेनैवं क्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु स गार्ग्यः क्षीणब्रह्मविज्ञानोऽप्रतिभासमानोत्तरस्तूष्णीमवाक्शिरा आस॥

स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीति ॥१४॥

तं तथाभूतमालक्ष्य गार्ग्यं स होवाचाजातशत्रुः— एतावन्नू३ इति। किमेतावद्ब्रह्म निर्ज्ञातं, आहोस्विदधिकमप्यस्तीति। इतर आहैतावद्धीति। नैतावता विदितेन ब्रह्म विदितं भवतीत्याहाजातशत्रुः, किमर्थं गर्वितोऽसि ब्रह्म ते ब्रवाणीति। किमेतावद्विदितं विदितमेव न भवतीत्युच्यते। न, फलवद्विज्ञानश्रवणात्। न चार्थवादत्वमेव वाक्यानामवगंतुं शक्यम्। अपूर्वविधानपराणि हि वाक्यानि प्रत्युपासनोपदेशं लक्ष्यन्ते 'अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां' इत्यादीनि। तदनुरूपाणि च फलानि सर्वत्र श्रूयन्ते विभक्तानि। अर्थवादत्वे एतदसमंजसम्। कथं तर्हि नैतावता विदितं भवतीति? नैष दोषः, अधिकृतापेक्षत्वात्। ब्रह्मोपदेशार्थं हि शुश्रूषवे अजातशत्रवे अमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यः प्रवृत्तः, स युक्त एव मुख्यब्रह्मविदाऽजातशत्रुणाऽमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यो वक्तुं– यन्मुख्यं ब्रह्म वक्तुं प्रवृत्तस्त्वं तन्न जानीष इति। यद्यमुख्यब्रह्मविज्ञानमपि प्रत्याख्यायेत तदैतावतेति न ब्रूयान्न किंचिज्ज्ञातं त्वयेत्येवं ब्रूयात्, तस्माद्युक्तमेतावन्त्याविद्याविषये

ब्रह्माणि। एतावद्विज्ञानद्वारत्वाच्च परब्रह्मविज्ञानस्य युक्तमेव वक्तुं नैतावता विदितं भवतीति। अविद्याविषये विज्ञेयत्वं नामरूपकर्मात्मकत्वं चैषां तृतीयेऽध्याये प्रदर्शितम्। तस्मात् 'नैतावता विदितं भवति' इति ब्रुवता अधिकं ब्रह्म ज्ञातव्यमस्तीति दर्शितं भवति। तच्चानुपसन्नाय न वक्तव्यमित्याचारविधिज्ञो गार्ग्यः स्वयमेवाह उप त्वा यानीत्युपगच्छानीति त्वां, यथान्यः शिष्यो गुरुम्॥

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं चैतद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामंत्रयांचक्रे बृहन् पांडरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणिनाऽऽपेषं बोधयांचकार स होत्तस्थौ॥१५॥

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं विपरीतं चैतत्किं तद्यद्ब्राह्मणः उत्तमवर्णः आचार्यत्वेऽधिकृतः सन्क्षत्रियमनाचार्यस्वभावमुपेयादुपगच्छेच्छिष्यवृत्त्या ब्रह्म मे वक्ष्यतीति। एतदाचारविधिशास्त्रेषु निषिद्धम्। तस्मात्तिष्ठ त्वमाचार्य एव सन्। विज्ञपयिष्याम्येव त्वामहं यस्मिन्विदिते ब्रह्म विदितं भवति यत्तन्मुख्यं ब्रह्म वेद्यम्। तं गार्ग्यं सलज्जमालक्ष्य विश्रंभजननाय पाणौ हस्त आदाय गृहीत्वोत्तस्थावुत्थितवान्। तौ ह गार्ग्याजातशत्रू पुरुषं सुप्तं राजगृहप्रदेशे कचिदाजग्मतुरागतौ। तं च पुरुषं सुप्तं प्राप्य एतैर्नामभिः बृहन् पांडरवासः सोम राजन् इत्येतैरामंत्रयांचक्रे। एवमामंत्र्यमाणोऽपि स सुप्तो नोत्तस्थौ। तमप्रतिबुध्यमानं पाणिना आपेषं आपिष्यापिष्य बोधयांचकार प्रतिबोधितवान्। तेन स होत्तस्थौ। तस्माद्यो गार्ग्येणाभिप्रेतो नासावस्मिञ्छरीरे कर्ता भोक्ता ब्रह्मेति॥

कथं पुनरिदमवगम्यते सुप्तपुरुषगमनतत्संबोधनानुत्थानैः गार्ग्याभिमतस्य ब्रह्मणोऽब्रह्मत्वं ज्ञापितमिति? जागरितकाले यो गार्ग्याभिप्रेतः पुरुषः कर्ता भोक्ता ब्रह्म संनिहितः करणेषु यथा, तथा अजातशत्र्वभिप्रेतोऽपि तत्स्वामी भृत्येष्विव राजा संनिहित एव। किं तु भृत्यस्वामिनोः गार्ग्याजातशत्र्वभिप्रेतयोः यद्विवेकावधारणकारणं तत्संकीर्णत्वादनवधारितविशेषम्। यद्द्रष्टृत्वमेव भोक्तुर्न दृश्यत्वं यच्चाभोक्तुर्दृश्यत्वमेव न तु द्रष्टृत्वं तच्चोभयमिह संकीर्णत्वाद्विविच्य दर्शयितुमशक्यमिति सुप्तपुरुषगमनम्॥

ननु सुप्तेऽपि पुरुषे विशिष्टैर्नामभिरामंत्रितो भोक्तैव प्रतिपत्स्यते नाभोक्तेति नैव निर्णयः स्यादिति । न, निर्धारितविशेषत्वाद्गार्ग्याभिप्रेतस्य । यो हि सत्येन च्छन्नः प्राण आत्माऽमृतो वागादिष्वनस्तमितो निम्लोचत्सु, यस्य आपः शरीरं पांडरवासाः, यश्चासपत्नत्वात् बृहन्, यश्च सोमो राजा षोडशकलः, स स्वव्यापारारूढो यथानिर्ज्ञात एव अनस्तामितस्वभाव आस्ते । नचान्यस्य कस्यचिद्व्यापारस्तस्मिन्काले गार्ग्येणाभिप्रेयते तद्विरोधिनः । तस्मात्स्वनामभिरामंत्रितेन प्रतिबोद्धव्यं नच प्रत्यबुध्यत । तस्मात्पारिशेष्याद्गार्ग्याभिप्रेतस्य अभोक्तृत्वं ब्रह्मणः । भोक्तृस्वभावश्चेत् भुंजीतैव स्वं विषयं प्राप्तम् । नहि दग्धृस्वभावः प्रकाशयितृस्वभावः सन्वह्निः तृणोलपादि दाह्यं स्वविषयं प्राप्तं न दहति, प्रकाश्यं वा न प्रकाशयति । न चेद्दहति प्रकाशयति वा प्राप्तं स्वं विषयं, नासौ वह्निर्दग्धा प्रकाशयिता वेति निश्चीयते । तथासौ प्राप्तशब्दादिविषयोपलब्धृस्वभावश्चेत् गार्ग्याभिप्रेतः प्राणो बृहन्पांडरवास इत्येवमादिशब्दं स्वं विषयमुपलभेत । यथा प्राप्तं तृणोलपादि वह्निर्दहेत्प्रकाशयेच्च अव्यभिचारेण तद्वत् । तस्मात्प्राप्तानां शब्दादीनामप्रतिबोधादभोक्तृस्वभाव इति निश्चीयते । न हि यस्य यः स्वभावो निश्चितः स तं व्यभिचरति कदाचिदपि । अतः सिद्धं प्राणस्याभोक्तृत्वम् । संबोधनार्थनामविशेषेण संबंधाग्रहणादप्रतिबोध इति चेत् । स्यादेतत् । यथा बहुष्वासीनेषु स्वनामविशेषेण संबंधाग्रहणान्मामयं संबोधयतीति शृण्वन्नपि संबोध्यमानो विशेषतो न प्रतिपद्यते, तथेमानि बृहन्नित्येवमादीनि मम नामानीति अगृहीतसंबंधत्वात्प्राणो न गृह्णाति संबोधनार्थं शब्दं न त्वविज्ञातृत्वादेवेति चेत् । न । देवताभ्युपगमेऽग्रहणानुपपत्तेः । यस्य हि चंद्राद्यभिमानिनी देवता अध्यात्मं प्राणो भोक्ता अभ्युपगम्यते, तस्य तथा संव्यवहाराय विशेषनाम्ना संबंधोऽवश्यं ग्रहीतव्यो, अन्यथा आह्वानादिविषये संव्यवहारोऽनुपपन्नः स्यात् । व्यतिरिक्तपक्षेऽपि अप्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेत् । यस्य च प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता तस्यापि बृहन्नित्यादिनामभिः संबोधने बृहत्त्वादिनाम्नां तदा तद्विषयत्वात्प्रतिपत्तिर्युक्ता । न च कदाचिदपि बृहत्त्वादिशब्दैः संबोधितः प्रतिपद्यमानो दृश्यते । तस्मादकारणमभोक्तृत्वे संबोधनाप्रतिपत्तिरिति चेत् । न । तद्वतस्तावन्मात्राभिमानानुपपत्तेः । यस्य प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता स प्राणादिकरणवान्प्राणी । तस्य न प्राणदेवतामात्रेऽभिमानो यथा हस्ते । तस्मात्प्राण-

नामसंबोधने कृत्स्नाभिमानिनो युक्तैवाप्रतिपत्तिः। न तु प्राणस्यासाधारणनामसंयोगे। देवतात्मत्वानभिमानाच्च आत्मनः। स्वनामप्रयोगेऽप्यप्रतिपत्तिदर्शनात् अयुक्तमिति चेत्। सुषुप्तस्य यल्लौकिकं देवदत्तादि नाम तेनापि संबोध्यमानः कदाचिन्न प्रतिपद्यते सुषुप्तः। तथा भोक्तापि सन्प्राणो न प्रतिपद्यत इति चेत्। न। आत्मप्राणयोः सुप्तासुप्तत्वविशेषोपपत्तेः। सुषुप्तत्वात्प्राणग्रस्ततयोपरतकरण आत्मा स्वं नाम प्रयुज्यमानमपि न प्रतिपद्यते। न तु तदसुप्तस्य प्राणस्य भोक्तृत्वे उपरतकरणत्वं संबोधनाग्रहणं वा युक्तम् ॥

अप्रसिद्धनामभिः संबोधनमयुक्तमिति चेत्। सन्ति हि प्राणविषयाणि प्रसिद्धानि प्राणादिनामानि। तान्यपोह्य अप्रसिद्धैर्बृहत्त्वादिनामाभिः संबोधनमयुक्तं, लौकिकन्यायापोहात्। तस्माद्भोक्तुरेव सतः प्राणस्याप्रतिपत्तिरिति चेत्। न। देवताप्रत्याख्यानार्थत्वात्। केवलसंबोधनमात्राप्रतिपत्त्यैव असुप्तस्याध्यात्मिकस्य प्राणस्याभोक्तृत्वे सिद्धे यच्चंद्रदेवताविषयैर्नामाभिः संबोधनं तच्चंद्रदेवता प्राणोऽस्मिञ्छरीरे भोक्तेति गार्ग्यस्य विशेषप्रतिपतिनिराकरणार्थम्। न हि तल्लौकिकनाम्ना संबोधने शक्यं कर्तुम्। प्राणप्रत्याख्यानेनैव प्राणग्रस्तत्वात्करणान्तराणां प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्भोक्तृत्वाशंकानुपपत्तिः। देवतान्तराभावाच्च। नन्वतिष्ठा इत्याद्यात्मन्वीत्यंतेन ग्रंथेन गुणवद्देवताभेदस्य दर्शितत्वादिति चेत्। न। तस्य प्राण एवैकत्वाभ्युपगमात्सर्वश्रुतिष्वरनाभिनिदर्शनेन। 'सत्येन च्छन्नः' 'प्राणो वा अमृतं' इति च प्राणबाह्यस्यान्यस्यानभ्युपगमाद्भोक्तुः। 'एष उ ह्येव सर्वे देवाः कतम एको देव इति प्राणः' इति च सर्वदेवानां प्राण एवैकत्वोपपादनाच्च। तथा करणभेदेष्वनाशंका। देहभेदेष्विव स्मृतिज्ञानेच्छादिप्रतिसंधानानुपपत्तेः। न ह्यन्यदृष्टमन्यः स्मरति जानाति इच्छति प्रतिसंदधाति वा। तस्मान्न करणभेदविषया भोक्तृत्वाशंका विज्ञानमात्रविषया वा कदाचिदप्युपपद्यते ॥

ननु संघात एवास्तु भोक्ता किं व्यतिरिक्तकल्पनयेति। न। आपेषणे विशेषदर्शनात्। यदि हि प्राणशरीरसंघातमात्रो भोक्ता स्यात्संघातमात्राविशेषात्सदा आपिष्टस्यानापिष्टस्य च प्रतिबोधे विशेषो न स्यात्। संघातव्यतिरिक्ते तु पुनर्भोक्तरि संघातसंबंधविशेषानेकत्वात् पेषणापेषणकृतवेदनायाः सुखदुःखमोहमध्यमाधमोत्तमकर्मफलभेदोपपत्तेश्च विशेषो युक्तः। न तु संघातमात्रे संबंध-

कर्मफलभेदानुपपत्तेर्विशेषो युक्तः। तथा शब्दादिपट्टमांद्यादिकृतश्च। अस्ति चायं विशेषो यस्मात्स्पर्शमात्रेणाप्रतिबुध्यमानं पुरुषं सुप्तं पाणिना आपेषं आपिष्यापिष्य बोधयांचकाराजातशत्रुः। तस्माद्यः आपेषणेन प्रतिबुबुधे ज्वलन्निव स्फुरन्निव कुतश्चिदागत इव पिंडं च पूर्वविपरीतं बोधचेष्टाकारविशेषादिमत्त्वेन आपादयन्सोऽन्योऽस्ति गार्ग्याभिमतब्रह्मभ्यो व्यतिरिक्त इति सिद्धम्॥

संहतत्वाच्च पारार्थ्योपपत्तिः प्राणस्य। गृहस्य स्तंभादिवच्छरीरस्य अंतरुपष्टंभकः प्राणः शरीरादिभिः संहत इत्यवोचाम। अरनेमिवच्च। नाभिस्थानीय एतस्मिन्सर्वमिति च। तस्मात् गृहादिवत्स्वावयवसमुदायजातीयव्यतिरिक्तार्थं संहन्यत इत्येवमवगच्छाम॥

स्तंभकुड्यतृणकाष्ठादिगृहावयवानां स्वात्मजन्मोपचयापचयविनाशनामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादि-तद्विषयद्रष्टृश्रोतृमंतृविज्ञात्रर्थत्वं दृष्ट्वा मन्यामहे, तत्संघातस्य च, तथा प्राणाद्यवयवानां तत्संघातस्य च, स्वात्मजन्मोपचयापचयविनाशनामाकृतिकार्यधर्मानिरपेक्षलब्धसत्तादि - तद्विषयद्रष्टृश्रोतृमंतृविज्ञात्रर्थत्वं भवितुमर्हतीति। देवताचेतनावत्त्वे समत्वात् गुणभावानुपगम इति चेत्। प्राणस्य विशिष्टैर्नामभिरामंत्रणदर्शनाच्चेतनावत्त्वमभ्युपगतम्। चेतनावत्त्वे च पारार्थ्योपगमः समत्वादनुपपन्न इति चेत्। न। निरुपाधिकस्य केवलस्य विजिज्ञापयिषितत्वात्। क्रियाकारकफलात्मकता ह्यात्मनो नामरूपोपाधिजनिता अविद्याध्यारोपिता। तन्निमित्तो लोकस्य क्रियाकारकफलाभिमानलक्षणः संसारः। स निरुपाधिकात्मस्वरूपविद्यया निवर्तयितव्य इति तत्स्वरूपविजिज्ञापयिषयोपनिषदारंभः 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' 'नैतावता विदितं भवति' इति चोपक्रम्य 'एतावदरे खल्वमृतत्वं' इति चोपसंहारात्। न चातोऽन्यदंतराले विवक्षितमुक्तं वास्ति। तस्मादनवसरः समत्वात् गुणभावानुपगम इति चोद्यस्य॥

विशेषवतो हि सोपाधिकस्य संव्यवहारार्थो गुणगुणिभावो, न विपरीतस्य। निरुपाख्यो हि विजिज्ञापयिषितः सर्वस्यामुपनिषदि। 'स एष नेति नेति' इत्युपसंहारात्। तस्मादादित्यादिब्रह्मभ्य एतेभ्योऽविज्ञानमयेभ्यो विलक्षणोऽन्योऽस्ति विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धम्॥१५॥

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः॥१६॥

स एवमजातशत्रुः व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्य गार्ग्यमुवाच । यत्र यस्मिन्काले एष विज्ञानमयः पुरुष एतत्स्वपनं सुप्तोऽभूत्प्राक्पाणिपेषप्रतिबोधात् । विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेत्यंतःकरणं बुद्धिरुच्यते, तन्मयस्तत्प्रायो विज्ञानमयः । किं पुनस्तत्प्रायत्वम् ? तस्मिन्नुपलभ्यत्वं तेन चोपलभ्यत्वमुपलब्धृत्वं च । कथं पुनर्मयटोऽनेकार्थत्वे प्रायार्थतैवावगम्यते । 'स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः' इत्येवमादौ प्रायार्थ एव प्रयोगदर्शनात् परविज्ञानविकारत्वस्याप्रसिद्धत्वात् 'य एष विज्ञानमयः' इति च प्रसिद्धवदनुवादात् अवयवोपमार्थयोश्चात्रासंभवात् पारिशेष्यात्प्रायार्थतैव । तस्मात्संकल्पविकल्पाद्यात्मकमंतःकरणं तन्मय इत्येतत् । पुरुषः पुरि शयनात् । क्वैष तदाऽभूदिति प्रश्नः स्वभावविजिज्ञापयिषया । प्राक्प्रतिबोधात्क्रियाकारकफलविपरीतस्वभाव आत्मेति कार्याभावेन दिदर्शयिषितम् । न हि प्राक्प्रतिबोधात्कर्मादिकार्यं सुखादि किंचन गृह्यते । तस्मादकर्मप्रयुक्तत्वात्तथास्वाभाव्यमेव आत्मनोऽवगम्यते । यस्मिन्स्वाभाव्येऽभूत् यतश्च स्वाभाव्यात्प्रच्युतः संसारी स्वभावविलक्षण इत्येतद्विवक्षया पृच्छति गार्ग्यं प्रतिभानरहितं बुद्धिव्युत्पादनाय । क्वैष तदाभूत्कुत एतदागात् इत्येतदुभयं गार्ग्येणैव प्रष्टव्यमासीत् । तथापि गार्ग्येण न पृष्टमिति नोदास्ते अजातशत्रुः । बोधयितव्य एवेति प्रवर्तते । ज्ञापयिष्याम्येवेति प्रतिज्ञातत्वात् । एवमसौ व्युत्पाद्यमानोऽपि गार्ग्यो यत्रैष आत्माऽभूत्प्राक्प्रतिबोधात् यतश्चैतदागमनमागात् तदुभयं न व्युत्पेदे वक्तुं वा प्रष्टुं वा गार्ग्यो ह न मेने न ज्ञातवान् ॥

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥१७॥

स होवाचाजातशत्रुर्विवक्षितार्थसमर्पणाय । यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति यदपृच्छाम, तच्छृणूच्यमानं— यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्तत्तदा तस्मिन्काले एषां वागादीनां प्राणानां विज्ञानेनान्तःकरणगताभिव्यक्तिविशेषविज्ञानेन उपाधिस्वभावजनितेन आदाय विज्ञानं वागादीनां स्वस्वविषयगतसामर्थ्यं गृहीत्वा, य एषोऽन्तर्मध्ये हृदये

हृदयस्याकाशो, य आकाशशब्देन पर एव स्व आत्मोच्यते तस्मिन्स्वे आत्मन्याकाशे शेते स्वाभाविकेऽसांसारिके । न केवले आकाशे एव श्रुत्यंतरसामर्थ्यात् 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति । लिंगोपाधिसंबंधकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्य अविशेषे स्वाभाविके आत्मन्येव केवले वर्तत इत्यभिप्रायः । यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति तदासौ स्वात्मनि वर्तत इति कथमवगम्यते ? नामप्रसिद्ध्या । कासौ नामप्रसिद्धिरित्याह— तानि वागादेर्विज्ञानानि यदा यस्मिन्काले गृह्णात्यादत्ते अथ तदा हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम । एतन्नामास्य पुरुषस्य तदा प्रसिद्धं भवति । गौणमेवास्य नाम भवति । स्वमेवात्मानमपीत्यपिगच्छतीति स्वपितीत्युच्यते । सत्यं स्वपितीतिनामप्रसिद्ध्या आत्मनः संसारधर्मविलक्षणं रूपमवगम्यते, न त्वत्र युक्तिरस्तीत्याशंक्याह—तत्तत्र स्वापकाले गृहीत एव प्राणो भवति । प्राण इति घ्राणेन्द्रियं वागादिप्रकरणात् । वागादिसंबंधे हि सति तदुपाधित्वादस्य संसारधर्मित्वं लक्ष्यते । वागादयश्चोपसंहृता एव तदा तेन । कथम् ? गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः । तस्मादुपसंहृतेषु वागादिषु क्रियाकारकफलात्मताभावात्स्वात्मस्थ एव आत्मा भवतीत्यवगम्यते ॥

स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥१८॥

ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां कार्यकरणवियोगेऽपि संसारधर्मित्व मस्य दृश्यते । यथा च जागरिते सुखी दुःखी बंधुवियुक्तः शोचति मुह्यते च । तस्माच्छोकमोहधर्मवानेवायं, नास्य शोकमोहादयः सुखदुःखादयश्च कार्यकरणसंयोगजनितभ्रान्त्या अध्यारोपिता इति । न मृषात्वात् । स प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले दर्शनलक्षणया स्वप्न्यया स्वप्नवृत्त्या चरति वर्तते तदा ते हास्य लोकाः कर्मफलानि । के ते ? तत्तत्रोतापि महाराज इव भवति । सोऽयं महाराजत्वमिवास्य लोको, न महाराजत्वमेव जागरित इव । तथा महाब्राह्मण इव, उतापि उच्चावचमुच्चं च देवत्वाद्यवचं च तिर्यक्त्वादि, उच्चमिवावचमिव च निगच्छति । मृषैव महाराजत्वादयोऽस्य लोका इवशब्दप्रयोगाद्व्यभिचारदर्शनाच्च । तस्मान्न बंधुवियोगादिजनितशोकमोहादिभिः स्वप्ने संबध्यत एव ॥

ननु च यथा जागरिते जाग्रत्कालाव्यभिचारिणो लोकाः, एवं स्वप्नेऽपि तेऽस्य महाराजत्वादयो लोकाः स्वप्नकालभाविनः स्वप्नकालाव्यभिचारिण आत्मभूता एव, न त्वविद्याध्यारोपिता इति । ननु च जाग्रत्कार्यकरणात्मत्वं देवतात्मत्वं चाविद्याध्यारोपितं न परमार्थत इति व्यतिरिक्तविज्ञानमयात्मप्रदर्शनेन प्रदर्शितम् । तत्कथं दृष्टान्तत्वेन स्वप्नलोकस्य मृत इवोज्जीविष्यन्प्रादुर्भविष्यति । सत्यं, विज्ञानमये व्यतिरिक्ते कार्यकरणदेवतात्मत्वप्रदर्शनं अविद्याध्यारोपितं शुक्तिकायामिव रजतत्वदर्शनं इत्येतत्सिध्यति व्यतिरिक्तात्मास्तित्वप्रदर्शनन्यायेनैव, न तु तद्विशुद्धिपरतयैव न्याय उक्त इति असन्नपि दृष्टान्तो जाग्रत्कार्यकरणदेवतात्मत्वदर्शनलक्षणः पुनरुद्भाव्यते । सर्वो हि न्यायः किंचिद्विशेषमपेक्षमाणोऽपुनरुक्तो भवति ॥

न तावत्स्वप्नेऽनुभूतमहाराजत्वादयो लोका आत्मभूताः । आत्मनोऽन्यस्य जाग्रत्प्रतिबिंबभूतस्य लोकस्य दर्शनात् । महाराज एव तावद्ध्वस्तसुप्तासु प्रकृतिषु पर्यंके शयानः स्वप्नान्पश्यन्नुपसंहृतकरणः पुनरुपगतप्रकृतिं महाराजमिवात्मानं जागरित इव पश्यति यात्रागतं भुंजानमिव च भोगान् । न च तस्य महाराजस्य पर्यंके शयनात् द्वितीयोऽन्यः प्रकृत्युपेतो विषये पर्यटन्नहनि लोके प्रसिद्धोऽस्ति यमसौ सुप्तः पश्यति । न चोपसंहृतकरणस्य रूपादिमतो दर्शनमुपपद्यते । न च देहे देहान्तरस्य तत्तुल्यस्य संभवोऽस्ति । देहस्थस्यैव हि स्वप्नदर्शनम् ।

ननु पर्यंके शयानः पथि प्रवृत्तमात्मानं पश्यति, न बहिः स्वप्नान्पश्यतीत्येतदाह—स महाराजो जानपदाञ्जनपदे भवान्राजोपकरणभूतान्भृत्यानन्यांश्च गृहीत्वोपादाय स्व आत्मीय एव जयादिनोपार्जिते जनपदे यथाकामं यो यः कामोऽस्य यथाकाममिच्छातो यथा परिवर्ततेत्यर्थः । एवमेवैष विज्ञानमयः, एतदिति क्रियाविशेषणं, प्राणान्गृहीत्वा जागरितस्थानेभ्य उपसंहृत्य स्वे शरीरे स्व एव देहे न बहिः यथाकामं परिवर्तते । कामकर्मभ्यामुद्भासिताः पूर्वानुभूतवस्तुसदृशीर्वासना अनुभवतीत्यर्थः । तस्मात्स्वप्ने मृषाध्यारोपिता एव आत्मभूतत्वेन लोका अविद्यमाना एव सन्तः, तथा जागरितेऽपि, इति प्रत्येतव्यम् । तस्माद्विशुद्धोऽक्रियाकारकफलात्मको विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धम् । यस्मात् दृश्यन्ते द्रष्टुर्विषयभूताः क्रियाकारकफलात्मकाः कार्यकरणलक्षणा लोकाः, तथा स्वप्नेऽपि,

तस्मादन्योऽसौ दृश्येभ्यः स्वप्नजागारितलोकेभ्यो द्रष्टा विज्ञानमयो विशुद्धः ॥१८॥

दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेः दृश्यत्वादतद्धर्मतेति विशुद्धताऽवगता आत्मनः । तत्र यथाकामं परिवर्तत इति कामवशात्परिवर्तनमुक्तम् । द्रष्टुर्दृश्य-संबंधश्चास्य स्वाभाविक इत्यशुद्धता शंक्यते । अतस्तद्विशुद्ध्यर्थमाह—

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानंदस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते ॥१९॥

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा स्वप्न्यया चरति, तदाप्ययं विशुद्ध एव । अथ पुनर्यदा हित्वा दर्शनवृत्तिं स्वप्नं यदा यस्मिन्काले सुषुप्तः सुष्ठु सुप्तः संप्रसादं स्वाभाव्यं गतो भवति सलिलमिवान्यसंबंधकालुष्यं हित्वा स्वाभाव्येन प्रसीदति । कदा सुषुप्तो भवति ? यदा यस्मिन्काले न कस्यचन न किंचनेत्यर्थो वेद विजानाति । कस्यचन वा शब्दादेः संबंधि वस्त्वंतरं किंचन न वेदे-त्यध्याहार्यम् । पूर्वं तु न्याय्यं, सुप्ते तु विशेषविज्ञानाभावस्य विवक्षितत्वात् ।

एवं तावद्विशेषविज्ञानाभावे सुषुप्तो भवतीत्युक्तम् । केन पुनः क्रमेण सुषुप्तो भवतीत्युच्यते— हिता नाम हिता इत्येवंनाम्न्यो नाड्यः शिरा देहस्या-न्नरसविपरिणामभूताः ताश्च द्वासप्ततिः सहस्राणि, द्वे सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि ता द्वासप्ततिः सहस्राणि, हृदयात् हृदयं नाम मांसपिंडस्तस्मान्मांस-पिंडात्पुंडरीकाकारात्पुरीततं हृदयपरिवेष्टनमाचक्षते तदुपलक्षितं शरीरमिह पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतं पुरीततमभिप्रतिष्ठन्त इति शरीरं कृत्स्नं व्याप्नुवत्योऽश्वत्थ-पर्णराजय इव बहिर्मुख्यः प्रवृत्ता इत्यर्थः । तत्र बुद्धेरंतःकरणस्य हृदयं स्थानं, तत्रस्थबुद्धितंत्राणि चेतराणि बाह्यानि करणानि । तेन बुद्धिः कर्मवशाच्छ्रोत्रा-दीनि ताभिर्नाडीभिर्मत्स्यजालवत्कर्णशष्कुल्यादिस्थानेभ्यः प्रसारयति, प्रसार्य चाधितिष्ठति जागरितकाले । तां विज्ञानमयोऽभिव्यक्तस्वात्मचैतन्यावभासतया व्याप्नोति । संकोचनकाले च तस्या अनुसंकुचति । सोऽस्य विज्ञानमयस्य स्वापः । जाग्रद्विकासानुभवो भोगः । बुद्ध्युपाधिस्वभावानुविधायी हि स चंद्रा-दिप्रतिबिंब इव जलाद्यनुविधायी । तस्मात्तस्या बुद्धेर्जाग्रद्विषयायास्ताभिर्ना-डीभिः प्रत्यवसर्पणमनु प्रत्यवसृप्य पुरीतति शरीरे शेते तिष्ठति, तप्तमिव लोह-

पिंडमविशेषेण संव्याप्याग्निवच्छरीरं संव्याप्य वर्तत इत्यर्थः। स्वाभाविक एव स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्ध्यनुवृत्तित्वात्पुरीतति शेत इत्युच्यते। न हि सुषुप्तिकाले शरीरसंबंधोऽस्ति। 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य' इति हि वक्ष्यति। सर्वसंसारदुःखवियुक्ता इयमवस्थेत्यत्र दृष्टान्तः— स यथा कुमारो वा अत्यंतबालो वा, महाराजो वाऽत्यंतवश्यप्रकृतिः यथोक्तकृत् महाब्राह्मणो वा अत्यंतपरिपक्वविद्याविनयसंपन्नो, अतिघ्नीमतिशयेन दुःखंहन्तीत्यतिघ्नी आनंदस्यावस्था सुखावस्था तां प्राप्य गत्वा शयीतावतिष्ठेत। एषां च कुमारादीनां स्वभावस्थानां सुखं निरतिशयं प्रसिद्धं लोके। विक्रियमाणानां हि तेषां दुःखं न स्वभावतस्तेन तेषां स्वाभाविक्यवस्था दृष्टान्तत्वेनोपादीयते प्रसिद्धत्वात्। न तेषां स्वाप एवाभिप्रेतः। स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन विवक्षितत्वाद्विशेषाभावाच्च। विशेषे हि सति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभेदः स्यात्। तस्मान्न तेषां स्वापो दृष्टान्तः। एवमेव यथायं दृष्टान्तः, एष विज्ञानमय एतच्छयनं शेते इति, एतच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः। एवमयं स्वाभाविके स्वे आत्मनि सर्वसंसारधर्मातीतो वर्तते स्वापकाल इति ॥१९॥

क्वैष तदाभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तम्। अनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिरसंसारित्वं चोक्तम्। कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्यापाकरणार्थ आरंभः। ननु यस्मिन्ग्रामे नगरे वा यो भवति सोऽन्यत्र गच्छंस्तत एव ग्रामान्नगराद्वा गच्छति नान्यतः। तथा सति क्वैष तदाभूदित्येतावानेवास्तु प्रश्नः। यत्राभूत्तत एवागमनं प्रसिद्धं स्यान्नान्यत इति कुत एतदागादिति प्रश्नो निरर्थक एव। किं श्रुतिरुपालभ्यते भवता? न, किं तर्हि, द्वितीयस्य प्रश्नस्यार्थान्तरं श्रोतुमिच्छाम्यत आनर्थक्यं चोदयामि॥

एवं तर्हि कुत इत्यपादानार्थता न गृह्यते। अपादानार्थत्वे हि पुनरुक्तता, नान्यार्थत्वे। अस्तु तर्हि निमित्तार्थः प्रश्नः, कुत एतदागात्किंनिमित्तमिहागमनमिति। न निमितार्थतापि प्रतिवचनवैरूप्यात्। आत्मनश्च सर्वस्य जगतोऽग्निविस्फुलिंगादिवदुत्पत्तिः प्रतिवचने श्रूयते। न हि विस्फुलिंगानां विद्रवणेऽग्निर्निमित्तमपादानमेव तु सः। तथा परमात्मा विज्ञानमयस्यात्मनोऽपादानत्वेन श्रूयते 'अस्मादात्मनः' इत्येतस्मिन्वाक्ये। तस्मात्प्रतिवचनवैलोम्यात्कुत इति प्रश्नस्य निमित्तार्थता न शक्यते वर्णयितुम्।

नन्वपादानपक्षेऽपि पुनरुक्ततादोषः स्थित एव। नैष दोषः। प्रश्नाभ्यां आत्मनि क्रियाकारकफलात्मतापोहस्य विवक्षितत्वात्। इह हि विद्याविद्याविषयावुपन्यस्तौ। 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानमेवावेत्' 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इति विद्याविषयः। तथा अविद्याविषयश्च पांक्तं कर्म तत्फलं चान्नत्रयं नामरूपकर्मात्मकमिति। तत्राविद्याविषये वक्तव्यं सर्वमुक्तम्। विद्याविषयस्त्वात्मा केवल उपन्यस्तो न निर्णीतः। तन्निर्णयाय च 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति प्रकान्तं 'ज्ञपयिष्यामि' इति च। अतस्तद्ब्रह्म विद्याविषयभूतं ज्ञापयितव्यं याथात्म्यतः। तस्य च याथात्म्यं क्रियाकारकफलभेदशून्यं अत्यंतविशुद्धमद्वैतं इत्येतद्विवक्षितम्। अतस्तदनुरूपौ प्रश्नावुत्थाप्येते श्रुत्या "क्वैष तदाभूत्कुत एतदागात्" इति।

तत्र यत्र भवति तदधिकरणं यद्भवति तदधिकर्तव्यं, तयोश्चाधिकरणाधिकर्तव्ययोर्भेदो दृष्टो लोके। तथा यत आगच्छति तदपादानं य आगच्छति स कर्ता तस्मादन्यो दृष्टः। तथा आत्मा क्वाप्यभूदन्यस्मिन्नन्यः कुतश्चिदागादन्यस्मादन्यः केनचिद्भिन्नेन साधनान्तरेणेत्येवं लोकवत्प्राप्ता बुद्धिः। सा प्रतिवचनेन निवर्तयितव्येति। नायमात्मा अन्योऽन्यत्राभूदन्यो वा अन्यस्मादागतः साधनान्तरं वा आत्मन्यस्ति। किं तर्हि स्वात्मन्येवाभूत् 'स्वमात्मानमपीतो भवति' 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' 'पर आत्मनि संप्रतिष्ठते' इत्यादिश्रुतिभ्यः। अत एव नान्योऽन्यस्मादागच्छति। तत् श्रुत्यैव प्रदर्श्यते 'अस्मादात्मनः' इति। आत्मव्यतिरेकेण वस्त्वंतराभावात्॥

नन्वस्ति प्राणाद्यात्मव्यतिरिक्तं वस्त्वंतरं, न, प्राणादेस्तत एव निष्पत्तेः। तत्कथमिति। उच्यते—

स यथोर्णनाभिस्तंतुनोच्चरेद्यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्॥२०॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम्॥

तत्र दृष्टान्तः— स यथा लोके ऊर्णनाभिः। ऊर्णनाभिर्लूताकीट एक एव प्रसिद्धः सन्स्वात्माप्रविभक्तेन तंतुनोच्चरेदुद्गच्छेत्। न चास्ति तस्योद्गमने स्वतोऽतिरिक्तं कारकान्तरम्। यथा चैकरूपादेकस्मादग्नेः क्षुद्रा अल्पा विस्फु-

लिंगास्त्रुटयोऽन्यवयवा व्युच्चरन्ति विविधं नाना वोच्चरन्ति। यथेमौ दृष्टान्तौ कारकभेदाभावेऽपि प्रवृत्तिं दर्शयतः, प्राक्प्रवृत्तेश्च स्वभावत एकत्वं, एवमेवास्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधाद्यत्स्वरूपं तस्मादित्यर्थः। सर्वे प्राणा वागादयः, सर्वे लोका भूरादयः, सर्वाणि कर्मफलानि, सर्वे देवाः प्राणलोकाधिष्ठातारोऽग्न्यादयः, सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानि प्राणिजातानि, सर्व एत आत्मान इत्यस्मिन्पाठ उपाधिसंपर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मान इत्यर्थो, व्युच्चरन्ति। यस्मादात्मनः स्थावरजंगमं जगदिदमग्निविस्फुलिंगवत् व्युच्चरत्यनिशं, यस्मिन्नेव च प्रलीयते जलबुद्बुदवत्, यदात्मकं च वर्तते स्थितिकाले, तस्यास्यात्मनो ब्रह्मणः, उपनिषदुप समीपं निगमयतीत्यभिधायकः शब्द उपनिषदित्युच्यते। शास्त्रप्रामाण्यादेतच्छब्दगतो विशेषोऽवसीयते उपनिगमयितृत्वं नाम। काऽसावुपनिषदित्याह— सत्यस्य सत्यमिति। सा हि सर्वत्र चोपनिषदलौकिकार्थत्वात् दुर्विज्ञेयार्थेति तदर्थमाचष्टे— प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति। एतस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयं भविष्यति॥

भवतु तावदुपनिषद्व्याख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयम्। तस्योपनिषदित्युक्तं, तत्र न जानीमः किं प्रकृतस्यात्मनो विज्ञानमयस्य पाणिपेषणोत्थितस्य संसारिणः शब्दादिभुज इयमुपनिषदाहोस्विदसंसारिणः कस्यचित्। किंचातः? यदि संसारिणस्तदा संसार्येव विज्ञेयः। तद्विज्ञानादेव सर्वप्राप्तिः। स एव ब्रह्मशब्दवाच्यस्तद्विद्यैव ब्रह्मविद्येति। अथ असंसारिणः, तदा तद्विषया विद्या ब्रह्मविद्या। तस्माच्च ब्रह्मविज्ञानात्सर्वभावापत्तिः। सर्वमेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्भविष्यति। किंत्वस्मिन्पक्षे 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि' इति परब्रह्मैकत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन्। संसारिणश्चान्यस्याभावे उपदेशानर्थक्यात्। यत एवं पंडितानामप्येतन्महामोहस्थानं अनुक्तप्रतिवचनप्रश्नविषयम्। अतो यथाशक्ति ब्रह्मविद्याप्रतिपादकवाक्येषु ब्रह्म विजिज्ञासूनां बुद्धिव्युत्पादनाय विचारयिष्यामः॥

न तावदसंसारी परः पाणिपेषणप्रतिबोधिताच्छब्दादिभुजः अवस्थान्तरविशिष्टादुत्पत्तिश्रुतेः। न प्रशासिता अशनायादिवर्जितः परो विद्यते। कस्मात्? यस्मात् 'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति प्रतिज्ञाय सुप्तं पुरुषं पाणिपेषं

बोधयित्वा तं शब्दादिभोक्तृत्वविशिष्टं दर्शयित्वा तस्यैव स्वप्नद्वारेण सुषुप्त्याख्यमवस्थान्तरमुन्नीय तस्मादेवात्मनः सुषुप्त्यवस्थाविशिष्टात् अग्निविस्फुलिंगोर्णनाभिदृष्टान्ताभ्यामुत्पत्तिं दर्शयति श्रुतिः 'एवमेवास्मात्' इत्यादिना । न चान्यो जगदुत्पत्तिकारणमंतराले श्रुतोऽस्ति । विज्ञानमयस्यैव हि प्रकरणम् । समानप्रकरणे च श्रुत्यंतरे कौषीतकिनामादित्यादिपुरुषान्प्रस्तुत्य 'स होवाच यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्यः' इति प्रबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य वेदितव्यतां दर्शयति, नार्थान्तरस्य । तथाच 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति' इत्युक्त्वा, य एवात्मा प्रियः प्रसिद्धः तस्यैव द्रष्टव्यश्रोतव्यमंतव्यनिदिध्यासितव्यतां दर्शयति । तथा च विद्योपन्यासकाले 'आत्मेत्येवोपासीत' 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्' 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि' इत्येवमादिवाक्यानां आनुलोम्यं स्यात्पराभावे । वक्ष्यति च— 'आत्मानं चेद्विजानीयादयस्मीति पूरुषः' इति । सर्ववेदान्तेषु च प्रत्यगात्मवेद्यतैव प्रदर्श्यतेऽहमिति न बहिर्वेद्यता शब्दादिवत्प्रदर्श्यतेऽसौ ब्रह्मेति । तथा कौषीतकिनामेव 'न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्' इत्यादिना वागादिकरणैर्व्यावृत्तस्य कर्तुरेव वेदितव्यतां दर्शयति । अवस्थान्तरविशिष्टोऽसंसारीति चेत् । अथापि स्याद्यो जागरिते शब्दादिभुग्विज्ञानमयः स एव सुषुप्ताख्यमवस्थान्तरं गतोऽसंसारी परः प्रशासिता अन्यः स्यादिति चेत् । न । अदृष्टत्वात् । न ह्येवंधर्मकः पदार्थो दृष्टोऽन्यत्र वैनाशिकसिद्धान्तात् । न हि लोके गौस्तिष्ठन्गच्छन्वा गौर्भवति शयानस्त्वश्वादिजात्यंतरमिति । न्यायाच्च । यद्धर्मको यः पदार्थः प्रमाणेनावगतो भवति, स देशकालावस्थान्तरेष्वपि तद्धर्मक एव भवति, स चेत्तद्धर्मकत्वं व्यभिचरति सर्वः प्रमाणव्यवहारो लुप्येत । तथाच न्यायविदः सांख्यमीमांसकादयोऽसंसारिणोऽभावं युक्तिशतैः प्रतिपादयन्ति । संसारिणोऽपि जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्वविज्ञानस्याभावात् अयुक्तमिति चेत् । यन्महता प्रपंचेन स्थापितं भवता, शब्दादिभुक्संसार्येव अवस्थान्तरविशिष्टो जगत इह कर्तेति । तदसत् । यतो जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाकर्तृत्वविज्ञानशक्तिसाधनाभावः सर्वलोकप्रत्यक्षः संसारिणः । स कथमस्मदादिः संसारी मनसापि चिंतयितुमशक्यं पृथिव्यादिविन्यासविशिष्टं जगन्निर्मिनुयात् अतोऽयुक्तमिति चेत् । न । शास्त्रात् । शास्त्रं संसारिणः "एवमेवास्मादात्मनः"

इति जगदुत्पत्त्यादि दर्शयति । तस्मात्सर्वं श्रद्धेयमिति स्यादयमेकः पक्षः ॥

'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'योऽशनायापिपासे अत्येति' 'असंगो न हि सज्यते' 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने' 'यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् . . . अंतर्याम्यमृतः' 'स यस्तान्पुरुषान्निरुह्यात्यक्रामत्' 'स वा एष महानज आत्मा' 'एष सेतुर्विधरणः' 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः' 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' 'तत्तेजोऽसृजत' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । स्मृतेश्च "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते" इति । परोऽस्त्यसंसारी श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यश्च । स च कारणं जगतः ॥

ननु 'एवमेवास्मादात्मनः' इति संसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीत्युक्तम् । न । 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति परस्य प्रकृतत्वात् 'अस्मादात्मनः' इति युक्तः परस्यैव परामर्शः । 'क्वैष तदाभूत्" इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनत्वेन आकाशशब्दवाच्यः पर आत्मोक्तो 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते' इति । 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' 'अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदन्ति' 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' 'पर आत्मनि संप्रतिष्ठते' इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशशब्दः पर आत्मेति निर्श्चीयते । 'दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः' इति प्रस्तुत्य तस्मिन्नेवात्मशब्दप्रयोगाच्च । प्रकृत एव पर आत्मा । तस्माद्युक्तं 'एवमेवास्मादात्मनः' इति परमात्मन एव सृष्टिरिति । संसारिणः सृष्टिस्थितिसंहारज्ञानसामर्थ्याभावं चावोचाम ॥

अत्र च 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि' इति ब्रह्मविद्या प्रस्तुता । ब्रह्मविषयं च ब्रह्मविज्ञानमिति । 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति 'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति प्रारब्धम् । तत्रेदानीमसंसारि ब्रह्म जगतः कारणमशनायाद्यतीतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं, तद्विपरीतश्च संसारी, तस्मादहं ब्रह्मास्मीति न गृह्णीयात् । परं हि देवमीशानं निकृष्टः संसार्यात्मत्वेन स्मरन्कथं न दोषभाक्स्यात् । तस्मान्नाहं ब्रह्मास्मीति युक्तम् ।

तस्मात् पुष्पोदकांजलिस्तुतिनमस्कारबल्युपहारस्वाध्यायध्यानयोगादिभिः आरिराधयिषेत । आराधनेन विदित्वा सर्वेशितृ ब्रह्म भवति । न पुनरसंसारि ब्रह्म संसार्यात्मत्वेन चिंतयेदग्निमिव शीतत्वेन आकाशमिव मूर्तिमत्त्वेन । ब्रह्म-

त्मत्वप्रतिपादकमपि शास्त्रमर्थवादो भविष्यति। सर्वतर्कशास्त्रलोकन्यायैश्चैवमविरोधः स्यात्॥

न। मंत्रब्राह्मणवादेभ्यस्तस्यैव प्रवेशश्रवणात्। 'पुरश्चक्रे' इति प्रकृत्य 'पुरः पुरुष आविशत्' इति 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय' 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते' इति सर्वशाखासु सहस्रशो मंत्रवादाः स्रष्टिकर्तुरेवासंसारिणः शरीरप्रवेशं दर्शयन्ति। तथा ब्राह्मणवादाः 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत' 'सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते' इत्याद्याः। सर्वश्रुतिषु च ब्रह्मण्यात्मशब्दप्रयोगात् आत्मशब्दस्य च प्रत्यगात्माभिधायकत्वात् 'एष सर्वभूतान्तरात्मा' इति च श्रुतेः परमात्मव्यतिरेकेण संसारिणोऽभावात् 'एकमेवाद्वितीयम्' 'ब्रह्मैवेदम्' 'आत्मैवेदम्' इत्यादिश्रुतिभ्यो युक्तमेव अहं ब्रह्मास्मीत्यवधारयितुम्॥

यदैवं स्थितः शास्त्रार्थः, तदा परमात्मनः संसारित्वम्। तथा च सति शास्त्रानर्थक्यं असंसारित्वे चोपदेशानर्थक्यं स्पष्टो दोषः प्राप्तः। यदि तावत्परमात्मा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वशरीरसंपर्कजनितदुःखानि अनुभवतीति स्पष्टं परस्य संसारित्वं प्राप्तम्। तथा च परस्यासंसारित्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन्स्मृतयश्च सर्वे च न्यायाः। अथ कथंचित्प्राणिशरीरसंबंधजैर्दुःखैर्न संबध्यत इति शक्यं प्रतिपादयितुं, परमात्मनः साध्यपरिहार्याभावादुपदेशानर्थक्यदोषो न शक्यते निवारयितुम्॥

अत्र केचित्परिहारमाचक्षते। परमात्मा न साक्षात् भूतेष्वनुप्रविष्टः स्वेन रूपेण। किं तर्हि विकारभावमापन्नो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपेदे। स च विज्ञानात्मा परस्मादन्योऽनन्यश्च। येनान्यः, तेन संसारित्वसंबंधी, येनानन्यः तेन अहं ब्रह्मेत्यवधारणार्हः। एवं सर्वमविरुद्धं भविष्यतीति॥

तत्र विज्ञानात्मनो विकारपक्षे एता गतयः। पृथिवीद्रव्यवदनेकद्रव्यसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मनः, एकदेशविपरिणामो विज्ञानात्मा घटादिवत्। पूर्वसंस्थानावस्थस्य वा परस्यैकदेशो विक्रियते केशोषरादिवत्सर्व एव वा परः परिणमेत्क्षीरादिवत्। तत्र समानजातीयानेकद्रव्यसमूहस्य काश्चित् द्रव्यवि-

शेषो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपद्यते यदा, तदा समानजातीयत्वात् एकत्वमुपचरितमेव न तु परमार्थतः। तथा च सति सिद्धान्तविरोधः॥

अथ नित्यायुतसिद्धावयवानुगतोऽवयवी पर आत्मा, तस्य तदवस्थस्यैकदेशो विज्ञानात्मा संसारी, तदापि सर्वावयवानुगतत्वादवयविन एवावयवगतो दोषो गुणो वेति, विज्ञानात्मनः संसारित्वदोषेण पर एवात्मा संबध्यत इति, इयमप्यनिष्टा कल्पना। क्षीरवत्सर्वपरिणामपक्षे सर्वश्रुतिस्मृतिकोपः, स चानिष्टः। 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' 'दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः' 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः' 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतः' 'न जायते म्रियते वा कदाचित्' 'अव्यक्तोऽयम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धा एते सर्वे पक्षाः। अचलस्य परमात्मन एकदेशपक्षे विज्ञानात्मनः कर्मफलवद्देशसंसरणानुपपत्तिः परस्य वा संसारित्वमित्युक्तम्। परस्यैकदेशो अग्निविस्फुलिंगवत्स्फुटितो विज्ञानात्मा संसरतीति चेत्। तथापि परस्यावयवस्फुटनेन क्षतप्राप्तिः, तत्संसरणे च परमात्मनः प्रदेशान्तरावयवव्यूहे छिद्रताप्राप्तिः, अव्रणत्ववाक्यविरोधश्च। आत्मावयवभूतस्य विज्ञानात्मनः संसरणे परमात्मशून्यप्रदेशाभावात् अवयवान्तरनोदनव्यूहनाभ्यां हृदयशूलेनेव परमात्मनो दुःखित्वप्राप्तिः।

अग्निविस्फुलिंगादिदृष्टान्तश्रुतेर्न दोष इति चेत्। न। श्रुतेर्ज्ञापकत्वात्। न शास्त्रं पदार्थानन्यथा कर्तुं प्रवृत्तम्। किं तर्हि? यथाभूतानामज्ञातानां ज्ञापने। किंचातः? शृणु अतो यद्भवति। यथाभूता मूर्तामूर्तादिपदार्थधर्मा लोके प्रसिद्धाः। तद्दृष्टान्तोपादानेन तदविरोध्येव वस्त्वंतरं ज्ञापयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं न लौकिकवस्तुविरोधज्ञापनाय लौकिकमेव दृष्टान्तमुपादत्ते। उपादीयमानोऽपि दृष्टान्तोऽनर्थकः स्याद्दार्ष्टान्तिकासंगतेः। न हि अग्निः शीत आदित्यो न तपतीति वा दृष्टान्तशतेनापि प्रतिपादयितुं शक्यम्। प्रमाणान्तरेणान्यथाधिगतत्वाद्वस्तुनः। न च प्रमाणं प्रमाणान्तरेण विरुध्यते। प्रमाणान्तराविषयमेव हि प्रमाणान्तरं ज्ञापयति। न च लौकिकशब्दपदार्थाश्रयणव्यतिरेकेण आगमेन शक्यमज्ञातं वस्त्वंतरमवगमयितुम्। तस्मात्प्रसिद्धन्यायमनुसरता न शक्या परमात्मनः सावयवांशांशित्वकल्पना परमार्थतः प्रतिपादयितुम्।

'क्षुद्रा विस्फुलिंगा' "ममैवांशः" इति च श्रूयते स्मर्यते चेति चेत्। न।

एकत्वप्रत्ययार्थपरत्वात् । अग्नेर्हि विस्फुलिंगोऽग्निरेव इत्येकत्वप्रत्ययार्हो दृष्टो लोके । तथा चांशोंऽशिना एकत्वप्रत्ययार्हः । तत्रैवं सति विज्ञानात्मनः परमात्मविकारांशत्ववाचकाः शब्दाः परमात्मैकत्वप्रत्ययाधित्सवः । उपक्रमोपसंहाराभ्यां च । सर्वासु ह्युपनिषत्सु पूर्वमेकत्वं प्रतिज्ञाय, दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च परमात्मनो विकारांशादित्वं जगतः प्रतिपाद्य, पुनरेकत्वमुपसंहरति । तद्यथेहैव तावत् 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति प्रतिज्ञाय, उत्पत्तिस्थितिलयहेतुदृष्टान्तैः विकारविकारित्वाद्येकत्वप्रत्ययहेतून्प्रतिपाद्य 'अनंतरमबाह्यं' 'अयमात्मा ब्रह्म' इत्युपसंहरिष्यति । तस्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यामयमर्थो निश्चीयते परमात्मैकत्वप्रत्ययद्रढिम्ने उत्पत्तिस्थितिलयप्रतिपादकानि वाक्यानीति । अन्यथा वाक्यभेदप्रसंगाच्च । सर्वोपनिषत्सु हि विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वप्रत्ययो विधीयत इत्यविप्रतिपत्तिः सर्वेषामुपनिषद्वादिनाम् । तद्विध्येकवाक्ययोगे च संभवत्युत्पत्त्यादिवाक्यानां वाक्यान्तरत्वकल्पनायां न प्रमाणमस्ति । फलान्तरं च कल्पयितव्यं स्यात् । तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतयः आत्मैकत्वप्रतिपादनपराः ॥

अत्र च संप्रदायविदः आख्यायिकां संप्रचक्षते— कश्चित्किल राजपुत्रो जातमात्र एव मातापितृभ्यामपविद्धो व्याधगृहे संवर्धितः, सोऽमुष्य वंश्यतामजानन्व्याधजातिप्रत्ययो व्याधजातिकर्माण्येवानुवर्तते, न राजाऽस्मीति राजजातिकर्माण्यनुवर्तते । यदा पुनः कश्चित्परमकारुणिको राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां जानन्नमुष्य पुत्रतां बोधयति, न त्वं व्याधोऽमुष्य राज्ञः पुत्रः कथंचिद्व्याधगृहमनुप्रविष्ट इति । स एवं बोधितस्त्यक्त्वा व्याधजातिप्रत्ययकर्माणि पितृपैतामहीमात्मनः पदवीमनुवर्तते राजाहमस्मीति । तथा किलायं परस्मादग्निविस्फुलिंगादिवत्तज्जातिरेव विभक्त इह देहेंद्रियादिगहने प्रविष्टोऽसंसारी सन्देहेंद्रियादिसंसारधर्ममनुवर्तते देहेंद्रियसंघातोऽस्मि कृशः स्थूलः सुखी दुःखीति परमात्मतामजानन्नात्मनः । न त्वमेतदात्मकः परमेव ब्रह्मास्यसंसारीति प्रतिबोधित आचार्येण हित्वैषणात्रयानुवृत्तिं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपद्यते । अत्र राजपुत्रस्य राजप्रत्ययवद्ब्रह्मप्रत्ययो दृढीभवति विस्फुलिंगवदेव त्वं परस्माद्ब्रह्मणो भ्रष्ट इत्युक्ते । विस्फुलिंगस्य प्रागग्नेर्भ्रंशादग्न्येकत्वदर्शनात् । तस्मादेकत्वप्रत्ययदार्ढ्याय सुवर्णमणिलोहाग्निविस्फुलिंगदृष्टान्ता नोत्पत्त्यादिभेदप्रतिपादनपराः । सैंधवघनवत्प्रज्ञप्त्येकरसनैरंतर्यावधारणात् 'एकधैवानुद्रष्टव्यं' इति च । यदि च

ब्रह्मणश्चित्रपटवत् वृक्षसमुद्रादिवच्च उत्पत्त्याद्यनेकधर्मविचित्रता विजिग्राहयिषिता, एकरसं सैन्धवघनवदनंतरमबाह्यमिति नोपसमहरिष्यत् 'एकधैवानुद्रष्टव्यं' इति च न प्रायोक्ष्यत। 'य इह नानेव पश्यति' इति निंदावचनं च। तस्मादेकरूपैकत्वप्रत्ययदार्ढ्यायैव सर्ववेदान्तेषु उत्पत्तिस्थितिलयादिकल्पना न तत्प्रत्ययकरणाय॥

न च निरवयवस्य परमात्मनोऽसंसारिणः संसार्येकदेशकल्पना न्याय्या, स्वतोऽदेशत्वात्परमात्मनः। अदेशस्य परस्य एकदेशसंसारित्वकल्पनायां पर एव संसारीति कल्पितं भवेत्। अथ परोपाधिकृत एकदेशः परस्य घटकरकाद्याकाशवत्।. न तदा तत्र विवेकिनां परमात्मैकदेशः पृथक्संव्यवहारभागिति बुद्धिरुत्पद्यते। अविवेकिनां विवेकिनां चोपचरिता बुद्धिर्दृष्टेति चेत्। न। अविवेकिनां मिथ्याबुद्धित्वात्। विवेकिनां च संव्यवहारमात्रालंबनार्थत्वात्। यथा कृष्णो रक्तश्चाकाश इति विवेकिनामपि कदाचित्कृष्णता रक्तता न आकाशस्य संव्यवहारमात्रालंबनार्थत्वं प्रतिपद्यत इति, न परमार्थतः कृष्णो रक्तो वा आकाशो भवितुमर्हति। अतो न पंडितैर्ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिविषये ब्रह्मणोंऽशांश्येकदेशैकदेशिविकारविकारित्वकल्पना कार्या। सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात्सर्वोपनिषदाम्। अतो हित्वा सर्वकल्पनामाकाशस्येव निर्विशेषता प्रतिपत्तव्या। "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः। नात्मानं ब्रह्मविलक्षणं कल्पयेत् उष्णात्मक इवाग्नौ शीतैकदेशं, प्रकाशात्मके वा सवितरि तमएकदेशं सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात्सर्वोपनिषदाम्। तस्मान्नामरूपोपाधिनिमित्ता एव आत्मन्यसंसारधर्मिणि सर्वे व्यवहाराः। 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव' "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते" इत्येवमादिमंत्रवर्णेभ्यः। न स्वत आत्मनः संसारित्वमलक्तकाद्युपाधिसंयोगजनितरक्तस्फटिकादिबुद्धिवद्भ्रान्तमेव न परमार्थतः। 'ध्यायतीव लेलायतीव' 'न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' 'न कर्मणा लिप्यते पापकेन' "समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तम्" "शुनि चैव श्वपाके च" इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परमात्मनोऽसंसारित्वैव। अत एकदेशो विकारः शक्तिर्वा विज्ञानात्मा अन्यो वेति विकल्पयितुं निरवयवत्वाभ्युपगमे विशेषतो न शक्यते। अंशादिश्रुतिस्मृतिवादाश्चैकत्वार्था न तु भेदप्रतिपादकाः, विवक्षितार्थैकवाक्य-

योगात् इत्यवोचाम ॥

सर्वोपनिषदां परमात्मैकत्वज्ञापनपरत्वे अथ किमर्थं तत्प्रतिकूलोऽर्थो विज्ञानात्मभेदः परिकल्प्यत इति । कर्मकांडप्रामाण्यविरोधपरिहारायेत्येके । कर्मप्रतिपादकानि हि वाक्यानि अनेकक्रियाकारकफलभोक्तृकर्त्राश्रयाणि विज्ञानात्मभेदाभावे ह्यसंसारिण एव परमात्मन एकत्वे कथमिष्टफलासु क्रियासु प्रवर्तयेयुः? अनिष्टफलाभ्यो वा क्रियाभ्यो निवर्तयेयुः? कस्य वा बद्धस्य मोक्षायोपनिषदारभ्येत? अपि च परमात्मैकत्ववादिपक्षे कथं परमात्मैकत्वोपदेशः? कथं वा तदुपदेशग्रहणफलम्? बद्धस्य हि बंधनाशायोपदेशस्तदभावे उपनिषच्छास्त्रं निर्विषयमेव । एवं तर्हि उपनिषद्वादिपक्षस्य कर्मकांडवादिपक्षेण चोद्यपरिहारयोः समानः पंथाः । येन भेदाभावे कर्मकांडं निरालंबनमात्मानं न लभते प्रामाण्यं प्रति तथोपनिषदपि । एवं तर्हि यस्य प्रामाण्ये स्वार्थविघातो नास्ति, तस्यैव कर्मकांडस्यास्तु प्रामाण्यम् । उपनिषदां तु प्रामाण्यकल्पनायां स्वार्थविघातो भवेदिति मा भूत्प्रामाण्यम् । न हि कर्मकांडं प्रमाणं सदप्रमाणं भवितुमर्हति । न हि प्रदीपः प्रकाश्यं प्रकाशयति न प्रकाशयति चेति । प्रत्यक्षादिप्रमाणविप्रतिषेधाच्च । न केवलमुपनिषदो ब्रह्मैकत्वं प्रतिपादयन्त्यः स्वार्थविघातं कर्मकांडप्रामाण्यविघातं च कुर्वन्ति । प्रत्यक्षादिनिश्चितभेदप्रतिपत्त्यर्थप्रमाणैश्च विरुध्यन्ते । तस्मादप्रामाण्यमेव उपनिषदाम् । अन्यार्थता वास्तु । न त्वेव ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थता ॥

न उक्तोत्तरत्वात् । प्रमाणस्य हि प्रमाणत्वमप्रमाणत्वं वा प्रमोत्पादनानुत्पादननिमित्तम् । अन्यथा चेत्स्तंभादीनां प्रामाण्यप्रसंगाच्छब्दादौ प्रमेये । किंचातः? यदि तावदुपनिषदो ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिप्रमां कुर्वन्ति, कथमप्रमाणं भवेयुः । न कुर्वन्त्येवेति चेद्यथाग्निः शीतगिति, स भवानेवं वदन्वक्तव्यः, उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं भवतो वाक्यं उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधं किं न करोत्येवाग्निर्वा रूपप्रकाशम्? अथ करोति, यदि करोति भवतु तदा प्रतिषेधार्थं प्रमाणं भवद्वाक्यं, अग्निश्च रूपप्रकाशको भवेत् । प्रतिषेधवाक्यप्रामाण्ये भवत्येवोपानिषदां प्रामाण्यम् । अत्रभवन्तो ब्रुवन्तु कः परिहार इति । नन्वत्र प्रत्यक्षा मद्वाक्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिरग्नौ च रूपप्रकाशनप्रतिपत्तिः प्रमा । कस्तर्हि भवतः प्रद्वेषो ब्रह्मैकत्वप्रत्यये प्रमां प्रत्यक्षं कुर्वतीषूप-

निषत्सूपलभ्यमानासु? प्रतिषेधानुपपत्तेः। शोकमोहादिनिवृत्तिश्च प्रत्यक्षं फलं ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिपारंपर्यजनितमित्यवोचाम। तस्मादुक्तोत्तरत्वादुपनिषदं प्रत्यप्रामाण्यशंका तावन्नास्ति॥

यच्चोक्तं स्वार्थविघातकरत्वादप्रामाण्यमिति। तदपि न। तदर्थप्रतिपत्तेः बाधकाभावात्। नहि उपनिषद्भ्यो, ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरस्ति। यथाग्निरुष्णः शीतश्च इत्यस्माद्वाक्याद्विरुद्धार्थद्वयप्रतिपत्तिः। अभ्युपगम्य चैतदवोचाम। नतु वाक्यप्रामाण्यसमये एष न्यायो, यदुतैकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वम्। सति चानेकार्थत्वे स्वार्थश्च स्यात्तद्विघातकृच्च विरुद्धोऽन्योऽर्थः। न त्वेतद्वाक्यप्रमाणकानां विरुद्धमविरुद्धं चैकं वाक्यमनेकमर्थं प्रतिपादयतीत्येष समयः। अर्थैकत्वाद्ध्येकवाक्यता। न च कानिचिदुपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्वन्ति। यत्तु, लौकिकं वाक्यमग्निरुष्णः शीतश्चेति न तत्रैकवाक्यता तदेकदेशस्य प्रमाणान्तरविषयानुवादित्वात्। अग्निः शीत इत्येतदेकं वाक्यं, अग्निरुष्ण इति तु प्रमाणान्तरानुभवस्मारकं, न तु स्वयमर्थावबोधकम्। अतो नाग्निः शीत इत्यनेनैकवाक्यता प्रमाणान्तरानुभवस्मारणेनैव उपक्षीणत्वात्। यत्तु विरुद्धार्थप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति मन्यते, तच्छीतोष्णपदाभ्यां अग्निपदसामानाधिकरण्यप्रयोगनिमित्ता भ्रांतिः, न त्वेवैकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लौकिकस्य वैदिकस्य वा॥

यच्चोक्तं कर्मकांडप्रामाण्यविघातकृदुपनिषद्वाक्यमिति, तन्न। अन्यार्थत्वात्। ब्रह्मैकत्वप्रतिपादनपरा ह्युपनिषदो नेष्टार्थप्राप्तौ साधनोपदेशं तस्मिन्वा पुरुषनियोगं वारयन्ति अनेकार्थत्वानुपपत्तेरेव। नच कर्मकांडवाक्यानां स्वार्थे प्रमा नोत्पद्यते। असाधारणे चेत्स्वार्थे प्रमामुत्पादयति वाक्यं कुतोऽन्येन विरोधः स्यात्। ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात्प्रमा नोत्पद्यत एवेति चेत्। न। प्रत्यक्षत्वात्प्रमायाः। "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" "ब्राह्मणो न हंतव्यः" इत्येवमादिवाक्येभ्यः प्रत्यक्षा प्रमा जायमाना। सा नैव भविष्यति यद्युपनिषदो ब्रह्मैकत्वं बोधयिष्यन्तीत्यनुमानम्। न चानुमानं प्रत्यक्षविरोधे प्रामाण्यं लभते। तस्मादसदेवैतद्गीयते प्रमैव नोत्पद्यत इति। अपि च यथाप्राप्तस्यैव अविद्याप्रत्युपस्थापितस्य क्रियाकारकफलस्य आश्रयणेन इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायसामान्ये प्रवृत्तस्य तद्विशेषमजानतः तदाचक्षाणा श्रुतिः क्रियाकारकफलभेदस्य लोकप्रसि-

द्वस्य सत्यतामसत्यतां वा नाचष्टे न च वारयति । इष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारोपाय-विधिपरत्वात् । यथा काम्येषु प्रवृत्ता श्रुतिः कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वे सत्यपि यथाप्राप्तानेव कामानुपादाय तत्साधनान्येव विधत्ते, न तु कामानां मिथ्याज्ञान-प्रभवत्वादनर्थरूपत्वं चेति, न विदधाति । तथा नित्याग्निहोत्रादिशास्त्रमपि मिथ्याज्ञानप्रभवं क्रियाकारकभेदं यथाप्राप्तमेव आदाय इष्टविशेषप्राप्तिमनिष्टविशेष-परिहारं वा किमपि प्रयोजनं पश्यदग्निहोत्रादीनि कर्माणि विधत्ते, न अविद्या-गोचरासद्वस्तुविषयमिति न प्रवर्तते । यथा काम्येषु । न च पुरुषा न प्रवर्तेरन्न-विद्यावन्तो दृष्टत्वाद्यथा कामिनः । विद्यावतामेव कर्माधिकार इति चेत् । न । ब्रह्मैकत्वविद्यायां कर्माधिकारविरोधस्योक्तत्वात् । एतेन ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वा-दुपदेशेन तद्ग्रहणफलाभावदोषपरिहार उक्तो वेदितव्यः । पुरुषेच्छारागादि-वैचित्र्याच्च । अनेका हि पुरुषाणामिच्छा, रागादयश्च दोषा विचित्राः । ततश्च बाह्यविषयरागाद्यपहृतचेतसो न शास्त्रं निवर्तयितुं शक्तम् । नापि स्वभावतो बाह्यविषयविरक्तचेतसो विषयेषु प्रवर्तयितुं शक्तम् । किंतु शास्त्रादेतावदेव भवतीदमिष्टसाधनमिदमनिष्टसाधनमिति साध्यसाधनसंबंधविशेषाभिव्यक्तिः । प्रदीपादिवत्तमसि रूपादिज्ञानम् । न तु शास्त्रं भृत्यानिव बलान्निवर्तयति नियो-जयति वा । दृश्यन्ते हि पुरुषा रागादिगौरवाच्छास्त्रमप्यतिक्रामन्तः । तस्मात् पुरुषमतिवैचित्र्यमपेक्ष्य साध्यसाधनसंबंधविशेषाननेकधा उपदिशति । तत्र पुरुषाः स्वयमेव यथारुचि साधनविशेषेषु प्रवर्तन्ते, शास्त्रं तु सवितृप्रदीपादि-वदुदास्त एव । तथा कस्यचित्परोऽपि पुरुषार्थोऽपुरुषार्थवदवभासते यस्य यथा-ऽवभासः स तथारूपं पुरुषार्थं पश्यति तदनुरूपाणि साधनान्युपादित्सते । तथाचार्थवादोऽपि— 'त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुः' इत्यादिः । तस्मान्न ब्रह्मैकत्वं ज्ञापयिष्यन्तो वेदान्ता विधिशास्त्रस्य बाधकाः । न च विधिशास्त्रमेतावता निर्विषयं स्यात् । नाप्युक्तकारकादिभेदं विधिशास्त्रमुपनिषदां ब्रह्मैकत्वं प्रति प्रामाण्यं निवर्तयति । स्वविषयशूराणि हि प्रमाणानि श्रोत्रादिवत् ॥

तत्र पंडितंमन्याः केचित्स्वचित्तवशात्सर्वं प्रमाणमितरेतरविरुद्धं मन्यन्ते, तथा प्रत्यक्षादिविरोधमपि चोदयन्ति ब्रह्मैकत्वे । शब्दादयः किल श्रोत्रादि-विषया भिन्नाः प्रत्यक्षत उपलभ्यन्ते, ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतां प्रत्यक्षविरोधः स्यात् । तथा श्रोत्रादिभिः शब्दाद्युपलब्धारः कर्तारश्च धर्माधर्मयोः प्रतिशरीरं भिन्नाः

अनुमीयन्ते संसारिणः । तत्र ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतामनुमानविरोधश्च । तथा च आगमविरोधं वदन्ति । "ग्रामकामो यजेत" "पशुकामो यजेत" "स्वर्गकामो यजेत" इत्येवमादिवाक्येभ्यो ग्रामपशुस्वर्गादिकामाः तत्साधनाद्यनुष्ठातारश्च भिन्ना अवगम्यन्ते ।

अत्रोच्यते— ते तु कुतर्कदूषितान्तःकरणा ब्राह्मणादिवर्णापसदा अनुकंपनीया आगमार्थविच्छिन्नसंप्रदायबुद्धय इति । कथं ? श्रोत्रादिद्वारैः शब्दादिभिः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानैर्ब्रह्मण एकत्वं विरुध्यत इति वदन्तो वक्तव्याः । किं शब्दादीनां भेदेन आकाशैकत्वं विरुध्यत इति । अथ न विरुध्यते, न तर्हि प्रत्यक्षविरोधः । यच्चोक्तं प्रतिशरीरं शब्दाद्युपलब्धारो धर्माधर्मयोश्च कर्तारो भिन्ना अनुमीयन्ते, तथाच ब्रह्मैकत्वेऽनुमानविरोध इति । भिन्नाः कैरनुमीयन्त इति प्रष्टव्याः । अथ यदि ब्रूयुः सर्वैरस्माभिरनुमानकुशलैरिति । के यूयं अनुमानकुशला इत्येवं पृष्टानां किमुत्तरम् । शरीरेन्द्रियमनआत्मसु च प्रत्येकमनुमानकौशलप्रत्याख्याने शरीरेन्द्रियमनःसाधना आत्मानो वयमनुमानकुशला, अनेककारकसाध्यत्वात्क्रियाणामिति चेत् । एवं तर्ह्यनुमानकौशले भवतामनेकत्वप्रसंगः । अनेककारकसाध्या हि क्रियेति भवद्भिरेवाभ्युपगतम् । तत्रानुमानं च क्रिया । सा शरीरेन्द्रियमनआत्मसाधनैः कारकैरात्मकर्तृका निर्वर्त्यत इत्येतत्प्रतिज्ञातम् । तत्र वयमनुमानकुशला इत्येवं वदद्भिः शरीरेन्द्रियमनःसाधना आत्मानः प्रत्येकं वयमनेके इत्यभ्युपगतं स्यात् । अहो अनुमानकौशलं दर्शितं अपुच्छशृंगैस्तार्किकबलीवर्दैः । यो ह्यात्मानमेव न जानाति स कथं मूढस्तद्गतं भेदमभेदं वा जानीयात् ? तत्र किमनुमिनोति ? केन वा लिंगेन ? न ह्यात्मनः स्वतो भेदप्रतिपादकं किंचिल्लिंगमस्ति, येन लिंगेनात्मभेदं साधयेत् । यानि लिंगान्यात्मभेदसाधनाय नामरूपवन्त्युपन्यस्यन्ति, तानि नामरूपगतानि उपाधय एव आत्मनो घटकरकापवरकभूछिद्राणीव आकाशस्य । यदाकाशस्य भेदलिंगं पश्यति तदा आत्मनोपि भेदलिंगं लभेत सः । न ह्यात्मनः परतो विशेषमभ्युपगच्छद्भिस्तार्किकशतैरपि भेदलिंगमात्मनो दर्शयितुं शक्यते । स्वतस्तु दूरादपनीतमेवाविषयत्वादात्मनः । यद्यत्परः आत्मधर्मत्वेनाभ्युपगच्छति, तस्य तस्य नामरूपात्मकत्वाभ्युपगमान्नामरूपाभ्यां चात्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमात् 'आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म' इति श्रुतेः 'नामरूपे

व्याकरवाणि' इति च । उत्पत्तिप्रलयात्मके हि नामरूपे तद्विलक्षणं च ब्रह्म । अतोऽनुमानस्यैवाविषयत्वात्कुतोऽनुमानविरोधः । एतेन आगमविरोधः प्रत्युक्तः ॥

यदुक्तं ब्रह्मैकत्वे यस्मै उपदेशो यस्य चोपदेशग्रहणफलं तदभावादेकत्वोपदेशानर्थक्यमिति । तदपि न । अनेककारकसाध्यत्वात्क्रियाणां कश्चोद्यो भवति । एकस्मिन्ब्रह्मणि निरुपाधिके नोपदेशो, नोपदेष्टा, न चोपदेशग्रहणफलम् । तस्मादुपनिषदां चानर्थक्यमित्येतदभ्युपगतमेव । अथानेककारकविषयानर्थक्यं चोद्यते । न, स्वतोऽभ्युपगमविरोधादात्मवादिनाम् । तस्मात्तार्किकचाटभटराजाप्रवेश्यं अभयं दुर्गमिदमल्पबुद्ध्यगम्यं शास्त्रगुरुप्रसादरहितैश्च । 'कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति' 'देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा' 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' वरप्रसादलभ्यत्वश्रुतिस्मृतिवादेभ्यश्च । 'तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वंतिके' इत्यादिविरुद्धधर्मसमवायित्वप्रकाशकमंत्रवर्णेभ्यश्च । गीतासु च "मत्स्थानि सर्व भूतानि" इत्यादि । तस्मात्परब्रह्मव्यतिरेकेण संसारी नाम नान्यद्वस्त्वंतरमस्ति । तस्मात्सुष्ठूच्यते 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' 'तदात्मानमेवावेत्' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ' इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः । तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यं नामोपनिषत्परा ॥२०॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति प्रस्तुतम् । तत्र यतो जगज्जातं यन्मयं यस्मिंश्च लीयते तदेकं ब्रह्मेति ज्ञापितम् । किमात्मकं पुनस्तज्जगज्जायते लीयते च? पंचभूतात्मकम् । भूतानि च नामरूपात्मकानि । नामरूपे सत्यमिति ह्युक्तम् । तस्य सत्यस्य पंचभूतात्मकस्य सत्यं ब्रह्म । कथं पुनर्भूतानि सत्यमिति मूर्तामूर्तब्राह्मणम् । मूर्तामूर्तभूतात्मकत्वात्कार्यकरणात्मकानि भूतानि प्राणा अपि सत्यम् । तेषां कार्यकरणात्मकानां भूतानां सतत्त्वनिर्दिधारयिषया ब्राह्मणद्वयमारभ्यते सैवोपनिषद्व्याख्या । कार्यकरणसत्यत्वावधारणद्वारेण हि सत्यस्य सत्यं ब्रह्मावधार्यते । अत्रोक्तम् 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति । तत्र के प्राणाः कियत्यो वा प्राणविषया उपनिषदः का इति च ब्रह्मोपनिषत्प्रसंगेन करणानां प्राणानां स्वरूपमवधारयति, पथिगतकूपारामाद्यवधारणवत् ॥

यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद सप्त ह द्विषतो

भ्रातृव्यानवरुणद्धि । अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणान्नं दाम ॥१॥

यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद तस्येदं फलम् । किं तत् । सप्त सप्तसंख्याकान्ह द्विषतो द्वेषकर्तृन्भ्रातृव्यान् । भ्रातृव्याहि द्विविधा भवन्ति द्विषन्तोऽद्विषन्तश्च तत्र द्विषन्तो ये भ्रातृव्यास्तान् । द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि । सप्त ये शीर्षण्याः प्राणा विषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः सहजत्वात् भ्रातृव्याः । ते ह्यस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्ति, तेन ते द्वेष्टारो भ्रातृव्याः । प्रत्यगात्मेक्षणप्रतिषेधकरत्वात् । काठके चोक्तं— 'परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्' इत्यादि । तत्र यः शिश्वादीन्वेद तेषां याथात्म्यमवधारयति, स एतान्भ्रातृव्यानवरुणद्ध्यपावृणोति विनाशयति । तस्मै फलश्रवणेनाभिमुखीभूतायाह— अयं वाव शिशुः । कोऽसौ ? योऽयं मध्यमः प्राणः शरीरमध्ये यः प्राणो लिंगात्मा, यः पंचधा शरीरमाविष्टो बृहन्पांडरवासः सोम राजन्नित्युक्तः । यस्मिन्वाङ्मनःप्रभृतीनि करणानि विषक्तानि पड्वीशशंकुनिदर्शनात् । स एष शिशुरिव विषयेष्वितरकरणवदपटुत्वात् । शिशुं साधानमित्युक्तम् । किं पुनस्तस्य शिशोर्वत्सस्थानीयस्य करणात्मन आधानम् ? तस्येदमेव शरीरमाधानं कार्यात्मकम् । आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानम् । तस्य हि शिशोः प्राणस्येदं शरीरमधिष्ठानम् । अस्मिन्हि करणान्यधिष्ठितानि लब्धात्मकान्युपलब्धिद्वाराणि भवन्ति, न तु प्राणमात्रे विषक्तानि । तथा हि दर्शितमजातशत्रुणा— उपसंहृतेषु करणेषु विज्ञानमयो नोपलभ्यते, शरीरदेशव्यूढेषु तु करणेषु विज्ञानमय उपलभमान उपलभ्यते । तच्च दर्शितं पाणिपेषप्रतिबोधनेन । इदं प्रत्याधानं शिरः । प्रदेशविशेषेषु प्रति प्रत्याधीयत इति प्रत्याधानम् । प्राणः स्थूणा अन्नपानजनिता शक्तिः प्राणो बलमिति पर्यायः । बलावष्टंभो हि प्राणोऽस्मिञ्छरीरे । 'स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव' इति दर्शनात् । यथा वत्सः स्थूणावष्टंभ एवम् । शरीरपक्षपाती वायुः प्राणः स्थूणेति केचित् । अन्नं दाम । अन्नं हि भुक्तं त्रेधा परिणमते । यः स्थूलः परिणामः स एतद्द्वयं भूत्वेमामप्येति मूत्रं च पुरीषं च । यो मध्यमो रसः स रसो लोहितादिक्रमेण स्वकार्यं शरीरं साप्तधातुकमुपचिनोति । स्वयोन्यन्नागमे हि शरीरमुपचीयतेऽन्नमयत्वात् । विपर्ययेऽपक्षीयते पतति ।

यस्त्वणिष्ठो रसोऽमृतमूर्क्प्रभाव इति च कथ्यते, स नाभेरूर्ध्वं हृदयदेशमागत्य हृदयाद्विप्रसृतेषु द्वासप्ततिनाडीसहस्रेष्वनुप्रविश्य यत्तत्करणसंघातरूपं लिंगं शिशुसंज्ञकं, तस्य शरीरे स्थितिकारणं भवति बलमुपजनयत्स्थूणाख्यम् । तेनान्नमुभयतः पाशवत्सदामवत्प्राण शरीरयोर्निबंधनं भवति ॥१॥

इदानीं तस्यैव शिशोः प्रत्याधान ऊढस्य चक्षुषि काश्चनोपनिषद उच्यन्ते—

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षन्लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनं रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयादित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं तेनेंद्रोऽधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥२॥

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते । तं करणात्मकं प्राणं शरीरेऽन्नबंधनं चक्षुष्यूढमेता वक्ष्यमाणाः सप्त सप्तसंख्याका अक्षितयोऽक्षितिहेतुत्वादुपतिष्ठन्ते । यद्यपि मंत्रकरणे तिष्ठतिरुपपूर्वः आत्मनेपदी भवति, इहापि सप्त देवताभिधानानि मंत्रस्थानीयानि करणानि, तिष्ठतेरतोऽत्राप्यात्मनेपदं न विरुद्धम् । कास्ता अक्षितय इत्युच्यन्ते । तत्तत्र या इमाः प्रसिद्धा अक्षन्नक्षणि लोहिन्यो लोहिता राजयो रेखाः ताभिर्द्वारभूताभिरेनं मध्यमं प्राणं रुद्रोऽन्वायत्तोऽनुगतः । अथ या अक्षन्नक्षण्यापो धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानाः ताभिरद्भिर्द्वारभूताभिः पर्जन्यो देवतात्माऽन्वायत्तोऽनुगत उपतिष्ठते इत्यर्थः । स चान्नभूतोऽक्षितिः प्राणस्य । 'पर्जन्ये वर्षत्यानंदिनः प्राणा भवन्ति' इति श्रुत्यंतरात् । या कनीनका दृक्शक्तिस्तया कनीनकया द्वारेणादित्यो मध्यमं प्राणमुपतिष्ठते । यत्कृष्णं चक्षुषि तेनैनमग्निरुपतिष्ठते । यच्छुक्लं चक्षुषि तेनेंद्रः । अधरया वर्तन्या पक्ष्मणैनं पृथिव्यन्वायत्ताऽधरत्वसामान्यात् । द्यौरुत्तरयोर्ध्वत्वसामान्यात् । एताः सप्तान्नभूताः प्राणस्य संततमुपतिष्ठन्ते इत्येवं यो वेद तस्यैतत्फलं— नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥

तदेष श्लोको भवति । अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् । तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी

ब्रह्मणा संविदानेति वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥३॥

तत्त्रैतास्मिन्नर्थे एष श्लोको मंत्रो भवति— अर्वाग्बिलश्चमस इत्यादिः। तत्र मंत्रार्थमाचष्टे श्रुतिः— अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति। कः पुनरसावर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः? इदं तच्छिरश्चमसाकारं हि तत्। कथम्? एष ह्यर्वाग्बिलो मुखस्य बिलरूपत्वाच्छिरसो बुध्नाकारत्वादूर्ध्वबुध्नः। तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति, यथा सोमश्चमसे एवं तस्मिञ्छिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं स्थितं भवति। किं पुनस्तत् यशः, प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणाः श्रोत्रादयो वायवश्च मरुतः सप्तधा तेषु प्रसृता यश इत्येतदाह मंत्रः। शब्दादिज्ञानहेतुत्वात्। तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणाः परिस्पंदात्मकाः, त एव च ऋषयः, प्राणानेतदाह मंत्रः। वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति। ब्रह्मणा संवादं कुर्वत्यष्टमी भवति। तद्धेतुमाह— वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्त इति॥

इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥४॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

के पुनस्तस्य चमसस्य तीर आसत ऋषय इति। इमावेव गोतमभरद्वाजौ कर्णावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजो दक्षिणश्चोत्तरश्च, विपर्ययेण वा। तथा चक्षुषी उपदिशन्नुवाचेमावेव विश्वामित्रजमदग्नी दक्षिणं विश्वामित्र उत्तरं जमदग्निर्विपर्ययेण वा। इमावेव वसिष्ठकश्यपौ नासिके उपदिशन्नुवाच। दक्षिणः पुटो भवति वसिष्ठः, उत्तरः कश्यपः पूर्ववत्। वागेवात्रिः अदनक्रियायोगात्सप्तमः। वाचा ह्यन्नमद्यते तस्मादत्तिर्ह वै प्रसिद्धं नामैतत् अत्तृत्वादत्तिरिति। अत्तिरेव सन्नत्रिरित्युच्यते परोक्षेण। सर्वस्यैतस्यान्नजातस्य प्राणस्यात्रिनिर्वचनविज्ञानादत्ता भवति। अत्तैव भवति नामुष्मिन्नन्नेन पुनः प्रतिपद्यत इत्येतदुक्तं भवति सर्वमस्यान्नं भवतीति। य एवमेतद्यथोक्तं प्राणयाथात्म्यं वेद स एवं मध्यमः प्राणो भूत्वा आधानप्रत्याधानगतो भोक्तैव भवति न भोज्यं, भोज्यात् व्यावर्तत इत्यर्थः॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम्॥ २.२.—

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ॥१॥

तत्र प्राणा वै सत्यमित्युक्तम् । याः प्राणानामुपनिषदस्ताः ब्रह्मोपनिषत्प्रसंगेन व्याख्याता एते ते प्राणा इति च । ते किमात्मकाः कथं वा तेषां सत्यत्वमिति च वक्तव्यमिति पंचभूतानां सत्यानां कार्यकरणात्मकानां स्वरूपावधारणार्थमिदं ब्राह्मणमारभ्यते । यदुपाधिविशेषापनयद्वारेण 'नेति नेति' इति ब्रह्मणः सतत्त्वं निर्दिधारयिषितम् । तत्र द्विरूपं ब्रह्म पंचभूतजनितकार्यकरणसंबद्धं मूर्तामूर्ताख्यं मर्त्यामृतस्वभावं तज्जनितवासनारूपं च सर्वज्ञं सर्वशक्ति सोपाख्यं भवति । क्रियाकारकफलात्मकं च सर्वव्यवहारास्पदम् । तदेव ब्रह्म विगतसर्वोपाधिविशेषं सम्यग्दर्शनविषयं अजमजरममृतमभयं वाङ्मनसयोरप्यविषयमद्वैतत्वात् 'नेति नेति' इति निर्दिश्यते । तत्र यदपोहद्वारेण 'नेति नेति' इति निर्दिश्यते ब्रह्म ते एते द्वे वाव । वावशब्दोऽवधारणार्थः । द्वे एवेत्यर्थः । ब्रह्मणः परमात्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामरूपं परं ब्रह्म अविद्याध्यारोप्यमाणाभ्याम् । के ते द्वे ? मूर्तं चैव मूर्तमेव च । तथाऽमूर्तं चामूर्तमेव चेत्यर्थः । अंतर्णीतस्वात्मविशेषणे मूर्तामूर्ते द्वे एवेत्यवधार्येते । कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्तामूर्तयोरित्युच्यन्ते— मर्त्यं च मर्त्यं मरणधर्म्यमृतं च तद्विपरीतं, स्थितं च परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं यत्स्थास्नु, यच्च यातीति यत् व्याप्यपरिच्छिन्नं स्थितविपरीतं, सच्च सदित्यन्येभ्यो विशेष्यमाणासाधारणधर्मविशेषवत्, त्यच्च तद्विपरीतं त्यदित्येव सर्वदा परोक्षाभिधानार्हम् ॥

तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥२॥

तत्र चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्तं तथा अमूर्तं च । तत्र कानि मूर्तविशेषणानि कानि चेतराणीति विभज्यते । तदेतन्मूर्तं मूर्छितावयवं इतरेतरानुप्रविष्टावयवं घनं संहतमित्यर्थः । किं तद्यदन्यत् ? कस्मादन्यत् ? वायोश्चान्तरिक्षाच्च भूतद्वयात्परिशेषात्पृथिव्यादिभूतत्रयम् । एतन्मर्त्यं यदेतन्मूर्ताख्यं भूतत्रयमिदं मर्त्यं मरणधर्मि । कस्मात् ? यस्मात्स्थितमेतत् । परिच्छिन्नं ह्यर्थान्तरेण संप्रयुज्यमानं विरुध्यते । यथा घटः स्तंभकुड्यादिना । तथा मूर्तं स्थितं परिच्छिन्न-

मर्थान्तरसंबंधि ततोऽर्थान्तरविरोधान्मर्त्यम् । एतत्सद्विशेष्यमाणासाधारणधर्मवत् । तस्माद्धि परिच्छिन्नं परिच्छिन्नत्वान्मर्त्यमतो मूर्तम् । मूर्तत्वाद्वा मर्त्यं मर्त्यत्वात्स्थितं स्थितत्वात्सत् । अतोऽन्योन्याव्यभिचाराच्चतुर्णां धर्माणां यथेष्टं विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च दर्शयितव्यः । सर्वथापि तु भूतत्रयं चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्तं रूपं ब्रह्मणः । तत्र चतुर्णामेकस्मिन्गृहीते विशेषणे इतरद्गृहीतमेव विशेषणमित्याह— तस्यैतस्य मूर्तस्य एतस्य मर्त्यस्य एतस्य स्थितस्य एतस्य सतः चतुष्टयविशेषणस्य भूतत्रयस्येत्यर्थः । एषः रसः सार इत्यर्थः । त्रयाणां हि भूतानां सारिष्ठः सविता । एतत्साराणि त्रीणि भूतानि यत एतत्कृतविभज्यमानरूपविशेषणानि भवन्ति । आधिदैविकस्य कार्यस्यैतद्रूपं यत्सविता यदेतन्मंडलं तपति । सतो भूतत्रयस्य हि यस्मादेष रस इत्येतत् गृह्यते । मूर्तो ह्येष सविता तपति । सारिष्ठश्च । यत्तु आधिदैविकं करणं मंडलस्याभ्यंतरं तद्वक्ष्यामः ॥

अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम् ॥३॥

अथामूर्तं— अथाधुनाऽमूर्तमुच्यते । वायुश्चान्तरिक्षं च यत्परिशेषितं भूतद्वयं एतदमृतममूर्तत्वादस्थितं अतोऽविरुध्यमानं केनचित् अमृतममरणधर्मि, एतद्यत्स्थितविपरीतं व्यापि अपरिच्छिन्नं, यस्मादेतदन्येभ्योऽप्रविभज्यमानविशेषमतस्त्यत्, त्यदिति परोक्षाभिधानार्हमेव पूर्ववत् । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यतः एतस्य त्यस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्तस्यैष रसः । कोऽसौ ? य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भः, प्राण इत्यभिधीयते यः । स एषोऽमूर्तस्य भूतद्वयस्य रसः पूर्ववत्सारिष्ठः । एतत्पुरुषसारं चामूर्तं भूतद्वयं हैरण्यगर्भलिंगारंभाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिः अव्याकृतात् । तस्मात्तादर्थ्यात्तत्सारं भूतद्वयम् । त्यस्य ह्येष रसो यस्माद्यो मंडलस्थः पुरुषो मंडलवन्न गृह्यते सारश्च भूतद्वयस्य । तस्मादस्ति मंडलस्थस्य पुरुषस्य भूतद्वयस्य च साधर्म्यम् । तस्माद्युक्तं प्रसिद्धवद्धेतूपादानं, त्यस्य ह्येष रस इति ॥

रसः कारणं हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा चेतन इति केचित् । तत्र च किल हिरण्यगर्भविज्ञानात्मनः कर्म वाय्वंतरिक्षयोः प्रयोजकं [illegible]

सदन्येषां भूतानां प्रयोक्तृ भवति । तेन स्वकर्मणा वाय्वंतरिक्षयोः प्रयोक्तेति तयो रसः कारणमुच्यत इति । तन्न । मूर्तरसेनातुल्यत्वात् । मूर्तस्य तु भूतत्रयस्य रसो मूर्तमेव मंडलं दृष्टं भूतत्रयसमानजातीयं, न चेतनः । तथाऽमूर्तयोरपि भूतयोस्तत्समानजातीयेनैवामूर्तरसेन युक्तं भवितुम् । वाक्यप्रवृत्तेस्तुल्यत्वात् । यथा हि मूर्तामूर्ते चतुष्टयधर्मवती विभज्येते, तथा रसरसवतोरपि मूर्तामूर्तयोः तुल्येनैव न्यायेन युक्तो विभागः । न त्वर्धवैशसम् । मूर्तरसेऽपि मंडलोपाधिश्चेतनो विवक्ष्यत इति चेत् । अल्पल्पमिदमुच्यते । सर्वत्रैव तु मूर्तामूर्तयोर्ब्रह्मरूपेण विवक्षितत्वात् । पुरुषशब्दोऽचेतनोऽनुपपन्न इति चेत् । न । पक्षपुच्छादिविशिष्टस्यैव लिंगस्य पुरुषशब्ददर्शनात् । "न वा इत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजाः प्रजनयितुमिमान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त एतान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्" इत्यादौ अन्नरसमयादिषु च श्रुत्यंतरे पुरुषशब्दप्रयोगात् । इत्यधिदैवतमित्युक्तोपसंहारोऽध्यात्मविभागोक्त्यर्थः ॥

अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमंतरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥४॥

अथाधुनाऽध्यात्मं मूर्तामूर्तयोर्विभाग उच्यते । किं तन्मूर्तं? इदमेव । किंचेदं? यदन्यत्प्राणाच्च वायोर्यश्चायमंतरभ्यंतरे आत्मन्नात्मन्याकाशः खं शरीरस्थश्च यः प्राण एतत् द्वयं वर्जयित्वा यदन्यच्छरीरारंभकं भूतत्रयम् । एतन्मर्त्यमित्यादि समानमन्यत्पूर्वेण । एतस्य सतो ह्येष रसो यच्चक्षुरिति । आध्यात्मिकस्य शरीरारंभकस्य कार्यस्यैष रसः सारः तेन हि सारेण सारवदिदं शरीरं समस्तं यथाधिदैवतमादित्यमंडलेन । प्राथम्याच्च । चक्षुषी एव प्रथमे संभवतः संभवत इति । 'तेजो रसो निरवर्तताग्निः' इति लिंगात् । तैजसं हि चक्षुः । एतत्सारं आध्यात्मिकं भूतत्रयम् । सतो ह्येष रस इति मूर्तत्वसारत्वे हेत्वर्थः ॥

अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमंतरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥५॥

अथाधुनाऽमूर्तमुच्यते । यत्परिशेषितं भूतद्वयं प्राणश्च यश्चायमंतरात्मन्नाकाश एतदमूर्तम् । अमृतमित्यादि । एतस्य त्यस्यैष रसः सारो योऽयं दक्षिणे-

ऽक्षन्पुरुषः । दक्षिणेऽक्षन्निति विशेषग्रहणं शास्त्रप्रत्यक्षत्वात् । लिंगस्य हि दक्षिणेऽक्षिण विशेषतोऽधिष्ठातृत्वं शास्त्रस्य प्रत्यक्षं सर्वश्रुतिषु तथा प्रयोगदर्शनात् । त्यस्य ह्येष रस इति पूर्ववद्विशेषतोऽग्रहणादमूर्तत्वसारत्व एव हेत्वर्थः ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासो यथा पांड्वाविकं यथेंद्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुंडरीकं यथा सकृद्विद्युत्तं सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥६॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

ब्रह्मण उपाधिभूतयोर्मूर्तामूर्तयोः कार्यकरणविभागेन अध्यात्माधिदैवतयोर्विभागो व्याख्यातः सत्यशब्दवाच्ययोः । अथेदानीं तस्य हैतस्य पुरुषस्य करणात्मनो लिंगस्य रूपं वक्ष्यामो वासनामयं मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमयसंयोगजनितं विचित्रं पटाभित्तिचित्रवत् मायेंद्रजालमृगतृष्णिकोपमं सर्वव्यामोहास्पदम् । एतावन्मात्रमेव आत्मेति विज्ञानवादिनो वैनाशिका यत्र भ्रान्ताः । एतदेव वासनारूपं पटरूपवदात्मनो द्रव्यस्य गुण इति नैयायिका वैशेषिकाश्च संप्रतिपन्नाः । इदमात्मार्थं त्रिगुणं स्वतंत्रं प्रधानाश्रयं पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तत इति सांख्याः ॥

औपनिषदंमन्या अपि केचित्प्रक्रियां रचयन्ति—मूर्तामूर्तराशिरेकः, परमात्मराशिरुत्तमः, ताभ्यामन्योऽयं मध्यमः किल तृतीयः, कर्त्रा भोक्त्रा विज्ञानमयेन अजातशत्रुप्रतिबोधितेन सह विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासमुदायः । प्रयोक्ता कर्मराशिः प्रयोज्यः पूर्वोक्तो मूर्तामूर्तभूतराशिः साधनं चेति । तत्र च तार्किकैः सह संधिं कुर्वन्ति । लिंगाश्रयश्चैष कर्मराशिरित्युक्त्वा पुनस्ततस्त्रस्यन्तः सांख्यत्वभयात्सर्वः कर्मराशिः पुष्पाश्रय इव गंधः पुष्पवियोगेऽपि पुटतैलाश्रयो भवति, तद्वल्लिंगवियोगेऽपि परमात्मैकदेशमाश्रयति । स परमात्मैकदेशः किलान्यतः आगतेन गुणेन कर्मणा सगुणो भवति निर्गुणोऽपि सन्, स कर्ता भोक्ता बध्यते मुच्यते च विज्ञानात्मा, इति वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्ति । स च कर्मराशिः भूतराशेरागंतुकः स्वतो निर्गुण एव परमात्मैकदेशत्वात् । स्वत उत्थिता अविद्या अनागंतुकाप्यूषरवदनात्मधर्मः, इत्यनया कल्पनया सांख्यचित्तमनुवर्तन्ते ॥

सर्वमेतत्तार्किकैः सह सामंजस्यकल्पनया रमणीयं पश्यन्ति, नोपनिषत्सिद्धान्तं सर्वन्यायविरोधं च पश्यन्ति । कथम्? उक्ता एव तावत्सावयवत्वे परमात्मनः संसारित्वसव्रणत्वकर्मफलदेशसंसरणानुपपत्त्यादयो दोषाः । नित्यभेदे च विज्ञानात्मनः परेणैकत्वानुपपत्तिः । लिंगमेवेति चेत्परमात्मन उपचरितदेशत्वेन कल्पितं घटकरकभूछिद्राकाशादिवत् । तथा लिंगवियोगेऽपि परमात्मदेशाश्रयणं वासनायाः । अविद्यायाश्च स्वत उत्थानं ऊषरवत् इत्यादिकल्पनाऽनुपपन्नैव । न च वास्यदेशव्यतिरेकेण वासनाया वस्त्वंतरसंचरणं मनसापि कल्पयितुं शक्यम् । न च श्रुतयो अवगच्छन्ति 'कामः संकल्पो विचिकित्सा' 'हृदये ह्येव रूपाणि' 'ध्यायतीव लेलायतीव' 'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य' इत्याद्याः । न चासां श्रुतीनां श्रुतादर्थान्तरकल्पना न्याय्या । आत्मनः परब्रह्मत्वोपपादनार्थपरत्वादासां एतावन्मात्रार्थोपक्षयत्वाच्च सर्वोपनिषदाम् । तस्मात् श्रुत्यर्थकल्पनाकुशलाः सर्व एवोपनिषदर्थमन्यथा कुर्वन्ति । तथापि वेदार्थश्चेत्स्यात्कामं भवतु न मे द्वेषः । न च 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इति राशित्रयपक्षे समंजसम् । यदा तु मूर्तामूर्ते तज्जनितवासनाश्च मूर्तामूर्ते द्वे रूपे, ब्रह्म च रूपि तृतीयं, न चान्यच्चतुर्थमंतराले, तदा एतदनुकूलमवधारणं द्वे एव ब्रह्मणो रूपे इति । अन्यथा ब्रह्मैकदेशस्य विज्ञानात्मनो रूपे इति कल्प्यं, परमात्मनो वा विज्ञानात्मद्वारेणेति । तदा च रूपे एवेति द्विवचनमसमंजसम् । रूपाणीति वासनाभिः सह बहुवचनं युक्ततरं स्यात्, द्वे च मूर्तामूर्ते वासनाश्च तृतीयमिति । अथ मूर्तामूर्ते एव परमात्मनो रूपे वासनास्तु विज्ञानात्मन इति चेत् । तदा विज्ञानात्मद्वारेण विक्रियमाणस्य परमात्मनः इतीयं वाचो युक्तिरनर्थिका स्यात् । वासनाया अपि विज्ञानात्मद्वारत्वस्य अविशिष्टत्वात् । न च वस्तु वस्त्वंतरद्वारेण विक्रियत इति मुख्यया वृत्त्या शक्यं कल्पयितुम् । न च विज्ञानात्मा परमात्मनो वस्त्वंतरम् । तथा कल्पनायां सिद्धांतहानात् । तस्मात् वेदार्थमूढानां स्वचित्तप्रभवा एवमादिकल्पना अक्षरबाह्याः । न ह्यक्षरबाह्यो वेदार्थो वेदार्थोपकारी वा, निरपेक्षत्वाद्वेदस्य प्रामाण्यं प्रति । तस्मात् राशित्रयकल्पना असमंजसा ॥

'योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' इति लिंगात्मा प्रस्तुतोऽध्यात्मे, अधिदैवे च 'य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषः' इति, 'तस्य' इति प्रकृतोपादानात्स एवोपादीयते

योऽसौ त्वस्यामूर्तस्य रसो न तु विज्ञानमयः । ननु विज्ञानमयस्यैवैतानि रूपाणि कस्मान्न भवन्ति विज्ञानमयस्यापि प्रकृतत्वात्, तस्येति च प्रकृतोपादानात् । नैवं, विज्ञानमयस्यारूपित्वेन विजिज्ञापयिषितत्वात् । यदि हि तस्यैव विज्ञानमयस्यैतानि माहारजनादीनि रूपाणि स्युस्तस्यैव 'नेति नेति' इत्यनाख्येयरूपतयाऽऽदेशो न स्यात् । ननु अन्यस्यैवासावादेशो न तु विज्ञानमयस्येति । न । षष्ठान्ते उपसंहारात् 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति विज्ञानमयं प्रस्तुत्य 'स एष नेति नेति' इति, 'विज्ञापयिष्यामि' इति च प्रतिज्ञाया अर्थवत्त्वात् । यदि च विज्ञानमयस्यैव असंव्यवहार्यमात्मस्वरूपं ज्ञापयितुमिष्टं स्यात्प्रध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं तत इयं प्रतिज्ञाऽर्थवती स्यात् । येनासौ ज्ञापितो जानात्यात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति, शास्त्रनिष्ठां प्राप्नोति न बिभेति कुतश्चन । अथ पुनरन्यो विज्ञानमयोऽन्यो 'नेति नेति' इति व्यपदिश्यते तदाऽन्यददो ब्रह्मान्योऽहमस्मीति विपर्ययो गृहीतः स्यात् । न 'आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि' इति । तस्मात् 'तस्य हैतस्य' इति लिंगपुरुषस्यैवैतानि रूपाणि ॥

सत्यस्य च सत्ये परमात्मस्वरूपे वक्तव्ये निरवशेषं सत्यं वक्तव्यम् । सत्यस्य च विशेषरूपाणि वासनाः, तासामिमानि रूपाण्युच्यन्ते । एतस्य पुरुषस्य प्रकृतस्य लिंगात्मन एतानि रूपाणि । कानि तानीत्युच्यन्ते— यथा लोके माहारजनं हरिद्रा तया रक्तं माहारजनं यथा वासो लोके । एवं स्त्र्यादिविषयसंयोगे तादृशं वासनारूपं रंजनाकारमुत्पद्यते चित्तस्य । येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत् । यथा च लोके पांडाविकम् । अवेरिदमाविकमूर्णादि । यथा च तत्पांडुरं भवति तथाऽन्यद्वासनारूपम् । यथा च लोके इंद्रगोपोऽत्यंतरक्तो भवत्येवमस्य वासनारूपम् । क्वचिद्विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यं क्वचित्पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षया । यथा च लोकेऽग्न्यर्चिर्भास्वरं भवति तथा क्वचित्कस्यचिद्वासनारूपं भवति । यथा पुंडरीकं शुक्लं, तद्वदपि च वासनारूपं कस्यचिद्भवति । यथा सकृद्विद्युत्तं, यथा लोके सकृद्विद्योतनं सर्वतः प्रकाशकं भवति तथा ज्ञानप्रकाशविवृद्ध्यपेक्षया कस्यचिद्वासनारूपमुपजायते । नैषां वासनारूपाणामादिरंतो मध्यं संख्या वा देशः कालो निमित्तं वावधार्यते । असंख्येयत्वाद्वासनाया वासनाहेतूनां चानंत्यात् । तथा च वक्ष्यति षष्ठे 'इदंमयोऽदोमयः' इत्यादि । तस्मात् [illegible]

रजनं वासः' इत्यादयः । किं तर्हि प्रकारप्रदर्शनार्थाः । एवंप्रकाराणि हि वासनारूपाणीति । यत्तु वासनारूपमभिहितमंते सकृद्विद्योतनमिवेति, तत्किल हिरण्यगर्भस्य अव्याकृतात्प्रादुर्भवतः तडिद्वत्सकृदेव व्यक्तिर्भवतीति । तत्तदीयं वासनारूपं हिरण्यगर्भस्य यो वेद तस्य सकृद्विद्युत्तेव । ह वै इत्यवधारणार्थौ । एवमेवास्य श्रीः ख्यातिर्भवतीत्यर्थः । यथा हिरण्यगर्भस्य । एवमेतद्यथोक्तं वासनारूपमंत्यं यो वेद ॥

एवं निरवशेषं सत्यस्य स्वरूपमभिधाय यत्तत्सत्यस्य सत्यमवोचाम तस्यैव स्वरूपावधारणार्थं ब्रह्मण इदमारभ्यते— अथानंतरं सत्यस्वरूपनिर्देशानंतरं, यत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मादतस्तस्मात्सत्यस्य सत्यं स्वरूपं निर्देक्ष्यामः । आदेशो निर्देशो ब्रह्मणः । कः पुनरसौ निर्देश इत्युच्यते— नेति नेतीत्येवं निर्देशः ॥

ननु कथमाभ्यां 'नेति नेति' इति शब्दाभ्यां सत्यस्य सत्यं निर्दिदिक्षितमिति । उच्यते—सर्वोपाधिविशेषापोहेन । यस्मिन्न कश्चिद्विशेषोऽस्ति नाम वा रूपं वा कर्म वा भेदो वा जातिर्वा गुणो वा । तद्द्वारेण हि शब्दप्रवृत्तिर्भवति । न चैषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्ति । अतो न निर्देष्टुं शक्यत इदं तदिति । गौरसौ स्पंदते शुक्लो विषाणीति यथा लोके निर्दिश्यते तथा । अध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण ब्रह्म निर्दिश्यते 'विज्ञानमानंदं ब्रह्म' 'विज्ञानघन एव ब्रह्मात्मा' इत्येवमादिशब्दैः । यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिदिक्षितं भवति निरस्तसर्वोपाधिविशेषं, तदा न शक्यते केनचिदपि प्रकारेण निर्देष्टुम् । तदा अयमेवाभ्युपायो यदुत प्राप्तनिर्देशप्रतिषेधद्वारेण 'नेति नेति' इति निर्देशः ॥

इदं च नकारद्वयं वीप्साव्याप्त्यर्थम् । यद्यत्प्राप्तं तत्तन्निषिध्यते । तथाच सति अनिर्दिष्टाशंका ब्रह्मणः परिहृता भवति । अन्यथा हि नकारद्वयेन प्रकृतद्वयप्रतिषेधे यदन्यत्प्रकृतात्प्रतिषिद्धद्वयाद्ब्रह्म तन्न निर्दिष्टं, कीदृशं तु खलु इत्याशंका न निवर्तिष्यते । तथा चानर्थकश्च स निर्देशः पुरुषस्य विविदिषाया अनिवर्तकत्वात् । 'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति च वाक्यमपरिसमाप्तार्थं स्यात् । यदा तु सर्वदिक्कालादिविविदिषा निवर्तिता स्यात्सर्वोपाधिनिराकरणद्वारेण तदा

निवर्तते विविदिषा, आत्मन्येवावस्थिता प्रज्ञा भवति । तस्माद्वीप्सार्थं नेति नेतीति नकारद्वयम् ॥

ननु महता यत्नेन परिकरबंधं कृत्वा किं युक्तमेवं निर्देष्टुं ब्रह्म? बाढम् । कस्मात्? न हि यस्मादिति नेति नेत्येतस्मात् इतीति व्यावृत्यप्रकारा नकारद्वयविषया निर्दिश्यन्ते । यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यन्यत्परं निर्देशनं नास्ति । तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मणः । यदुक्तं 'तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति' एवंप्रकारेण सत्यस्य सत्यं तत्परं ब्रह्म । अतो युक्तमुक्तं नामधेयं ब्रह्मणः । नामैव नामधेयम् । किं तत्सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ २.३.—

आत्मेत्येवोपासीत । तदेवैतस्मिन्सर्वस्मिन्पदनीयमात्मतत्त्वं यस्मात्प्रेयः पुत्रादेः इत्युपन्यस्तस्य वाक्यस्य व्याख्यानविषये संबंधप्रयोजने अभिहिते— 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति । एवं प्रत्यगात्मा ब्रह्मविद्याया विषय इत्येतदुपन्यस्तम् । अविद्यायाश्च विषयो 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' इत्यारभ्य चातुर्वर्ण्यप्रविभागादिनिमित्तपांक्तकर्मसाध्यसाधनलक्षणो बीजांकुरवद्व्याकृताव्याकृतस्वभावो नामरूपकर्मात्मकः संसारः 'त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म' इत्युपसंहृतः शास्त्रीय उत्कर्षलक्षणो ब्रह्मलोकान्तोऽधोभावश्च स्थावरान्तोऽशास्त्रीयः पूर्वमेव प्रदर्शितो 'द्वया ह' इत्यादिना । एतस्मादविद्याविषयाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयब्रह्मविद्यायामधिकारः कथं नाम स्यादिति तृतीयेऽध्याये उपसंहृतः समस्तोऽविद्याविषयः । चतुर्थे तु ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति 'ब्रह्म ज्ञपयिष्यामि' इति च प्रस्तुत्य, तद्ब्रह्मैकमद्वयं सर्वविशेषशून्यं क्रियाकारकफलस्वभावसत्यशब्दवाच्यशेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति ज्ञापितम् । अस्या ब्रह्मविद्याया अंगत्वेन संन्यासो विधित्सितः । जायापुत्रवित्तादिलक्षणं पांक्तं कर्माविद्याविषयं यस्मान्नात्मप्राप्तिसाधनम् । अन्यसाधनं ह्यन्यस्मै फलसाधनाय प्रयुज्यमानं प्रतिकूलं भवति । न हि बुभुक्षापिपासानिवृत्त्यर्थं धावनं गमनं वा साधनम् । मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाधनत्वेन हि पुत्रादिसाधनानि श्रुतानि, नात्मप्राप्तिसाधनत्वेन । विशेषितत्वाच्च । न च श्रमान्तरे विहितानि काम्यत्वश्रवणात् । एतावान्वै कामः

इति । ब्रह्मविदश्चाप्तकामत्वादाप्तकामस्य कामानुपपत्तेः । 'येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः' इति च श्रुतेः ॥

केचित्तु ब्रह्मविदोऽप्येषणासंबंधं वर्णयन्ति । तैर्बृहदारण्यकं न श्रुतम् । पुत्राद्येषणानामविद्वद्विषयत्वम् । विद्याविषये च 'येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः' इत्यतः 'किं प्रजया करिष्यामः' इत्येष विभागस्तैर्न श्रुतः श्रुत्या कृतः । सर्वक्रियाकारकफलोपमर्दस्वरूपायां च विद्यायां सत्यां सह कार्येणाविद्याया अनुपपत्तिलक्षणश्च विरोधस्तैर्न विज्ञातः । व्यासवाक्यं च तैर्न श्रुतम् । कर्मविद्यास्वरूपयोर्विद्याविद्यात्मकयोः प्रतिकूलवर्तनं विरोधः । "यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च । कां गतिं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥ एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे । एतावन्योन्यवैरूप्ये वर्तेते प्रतिकूलतः ॥" इत्येवं पृष्टस्य प्रतिवचनेन— 'कर्मणा बध्यते जंतुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥" इत्येवमादिविरोधः प्रदर्शितः । तस्मान्न साधनान्तरसहिता ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनं सर्वविरोधात्साधननिरपेक्षैव पुरुषार्थसाधनमिति पारिव्राज्यं सर्वसाधनसंन्यासलक्षणमंगत्वेन विधित्स्यते । एतावदेव अमृतसाधनमित्यवधारणात्षष्ठसमाप्तौ लिंगाच्च कर्मी सन्याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति । मैत्रेय्यै च कर्मसाधनरहितायै साधनत्वेनामृतत्वस्य ब्रह्मविद्योपदेशाद्वित्तनिंदावचनाच्च । यदि ह्यमृतत्वसाधनं कर्म स्याद्वित्तसाध्यं पांक्तं कर्मेति, तन्निंदावचनमनिष्टं स्यात् । यदि तु परितित्याजयिषितं कर्म, ततो युक्ता तत्साधननिंदा । कर्माधिकारनिमित्तवर्णाश्रमादिप्रत्ययोपमर्दाच्च 'ब्रह्म तं परादात्' 'क्षत्रं तं परादात्' इत्यादेः । नहि ब्रह्मक्षत्राद्यात्मप्रत्ययोपमर्दे, ब्राह्मणेनेदं कर्तव्यं क्षत्रियेणेदं कर्तव्यमिति विषयाभावादात्मानं लभते विधिः । यस्यैव पुरुषस्योपमर्दितः प्रत्ययो ब्रह्मक्षत्राद्यात्मविषयः, तस्य तत्प्रत्ययसंन्यासात्तत्कार्याणां कर्मणां कर्मसाधनानां च अर्थप्राप्तश्च संन्यासः । तस्मादात्मज्ञानांगत्वेन संन्यासविधित्सयैव आख्यायिकेयमारभ्यते ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हंत तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥१॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः । मैत्रेयीं स्वभार्यामामंत्रितवान्याज्ञवल्क्यो नाम ऋषिः । उद्यास्यन्......

संबोधनम् । अहमस्माद्गार्हस्थ्यात्स्थानादाश्रमादूर्ध्वं गंतुमिच्छन्नस्मि भवामि । अतो हंतानुमतिं प्रार्थयामि ते तव । किंचान्यत्ते तवानया द्वितीयया भार्यया कात्यायन्याऽन्तं विच्छेदं करवाणि । पतिद्वारेण युवयोर्मया संबध्यमानयोर्यः संबंध आसीत्तस्य संबंधस्य विच्छेदं करवाणि द्रव्यविभागं कृत्वा वित्तेन संविभज्य युवां गमिष्यामि ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥२॥

सा एवमुक्ता होवाच—यद्यदि न्विति वितर्के, मे ममेयं पृथिवी, भगो भगवन्सर्वा सागरपरिक्षिप्ता वित्तेन धनेन पूर्णा स्यात् । कथं? न कथंचनेत्याक्षेपार्थः प्रश्नार्थो वा । तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येन कर्मणाऽग्निहोत्रादिना अमृता किं स्यामिति व्यवहितेन संबंधः । प्रत्युवाच याज्ञवल्क्यः । कथमिति यद्याक्षेपार्थमनुमोदनं नेति होवाच याज्ञवल्क्य इति । प्रश्नश्चेत्प्रतिवचनार्थं, नैव स्याः अमृता किं तर्हि, यथैव लोके उपकरणवतां साधनवतां जीवितं सुखोपायभोगसंपन्नं तथैव तद्वदेव तव जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशा मनसाप्यस्ति वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणेति ॥

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥३॥

सा होवाच मैत्रेयी । एवमुक्ता प्रत्युवाच मैत्रेयी यद्येवं येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन वित्तेन कुर्यां? यदेव भगवान्केवलममृतत्वसाधनं वेद तदेवामृतत्वसाधनं मे मह्यं ब्रूहि ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥४॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । एवं वित्तसाध्येऽमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायसंपत्तौ तुष्ट आह । स होवाच—प्रियेष्टा । बतेत्यनुकंप्याह । अरे मैत्रेयि नोऽस्माकं पूर्वमपि प्रिया सती भवन्ती इदानीं प्रियमेव चित्तानुकूलं भाषसे । अतः एह्यास्स्वोपविश व्याख्यास्यामि यत्ते तवेष्टममृतत्वसाधनमा-

त्मज्ञानं कथयिष्यामि । व्याचक्षाणस्य तु मे मम व्याख्यानं कुर्वतो निदिध्यासस्व वाक्यान्यर्थतो निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति ॥४॥

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ॥५॥

स होवाच—अमृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुः जायापतिपुत्रादिभ्यो विरागमुत्पादयति तत्संन्यासाय । न वै । वैशब्दः प्रसिद्धस्मरणार्थः । प्रसिद्धमेवैतल्लोके । पत्युर्भर्तुः कामाय प्रयोजनाय जायायाः पतिः प्रियो न भवति, किं तर्ह्यात्मनस्तु कामाय प्रयोजनायैव भार्यायाः पतिः प्रियो भवति । तथा न वा अरे जायाया इत्यादि समानमन्यत् । न वा अरे पुत्राणाम् । न वा अरे वित्तस्य । न वा अरे ब्रह्मणः । न वा अरे क्षत्रस्य । न वा अरे लोकानाम् । न वा अरे देवानाम् । न वा अरे भूतानाम् । न वा अरे सर्वस्य । पूर्वं पूर्वं यथासन्ने प्रीतिसाधने वचनम् । तत्र तत्र इष्टतरत्वाद्वैराग्यस्य । सर्वग्रहणमुक्तानुक्तार्थम् । तस्मात् लोकप्रसिद्धमेतदात्मैव प्रियो नान्यत् । 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्' इत्युपन्यस्तं, तस्यैतत् वृत्तिस्थानीयं प्रपंचितम् । तस्मादात्मप्रीतिसाधनत्वाद्गौणी अन्यत्र प्रीतिरात्मन्येव मुख्या । तस्मादात्मा वै अरे द्रष्टव्यो दर्श- [illegible]

न्मंतव्यस्तर्कतः । ततो निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्यः एवं ह्यसौ दृष्टो भवति श्रवणमनननिदिध्यासनसाधनैर्निर्वर्तितैः । यदैकत्वमेतान्युपगतानि तदा सम्यग्दर्शनं ब्रह्मैकत्वविषयं प्रसीदति, नान्यथा श्रवणमात्रेण । यद्ब्रह्मक्षत्रादि कर्मनिमित्तं वर्णाश्रमादिलक्षणं आत्मन्यविद्याध्यारोपितप्रत्ययविषयं क्रियाकारकफलात्मकं अविद्याप्रत्ययविषयं रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः, तदुपमर्दनार्थं आह—आत्मनि खल्वरे मैत्रेयि दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं विज्ञातं भवति ॥

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥६॥

ननु कथमन्यस्मिन्विदितेऽन्यद्विदितं भवति? नैष दोषः । न हि आत्मव्यतिरेकेणान्यत्किंचिदस्ति । यद्यस्ति न तद्विदितं स्यान्न त्वन्यदस्ति । आत्मैव तु सर्वम् । तस्मात्सर्वमात्मनि विदिते विदितं स्यात् । कथं पुनरात्मैव सर्वमित्येतच्छ्रावयति ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्तं पुरुषं परादात्परादध्यात्पराकुर्यात् । कं? योऽन्यत्रात्मनः आत्मस्वरूपव्यतिरेकेण आत्मैव न भवतीयं ब्राह्मणजातिरिति तां यो वेद, तं परादध्यात्सा ब्राह्मणजातिरनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीति । परमात्मा हि सर्वेषामात्मा । तथा क्षत्रं क्षत्रियजातिः, तथा लोका देवा भूतानि सर्वम् । इदं ब्रह्मेति यान्यनुक्रान्तानि तानि सर्वाण्यात्मैव, यदयमात्मा योऽयमात्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति प्रकृतः । यस्मादात्मनो जायत आत्मन्येव लीयत आत्ममयं च स्थितिकाले आत्मव्यतिरेकेणाग्रहणात् आत्मैव सर्वम् ॥

स यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥७॥

कथं पुनरिदानीमिदं सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते? चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते । तत्र दृष्टान्त उच्यते । यत्स्वरूपव्यतिरेकेणाग्रहणं यस्य, तस्य तदात्मत्वमेव लोके दृष्टम् । स यथा, स इति दृष्टान्तो, लोके यथा दुंदुभेर्भेर्यादेर्हन्यमानस्य ताड्यमानस्य दंडादिना न बाह्याञ्छब्दान् बहिर्भूताञ्छब्दविशेषान्दुंदुभि[illegible]

यात् ग्रहणाय ग्रहीतुम् । दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभिशब्दसामान्यविशेषत्वेन दुंदुभिशब्दा एत इति शब्दविशेषा गृहीता भवन्ति । दुंदुभिशब्दसामान्यव्यतिरेकेणाभावात्तेषाम् । दुंदुभ्याघातस्य वा दुंदुभेराहननमाघातो, दुंदुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तद्गता विशेषा गृहीता भवन्ति । न तु त एव निर्भिद्य ग्रहीतुं शक्यन्ते विशेषरूपेणाभावात्तेषाम् । तथा प्रज्ञानव्यतिरेकेण स्वप्नजागरितयोर्न कश्चिद्वस्तुविशेषो गृह्यते । तस्मात्प्रज्ञानव्यतिरेकेण अभावो युक्तस्तेषाम् ॥

स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय शंखस्य तु ग्रहणेन शंखध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥८॥

तथा स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य शब्देन संयोज्यमानस्य आपूर्यमाणस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयादित्येवमादि पूर्ववत् ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥९॥

तथा वीणायै वाद्यमानायै वीणाया वाद्यमानायाः । अनेकदृष्टान्तोपादानमिह सामान्यबहुत्वख्यापनार्थम् । अनेके हि विलक्षणाश्चेतनाचेतनरूपाः सामान्यविशेषाः । तेषां पारंपर्यगत्या यथैकस्मिन्महासामान्येऽन्तर्भावः प्रज्ञानघने, कथं नाम प्रदर्शयितव्य इति । दुंदुभिशंखवीणाशब्दसामान्यविशेषाणां यथा शब्दत्वेऽन्तर्भावः । एवं स्थितिकाले तावत्सामान्यविशेषाव्यतिरेकात् ब्रह्मैकत्वं शक्यमवगंतुम् ॥

स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निश्वसितानि ॥१०॥

एवमुत्पत्तिकाले प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवेति शक्यमवगंतुम् । यथाऽग्नेर्विस्फुलिंगधूमांगारार्चिषां प्राग्विभागादग्निरेवेति भवत्यग्न्येकत्वं एवं जगन्नामरूपविकृतं प्रागुत्पत्तेः प्रज्ञानघन एवेति युक्तं ग्रहीतुमित्येतदुच्यते । स यथा आर्द्रैधाग्नेः आर्द्रैरेधोभिरिद्धोऽग्निरार्द्रैधाग्निः तस्मादभ्याहितात्पृथग्धूमाः, पृथग्नानाप्रकारं धूमग्रहणं

विस्फुलिंगादिप्रदर्शनार्थं, धूमविस्फुलिंगादयो विनिश्चरन्ति विनिर्गच्छन्ति । एवं यथायं दृष्टान्तः । अरे मैत्रेय्यस्य परमात्मनः प्रकृतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतत् । निश्वासितमिव निश्वसितम् । यथाऽप्रयत्नेनैव पुरुषनिश्वासो भवत्येवं वा अरे । किं तन्निश्वसितमिव ततो जातमित्युच्यते—यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरसश्चतुर्विधं मंत्रजातं इतिहास इत्युर्वशीपुरूरवसोः संवादादिः "उर्वशी हाप्सराः" इत्यादि ब्राह्मणमेव । पुराणं 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादि । विद्या देवजनविद्या वेदः सोऽयमित्याद्या । उपनिषदः 'प्रियमित्येतदुपासीत' इत्याद्याः । श्लोका ब्राह्मणप्रभवा मंत्राः 'तदेते श्लोकाः' इत्यादयः । सूत्राणि वस्तुसंग्रहवाक्यानि वेदे यथा 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यादीनि । अनुव्याख्यानानि मंत्रविवरणानि । व्याख्यानान्यर्थवादाः । अथवा वस्तुसंग्रहवाक्यविवरणानि अनुव्याख्यानानि । यथा चतुर्थाध्याये 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यस्य यथा वा 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं' इत्यस्यायमेवाध्यायशेषः । मंत्रविवरणानि व्याख्यानानि । एवमष्टविधं ब्राह्मणम् ॥

एवं मंत्रब्राह्मणयोरेव ग्रहणम् । नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव वेदस्याभिव्यक्तिः पुरुषनिश्वासवन्न च पुरुषबुद्धिप्रयत्नपूर्वकः । अतः प्रमाणं निरपेक्ष एव स्वार्थे । तस्माद्यत्तेनोक्तं तत्तथैव प्रतिपत्तव्यं आत्मनः श्रेय इच्छद्भिर्ज्ञानं वा कर्म वेति । नामप्रकाशवशा हि रूपस्य विक्रियाव्यवस्था । नामरूपयोः एव हि परमात्मोपाधिभूतयोर्व्याक्रियमाणयोः सलिलफेनवत्तत्त्वान्यत्वेनानिर्वक्तव्ययोः सर्वावस्थयोः संसारत्वमित्यतो नाम्न एव निश्वसितत्वमुक्तम् । तद्वचनेनैव इतरस्य निश्वसितत्वसिद्धेः । अथवा सर्वस्य द्वैतजातस्य अविद्याविषयत्वमुक्तं 'ब्रह्म तं परादात्...इदं सर्वं यदयमात्मा' इति । तेन वेदस्याप्रामाण्यमाशंक्येत । तदाशंकानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तं--पुरुषनिश्वासवदप्रयत्नोत्थितत्वात्प्रमाणं वेदो, न यथा अन्यो ग्रंथ इति ॥

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमेवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमेवं सर्वेषां गंधानां नासिके एकायनमेवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनमेवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनमेवं सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेवं सर्वेषामानंदानामुपस्थ एकायनमेवं सर्वेषां वि-

सर्गाणां पायुरेकायनमेवं सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवं सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥११॥

किंचान्यत् । न केवलं स्थित्युत्पत्तिकालयोरेव प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात् जगतो ब्रह्मत्वं, प्रलयकाले च । जलबुद्बुदफेनादीनामिव सलिलव्यतिरेकेणाभावः । एवं प्रज्ञानव्यतिरेकेण तत्कार्याणां नामरूपकर्मणां तस्मिन्नेव लीयमानानामभावः । तस्मादेकमेव ब्रह्म प्रज्ञानघनमेकरसं प्रतिपत्तव्यमित्यत आह । प्रलयप्रदर्शनाय दृष्टान्तः, स इतिदृष्टान्तः । यथा येन प्रकारेण सर्वासां नदीवापीतडागादिगतानामपां समुद्रोऽब्धिरेकायनं एकगमनमेकप्रलयोऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः । यथायं दृष्टान्तः एवं सर्वेषां स्पर्शानां मृदुकर्कशकठिनपिच्छिलादीनां वायोरात्मभूतानां त्वगेकायनं, त्वगिति त्वग्विषयं स्पर्शसामान्यमात्रं तस्मिन्प्रविष्टाः स्पर्शविशेषाः आप इव समुद्रं तद्व्यतिरेकेणाभावभूता भवन्ति । तस्यैव हि ते संस्थानमात्रा आसन् । तथा तदपि स्पर्शसामान्यमात्रं त्वक्शब्दवाच्यं मनःसंकल्पे मनोविषयसामान्यमात्रे, त्वग्विषय इव स्पर्शविशेषाः, प्रविष्टं तद्व्यतिरेकेणाभावभूतं भवति । एवं मनोविषयोऽपि बुद्धिविषयसामान्यमात्रे प्रविष्टस्तद्व्यतिरेकेणाभावभूतो भवति । विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञानघने परे ब्रह्मण्याप इव समुद्रे प्रलीयते । एवं परंपराक्रमेण शब्दादौ सह ग्राहकेण करणेन प्रलीने प्रज्ञानघने उपाध्यभावात्सैन्धवघनवत् प्रज्ञानघनमेकरसमनंतमपारं निरंतरं ब्रह्म व्यवतिष्ठते । तस्मादात्मैव एकमद्वयमिति प्रतिपत्तव्यम् ।

तथा सर्वेषां गंधानां पृथिवीविशेषाणां नासिके घ्राणविषयसामान्यम् । तथा सर्वेषां रसानामब्विशेषाणां जिह्वेन्द्रियविषयसामान्यम् । तथा सर्वेषां रूपाणां तेजोविशेषाणां चक्षुश्चक्षुर्विषयसामान्यम् । तथा शब्दानां श्रोत्रविषयसामान्यं पूर्ववत् । तथा श्रोत्रादिविषयसामान्यानां मनोविषयसामान्ये संकल्पे । मनोविषयसामान्यस्यापि बुद्धिविषयसामान्ये विज्ञानमात्रे । विज्ञानमात्रं भूत्वा परस्मिन्प्रज्ञानघने प्रलीयते । तथा कर्मेन्द्रियाणां विषया वदनादानगमनविसर्गानंदविशेषाः तत्तत्क्रियासामान्येष्वेव प्रविष्टा न विभागयोग्या भवन्ति, समुद्र इवाब्विशेषाः । तानि च सामान्यानि प्राणमात्रं, प्राणश्च प्रज्ञानमात्रमेव । 'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः' इति कौषीतकिनोऽधीयते ।

ननु सर्वत्र विषयस्यैव प्रलयोऽभिहितो न तु करणस्य । तत्र कोऽभि-

प्राय इति । बाढम् । किंतु विषयसमानजातीयं करणं मन्यते श्रुतिर्न तु जात्यंतरम् । विषयस्यैव स्वात्मग्राहकत्वेन संस्थानान्तरं करणं नाम यथा रूपविशेषस्यैव संस्थानं प्रदीपः करणं सर्वरूपप्रकाशने, एवं सर्वविषयविशेषाणामेव स्वात्मविशेषप्रकाशकत्वेन संस्थानान्तराणि करणानि प्रदीपवत् । तस्मान्न करणानां पृथक्प्रलये यत्नः कार्यो, विषयसामान्यात्मकत्वाद्विषयप्रलयेनैव प्रलयः सिद्धो भवति करणानामिति ॥११॥

तत्र 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति प्रतिज्ञातम् । तत्र हेतुरभिहितः आत्मसामान्यत्वं आत्मजत्वं आत्मप्रलयत्वं च । तस्मादुत्पत्तिस्थितिप्रलयकालेषु प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात् 'प्रज्ञानं ब्रह्म' 'आत्मैवेदं सर्वं' इति प्रतिज्ञातं यत्तत्तर्कतः साधितम् । स्वाभाविकोऽयं प्रलय इति पौराणिका वदन्ति । यस्तु बुद्धिपूर्वकः प्रलयो ब्रह्मविदां ब्रह्मविद्यानिमित्तः अयमात्यंतिक इत्याचक्षते । अविद्यानिरोधद्वारेण यो भवति, तदर्थोऽयं विशेषारंभः—

स यथा सैंधवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् । यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूतमनंतमपारं विज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१२॥

तत्र दृष्टान्त उपादीयते स यथेति । सैन्धवखिल्यः सिंधोर्विकारः सैंधवः सिंधुशब्देनोदकमभिधीयते । स्यंदनात्सिंधुरुदकं तद्विकारस्तत्र भवो वा सैंधवः सैंधवश्चासौ खिल्यश्चेति सैन्धवखिल्यः । खिल एव खिल्यः स्वार्थे यत्प्रत्ययः । उदके सिंधौ स्वयोनौ प्रास्तः प्रक्षिप्तः उदकमेव विलीयमानमनुविलीयेत । यत्तद्भौमतैजससंपर्कात्काठिन्यप्राप्तिः खिल्यस्य स्वयोनिसंपर्कादपगच्छति तदुदकस्य विलयनं, तदनु सैन्धवखिल्यो विलीयत इत्युच्यते । तदेतदाह उदकमेवानुविलीयेतेति । न ह नैव अस्य खिल्यस्योद्ग्रहणायोद्धृत्य पूर्ववत् ग्रहणाय ग्रहीतुं नैव समर्थः कश्चित्स्यात्सुनिपुणोऽपि । इवशब्दोऽनर्थकः । ग्रहणाय नैव समर्थः । कस्मात्? यतो यतो यस्माद्यस्माद्देशात्तदुदकमाददीत गृहीत्वा स्वादयेल्लवणास्वादमेव तदुदकं न तु खिल्यभावः ।

यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव वा अरे मैत्रेयीदं परमात्माख्यं महद्भूतम् ।

यस्मान्महतो भूतादविद्यया परिच्छिन्ना सती कार्यकरणोपाधिसंबंधात्खिल्यभावि-

मापन्नासि, मर्त्या जन्ममरणाशनायापिपासादिसंसारधर्मवत्यसि, नामरूपकार्यात्मिका अमुष्यान्वयाहामिति, स खिल्यभावस्तव कार्यकरणभूतोपाधिसंपर्कभ्रान्तिजनितो महति भूते स्वयोनौ महासमुद्रस्थानीये परमात्मनि अजरेऽमरेऽभये अशुद्धे सैंधवघनवदेकरसे प्रज्ञानघनेऽनंतेऽपारे निरंतरेऽविद्याजनितभ्रांतिभेदवर्जिते प्रवेशितः । तस्मिन्प्रविष्टे स्वयोनिग्रस्ते खिल्यभावेऽविद्याकृते भेदभावे प्रणाशिते इदमेकमद्वैतं महद्भूतं, महच्च तत् भूतं च महद्भूतं सर्वमहत्तरत्वादाकाशादिकारणत्वाच्च । भूतं त्रिष्वपि कालेषु स्वरूपाव्यभिचारात्सर्वदैव परिनिष्पन्नमिति त्रैकालिको निष्ठाप्रत्ययः । अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची । महच्च पारमार्थिकं चेत्यर्थः । लौकिकं तु यद्यपि महद्भवति स्वप्नमायाकृतं हिमवदादिपर्वतोपमं न परमार्थवस्तु । अतो विशिनष्टि इदं च महच्च तद्भूतं चेति । अनंतं नास्यांतो विद्यत इत्यनंतम् । कदाचिदापेक्षिकं स्यादित्यतो विशिनष्ट्यपारमिति । विज्ञप्तिर्विज्ञानं, विज्ञानं च तद्घनश्चेति विज्ञानघनः । घनशब्दो जात्यंतरप्रतिषेधार्थः । यथा सुवर्णघनोऽयोघन इति । एवशब्दोऽवधारणार्थः । नान्यज्जात्यंतरमंतराले विद्यत इत्यर्थः ।

यदीदमेकमद्वैतं परमार्थतः स्वच्छं संसारदुःखासंपृक्तम् । किंनिमित्तोऽयं खिल्यभाव आत्मनो, जातो मृतः सुखी दुःख्यहं ममेत्येवमादिलक्षणोऽनेकसंसारधर्मोपद्रुत इति । उच्यते । एतेभ्यो भूतेभ्यो यान्येतानि कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि नामरूपात्मकानि सलिलफेनबुद्बुदोपमानि स्वच्छस्य परमात्मनः सलिलोपमस्य । येषां विषयपर्यंतानां प्रज्ञानघने ब्रह्मणि परमार्थविवेकज्ञानेन प्रविलापनमुक्तं नदीसमुद्रवत् । एतेभ्यो हेतुभूतेभ्यो भूतेभ्यः सत्यशब्दवाच्येभ्यः समुत्थाय सैंधवखिल्यवत् । यथा अद्भ्यः सूर्यचंद्रादिप्रतिबिंबो, यथा वा स्वच्छस्य स्फटिकस्य अलक्तकाद्युपाधिभ्यो रक्तादिभावः, एवं कार्यकरणभूतभूतोपाधिभ्यो विशेषात्मखिल्यभावेन समुत्थाय सम्यगुत्थाय येभ्यो भूतेभ्य उत्थितः तानि यदा कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि भूतान्यात्मनो विशेषात्मखिल्यहेतुभूतानि शास्त्राचार्योपदेशेन ब्रह्मविद्यया नदीसमुद्रवत्प्रविलापितानि विनश्यन्ति । सलिलफेनबुद्बुदादिवत्तेषु विनश्यत्सु अन्वेवैष विशेषात्मखिल्यभावो विनश्यति । यथा उदकालक्तकादिहेत्वपनये सूर्यचंद्रस्फटिकादिप्रतिबिंबो विनश्यति, चंद्रादिस्वरूपमेव परमार्थतो व्यवतिष्ठते, तद्वत्प्रज्ञानघनमनंतमपारं स्वच्छं व्यवतिष्ठते ।

न तत्र प्रेत्य विशेषसंज्ञाऽस्ति कार्यकरणसंघातेभ्यो विमुक्तस्य इत्येवमरे मैत्रेयि ब्रवीमि नास्ति विशेषसंज्ञेति, अहमसावमुष्य पुत्रो ममेदं क्षेत्रं धनं सुखी दुःखीत्येवमादिलक्षणा, अविद्याकृतत्वात्तस्याः। अविद्यायाश्च ब्रह्मविद्यया निरन्वयतो नाशितत्वात्कुतो विशेषसंज्ञासंभवो ब्रह्मविदश्चैतन्यस्वभावावस्थितस्य। शरीरावस्थितस्यापि विशेषसंज्ञा नोपपद्यते किमुत कार्यकरणविमुक्तस्य सर्वतः। इति होवाचोक्तवान्किल परमार्थदर्शनं मैत्रेय्यै भार्यायै याज्ञवल्क्यः ॥१२॥

स होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्तीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥१३॥

एवं प्रतिबोधिता सा ह किलोवाचोक्तवती मैत्रेयी। अत्रैव एतस्मिन्नेव एकस्मिन्वस्तुनि ब्रह्मणि विरुद्धधर्मवत्त्वमाचक्षाणेन भगवता मम मोहः कृतः। तदाह— अत्रैव मा भगवान्पूजावानमूमुहन्मोहं कृतवान्। कथं तेन विरुद्धधर्मवत्त्वमुक्तमित्युच्यते— पूर्वं विज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय पुनर्न प्रेत्य संज्ञास्तीति। कथं विज्ञानघन एव? कथं वा न प्रेत्य संज्ञास्तीति? न ह्युष्णः शीतश्चाग्निरेवैको भवति। अतो मूढास्म्यत्र। स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरे मैत्रेय्यहं मोहं ब्रवीमि, मोहनं वाक्यं न ब्रवीमीत्यर्थः। ननु कथं विरुद्धधर्मत्वमवोचो विज्ञानघनं संज्ञाभावं च? न मयेदमेकस्मिन्धर्मिण्यभिहितम्। त्वयैवेदं विरुद्धधर्मत्वेनैकं वस्तु परिगृहीतं भ्रान्त्या। न तु मयोक्तम्। मया त्विदमुक्तं– यस्त्वविद्याप्रत्युपस्थापितः कार्यकरणसंबंधी आत्मनः खिल्यभावः, तस्मिन्विद्यया नाशिते तन्निमित्ता या विशेषसंज्ञा शरीरादिसंबंधिनी अन्यत्वदर्शनलक्षणा, सा कार्यकरणसंघातोपाधौ प्रविलापिते नश्यति हेत्वभावात् उदकाद्याधारनाशादिव चंद्रादिप्रतिबिंबस्तन्निमित्तश्च प्रकाशादिः। न पुनः परमार्थचंद्रादित्यस्वरूपानाशवदसंसारिब्रह्मस्वरूपस्य विज्ञानघनस्य नाशः। तद्विज्ञानघन इत्युक्तम्। स आत्मा सर्वस्य जगतः। परमार्थतो भूतनाशान्न विनाशी। विनाशी त्वविद्याकृतः खिल्यभावः। 'वाचारंभणं विकारो नामधेयं' इति श्रुत्यंतरात्। अयं तु पारमार्थिकोऽविनाशी वा अरेऽयमात्मा। अतोऽलं पर्याप्तं वै अरे इदं महद्भूतमनंतमपारं यथाव्याख्यातं विज्ञानाय विज्ञातुम्। 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इति हि वक्ष्यति ॥१३॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति

तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥१४॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

कथं तर्हि प्रेत्य संज्ञा नास्तीत्युच्यते ? शृणु । यत्र यस्मिन्नविद्याकल्पिते कार्यकरणसंघातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे, हि यस्मात् द्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि द्वैतमिव भिन्नमिव वस्त्वंतरमात्मनः उपलक्ष्यते । ननु द्वैतेनोपमीयमानत्वात् द्वैतस्य पारमार्थिकत्वमिति । न । 'वाचारंभणं विकारो नामधेयं' इति श्रुत्यंतरात् 'एकमेवाद्वितीयं' 'आत्मैवेदं सर्वं' इति च । तत्तत्र यस्मात् द्वैतमिव तस्मादेवेतरोऽसौ परमात्मनः खिल्यभूतः आत्माऽपरमार्थः, चंद्रादेरिवोदकचंद्रादिप्रतिबिंबः, इतरो घ्रातेतरेण घ्राणेनेतरं घ्रातव्यं जिघ्रति । इतर इतरमिति कारकप्रदर्शनार्थं, जिघ्रतीति क्रियाफलयोरभिधानम् । यथा छिनत्तीति । यथोद्यम्योद्यम्य निपातनं छेद्यस्य च द्वैधीभावः उभयं छिनत्तीत्येकेनैव शब्देन अभिधीयते क्रियावसानत्वात्क्रियाव्यतिरेकेण च तत्फलस्यानुपलंभात् । इतरो घ्राता इतरेण घ्राणेनेतरं घ्रातव्यं जिघ्रति तथा । सर्वं पूर्ववत् । विजानाति । इयमविद्यावदवस्था । यत्र तु ब्रह्मविद्ययाऽविद्या नाशमुपगमिता तत्र आत्मव्यतिरेकेणान्यास्याभावः । यत्र वा अस्य ब्रह्मविदः सर्वं नामरूपाद्यात्मन्येव प्रविलापितमात्मैव संवृत्तं, यत्र एवमात्मैवाभूत्तत्र केन करणेन कं घ्रातव्यं को जिघ्रेत् ? तथा पश्येद्विजानीयात् ? सर्वत्र हि कारकसाध्या क्रिया । अतः कारकाभावेऽनुपपत्तिः क्रियायाः । क्रियाभावे च फलाभावः । तस्मात् अविद्यायामेव सत्यां क्रियाकारकफलव्यवहारो न ब्रह्मविदः । आत्मत्वादेव सर्वस्य । नात्मव्यतिरेकेण कारकं क्रियाफलं वास्ति । न चानात्मा सन्सर्वमात्मैव भवति कस्यचित् । तस्मादविद्ययैव अनात्मत्वं परिकल्पितं, न तु परमार्थत आत्मव्यतिरेकेणास्ति किंचित् । तस्मात्परमार्थात्मैकत्वप्रत्यये क्रियाकारकफलप्रत्ययानुपपत्तिः । अतो विरोधाद्ब्रह्मविदः क्रियाणां तत्साधनानां चात्यंतमेव निवृत्तिः । केन कमिति क्षेपार्थं वचनं प्रकारान्तरानुपपत्तिदर्शनार्थम् । केनचिदपि प्रकारेण क्रियाकरणादिकारकानुपपत्तेः । केनचित्कथंचित्कश्चित्कथंचिन्न जिघ्रेदेवेत्यर्थः ॥

यत्रापि अविद्यावस्थायामन्योऽन्यं पश्यति, तत्रापि येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्येन विजानाति तस्य करणस्य विज्ञेये विनियुक्तत्वात्। ज्ञातुश्च ज्ञेय एव हि जिज्ञासा नात्मनि। न चाग्नेरिव आत्मा आत्मनो विषयो, न चाविषये ज्ञातुर्ज्ञानमुपपद्यते। तस्मात् येनेदं सर्वं विजानाति तं विज्ञातारं केन करणेन को वान्यो विजानीयात्। यदा तु पुनः परमार्थविवेकिनो ब्रह्मविदो विज्ञातैव केवलोऽद्वयो वर्तते तं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥
२.४.—

यत्केवलं कर्मनिरपेक्षममृतत्वसाधनं तद्वक्तव्यमिति मैत्रेयीब्राह्मणमारब्धम्। तच्च आत्मज्ञानं सर्वसंन्यासांगविशिष्टम्। आत्मनि च विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति। आत्मा च प्रियः सर्वस्मात्। तस्मादात्मा द्रष्टव्यः। स च श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति च दर्शनप्रकारा उक्ताः। तत्र श्रोतव्यः आचार्यागमाभ्याम्। मंतव्यस्तर्कतः। तत्र च तर्क उक्तः 'आत्मैवेदं सर्वं' इति प्रतिज्ञातस्य हेतुवचनमात्मैकसामान्यत्वं आत्मैकोद्भवत्वं आत्मैकप्रलयत्वं च। तत्रायं हेतुरसिद्ध इत्याशंक्यत आत्मैकसामान्योद्भवप्रलयाख्यः। तदाशंकानिवृत्त्यर्थमेतद्ब्राह्मणमारभ्यते ॥

यस्मात्परस्परोपकार्योपकारकभूतं जगत्सर्वं पृथिव्यादि। यच्च लोके परस्परोपकार्योपकारकभूतं तदेककारणपूर्वकं एकसामान्यात्मकं एकप्रलयं च दृष्टम्। तस्मादिदमपि पृथिव्यादिलक्षणं जगत्परस्परोपकार्योपकारकत्वात्तथाभूतं भवितुमर्हति। एष ह्यर्थोऽस्मिन्ब्राह्मणे प्रकाश्यते। अथवा 'आत्मैवेदं सर्वं' इति प्रतिज्ञातस्य आत्मोत्पत्तिस्थितिलयत्वं हेतुमुक्त्वा पुनरागमप्रधानेन मधुब्राह्मणेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निगमनं क्रियते। तथाहि नैयायिकैरुक्तं "हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं" इति। अन्यैर्व्याख्यातं आ दुंदुभिदृष्टांताच्छ्रोतव्यार्थमागमवचनं प्राङ्मधुब्राह्मणान्मंतव्यार्थमुपपत्तिप्रदर्शनेन, मधुब्राह्मणेन तु निदिध्यासनविधिरुच्यते इति। सर्वथापि तु यथा आगमेनावधारितं तर्कतस्तथैव मंतव्यम्। यथा तर्कतो मतं तस्य तर्कागमाभ्यां निश्चितस्य तथैव निदिध्यासनं क्रियत इति पृथङ्निदिध्यासनविधिरनर्थक एव। तस्मात् पृथक्प्रकरणविभागोऽनर्थक इत्यस्मदभिप्रायः श्रवणमनननिदिध्यासनानामिति। सर्वथापि तु अध्यायद्वयस्यार्थोऽस्मिन्ब्राह्मणे उपसंह्रियते ॥

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१॥

इयं पृथिवी प्रसिद्धा सर्वेषां भूतानां मधु, सर्वेषां ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां भूतानां प्राणिनां, मधु कार्यं, मध्विव मधु । यथैको मध्वपूपोऽनेकैर्मधुकरैः निर्वर्तितः एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता । तथा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यै पृथिव्या अस्या मधु कार्यम् । किं च यश्चायं पुरुषोऽस्यां पृथिव्यां तेजोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयोऽमृतमयोऽमरणधर्मा पुरुषो, यश्चायमध्यात्मं शारीरः शरीरे भवः पूर्ववत्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । स च लिंगाभिमानी । स च सर्वेषां भूतानामुपकारकत्वेन मधु । सर्वाणि च भूतान्यस्य मधु । चशब्दसामर्थ्यात् । एवमेतच्चतुष्टयं तावदेकं सर्वभूतकार्यं, सर्वाणि च भूतान्यस्य कार्यम् । अतोऽस्य एककारणपूर्वकता । यस्मादेकस्मात्कारणादेतज्जातं तदेवैकं परमार्थतो ब्रह्म, इतरत्कार्यं वाचारंभणं विकारो नामधेयमात्रमित्येष मधुपर्यायाणां सर्वेषामर्थः संक्षेपतः । अयमेव स योऽयं प्रतिज्ञातः 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति । इदममृतं यन्मैत्रेय्या अमृतत्वसाधनमुक्तं आत्मविज्ञानमिदं तदमृतम् । इदं ब्रह्म यत् ब्रह्म ते ब्रवाणि, ज्ञपयिष्यामि, इत्यध्यायादौ प्रकृतं, यद्विषया च विद्या ब्रह्मविद्येत्युच्यते । इदं सर्वं यस्माद्ब्रह्मणो विज्ञानात्सर्वं भवति ॥

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपां सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥२॥

तथा आपः । अध्यात्मं रेतस्यपां विशेषतोऽवस्थानम् ॥

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥३॥

तथा अग्निः । वाचि अग्नेर्विशेषतोऽवस्थानम् ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु

यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥४॥

तथा वायुः । अध्यात्मं प्राणः । भूतानां शरीरारंभकत्वेनोपकारान्मधुत्वम् । तदंतर्गतानां तेजोमयादीनां करणत्वेनोपकारान्मधुत्वम् । तथा चोक्तं 'तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निः' इति ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥५॥

तथा आदित्यो मधु । चाक्षुषोऽध्यात्मम् ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशां सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥६॥

तथा दिशो मधु । दिशां यद्यपि श्रोत्रमध्यात्मं, शब्दप्रतिश्रवणवेलायां तु विशेषतः संनिहितो भवतीत्यध्यात्मं प्रातिश्रुत्कः, प्रतिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेलायां भवः प्रातिश्रुत्कः ॥

अयं चंद्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चंद्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिंश्चंद्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥७॥

तथा चंद्रः । अध्यात्मं मानसः ॥

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥८॥

तथा विद्युत् । त्वक्तेजसि भवस्तैजसोऽध्यात्मम् ॥

अयं स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय-

मध्यात्मं शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥९॥

तथा स्तनयित्नुः । शब्दे भवः शाब्दोऽध्यात्मं यद्यपि, तथापि स्वरे विशेषतो भवतीति सौवरोऽध्यात्मम् ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१०

तथा आकाशः । अध्यात्मं हृद्याकाशः ॥१०॥

आकाशान्ताः पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकरणसंघातात्मानः उपकुर्वन्तो मधु भवन्ति प्रतिशरीरिणमित्युक्तम् । येन ते प्रयुक्ताः शरीरिभिः संबध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते—

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥११॥

अयं धर्मः, अयमित्यप्रत्यक्षोऽपि धर्मः कार्येण तत्प्रयुक्तेन प्रत्यक्षेण व्यपदिश्यतेऽयं धर्म इति, प्रत्यक्षवत् । धर्मश्च व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः क्षत्रादीनामपि नियंता, जगतो वैचित्र्यकृत्पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात् प्राणिभिरनुष्ठीयमानरूपश्च । तेन चायं धर्म इति प्रत्यक्षेण व्यपदेशः । सत्यधर्मयोश्चाभेदेन निर्देशः कृतः शास्त्राचारलक्षणयोः । इह तु भेदेन व्यपदेश एकत्वे सत्यपि । दृष्टादृष्टभेदरूपेण कार्यारंभकत्वात् । यस्त्वदृष्टोऽपूर्वाख्यो धर्मः, स सामान्यविशेषात्मना अदृष्टेन रूपेण कार्यमारभते सामान्यरूपेण पृथिव्यादीनां प्रयोक्ता भवति, विशेषरूपेण चाध्यात्मं कार्यकरणसंघातस्य । तत्र पृथिव्यादीनां प्रयोक्तरि यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयः । तथाध्यात्मं कार्यकरणसंघातकर्तरि धर्मे भवो धार्मः ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१२॥

तथा दृष्टेनानुष्ठीयमानेन आचाररूपेण सत्याख्यो भवति स एव धर्मः। सोऽपि द्विप्रकार एव सामान्यविशेषात्मरूपेण। सामान्यरूपः पृथिव्यादिसमवेतो विशेषरूपः कार्यकरणसंघातसमवेतः। तत्र पृथिव्यादिसमवेते वर्तमानक्रियारूपे सत्ये, तथाऽध्यात्मं कार्यकरणसंघातसमवेते सत्ये, भवः सात्यः। "सत्येन वायुरावाति" इति श्रुत्यंतरात्॥

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्॥१३॥

धर्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसंघातविशेषः। स येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति स जातिविशेषो मानुषादिः। तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परोपकार्योपकारकभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते। अतो मानुषादिजातिरपि सर्वेषां भूतानां मधु। तत्र मानुषादिजातिरपि बाह्या आध्यात्मिकी चेत्युभयथा निर्देशभाग्भवति॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्॥१४॥

यस्तु कार्यकरणसंघातो मानुषादिजातिविशिष्टः सोऽयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु। नन्वयं शारीरशब्देन निर्दिष्टः पृथिवीपर्याय एव। न। पार्थिवांशस्यैव तत्र ग्रहणात्। इह तु सर्वात्मा प्रत्यस्तमिताध्यात्माधिभूताधिदैवादिसर्वविशेषः सर्वभूतदेवतागणविशिष्टः कार्यकरणसंघातः सः अयमात्मेत्युच्यते। तस्मिन्नस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽमूर्तरसः सर्वात्मको निर्दिश्यते। एकदेशेन तु पृथिव्यादिषु निर्दिष्टोऽत्राध्यात्मविशेषाभावात्स न निर्दिश्यते। यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयो यदर्थोऽयं देहलिंगसंघात आत्मा स यश्चायमात्मा इत्युच्यते॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः॥१५॥

यस्मिन्नात्मनि परिशिष्टो विज्ञानमयोऽन्त्ये पर्याये प्रवेशितः, सोऽयमात्मा। तस्मिन्नविद्याकृतकार्यकरणसंघातोपाधिविशिष्टे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते, स एवमुक्तोऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनभूतः स वै स एवायमात्मा अव्यवहितपूर्वपर्याये तेजोमय इत्यादिना निर्दिष्टो विज्ञानात्मा विद्वान् सर्वेषां भूतानामयमात्मा सर्वैरुपास्यः सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वभूतानां स्वतंत्रो न कुमारामात्यवत्किं तर्हि सर्वेषां भूतानां राजा । राजत्वविशेषणमाधिपतिरिति भवति कश्चिद्राजोचितवृत्तिमाश्रित्य राजा न त्वधिपतिः, अतो विशिनष्ट्यधिपतिरिति । एवं सर्वभूतात्मा विद्वान्ब्रह्मविन्मुक्तो भवति । यदुक्तं 'ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवत्' इतीदं तद्व्याख्यातम् । एवमात्मानमेव सर्वात्मत्वेन आचार्यागमाभ्यां श्रुत्वा, मत्वा तर्कतो, विज्ञाय साक्षादेवं, यथा मधुब्राह्मणे दर्शितं तथा । तस्माद्ब्रह्मविज्ञानादेवंलक्षणात्पूर्वमपि ब्रह्मैव सदविद्यया अब्रह्मासीत्सर्वमेव च सदसर्वमासीत्तां त्वविद्यामस्माद्विज्ञानात्तिरस्कृत्य ब्रह्मविद्ब्रह्मैव सन्ब्रह्माभवत् सर्वः स सर्वमभवत् । परिसमाप्तः शास्त्रार्थो यदर्थः प्रस्तुतः । तस्मिन्नेतस्मिन्सर्वात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वात्मनि सर्वं जगत्समर्पितमित्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते–तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता इति, प्रसिद्धोऽर्थः । एवमेवास्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानि सर्वे देवा अग्न्यादयः, सर्वे लोका भूरादयः, सर्वे प्राणा वागादयः, सर्व एत आत्मानो जलचंद्रवत्प्रतिशरीरानुप्रवेशिनोऽविद्याकल्पिताः । सर्वं जगदस्मिन्समर्पितम् । यदुक्तं ब्रह्मविद्वामदेवः प्रतिपेदे 'अहं मनुरभवं सूर्यश्च' इति, स एष सर्वात्मभावो व्याख्यातः । स एष विद्वान्ब्रह्मवित्सर्वोपाधिः सर्वात्मा सर्वो भवति । निरुपाधिर्निरुपाख्यः अनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनोऽजोऽजरोऽमृतोऽभयोऽचलो नेति नेत्यस्थूलोऽनणुरित्येवंविशेषणो भवति ॥

तमेतमर्थमजानन्तस्तार्किकाः केचित्पंडितंमन्याश्चागमविदः शास्त्रार्थं विरुद्धं मन्यमाना विकल्पयन्तो मोहमगाधमुपयान्ति । तमेतमर्थमेतौ मंत्रावनुवदतः—'अनेजदेकं मनसो जवीयः' 'तदेजति तन्नैजति' इति । तथा च तैत्तिरीयके—'यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्' 'एतत्साम गायन्नास्ते' 'अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्' इत्यादि । तथाच च्छांदोग्ये 'जक्षत्क्रीडन्नममाणः' 'स यदि

पितृलोककामः' 'सर्वगंधः सर्वरसः' 'सर्वज्ञः सर्ववित्' इत्यादि। आथर्वणे च 'दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च'। कठवल्लीष्वपि 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' 'कस्तं मदामदं देवम्' 'तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्' इति च। तथा गीतासु "अहं क्रतुरहं यज्ञः" "पिताऽहमस्य जगतः" "नादत्ते कस्यचित्पापम्" "समं सर्वेषु भूतेषु" "अविभक्तं विभक्तेषु" "ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च" इत्येवमाद्यागमार्थं विरुद्धमिव प्रतिभान्तं मन्यमानाः स्वचित्तसामर्थ्यादर्थनिर्णयाय विकल्पयन्तः, अस्त्यात्मा नास्त्यात्मा कर्ताऽकर्ता मुक्तो बद्धः क्षणिको विज्ञानमात्रं शून्यं चेत्येवं विकल्पयन्तो न पारमधिगच्छन्त्यविद्यायाः, विरुद्धधर्मदर्शित्वात्सर्वत्र। तस्मात्तत्र य एव श्रुत्याचार्यदर्शितमार्गानुसारिणः त एवाविद्यायाः पारमधिगच्छन्ति। त एव चास्मान्मोहसमुद्रादगाधादुत्तरिष्यन्ति नेतरे स्वबुद्धिकौशलानुसारिणः ॥१५॥

परिसमाप्ता ब्रह्मविद्याऽमृतत्वसाधनभूता, यां मैत्रेयी पृष्टवती भर्तारं 'यदेव भगवानमृतत्वसाधनं वेद तदेव मे ब्रूहि' इति। एतस्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थेयमाख्यायिका आनीता। तस्या आख्यायिकायाः संक्षेपतोऽर्थप्रकाशनार्थावेतौ मंत्रौ भवतः। एवं हि मंत्रब्राह्मणाभ्यां स्तुतत्वात् अमृतत्वसर्वप्राप्तिसाधनत्वं ब्रह्मविद्यायाः प्रकटीकृतं राजमार्गमुपनीतं भवति। यथाऽऽदित्य उद्यञ्छार्वरं तमोऽपनयतीति तद्वत्। अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या या इंद्रराजरक्षिता सा दुष्प्राप्या देवैरपि। यस्मादश्विभ्यामपि देवभिषग्भ्यामिंद्ररक्षिता विद्या महतायासेन प्राप्ता। ब्राह्मणस्य शिरश्छित्वाऽश्व्यं शिरः प्रतिसंधाय तस्मिन्निंद्रेण च्छिन्ने पुनः स्वाशिर एव प्रतिसंधाय तेन ब्राह्मणस्य स्वशिरसैवोक्ताऽशेषा ब्रह्मविद्या श्रुता। तस्मात्ततः परतरं किंचित्पुरुषार्थसाधनं न भूतं न भावि वा, कुत एव वर्तमानं, इति नातः परा स्तुतिरस्ति।

अपि चैवं स्तूयते ब्रह्मविद्या। सर्वपुरुषार्थानां कर्म हि साधनमिति लोके प्रसिद्धम्। तच्च कर्म वित्तसाध्यं तेनाशापि नास्त्यमृतत्वस्य। तदिदममृतत्वं केवलयात्मविद्यया कर्मनिरपेक्षया प्राप्यते। यस्मात्कर्मप्रकरणे वक्तुं प्राप्तापि सती प्रवर्ग्यप्रकरणे कर्मप्रकरणादुत्तीर्य कर्मणा विरुद्धत्वात्केवलसंन्याससहिता अभिहिताऽमृतत्वसाधनाय। तस्मान्नातः परं पुरुषार्थसाधनमस्ति। अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या। सर्वो हि लोको द्वंद्वारामः 'स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते' इति

श्रुतेः । याज्ञवल्क्यो लोकसाधारणोऽपि सन्नात्मज्ञानबलाद्भार्यापुत्रवित्तादिसंसाररतिं परित्यज्य प्रज्ञानतृप्त आत्मरतिर्बभूव । अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या । यस्माद्याज्ञवल्क्येन संसारमार्गात् व्युत्तिष्ठतापि प्रियायै भार्यायै प्रीत्यर्थमेवाभिहिता । 'प्रियं भाषस एह्यास्स्व' इति लिंगात् ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । तद्वां नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् । दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ॥१६॥

तत्रेयं स्तुत्यर्थाख्यायिकेत्यवोचाम । का पुनः सा आख्यायिकेति । उच्यते— इदमित्यनंतरनिर्दिष्टं व्यपदिशति, बुद्धौ संनिहितत्वात् । वैशब्दः स्मरणार्थः । तदित्याख्यायिकानिर्वृत्तं प्रकरणान्तराभिहितं परोक्षं वैशब्देन स्मारयन्निह व्यपदिशति । यत्तत्प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितं नाविष्कृतं मधु, तदिदं मध्विहानंतरं निर्दिष्टं 'इयं पृथिवी' इत्यादिना । कथं तत्र प्रकरणान्तरे सूचितं दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच । तदेनयोः प्रियं धाम तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति । स होवाचेंद्रेण वा उक्तोऽस्म्येतच्चेदन्यस्मा अनुब्रूयास्तत एव ते शिरश्छिंद्यामिति । तस्माद्वै बिभेमि यद्वै मे स शिरो न छिंद्यात्तद्वामुपनेष्य इति । तौ होचतुरावां त्वा तस्मात्त्रास्यावहे इति । कथं मा त्रास्येथे इति । यदा नावुपनेष्यसे । अथ ते शिरश्छित्त्वा अन्यत्राहृत्योपनिधास्यावः । यथाश्वस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावः । तेन नावनुवक्ष्यसि । स यदा नावनुवक्ष्यसि, अथ ते तदिंद्रः शिरश्छेत्स्यति । अथ ते स्वं शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव इति । तथेति तौ होपनिन्ये । तौ यदोपनिन्ये । अथास्य शिरश्छित्त्वाऽन्यत्रोपनिदधतुः । अथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः । तेन हाभ्यामनूवाच । स यदा आभ्यामनूवाचाथास्य तदिंद्रः शिरश्चिच्छेद । अथास्य स्वं शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुरिति । यावतु प्रवर्ग्यकर्मांगभूतं मधु तावदेव तत्राभिहितं, न तु कक्ष्यमात्मज्ञानाख्यम् । तत्र या आख्यायिकाभिहिता सेह स्तुत्यर्था प्रदर्श्यते । इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽनेन प्रपंचेनाश्विभ्यामुवाच ।

तदेतदृषिस्तदेतत्कर्म, ऋषिर्मंत्रः पश्यन्नुपलभमानोऽवोचदुक्तवान् । कथम्? तद्दंस इति व्यवहितेन संबंधः । दंस इति कर्मणो नामधेयम् । तच्च दंसः किंविशिष्टम्? उग्रं क्रूरम् । वां युवयोः । हे नरा नराकारावश्विनौ । तच्च कर्म

किंनिमित्तम्? सनये लाभाय। लाभलुब्धो हि लोकेऽपि क्रूरं कर्माचरति, तथैवैतावुपलभ्येते यथा लोके। तदाविः प्रकाशं कृणोमि करोमि यद्दहासि भवद्भ्यां कृतम्। किमिवेत्युच्यते। तन्यतुः पर्जन्यो नेव। नकारस्तूपरिष्टादुपचार उपमार्थीयो वेदे न प्रतिषेधार्थः। यथाश्वं न। अश्वमिवेति यद्वत्। तन्यतुरिव वृष्टिं यथा पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयति स्तनयित्न्वादिशब्दैः तद्वदहं युवयोः क्रूरं कर्म आविष्कृणोमीति संबंधः। नन्वश्विनोः स्तुत्यर्थौ कथमिमौ मंत्रौ स्यातां निंदावचनौ हीमौ। नैष दोषः। स्तुतिरेवैषा, न निंदावचनौ। यस्मादीदृशमप्यतिक्रूरं कर्म कुर्वतोर्युवयोर्न लोम च मीयत इति। न चान्यत्किंचिद्धीयत एवेति। स्तुतावेतौ भवतः। निंदां प्रशंसां हि लौकिकाः स्मरन्ति। तथा प्रशंसारूपा च निंदा लोके प्रसिद्धा। दध्यङ्नाम आथर्वणः। हेत्यनर्थको निपातः। यन्मधु कक्ष्यमात्मज्ञानलक्षणमाथर्वणो वां युवाभ्यामश्वस्य शीर्ष्णा शिरसा प्र यत् ईं उवाच यत्प्रोवाच मधु। ईमित्यनर्थको निपातः ॥१६॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच। तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्। आथर्वणायाश्विनौ दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम्। स वां मधु प्रवोचदृतायन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वामिति ॥१७॥

इदं वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववन्मंत्रान्तरप्रदर्शनार्थम्। तथाऽन्यो मंत्रस्तामेव आख्यायिकामनुसरति स्म। आथर्वणो दध्यङ्नाम, आथर्वणोऽन्यो विद्यत इत्यतो विशिनष्टि दध्यङ्नामाथर्वणः। तस्मै दधीच आथर्वणाय हेऽश्विनाविति मंत्रदृशो वचनम्। अश्व्यमश्वस्य स्वभूतं शिरो, ब्राह्मणस्य शिरसि च्छिन्नेऽश्वस्य शिरश्छित्त्वेदृशमतिक्रूरं कर्म कृत्वाऽश्व्यं शिरो ब्राह्मणं प्रति ऐरयतं गमितवन्तौ युवाम्। स चाथर्वणो वां युवाभ्यां तन्मधु प्रवोचद्यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं वक्ष्यामीति। स किमर्थमेवं जीवितसंदेहमारुह्य प्रवोचदित्युच्यते। ऋतायन्यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं, सत्यं तत्परिपालयितुमिच्छन्। जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना गुरुतरेत्येतस्य लिंगमेतत्। किं तन्मधु प्रवोचदित्युच्यते। त्वाष्ट्रं, त्वष्टा आदित्यस्तस्य संबंधि, यज्ञस्य शिरश्छिन्नं त्वष्टाऽभवत्तत्प्रतिसंधानार्थं प्रवर्ग्यं कर्म। तत्र प्रवर्ग्यकर्मांगभूतं यद्विज्ञानं तत्त्वाष्ट्रं मधु यज्ञस्य शिरश्छेदनप्रतिसंधानादिविषयं दर्शनं तत्त्वाष्ट्रं यन्मधु हे दस्रौ, दस्राविति परबलानामुपक्षपयितारौ शत्रूणां वा हिंसितारौ। अपि च न केवलं त्वाष्ट्रमेव मधु कर्मसंबंधि, युवाभ्यामवोचत्, अपि च कक्ष्यं

गोप्यं रहस्यं परमात्मसंबंधि यद्विज्ञानं मधु मधुब्राह्मणेनोक्तं अध्यायद्वयप्रकाशितं, तच्च वां युवाभ्यां प्रवोचदित्यनुवर्तते ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति । स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किंचनानावृतं नैनेन किंचनासंवृतम् ॥१८॥

इदं वै तन्मध्विति पूर्ववत् । उक्तौ द्वौ मंत्रौ प्रवर्ग्यसंबंध्याख्यायिकोपसंहर्तारौ । द्वयोः प्रवर्ग्यकर्मार्थयोरध्याययोरर्थ आख्यायिकाभूताभ्यां मंत्राभ्यां प्रकाशितः । ब्रह्मविद्यार्थयोस्त्वध्याययोरर्थ उत्तराभ्यामृग्भ्यां प्रकाशयितव्य इत्यतः प्रवर्तते । यत्कक्ष्यं च मधूक्तवानाथर्वणो युवाभ्यामित्युक्तम् । किं पुनस्तन्मध्वित्युच्यते । पुरश्चक्रे पुरः पुराणि शरीराणि, यत इयमव्याकृतव्याकरणप्रक्रिया । स परमेश्वरो नामरूपे अव्याकृते व्याकुर्वाणः प्रथमं भूरादींल्लोकान्सृष्ट्वा चक्रे कृतवान्द्विपदो द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि पक्षिशरीराणि । तथा पुरः शरीराणि चक्रे चतुष्पदश्चतुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि । पुरः पुरस्तात्स ईश्वरः पक्षी लिंगशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि पुरुष आविशदित्यस्यार्थमाचष्टे श्रुतिः । स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु सर्वशरीरेषु पुरिशयः, पुरि शेत इति पुरिशयः सन्पुरुष इत्युच्यते । नैनेनानेन किंचन किंचिदप्यनावृतमनाच्छादितम् । तथा नैनेन किंचनासंवृतमंतरननुप्रवेशितं बाह्यभूतेनान्तर्भूतेन च न अनावृतम् । एवं स एव नामरूपात्मना अंतर्बहिर्भावेन कार्यकरणरूपेण व्यवस्थितः । पुरश्चक्रे इत्यादिमंत्रः संक्षेपत आत्मैकत्वमाचष्ट इत्यर्थः ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति । अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानंतानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥१९॥ इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥

इदं वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववत् । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । रूपं रूपं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं बभूवेत्यर्थः । प्रतिरूपोऽनुरूपो वा यादृक्संस्थानौ मातापितरौ तत्संस्थानस्तदनुरूप एव पुत्रो जायते । न हि चतुष्पदो द्विपाज्जायते द्विपदो वा

चतुष्पात् । स एव हि परमेश्वरो नामरूपे व्याकुर्वाणो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । किमर्थं पुनः प्रतिरूपमागमनं तस्येत्युच्यते । तदस्यात्मनो रूपं प्रतिचक्षणाय प्रतिख्यापनाय । यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदा अस्यात्मनो निरुपाधिकं रूपं प्रज्ञानघनाख्यं न प्रतिख्यायेत । यदा पुनः कार्यकरणात्मना नामरूपे व्याकृते भवतः तदास्य रूपं प्रतिख्यायेत । इंद्रः परमेश्वरो मायाभिः प्रज्ञाभिः नामरूपभूतकृतमिथ्याभिमानैर्वा न तु परमार्थतः, पुरुरूपो बहुरूप ईयते गम्यते, एकरूप एव प्रज्ञानघनः सन्नविद्याप्रज्ञाभिः । कस्मात्पुनः कारणात्? युक्ता रथ इव वाजिनः स्वविषयप्रकाशनाय, हि यस्मादस्य हरयो हरणादिंद्रियाणि, शता शतानि, दश च प्राणिभेदबाहुल्याच्छतानि दश च भवन्ति । तस्मादिंद्रियविषयबाहुल्यात्तत्प्रकाशनायैव च युक्तानि तानि न आत्मप्रकाशनाय । 'परांचि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः' इति हि काठके । तस्मात्तैरेव विषयस्वरूपैरीयते न प्रज्ञानघनैकरसेन स्वरूपेण ।

एवं तर्हि अयमन्यः परमेश्वरोऽन्ये हरय इत्येवं प्राप्ते उच्यते— अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानंतानि च । प्राणिभेदस्यानंत्यात् । किं बहुना, तदेतद्ब्रह्म य आत्मा । अपूर्वं नास्य कारणं पूर्वं विद्यत इत्यपूर्वम् । नास्यापरं कार्यं विद्यत इत्यनपरम् । नास्य जात्यंतरमंतराले विद्यत इत्यनंतरम् । तथा बहिरस्य न विद्यत इत्यबाह्यम् । किं पुनस्तन्निरंतरं ब्रह्म? अयमात्मा । कोऽसौ? यः प्रत्यगात्मा द्रष्टा श्रोता मंता बोद्धा विज्ञाता सर्वानुभूः, सर्वात्मना सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः । इत्येतदनुशासनं सर्ववेदान्तोपदेशः । एष सर्ववेदान्तानामुपसंहृतोऽर्थः । एतदमृतमभयम् । परिसमाप्तश्च शास्त्रार्थः ॥ इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥　　२.५.—

अथ वंशः । पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौंडिन्यात्कौंडिन्यः शांडिल्याच्छांडिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥१॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शांडिल्याच्चानभिम्लाताच्चानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लातो गौतमाद्गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्यां सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्यात्पाराशर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः पाराशर्यात्पाराशर्यो वैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशि-

कायनेः कौशिकायनिः ॥२॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजंधनेरौपजंधनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो मांटेर्मांटिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शांडिल्याच्छांडिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः . कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौंडिन्याद्विदर्भीकौंडिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पंथाः सौभरोऽयास्यादांगिरसादयास्य आंगिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥३॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकांडस्य वंशः स्तुत्यर्थो ब्रह्मविद्यायाः । मंत्रश्चायं स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च । तत्र वंश इव वंशो यथा वेणुवंशः पर्वणः पर्वणो हि भिद्यते तद्वदग्रात्प्रभृति आ मूलप्राप्तेरयं वंशः । अध्यायचतुष्टयस्य आचार्यपरंपराक्रमो वंश इत्युच्यते । तत्र प्रथमान्तः शिष्यः पंचम्यंतः आचार्यः । परमेष्ठी विराट् । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भात् ।

ततः परं आचार्यपरंपरा नास्ति । यत्पुनर्ब्रह्म तन्नित्यं स्वयंभु, तस्मै ब्रह्मणे स्वयंभुवे नमः ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

'जनको ह वैदेहः' इत्यादि याज्ञवल्कीयं कांडमारभ्यते । उपपत्तिप्रधानत्वादतिक्रान्तेन मधुकांडेन समानार्थत्वेऽपि सति न पुनरुक्तता । मधुकांडं ह्यागमप्रधानम् । आगमोपपत्ती ह्यात्मैकत्वप्रकाशनाय प्रवृत्ते शक्नुतः करतलगतबिल्वमिव दर्शयितुम् । 'श्रोतव्यो मंतव्यः' इति ह्युक्तम् । तस्मादागमार्थमेव परीक्षापूर्वकं निर्धारणाय याज्ञवल्कीयं कांडमुपपत्तिप्रधानमारभ्यते ।

आख्यायिका तु विज्ञानस्तुत्यर्था उपायविधिपरा वा । प्रसिद्धो ह्युपायो विद्वद्भिः शास्त्रेषु च दृष्टो—दानम् । दानेन ह्युपनमन्ते प्राणिनः । प्रभूतं हिरण्यं गोसहस्रदानं चेहोपलभ्यते । तस्मादन्यपरेणापि शास्त्रेण विद्याप्राप्त्युपायदानप्रदर्शनार्था आख्यायिका आरब्धा । अपि च तद्विद्यसंयोगस्तैश्च सह वादकरणं विद्याप्राप्त्युपायो न्यायविद्यायां दृष्टः । तच्चास्मिन्नध्याये प्राबल्येन प्रदर्श्यते । प्रत्यक्षा च विद्वत्संयोगे प्रज्ञावृद्धिः । तस्माद्विद्याप्राप्त्युपायप्रदर्शनार्थैव आख्यायिका ॥

ॐ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपंचालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कःस्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति स ह गवां सहस्रमवरुरोध दश दश पादा एकैकस्याः शृंगयोराबद्धा बभूवुः ॥१॥

जनको नाम ह किल सम्राड्राजा बभूव विदेहानां, तत्र भवो वैदेहः । स च बहुदक्षिणेन यज्ञेन, शाखान्तरप्रसिद्धो वा बहुदक्षिणो नाम यज्ञो, अश्वमेधो वा दक्षिणाबाहुल्याद्बहुदक्षिण इहोच्यते, तेनेजेऽयजत् । तत्र तस्मिन्यज्ञे निमंत्रिता दर्शनकामा वा कुरूणां देशानां पंचालानां च ब्राह्मणास्तेषु हि विदुषां बाहुल्यं प्रसिद्धं, अभिसमेता अभिसंगता बभूवुः । तत्र महान्तं विद्वत्समुदायं दृष्ट्वा तस्य ह किल जनकस्य वैदेहस्य यजमानस्य को नु खल्वत्र ब्रह्मिष्ठ इति विशेषेण ज्ञातुमिच्छा विजिज्ञासा बभूव । कथं? कःस्वित्को नु खल्वेषां ब्राह्मणानामनूचानतमः सर्व इमेऽनूचानाः कःस्विदेषामतिशयेनानूचान इति । स ह अनूचानतमविषयोत्पन्नजिज्ञासः संस्तद्विज्ञानोपायार्थं गवां सहस्रं प्रथमवयसामवरुरोध, गोष्ठेऽवरोधं कारयामास । किंविशिष्टास्ता गावोऽवरुद्धा इत्युच्यते । पलचतुर्थभागः पादः सुवर्णस्य । दश दश पादा एकैकस्या गोः शृंगयोराबद्धा बभूवुः । पंच पंच पादा एकैकस्मिन् शृंगे ॥

तान्होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सोम्योदज सामश्रवा३ इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो बभूव स हैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ इति स होवाच नमो वयं

ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयं स्म इति तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥२॥

गा एवमवरुध्य ब्राह्मणांस्तान्होवाच हे ब्राह्मणा भगवन्त इत्यामंत्र्य । यो वो युष्माकं ब्रह्मिष्ठः, सर्वे यूयं ब्रह्माणोऽतिशयेन युष्माकं ब्रह्मा यः स एता गा उद्जतामुत्कालयतु स्वगृहं प्रति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः । ह किलैवमुक्ता ब्राह्मणा ब्रह्मिष्ठतामात्मनः प्रतिज्ञातुं न दधृषुर्न प्रगल्भाः संवृत्ताः । अप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेष्वथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमात्मीयमेव ब्रह्मचारिणमंतेवासिनमुवाच— एता गा हे सोम्योदजोद्गसयास्मद्गृहान्प्रति । हे सामश्रवः सामविधिं हि शृणोत्यतोऽर्थाच्चतुर्वेदो याज्ञवल्क्यः । ता गा होदाचकारोत्कालितवानाचार्यगृहं प्रति । याज्ञवल्क्येन ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणेन आत्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञातेति ते ह चुक्रुधुः क्रुद्धवन्तो ब्राह्मणाः । तेषां क्रोधाभिप्रायमाचष्टे । कथं नोऽस्माकं एकैकप्रधानानां ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति ब्रुवीतेति । अथ हैवं क्रुद्धेषु ब्राह्मणेषु जनकस्य यजमानस्य होतर्त्विगश्वलो नाम बभूव आसीत् । स एनं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मिष्ठाभिमानी राजाश्रयत्वाच्च धृष्टो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ पृष्टवान् । कथं? त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ इति । प्लुतिर्भर्त्सनार्था । स होवाच याज्ञवल्क्यो— नमस्कुर्मो वयं ब्रह्मिष्ठाय । इदानीं गोकामाः स्मो वयमिति । तं ब्रह्मिष्ठप्रतिज्ञं सन्तं तत एव ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणात्प्रष्टुं दध्रे धृतवान्मनो होता अश्वलः ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्युनाप्तं सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति होत्रर्त्विजाग्निना वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक्सोऽयमग्निः स होता स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥३॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । तत्र मधुकांडे पांक्तेन कर्मणा दर्शनसमुच्चितेन यजमानस्य मृत्योरत्ययो व्याख्यात उद्गीथप्रकरणे संक्षेपतः । तस्यैव परीक्षाविषयोऽयमिति तद्गतदर्शनविशेषार्थोऽयं विस्तर आरभ्यते । यदिदं साधनजातं अस्य कर्मण ऋत्विगग्न्यादि मृत्युना कर्मलक्षणेन स्वाभाविकासंगसहितेनाप्तं व्याप्तं, न केवलं व्याप्तमभिपन्नं च मृत्युना वशीकृतं च । केन दर्शनलक्षणेन साधनेन यजमानो मृत्योराप्तिं अतिमृत्युगोचरत्वमतिक्रम्य मुच्यते स्वतंत्रो मृत्योरवशो भवतीत्यर्थः । ननूद्गीथ एवाभिहितं येनातिमुच्यते मुख्यप्राणात्मदर्शनेनेति ।

बाढमुक्तं, योऽनुक्तो विशेषस्तत्र, तदर्थोऽयमारंभ इत्यदोषः। होत्रर्त्विजाऽग्निना वाचेत्याह याज्ञवल्क्यः। एतस्यार्थं व्याचष्टे। कः पुनर्होता येन मृत्युमतिक्रामतीति। उच्यते— वाग्वै यज्ञस्य यजमानस्य 'यज्ञो वै यजमानः' इति श्रुतेः। यज्ञस्य यजमानस्य या वाक्सैव होताऽधियज्ञे। कथं? तत्तत्र येयं वाग्यज्ञस्य यजमानस्य सोऽयं प्रसिद्धोऽग्निरधिदैवतम्। तदेतत्त्र्यन्नप्रकरणे व्याख्यातम्। स चाग्निर्होता 'अग्निर्वै होता' इति श्रुतेः। यदेतद्यज्ञस्य साधनद्वयं होता चर्त्विगधियज्ञमध्यात्मं च वाक्, एतदुभयं साधनद्वयं परिच्छिन्नं मृत्युना आप्तं स्वाभाविकाज्ञानासंग-प्रयुक्तेन कर्मणा मृत्युना प्रतिक्षणमन्यथात्वमापद्यमानं वशीकृतम्। तदनेनाधि-दैवतरूपेणाग्निना दृश्यमानं यजमानस्य यज्ञस्य मृत्योरतिमुक्तये भवति। तदे-तदाह— स मुक्तिः स होताऽग्निर्मुक्तिरग्निस्वरूपदर्शनमेव मुक्तिः। यदैव साधनद्वय-मग्निरूपेण पश्यति तदानीमेव हि स्वाभाविकादासंगान्मृत्योर्विमुच्यते आध्यात्मिका-त्परिच्छिन्नरूपादाधिभौतिकाच्च। तस्मात्स होता अग्निरूपेण दृष्टो मुक्तिर्मुक्तिसाधनं यजमानस्य। सा अतिमुक्तिः। यैव च मुक्तिः सातिमुक्तिः अतिमुक्तिसाधन-मित्यर्थः। साधनद्वयस्य परिच्छिन्नस्य या अधिदैवतारूपेणापरिच्छिन्नेनाग्निरूपेण दृष्टिः सा मुक्तिः। याऽसौ मुक्तिरधिदैवतादृष्टिः सैवाध्यात्माधिभूतपरिच्छेद-विषयासंगास्पदं मृत्युमतिक्रम्य अधिदैवतात्वस्याग्निभावस्य प्राप्तिर्या फलभूता सा अतिमुक्तिरित्युच्यते। तस्या अतिमुक्तेर्मुक्तिरेव साधनमिति कृत्वा सा अतिमुक्तिः इत्याह। यजमानस्य ह्यतिमुक्तिर्वागादीनामग्न्यादिभावः इत्युद्गीथप्रकरणे व्याख्या-तम्। तत्र सामान्येन मुख्यप्राणदर्शनमात्रं मुक्तिसाधनमुक्तं, न तद्विशेषः। वागादीनामग्न्यादिदर्शनमिह विशेषो वर्ण्यते। मृत्युप्राप्त्यतिमुक्तिस्तु सैव फल-भूतयोद्गीथब्राह्मणेन व्याख्याता 'मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते' इत्याद्या॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं सर्वमहोरात्रा-भ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इत्यध्वर्युणर्त्विजा चक्षुषादित्येन चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः सातिमुक्तिः॥४॥

याज्ञवल्क्येति होवाच। स्वाभाविकादज्ञानासंगप्रयुक्तात् कर्मलक्षणान्मृ-त्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता। तस्य कर्मणः सासंगस्य मृत्योराश्रयभूतानां दर्शपूर्ण-मासादिकर्मसाधनानां ये विपरिणामहेतू [illegible] अतिमुक्तिः

वक्तव्येतीदमारभ्यते, क्रियानुष्ठानव्यतिरेकेणापि प्रागूर्ध्वं च क्रियायाः साधनविपरिणामहेतुत्वेन व्यापारदर्शनात्कालस्य । तस्मात्पृथक्कालादतिमुक्तिर्वक्तव्येत्यत आह— यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तं स च कालो द्विरूपोऽहोरात्रादिलक्षणः तिथ्यादिलक्षणश्च । तत्राहोरात्रादिलक्षणात्तावदतिमुक्तिमाह— अहोरात्राभ्यां हि सर्वं जायते वर्धते विनश्यति च । तथा यज्ञसाधनं च । यज्ञस्य यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च । शिष्टान्यक्षराणि पूर्ववन्नेयानि । यजमानस्य चक्षुरध्वर्युश्च साधनद्वयमध्यात्माधिभूतपरिच्छेदं हित्वा अधिदैवतात्मना दृष्टं यत्स मुक्तिः सोऽध्वर्युरादित्यभावेन दृष्टो मुक्तिः । सैव मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववत् । आदित्यात्मभावमापन्नस्य हि नाहोरात्रे संभवतः ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत इत्युद्गात्रर्त्विजा वायुना प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्योऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥५॥

इदानीं तिथ्यादिलक्षणादतिमुक्तिरुच्यते— यदिदं सर्वमहोरात्रयोरविशिष्टयोरादित्यः कर्ता, न प्रतिपदादीनां तिथीनाम् । तासां तु वृद्धिक्षयोपगमनेन प्रतिपत्प्रभृतीनां चंद्रमाः कर्ता । अतस्तदापत्त्या पूर्वपक्षापरपक्षात्ययः आदित्यापत्त्या अहोरात्रात्ययवत् । तत्र यजमानस्य प्राणो वायुः । स एव उद्गाता इति उद्गीथब्राह्मणेऽवगतं 'वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायत्' इति च निर्धारितम् । अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चंद्रः इति च । प्राणवायुचंद्रमसामेकत्वाच्चंद्रमसा वायुना चोपसंहारे न कश्चित् विशेषः । एवं मन्यमाना श्रुतिर्वायुना अधिदैवतरूपेणोपसंहरति । अपि च वायुनिमित्तौ हि वृद्धिक्षयौ चंद्रमसः । तेन तिथ्यादिलक्षणस्य कालस्य कर्तुरपि कारयिता वायुः । अतो वायुरूपापन्नस्तिथ्यादिकालादतीतो भवतीत्युपपन्नतरं भवति । तेन श्रुत्यंतरे चंद्ररूपेण दृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिश्च । इह तु काण्वानां साधनद्वयस्य तत्कारणरूपेण वाय्वात्मना दृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिश्चेति न श्रुत्योर्विरोधः ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमंतरिक्षमनारंबणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चंद्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा

तद्यदिदं मनः सोऽसौ चंद्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः सातिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ संपदः ॥६॥

मृत्योः कालादतिमुक्तिर्व्याख्याता यजमानस्य । सोऽतिमुच्यमानः केनावष्टंभेन परिच्छेदविषयं मृत्युमतीत्य फलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्युच्यते । यदिदं प्रसिद्धमंतरिक्षमाकाशो अनारंबणमनालंबनं इवशब्दात् अस्त्येव तत्रालंबनं तत्तु न ज्ञायत इत्यभिप्रायः । यत्तु तदज्ञायमानमालंबनं, तत्सर्वनाम्ना केनेति पृच्छ्यते । अन्यथा फलप्राप्तेरसंभवात् । येनावष्टंभेनाक्रमेण यजमानः कर्मफलं प्रतिपद्यमानोऽतिमुच्यते, किं तदिति प्रश्नविषयः । केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति, स्वर्गं लोकं फलं प्राप्नोत्यतिमुच्यत इत्यर्थः । ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चंद्रेणेत्यक्षरन्यासः पूर्ववत् । तत्राध्यात्मं यज्ञस्य यजमानस्य यदिदं प्रसिद्धं मनः, सोऽसौ चंद्रोऽधिदैवम् । मनोऽध्यात्मं चंद्रमा अधिदैवतमिति हि प्रसिद्धम् । स एव चंद्रमा ब्रह्मर्त्विक्तेनाधिभूतं ब्रह्मणः परिच्छिन्नं रूपमध्यात्मं च मनस एतद्द्वयमपरिच्छिन्नेन चंद्रमसो रूपेण पश्यति । तेन चंद्रमसा मनसाऽवलंबनेन कर्मफलं स्वर्गं लोकं प्राप्नोत्यतिमुच्यते इत्यभिप्रायः । इतीत्युपसंहारार्थं वचनम् । इत्येवंप्रकारा मृत्योरतिमोक्षाः । सर्वाणि हि दर्शनप्रकाराणि यज्ञांगविषयाण्यस्मिन्नवसर उक्तानीति कृत्वोपसंहारः । इत्यतिमोक्षाः, एवंप्रकारा अतिमोक्षा इत्यर्थः ।

अथ संपदः । अथाधुना संपद उच्यन्ते । संपन्नाम केनचित्सामान्येनाग्निहोत्रादीनां कर्मणां फलवतां तत्फलाय संपादनं संपत्फलस्यैव वा । सर्वोत्साहेन फलसाधनानुष्ठाने प्रयतमानानां केनचिद्वैगुण्येनासंभवः । तदिदानीमाहिताग्निः सन्यत्किंचित्कर्माग्निहोत्रादीनां यथासंभवमादाय आलंबनीकृत्य कर्मफलविद्वत्तायां सत्यां यत्कर्मफलकामो भवति, तदेव संपादयति । अन्यथा राजसूयाश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधलक्षणानां अधिकृतानां त्रैवर्णिकानामप्यसंभवः तेषां तत्पाठः स्वाध्यायार्थ एव केवलः स्यात्, यदि तत्फलप्राप्त्युपायः कश्चन न स्यात् । तस्मात्तेषां संपदेव तत्फलप्राप्तिः तस्मात्संपदामपि फलवत्त्वमतः संपद आरभ्यन्ते ॥६॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होतास्मिन्यज्ञे करिष्यतीति

किं ताभिर्जयतीति यत्किंचेदं प्राणभृदिति ॥७॥

याज्ञवल्क्येति होवाच अभिमुखीकरणाय । कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होताऽस्मिन्यज्ञे कतिभिः कतिसंख्याभिर्ऋग्भिर्ऋग्जातिभिः अयं होतर्त्विगस्मिन्यज्ञे करिष्यति शस्त्रं शंसति । आहेतरः— तिसृभिर्ऋग्जातिभिः । इत्युक्तवन्तं प्रत्याहेतरः कतमास्तास्तिस्र इति । संख्येयविषयोऽयं प्रश्नः पूर्वस्तु संख्याविषयः । पुरोनुवाक्या च प्राग्यागकालाद्याः प्रयुज्यन्त ऋचः सग्जातिः पुरोनुवाक्येत्युच्यते । यागार्थं याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सग्जातिर्याज्या । शस्त्रार्थं याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सग्जातिः शस्या । सर्वास्तु याः काश्चनर्चस्ताः स्तोत्रिया वा अन्या वा सर्वाः एतास्वेव तिसृषु ऋग्जातिष्वंतर्भवन्ति । किं ताभिर्जयतीति यत्किंचेदं प्राणभृदिति । अतश्च संख्यासामान्यात् यत्किंचित्प्राणभृज्जातं तत्सर्वं जयति तत्सर्वं फलजातं संपादयति संख्यादिसामान्येन ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अधिशेरते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देवलोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीव हि पितृलोको या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयत्यध इव हि मनुष्यलोकः ॥८॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । कत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति, कत्याहुतिप्रकाराः ? तिस्र इति, कतमास्तास्तिस्र इति पूर्ववत् । इतर आह— या हुता उज्ज्वलन्ति समिदाज्याहुतयः । या हुता अतिनेदन्तेऽतीव शब्दं कुर्वन्ति मांसाद्याहुतयः । या हुता अधिशेरतेऽध्यधो गत्वा भूमेरधिशेरते पयःसोमाहुतयः । किं ताभिर्जयतीति, ताभिरेवं निर्वर्तिताभिराहुतिभिः किं जयतीति । या आहुतयो हुता उज्ज्वलन्त्युज्ज्वलनयुक्ता आहुतयो निर्वर्तिताः, फलं च देवलोकाख्यमुज्ज्वलमेव, तेन सामान्येन या मयैता उज्ज्वलन्त्य आहुतयो निर्वर्त्यमानास्ता एताः साक्षाद्देवलोकस्य कर्मफलस्य रूपं देवलोकाख्यं फलमेव मया निर्वर्त्यत, इत्येवं संपादयति । या हुता अतिनेदन्ते आहुतयः पितृलोकमेव ताभिर्जयति कुत्सितशब्दकर्तृत्वसामान्येन । पितृलोकसंबद्धायां हि संयमन्यां पुर्यां वैवस्वतेन यात्यमानानां 'हा हताः स्म मुंच मुंच' इति शब्दो

भवति। तथावदानाहुतयः। तेन पितृलोकसामान्यात्पितृलोक एव मया निर्वर्त्यत इति संपादयति। या हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति भूम्युपरिसंबंधसामान्यात्। अध इव ह्यध एव हि मनुष्यलोकः उपरितनान्साध्याँल्लोकानपेक्ष्य, अथवाऽधोगमनमपेक्ष्य। अतो मनुष्यलोक एव मया निर्वर्त्यत, इति संपादयति पयःसोमाहुतिनिर्वर्तनकाले ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमा सैकेति मन एवेत्यनंतं वै मनोऽनंता विश्वे देवा अनंतमेव स तेन लोकं जयति ॥९॥

याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत्। अयमृत्विग्ब्रह्मा दक्षिणतो ब्रह्मा आसने स्थित्वा यज्ञं गोपायति। कतिभिर्देवताभिर्गोपायतीति प्रासंगिकमेतद्बहुवचनम्। एकया हि देवतया गोपायत्यसौ। एवं ज्ञाते बहुवचनेन प्रश्नो नोपपद्यते स्वयं जानतः। तस्मात्पूर्वयोः कंडिकयोः प्रश्नप्रतिवचनेषु कतिभिः कति तिसृभिः तिस्र इति प्रसंगं दृष्ट्वेहापि बहुवचनेनैव प्रश्नोपक्रमः क्रियते। अथवा प्रतिवादिव्यामोहार्थं बहुवचनम्। इतर आहैकयेति। एका सा देवता यया दक्षिणतः स्थित्वा ब्रह्मा आसने यज्ञं गोपायति। कतमा सैकेति। मन एवेति, मनः सा देवता। मनसा हि ब्रह्मा व्याप्रियते ध्यानेनैव। 'तस्य यज्ञस्य मनश्च वाक्च वर्तनी तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा' इति श्रुत्यंतरात्। तेन मन एव देवता तया मनसा हि गोपायति ब्रह्मा यज्ञम्। तच्च मनो वृत्तिभेदेनानंतम्। वैशब्दः प्रसिद्धावद्योतनार्थः। प्रसिद्धं मनस आनंत्यम्। तदानंत्याभिमानिनो देवाः। अनंता वै विश्वे देवाः। 'सर्वे देवा यत्रैकं भवन्ति' इत्यादिश्रुत्यंतरात्। तेन आनंत्यसामान्यादनंतमेव स तेन लोकं जयति ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यंतरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकं शस्यया ततो ह होताश्वल उपरराम ॥१०॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

[illegible]

स्तोत्रिया नाम ऋक्सामसमुदायः कतिपयानामृचाम् । स्तोत्रिया शस्या वा याः काश्चन ऋचः ताः सर्वास्तिस्र एवेत्याह । ताश्च व्याख्याताः पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीयेति । तत्र पूर्वमुक्तं—यत्किंचेदं प्राणभृत्सर्वं जयतीति तत्केन सामान्येनेति? उच्यते—कतमास्तास्तिस्र ऋचो या अध्यात्मं भवन्तीति । प्राण एव पुरोनुवाक्या । पशब्दसामान्यात् । अपानो याज्या । आनंतर्यात् । अपानेन हि प्रत्तं हविर्देवता ग्रसन्ति । यागश्च प्रदानम् । व्यानः शस्या 'अप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरति' इति श्रुत्यंतरात् । किं ताभिर्जयतीति व्याख्यातम् । तत्र विशेषसंबंधसामान्यमनुक्तमिहोच्यते, सर्वमन्यद्व्याख्यातम् । लोकसंबंधसामान्येन पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयति, अंतरिक्षलोकं याज्यया मध्यमत्वसामान्यात् । द्युलोकं शस्ययोर्ध्वत्वसामान्यात् । ततो ह तस्मादात्मनः प्रश्ननिर्णयादसौ होता अश्वलः उपरराम नायमस्मद्गोचर इति ॥

इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ३.१.—

आख्यायिकासंबंधः प्रसिद्ध एव । मृत्योरतिमुक्तिर्व्याख्याता काललक्षणात्कर्मलक्षणाच्च । कः पुनरसौ मृत्युर्यस्मादतिमुक्तिर्व्याख्याता? स च स्वाभाविकाज्ञानसंगास्पदोऽध्यात्माधिभूतविषयपरिच्छिन्नो ग्रहातिग्रहलक्षणो मृत्युः । तस्मात्परिच्छिन्नरूपान्मृत्योरतिमुक्तस्य रूपाण्यग्न्यादित्यादीन्युद्गीथप्रकरणे व्याख्यातानि । अश्वलप्रश्ने च तद्गतो विशेषः कश्चित् । तच्चैतत्कर्मणां ज्ञानसहितानां फलम् । एतस्मात्साध्यसाधनरूपात्संसारान्मोक्षः कर्तव्य इत्यतो बंधनरूपस्य मृत्योः स्वरूपमुच्यते । बद्धस्य हि मोक्षः कर्तव्यः । यदप्यतिमुक्तस्य स्वरूपमुक्तं तत्रापि ग्रहातिग्रहाभ्यामविनिर्मुक्त एव मृत्युरूपाभ्याम् । तथाचोक्तं 'अशनाया हि मृत्युः' 'एष एव मृत्युः' इति आदित्यस्थं पुरुषमंगीकृत्याह 'एको मृत्युर्बहवः' इति च । तदात्मभावापन्नो हि मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इत्युच्यते । न च तत्र ग्रहातिग्रहौ मृत्युरूपौ न स्तः । 'अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यः' 'मनश्च ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतः' इति वक्ष्यति 'प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण' इति, 'वाग्वै ग्रहः स नाम्नाऽतिग्राहेण' इति च । तथा त्र्यन्नविभागे व्याख्यातमस्माभिः । सुविचारितं चैतद्यदेव प्रवृत्तिकारणं तदेव निवृत्तिकारणं न भवतीति ।

केचित्तु सर्वमेव निवृत्तिकारणं मन्यन्ते । अतः कारणात्पूर्वस्मात्पूर्वस्मान्मृत्योर्मुच्यते उत्तरमुत्तरं प्रतिपद्यमानो, व्यावृत्त्यर्थमेव प्रतिपद्यते न तु तादर्थ्यं, इत्यतः आ द्वैतक्षयात्सर्वं मृत्युः, द्वैतक्षये तु परमार्थतो मृत्योराप्तिमतिमुच्यते । अतश्च आपेक्षिकी गौणी मुक्तिरंतराले ।

सर्वमेतदेवमवार्हदारण्यकम् । ननु सर्वैकत्वं मोक्षः 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति श्रुतेः । बाढं भवत्येतदपि, न तु "ग्रामकामो यजेत पशुकामो यजेत" इत्यादिश्रुतीनां तादर्थ्यम् । यदि ह्यद्वैतार्थत्वमेव आसां ग्रामपशुस्वर्गाद्यर्थत्वं नास्तीति ग्रामपशुस्वर्गादयो न गृह्येरन्गृह्यन्ते तु कर्मफलवैचित्र्यविशेषाः । यदि च वैदिकानां कर्मणां तादर्थ्यमेव, संसार एव नाभविष्यत् । अथ तादर्थ्येऽपि अनुनिष्पादितपदार्थस्वभावः संसार इति चेत् । यथा च रूपदर्शनार्थ आलोके सर्वोऽपि तत्रस्थः प्रकाश्यत एव । न प्रमाणानुपपत्तेः । अद्वैतार्थत्वे वैदिकानां कर्मणां विद्यासहितानां अन्यस्यानुनिष्पादितत्वे प्रमाणानुपपत्तिः । न प्रत्यक्षं नानुमानमत एव च नागमः । उभयमेकेन वाक्येन प्रदर्श्यत इति चेत्कुल्याप्रणयनालोकादिवत् । तन्नैवं, वाक्यधर्मानुपपत्तेः । न च एकवाक्यगतस्यार्थस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिसाधनत्वमवगंतुं शक्यते । कुल्याप्रणयनालोकादौ अर्थस्य प्रत्यक्षत्वाददोषः ।

यदप्युच्यते मंत्रा अस्मिन्नर्थे दृष्टा इति । अयमेव तु तावदर्थः प्रमाणागम्यः । मंत्राः पुनः किमस्मिन्नर्थे आहोस्विदन्यास्मिन्नर्थे इति मृग्यमेतत् । तस्माद्ग्रहातिग्रहलक्षणो मृत्युर्बंधः, तस्मान्मोक्षो वक्तव्य इत्यत इदमारभ्यते । न च जानीमो विषयसंबंधाविवान्तरालेऽवस्थानमर्धजरतीयं कौशलम् । यत्तु मृत्योरतिमुच्यत इत्युक्त्वा ग्रहातिग्रहावुच्येते, तत्तु अर्थसंबंधात् । सर्वोऽयं साध्यसाधनलक्षणो बंधः । ग्रहातिग्रहाविनिर्मोकात् । निगडे हि निर्ज्ञाते निगडितस्य मोक्षाय यत्नः कर्तव्यो भवति । तस्मात्तादर्थ्येनारंभः ॥

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥१॥

अथ हैनं, हशब्द ऐतिह्यार्थः । अथानंतरमश्वले उपरते प्रकृतं याज्ञ-
[illegible] पप्रच्छ । याज्ञ-

वल्क्येति होवाचेत्यभिमुखीकरणाय । पूर्ववत्प्रश्नः—कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । तत्र निर्ज्ञातेषु वा ग्रहातिग्रहेषु प्रश्नः स्यादनिर्ज्ञातेषु वा । यदि तावद्ग्रहा अतिग्रहाश्च निर्ज्ञाताः, तदा तद्गतस्यापि गुणस्य संख्याया निर्ज्ञातत्वात्कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति संख्याविषयः प्रश्नो नोपपद्यते । अथानिर्ज्ञातास्तदा संख्येयविषयप्रश्न इति के ग्रहाः केऽतिग्रहा इति प्रष्टव्यं, न तु कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इति प्रश्नः । अपि च निर्ज्ञात-सामान्यकेषु विशेषविज्ञानाय प्रश्नो भवति—यथा कतमेऽत्र कठाः कतमेऽत्र कालापा इति । न चात्र ग्रहातिग्रहा नाम पदार्थाः केचन लोके प्रसिद्धाः । येन विशेषार्थः प्रश्नः स्यात् । ननु च 'अतिमुच्यते' इत्युक्तं ग्रहगृहीतस्य हि मोक्षः 'स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः' इति हि द्विरुक्तम् । तस्मात्प्राप्ता ग्रहा अतिग्रहाश्च । ननु तत्रापि चत्वारो ग्रहा अतिग्रहाश्च निर्ज्ञाता वाक्चक्षुःप्राणमनांसि, तत्र कतीति प्रश्नो नोपपद्यते निर्ज्ञातत्वात् । न । अनवधारणार्थत्वात् । न हि चतुष्ट्वं तत्र विवक्षितं, इह तु ग्रहातिग्रहदर्शनेऽष्टत्वगुणविवक्षया कतीति प्रश्न उपपद्यत एव । तस्मात् 'स मुक्तिः साऽतिमुक्तिः' इति मुक्त्यतिमुक्ती द्विरुक्ते । ग्रहातिग्रहा अपि सिद्धाः । अतः कतिसंख्याका ग्रहाः कति वा अतिग्रहा इति पृच्छति । इतर आह—अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । ये तेऽष्टौ ग्रहा अभिहिताः, कतमे ते नियमेन ग्रहीतव्या इति ॥

प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गंधाञ्जिघ्रति ॥२॥

तत्राह— प्राणो वै ग्रहः । प्राण इति घ्राणमुच्यते, प्रकरणात् । वायु-सहितः सः । अपानेनेति गंधेनेत्येतत् । अपानसचिवत्वादपानो गंध उच्यते । अपानोपहृतं हि गंधं घ्राणेन सर्वो लोको जिघ्रति । तदेतदुच्यतेऽपानेन हि गंधाञ्जिघ्रतीति ॥

वाग्वै ग्रहः स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥३॥
जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥४॥
चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥५॥
श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दाञ्शृणोति ॥६॥
मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥७॥
हस्तौ वै ग्रहः स कर्मणाऽतिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ॥८॥

त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥९॥

वाग्वै ग्रहः । वाचा ह्यध्यात्मपरिच्छिन्नया आसंगविषयास्पदया असत्यानृतासभ्यबीभत्सादिवचनेषु व्याप्तया गृहीतो लोकोऽपहृतः, तेन वाग्ग्रहः । स नाम्नाऽतिग्राहेण गृहीतः, स वागाख्यो ग्रहो नाम्ना वक्तव्येन विषयेणातिग्रहेण, अतिग्राहेणेति दैर्घ्यं छांदसं नाम । वक्तव्यार्था हि वाक्तेन वक्तव्येनार्थेन तादर्थ्येन प्रयुक्ता वाक्तेन वशीकृता । तेन तत्कार्यमकृत्वा नैव तस्या मोक्षः । अतो नाम्नातिग्राहेण गृहीता वागित्युच्यते । वक्तव्यासंगेन हि प्रवृत्ता सर्वानर्थैर्युज्यते । समानमन्यत् । इत्येते त्वक्पर्यन्ता अष्टौ ग्रहाः स्पर्शपर्यन्ताश्चैतेऽष्टावतिग्रहा इति ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं का स्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ॥१०॥

उपसंहृतेषु ग्रहातिग्रहेषु आह पुनः—याज्ञवल्क्येति होवाच । यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं, यदिदं व्याकृतं सर्वं मृत्योरन्नं, सर्वं जायते विपद्यते च ग्रहातिग्रहलक्षणेन मृत्युना ग्रस्तम् । का स्वित्का नु स्यात्सा देवता, यस्या देवताया मृत्युरपि अन्नं भवेत् 'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इति श्रुत्यंतरात् । अयमभिप्रायः प्रष्टुः—यदि मृत्योर्मृत्युं वक्ष्यति, अनवस्था स्यात् । अथ न वक्ष्यति, अस्माद्ग्रहातिग्रहलक्षणान्मृत्योः मोक्षो नोपपद्यते । ग्रहातिग्रहमृत्युविनाशे हि मोक्षः स्यात् । स यदि मृत्योरपि मृत्युः स्याद्भवेद्ग्रहातिग्रहलक्षणस्य मृत्योर्विनाशः । अतो दुर्वचनं प्रश्नं मन्वानः पृच्छति का स्वित्सा देवतेति । अस्ति तावन्मृत्योर्मृत्युः । नन्वनवस्था स्यात्तस्याप्यन्यो मृत्युरिति । नानवस्था । सर्वमृत्योर्मृत्य्वंतरानुपपत्तेः । कथं पुनरवगम्यतेऽस्ति मृत्योर्मृत्युरिति । दृष्टत्वात् । अग्निस्तावत्सर्वस्य दृष्टो मृत्युः, विनाशकत्वात् । सोऽद्भिर्भक्ष्यते सोऽग्निरपामन्नम् । गृहाण तर्ह्यस्ति मृत्योर्मृत्युरिति । तेन सर्वं ग्रहातिग्रहजातं भक्ष्यते मृत्योर्मृत्युना । तस्मिन्बंधने नाशिते मृत्युना भक्षिते संसारान्मोक्ष उपपन्नो भवति । बंधनं हि ग्रहातिग्रहलक्षणमुक्तं, तस्माच्च मोक्ष उपपद्यत इत्येतत्प्रसाधितम् । अतो बंधमोक्षाय पुरुषप्रयासः सफलो भवति । अतोऽपजयति पुनर्मृत्युम् ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामन्त्या-

हो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते ॥११॥

परेण मृत्युना मृत्यौ भक्षिते परमात्मदर्शनेन योऽसौ मुक्तो विद्वान्सोऽयं पुरुषो यत्र यस्मिन्काले म्रियते उदूर्ध्वमस्माद्ब्रह्मविदो म्रियमाणात्प्राणा वागादयो ग्रहा नामादयश्चातिग्रहा वासनारूपा अंतस्थाः प्रयोजकाः क्रामन्त्यूर्ध्वमुत्क्रामन्ति, आहोस्विन्नेति? नेति होवाच याज्ञवल्क्यो नोत्क्रामन्ति, अत्रैवास्मिन्नेव परेणात्मनाऽविभागं गच्छन्ति विदुषि कार्याणि करणानि च स्वयोनौ परब्रह्मसतत्त्वे समवनीयन्ते एकीभावेन समवसृज्यन्ते, प्रलीयन्ते इत्यर्थः । ऊर्मय इव समुद्रे । तथा च श्रुत्यंतरं कलाशब्दवाच्यानां प्राणानां परस्मिन्नात्मनि प्रलयं दर्शयति— 'एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति' इति । इति परेणात्मनाऽविभागं गच्छन्तीति दर्शितम् । न तर्हि मृतो, नहि । मृतश्चायं यस्मात्स उच्छ्वयत्युच्छूनतां प्रतिपद्यते, आध्मायति बाह्येन वायुना पूर्यते दृतिवत्, आध्मातो मृतः शेते निश्चेष्टः । बंधननाशे मुक्तस्य न क्वचिद्गमनमिति वाक्यार्थः ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति नामेत्यनंतं वै नामानंता विश्वे देवा अनंतमेव स तेन लोकं जयति ॥१२॥

मुक्तस्य किं प्राणा एव समवनीयन्ते, आहोस्वित्तत्प्रयोजकमपि सर्वम्? अथ प्राणा एव न तत्प्रयोजकं सर्वं, प्रयोजके विद्यमाने पुनः प्राणानां प्रसंगः । अथ सर्वमेव कामकर्मादि, ततो मोक्ष उपपद्यते, इत्येवमर्थ उत्तरः प्रश्नः । याज्ञवल्क्येति होवाच, यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति । आहेतरो नामेति । सर्वं समवनीयते इत्यर्थः । नाममात्रं तु न लीयत आकृतिसंबंधात् । नित्यं हि नाम । अनंतं वै नाम । नित्यत्वमेवानंत्यं नाम्नः । तदानंत्याधिकृता अनंता वै विश्वे देवाः । अनंतमेव स तेन लोकं जयति । तन्नामानंत्याधिकृतान्विश्वान्देवानात्मत्वेनोपेत्य तेनानंत्यदर्शनेनानंतमेव लोकं जयति ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चंद्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्याहर सोम्य हस्तमार्तभागावामेवैतस्य वेदिष्यावो न नावेतत्सजन

इति । तौ होत्क्रम्य मंत्रयांचक्राते तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥१३॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

ग्रहातिग्रहरूपं बंधनमुक्तं मृत्युरूपं, तस्य च मृत्योर्मृत्युसद्भावान्मोक्षश्चोपपद्यते । स च मोक्षो ग्रहातिग्रहरूपाणामिहैव प्रलयः, प्रदीपनिर्वाणवत् । यत्तत् ग्रहातिग्रहाख्यं बंधनं मृत्युरूपं तस्य यत्प्रयोजकं तत्स्वरूपनिर्धारणार्थं इदमारभ्यते । याज्ञवल्क्येति होवाच ॥

अत्र केचिद्वर्णयन्ति— ग्रहातिग्रहस्य सप्रयोजकस्य विनाशेऽपि किल न मुच्यते । नामावशिष्टोऽविद्यया ऊषरस्थानीयया स्वात्मप्रभवया परमात्मनः परिच्छिन्नो भोज्याच्च जगतो व्यावृत्तः उच्छिन्नकामकर्मा अंतराले व्यवतिष्ठते । तस्य परमात्मैकत्वदर्शनेन द्वैतदर्शनमपनेतव्यमित्यतः परं परमात्मदर्शनमारब्धव्यं इत्येवमपवर्गाख्यामंतरालावस्थां परिकल्प्योत्तरग्रंथसंबंधं कुर्वन्ति ॥

तत्र वक्तव्यं—विशीर्णेषु करणेषु विदेहस्य परमात्मदर्शनश्रवणमननिदिध्यासनानि कथमिति । समवनीतप्राणस्य हि नाममात्रावशिष्टस्येति तैरुच्यते । 'मृतः शेते' इति ह्युक्तम् । न मनोरथेनाप्येतदुपपादयितुं शक्यते । अथ जीवन्नेवाविद्यामात्रावशिष्टो भोज्यादपावृत्त इति परिकल्प्यते, तत्तु किंनिमित्तमिति वक्तव्यम् । समस्तद्वैतैकत्वात्मप्राप्तिनिमित्तमिति यद्युच्येत, तत्पूर्वमेव निराकृतम् । कर्मसहितेन द्वैतैकत्वात्मदर्शनेन संपन्नो विद्वान्मृतः समवनीतप्राणो जगदात्मत्वं हिरण्यगर्भस्वरूपं वा प्राप्नुयात्, असमवनीतप्राणो भोज्याज्जीवन्नेव वा व्यावृत्तो विरक्तः परमात्मदर्शनाभिमुखः स्यात् । न चोभयं एकप्रयत्ननिष्पाद्येन साधनेन लभ्यम् । हिरण्यगर्भप्राप्तिसाधनं चेत् न ततो व्यावृत्तिसाधनम् । परमात्माभिमुखीकरणस्य भोज्याद्व्यावृत्तेः साधनं चेत् न हिरण्यगर्भप्राप्तिसाधनम् । न हि यद्गतिसाधनं तद्गतिनिवृत्तेरपि । अथ मृत्वा हिरण्यगर्भं प्राप्य ततः समवनीतप्राणो नामावशिष्टः परमात्मज्ञानेऽधिक्रियते । ततोऽस्मदाद्यर्थं परमात्मज्ञानोपदेशोऽनर्थकः स्यात् । सर्वेषां हि ब्रह्मविद्या पुरुषार्थायोपदिश्यते 'तद्यो यो देवानाम्' इत्याद्यया श्रुत्या । तस्मादत्यंतनिकृष्टा शास्त्रबाह्यैवेयं कल्पना । प्रकृतं तु वर्तयिष्यामः ॥

तत्र केन प्रयुक्तं ग्रहातिग्रह[illegible]

यत्रास्य पुरुषस्यासम्यग्दर्शिनः शिरःपाण्यादिमतो मृतस्य वागग्निमप्येति, वातं प्राणोऽप्येति, चक्षुरादित्यमप्येतीति सर्वत्र संबध्यते । मनश्चंद्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरं, आकाशमात्मेत्यत्रात्मा अधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते । स आकाशमप्येति । ओषधीरपियन्ति लोमानि । वनस्पतीनपियन्ति केशाः । अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयत इति पुनरादानलिंगम् । सर्वत्र हि वागादिशब्देन देवताः परिगृह्यन्ते न तु करणान्येवापक्रामन्ति प्राङ्मोक्षात् । तत्र देवताभिरनधिष्ठितानि करणानि न्यस्तदात्राद्युपमानानि विदेहश्च कर्ता पुरुषोऽस्वतंत्रः किमाश्रितो भवतीति पृच्छयते—क्वायं तदा पुरुषो भवतीति । किमाश्रितस्तदा पुरुषो भवतीति । यमाश्रयमाश्रित्य पुनः कार्यकरणसंघातमुपादत्ते, येन ग्रहातिग्रहलक्षणं बंधनं प्रयुज्यते, तत्किमिति प्रश्नः ॥

अत्रोच्यते— स्वभावयदृच्छाकालकर्मदैवविज्ञानमात्रशून्यानि वादिभिः परिकल्पितानि । अतोऽनेकविप्रतिपत्तिस्थानत्वान्नैव जल्पन्यायेन वस्तुनिर्णयः । अत्र वस्तुनिर्णयं चेदिच्छसि, आहर सोम्य हस्तमार्तभाग ह, आवामेवैतस्य त्वत्पृष्टस्य वेदितव्यं यत्तद्वेदिष्यावो निरूपयिष्यावः । कस्मात्? न नौ आवयोरेतद्वस्तु सजने जनसमुदाये निर्णेतुं शक्यते । अत एकान्तं गमिष्यावो विचारणाय । तौ हेत्यादि श्रुतिवचनम् । तौ याज्ञवल्क्यार्तभागावेकान्तं गत्वा किं चक्रतुरित्युच्यते— तौ होत्क्रम्य सजनाद्देशान्मंत्रयांचक्राते । आदौ लौकिकवादिपक्षाणामेकैकं परिगृह्य विचारितवन्तौ । तौ ह विचार्य यदूचतुरपोह्य पूर्वपक्षान्सर्वानेव, तच्छृणु । कर्म हैव आश्रयं पुनः पुनः कार्यकरणोपादानहेतुं तत्तत्रोचतुरुक्तवन्तौ । न केवलं, कालकर्मदैवेश्वरेष्वभ्युपगतेषु हेतुषु यत्प्रशशंसतुस्तौ, कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः । यस्मान्निर्धारितमेतत्कर्मप्रयुक्तं ग्रहातिग्रहादिकार्यकरणोपादानं पुनः पुनः, तस्मात्पुण्यो वै शास्त्रविहितेन पुण्येन कर्मणा भवति, तद्विपरीतेन विपरीतो भवति पापः पापेन । इत्येवं याज्ञवल्क्येन प्रश्नेषु निर्णीतेषु, ततोऽशक्यप्रकंप्यत्वाद्याज्ञवल्क्यस्य, ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ३.२.—

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ । ग्रहातिग्रहलक्षणं बंधनमुक्तम् । यस्मा-

उपपद्यते यस्मान्मृत्योर्मृत्युरस्ति । मुक्तस्य च न गतिः क्वचित् । सर्वोत्सादो नाममात्रावशेषः प्रदीपनिर्वाणवदिति चावधृतम् । तत्र संसरतां मुच्यमानानां च कार्यकरणानां स्वकारणसंसर्गे समाने, मुक्तानामत्यंतमेव पुनरनुपादानम् । संसरतां तु पुनः पुनरुपादानं येन प्रयुक्तानां भवति, तत्कर्मेत्यवधारितं विचारणापूर्वकम् । तत्क्षये च नामावशेषेण सर्वोत्सादो मोक्षः । तच्च पुण्यपापाख्यं कर्म । 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इत्यवधारितत्वात् । एतत्कृतः संसारः । तत्रापुण्येन स्थावरजंगमेषु स्वभावदुःखबहुलेषु नरकतिर्यक्प्रेतादिषु च दुःखमनुभवति पुनः पुनर्जायमानो म्रियमाणश्चेत्येतत् राजवर्त्मवत्सर्वलोकप्रसिद्धम् । यत्तु शास्त्रीयं पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति तत्रैवादरः क्रियत इह श्रुत्या । पुण्यमेव च कर्म सर्वपुरुषार्थसाधनमिति सर्वे श्रुतिस्मृतिवादाः । मोक्षस्यापि पुरुषार्थत्वात्तत्साध्यता प्राप्ता । यावद्यावत्पुण्योत्कर्षः तावत्तावत्फलोत्कर्षप्राप्तिः । तस्मादुत्तमेन पुण्योत्कर्षेण मोक्षो भविष्यतीत्याशंका स्यात् । सा निवर्तयितव्या । ज्ञानसहितस्य च प्रकृष्टस्य कर्मण एतावती गतिः । व्याकृतनामरूपास्पदत्वात्कर्मणस्तत्फलस्य च । न त्वकार्ये नित्येऽव्याकृतधर्मिणि अनामरूपात्मके क्रियाकारकफलस्वभाववर्जिते कर्मणो व्यापारोऽस्ति । यत्र च व्यापारः स संसार एवेत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय ब्राह्मणमारभ्यते ॥

यत्तु कैश्चिदुच्यते— विद्यासहितं कर्म निरभिसंधि विषदध्यादिवत्कार्यान्तरमारभत इति । तन्न । अनारभ्यत्वान्मोक्षस्य । बंधननाश एव हि मोक्षो न कार्यभूतः । बंधनं चाविद्येत्यवोचाम । अविद्यायाश्च न कर्मणा नाश उपपद्यते । दृष्टविषयत्वाच्च कर्मसामर्थ्यस्य । उत्पत्त्याप्तिविकारसंस्कारा हि कर्मसामर्थ्यस्य विषयाः । उत्पादयितुं प्रापयितुं विकर्तुं संस्कर्तुं च सामर्थ्यं कर्मणो, नातो व्यतिरिक्तविषयोऽस्ति कर्मसामर्थ्यस्य । लोके अप्रसिद्धत्वात् । न च मोक्ष एषां पदार्थानामन्यतमः । अविद्यामात्रव्यवहित इत्यवोचाम ॥

बाढम् । भवतु केवलस्यैव कर्मणः एवंस्वभावता । विद्यासंयुक्तस्य तु निरभिसंधेः भवत्यन्यथा स्वभावः । दृष्टं ह्यन्यशक्तित्वेन निर्ज्ञातानामपि पदार्थानां विषदध्यादीनां विद्यामंत्रशर्करादिसंयुक्तानामन्याविषये सामर्थ्यम् । तथा कर्मणोऽप्यस्त्विति चेत् । न । प्रमाणाभावात् । तत्र हि कर्मणः उक्तविषयव्यतिरेकेण विषयान्तरे सामर्थ्यास्तित्वे प्रमाणं न प्रत्यक्षं नानुमानं नाप-

मानं नार्थापत्तिर्न शब्दोऽस्ति । ननु फलान्तराभावे चोदनान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमिति । न हि नित्यानां कर्मणां विश्वजिन्न्यायेन फलं कल्प्यते । नापि श्रुतं फलमस्ति । चोद्यन्ते च तानि । पारिशेष्यान्मोक्षस्तेषां फलमिति गम्यते । अन्यथा हि पुरुषा न प्रवर्तेरन् । ननु विश्वजिन्न्याय एव आयातो, मोक्षस्य फलस्य कल्पितत्वात् । मोक्षे वाऽन्यस्मिन्वा फलेऽकल्पिते पुरुषा न प्रवर्तेरन्निति मोक्षः फलं कल्प्यते श्रुतार्थापत्त्या, यथा विश्वजिति । नन्वेवं सति कथमुच्यते विश्वजिन्न्यायो न भवतीति । फलं च कल्प्यते विश्वजिन्न्यायश्च न भवतीति विप्रतिषिद्धमभिधीयते । मोक्षः फलमेव न भवतीति चेत् । न । प्रतिज्ञाहानात् । कर्म कार्यांतरं विषदध्यादिवदारभत इति हि प्रतिज्ञातम् । स चेन्मोक्षः कर्मणः कार्यं फलमेव न भवतीति सा प्रतिज्ञा हीयेत । कर्मकार्यत्वे च मोक्षस्य स्वर्गादिफलेभ्यो विशेषो वक्तव्यः । अथ कर्मकार्यं न भवति, नित्यानां कर्मणां फलं मोक्ष इत्यस्या वचनव्यक्तेः कोऽर्थ इति वक्तव्यम् । न च कार्यफलशब्दभेदमात्रेण विशेषः शक्यः कल्पयितुम् । अफलं च मोक्षो नित्यैश्च कर्मभिः क्रियते नित्यानां कर्मणां फलं न कार्यमिति चैषोऽर्थो विप्रतिषिद्धोऽभिधीयते यथाग्निः शीत इति । ज्ञानवदिति चेत् । यथा ज्ञानस्य कार्यं मोक्षो ज्ञानेनाक्रियमाणोऽप्युच्यते, तद्वत्कर्मकार्यत्वमिति चेत् । न । अज्ञाननिवर्तकत्वाज्ज्ञानस्य । अज्ञानव्यवधाननिवर्तकत्वाज्ज्ञानस्य मोक्षो ज्ञानकार्यमित्युपचर्यते । न तु कर्मणा निवर्तयितव्यमज्ञानम् । न चाज्ञानव्यतिरेकेण मोक्षस्य व्यवधानान्तरं कल्पयितुं शक्यं,—नित्यत्वान्मोक्षस्य साधकस्वरूपाव्यतिरेकाच्च—यत्कर्मणा निवर्त्येत । अज्ञानमेव निवर्तयतीति चेत् । न । विलक्षणत्वात् । अनभिव्यक्तिरज्ञानं अभिव्यक्तिलक्षणेन ज्ञानेन विरुध्यते । कर्म तु नाज्ञानेन विरुध्यते । तेन ज्ञानविलक्षणं कर्म । यदि ज्ञानाभावो, यदि संशयज्ञानं, यदि विपरीतज्ञानं वोच्यतेऽज्ञानमिति, सर्वं हि तज्ज्ञानेनैव निवर्त्यते । न तु कर्मणान्यतमेनापि विरोधाभावात् ।

अथादृष्टं कर्मणामज्ञाननिवर्तकत्वं कल्प्यमिति चेत् । न । ज्ञानेन अज्ञाननिवृत्तौ गम्यमानायां अदृष्टनिवृत्तिकल्पनानुपपत्तेः । यथा अवघातेन व्रीहीणां तुषनिवृत्तौ गम्यमानायां अग्निहोत्रादिनित्यकर्मकार्याऽदृष्टा नं कल्प्यते तुषनिवृत्तिः । तद्वदज्ञाननिवृत्तिरपि नित्यकर्मकार्याऽदृष्टा न कल्प्यते । ज्ञानेन

विरुद्धत्वं चासकृत्कर्मणामवोचाम । यदविरुद्धं ज्ञानं कर्मभिस्तद्देवलोकप्राप्ति-निमित्तमित्युक्तं 'विद्यया देवलोकः' इति श्रुतेः । किंचान्यत् । कल्प्ये च फले नित्यानां कर्मणां श्रुतानां यत्कर्मभिर्विरुध्यते, द्रव्यगुणकर्मणां कार्यमेव न भवति, किं तत्कल्प्यतां, यस्मिन्कर्मणः सामर्थ्यमेव न दृष्टम्? किं वा यस्मिन्दृष्टं सामर्थ्यं, यच्च कर्मणां फलमविरुद्धं, तत्कल्प्यतामिति । पुरुषप्रवृत्ति-जननायावश्यं चेत्कर्मफलं कल्पयितव्यम् । कर्माविरुद्धविषय एव श्रुतार्थापत्तेः क्षीणत्वान्नित्यो मोक्षः फलं कल्पयितुं न शक्यः, तद्व्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वा । अविरुद्धत्वात् दृष्टसामर्थ्यविषयत्वाच्चेति । पारिशेष्यन्यायान्मोक्ष एव कल्प-यितव्य इति चेत् । सर्वेषां हि कर्मणां सर्वं फलम् । न चान्यदितरकर्मफलव्य-तिरेकेण फलं कल्पनायोग्यमस्ति । परिशिष्टश्च मोक्षः । स चेष्टो वेदविदां फलम् । तस्मात्स एव कल्पयितव्य इति चेत् । न । कर्मफलव्यक्तीनां आनंत्यात्पारि-शेष्यन्यायानुपपत्तेः ।

न हि पुरुषेच्छाविषयाणां कर्मफलानामेतावत्त्वं नाम केनचिदसर्वज्ञेनाव-धृतं, तत्साधनानां वा पुरुषेच्छानां वा अनियतदेशकालनिमित्तत्वात्, पुरुषेच्छा-विषयसाधनानां च पुरुषेष्टफलप्रयुक्तत्वात् । प्रतिप्राणि च इच्छावैचित्र्यात्फलानां तत्साधनानां च आनंत्यसिद्धिः । तदानंत्याच्चाशक्यमेतावत्त्वं पुरुषैर्ज्ञातुम् । अज्ञाते च साधनफलैतावत्त्वे कथं मोक्षस्य परिशेषसिद्धिरिति । कर्मफलजाति-पारिशेष्यमिति चेत् । सत्यपि इच्छाविषयाणां तत्साधनानां चानंत्ये कर्मफल-जातित्वं नाम सर्वेषां तुल्यम् । मोक्षस्त्वकर्मफलत्वात्परिशिष्टः स्यात् । तस्मा-त्परिशेषात्स एव युक्तः कल्पयितुमिति चेत् । न । तस्यापि नित्यकर्मफलत्वा-भ्युपगमे कर्मफलसमानजातीयत्वोपपत्तेः परिशेषानुपपत्तिः । तस्मादन्यथाऽभ्यु-पपत्तेः क्षीणा श्रुतार्थापत्तिः । उत्पत्त्याप्तिविकारसंस्काराणां अन्यतममपि नित्यानां कर्मणां फलमुपपद्यत इति क्षीणा श्रुतार्थापत्तिः ।

चतुर्णामन्यतम एव मोक्ष इति चेत् । न तावदुत्पाद्यो, नित्यत्वात् । अत एवाविकार्यः । असंस्कार्यश्चात एवासाधनद्रव्यात्मकत्वाच्च । साधनात्मकं हि द्रव्यं संस्क्रियते । यथा पात्राज्यादि प्रोक्षणादिना । न च संस्क्रियमाणः, संस्कारनिर्वर्त्यो वा, यूपादिवत् । पारिशेष्यादाप्यः स्यात् । नाप्योऽपि आत्म-[illegible]

विलक्षणेन भवितव्यमिति चेत् । न । कर्मत्वसालक्षण्यात्सलक्षणं कस्मात्फलं न भवतीतरकर्मफलैः ? निमित्तवैलक्षण्यादिति चेत् । न । क्षामवत्यादिभिः समानत्वात् । यथा हि गृहदाहादौ निमित्ते क्षामवत्यादीष्टिः, यथा भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीत्येवमादौ नैमित्तिकेषु कर्मसु न मोक्षः फलं कल्प्यते, तैश्चाविशेषान्नैमित्तिकत्वेन, जीवनादिनिमित्ते च श्रवणात्, तथा नित्यानामपि न मोक्षः फलम् । आलोकस्य सर्वेषां रूपदर्शनसाधनत्वे उलूकादयः आलोकेन रूपं न पश्यन्तीत्युलूकादिचक्षुषो वैलक्षण्यादितरलोकचक्षुभिर्न रसादिविषयत्वं परिकल्प्यते । रसादिविषये सामर्थ्यस्यादृष्टत्वात् । सुदूरमपि गत्वा यद्विषये दृष्टं सामर्थ्यं तत्रैव कश्चिद्विशेषः कल्पयितव्यः ।

यत्पुनरुक्तं विद्यामंत्रशर्करादिसंयुक्तविषदध्यादिवन्नित्यानि कार्यान्तरमारभन्त इति । आरभ्यतां विशिष्टं कार्यं तदिष्टत्वादविरोधः । निरभिसंधेः कर्मणो विद्यासंयुक्तस्य विशिष्टकार्यान्तरारंभे न कश्चिद्विरोधः । देवयाज्यात्मयाजिनोः आत्मयाजिनो विशेषश्रवणात् । 'देवयाजिनः श्रेयानात्मयाजी' इत्यादौ 'यदेव विद्यया करोति' इत्यादौ च । यस्तु परमात्मदर्शनविषये मनुनोक्त आत्मयाजिशब्दः " संपश्यन्नात्मयाजी " इत्यत्र, समं पश्यन्नात्मयाजी भवतीत्यर्थः अथवा भूतपूर्वगत्या । आत्मयाजी आत्मसंस्कारार्थं नित्यानि कर्माणि करोति 'इदं मेऽनेनांगं संस्क्रियते' इति श्रुतेः । तथा "गार्भैर्होमैः" इत्यादिप्रकरणे कार्यकरणसंस्कारार्थत्वं नित्यानां कर्मणां दर्शयति । संस्कृतश्च य आत्मयाजी तैः कर्मभिः समं द्रष्टुं समर्थो भवति । तस्येह वा जन्मान्तरे वा सममात्मदर्शनमुत्पद्यते । समं पश्यन्स्वाराज्यमधिगच्छतीत्येषोऽर्थः । आत्मयाजिशब्दस्तु भूतपूर्वगत्या प्रयुज्यते । ज्ञानयुक्तानां नित्यानां कर्मणां ज्ञानोत्पत्तिसाधनत्वप्रदर्शनार्थम् ॥

किंचान्यत् । " ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च । उत्तम सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥" इति च देवसार्ष्टिव्यतिरेकेण भूताप्ययं दर्शयति " भूतान्यप्येति पंच वै "। भूतान्यत्येतीति पाठं ये कुर्वन्ति, तेषां वेदविषये परिच्छिन्नबुद्धित्वाददोषः । न चार्थवादत्वम् । अध्यायस्य ब्रह्मान्तकर्मविपाकार्थस्य तद्व्यतिरिक्तात्मज्ञानार्थस्य च कर्मकांडोपनिषद्भ्यां तुल्यार्थत्वदर्शनात् ।

विहिताकरणप्रतिषिद्धकर्मणां च स्थावरश्वसूकरादिफलदर्शनात्। वान्ताश्याद्प्रेतदर्शनाच्च।

न च श्रुतिस्मृतिविहितप्रतिषिद्धव्यतिरेकेण विहितानि वा प्रतिषिद्धानि वा कर्माणि केनचिदवगंतुं शक्यन्ते। येषामकरणादनुष्ठानाच्च प्रेतश्वसूकरस्थावरादीनि कर्मफलानि प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभ्यन्ते। नचैषां कर्मफलत्वं केनचिदभ्युपगम्यते। तस्माद्विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवानां यथैते कर्मविपाकाः प्रेततिर्यक्स्थावरादयः, तथोत्कृष्टेष्वपि ब्रह्मान्तेषु कर्मविपाकत्वं वेदितव्यम्। तस्मात्स आत्मनो वपामुदखिदत् सोऽरोदीत्, इत्यादिवन्नाभूतार्थवादत्वम्। तत्राप्यभूतार्थवादत्वं मा भूदिति चेत्। भवत्वेवम्। न चैतावता अस्य न्यायस्य बाधो भवति। न चास्मत्पक्षो वा दुष्यति। न च "ब्रह्मा विश्वसृजः" इत्यादीनां काम्यकर्मफलत्वं शक्यं वक्तुम्। तेषां देवसार्ष्टितायाः फलस्योक्तत्वात्। तस्मात्साभिसंधीनां नित्यानां कर्मणां सर्वमेधाश्वमेधादीनां च ब्रह्मत्वादीनि फलानि॥

येषां पुनर्नित्यानि निरभिसंधीन्यात्मसंस्कारार्थानि, तेषां ज्ञानोत्पत्त्यर्थानि तानि। "ब्राह्मीयं क्रियते तनुः" इति स्मरणात्। तेषामाराडुपकारकत्वात् मोक्षसाधनान्यपि कर्माणि भवन्तीति न विरुध्यते। यथा चायमर्थः षष्ठे जनकाख्यायिकासमाप्तौ वक्ष्यामः। यत्तु विषदध्यादिवदित्युक्तं, तत्र प्रत्यक्षानुमानविषयत्वादविरोधः। यस्तु अत्यंतशब्दगम्योऽर्थः तत्र वाक्यस्याभावे तदर्थं प्रतिपादकस्य न शक्यं कल्पयितुं विषदध्यादिसाधर्म्यम्। न च प्रमाणान्तरविरुद्धार्थविषये श्रुतेः प्रामाण्यं कल्प्यते, यथा शीतोऽग्निः क्लेदयतीति। श्रुते तु तादर्थ्ये वाक्यस्य प्रमाणान्तरस्य आभासत्वम्। यथा खद्योतोऽग्निरिति, तलमलिनमंतरिक्षमिति बालानां यत्प्रत्यक्षमपि तद्विषयप्रमाणान्तरस्य यथार्थत्वे निश्चिते, निश्चितार्थमपि बालप्रत्यक्षमाभासी भवति॥

तस्मात् वेदप्रामाण्यस्याव्यभिचारात्तादर्थ्ये सति वाक्यस्य तथात्वं स्यात्। न तु पुरुषमतिकौशलम्। न हि पुरुषमतिकौशलात्सविता रूपं न प्रकाशयति। तथा वेदवाक्यान्यपि नान्यार्थानि भवन्ति। तस्मान्न मोक्षार्थानि कर्माणीति सिद्धम्। अतः कर्मफलानां संसारत्वप्रदर्शनायैव ब्राह्मणमारभ्यते॥

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच । मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम ते पतंचलस्य काप्यस्य गृहानैम तस्यासीद्दुहिता गंधर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्सुधन्वांगिरस इति तं यदा लोकानामंतानपृच्छामाथैनमब्रूम क्व पारिक्षिता अभवन्निति क्व पारिक्षिता अभवन्स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

अथानंतरं उपरते जारत्कारवे, भुज्युरिति नामतो लह्यस्यापत्यं लाह्यस्तदपत्यं लाह्यायनिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच । आदावुक्तमश्वमेधदर्शनं, समष्टिव्यष्टिफलश्चाश्वमेधक्रतुः । ज्ञानसमुच्चितो वा केवलज्ञानसंपादितो वा सर्वकर्मणां परा काष्ठा । भ्रूणहत्याश्वमेधाभ्यां न परं पुण्यपापयोरिति हि स्मरन्ति । तेन हि समष्टिं व्यष्टीश्च प्राप्नोति । तत्र व्यष्टयो निर्ज्ञाता अंतरंगाविषया अश्वमेधयागफलभूताः । 'मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवति' इत्युक्तम् । मृत्युश्चाशनायालक्षणो बुद्ध्यात्मा समष्टिः प्रथमजो वायुः सूत्रं सत्यं हिरण्यगर्भः । तस्य व्याकृतो विषयो यदात्मकं सर्वं द्वैतैकत्वं, यः सर्वभूतान्तरात्मा लिंगममूर्तरसो यदाश्रितानि सर्वभूतकर्माणि, यः कर्मणां कर्मसंबद्धानां च विज्ञानानां परा गतिः परं फलम् । तस्य क्रियान्गोचरः कियती व्याप्तिः सर्वतः परिमंडलीभूता, सा वक्तव्या । तस्यामुक्तायां सर्वः संसारो बंधगोचर उक्तो भवति । तस्य च समष्टिव्यष्ट्यात्मदर्शनस्य अलौकिकत्वप्रदर्शनार्थं आख्यायिकामात्मनो वृत्तां प्रकुरुते । तेन च प्रतिवादिबुद्धिं व्यामोहयिष्यामीति मन्यते ॥

मद्रेषु मद्रा नाम जनपदास्तेषु चरका अध्ययनार्थं व्रतचरणाच्चरका अध्वर्यवो वा, पर्यव्रजाम पर्यटितवन्तः । ते पतंचलस्य ते वयं पर्यटन्तः पतंचलस्य नामतः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहानैम गतवन्तः । तस्यासीत् दुहिता गंधर्वगृहीता, गंधर्वेण अमानुषेण सत्त्वेन केनचिदाविष्टा । गंधर्वो वा धिष्ण्योऽग्निर्ऋत्विग्देवता विशिष्टविज्ञानत्वादवसीयते । न हि सत्त्वमात्रस्येदृशं विज्ञानमुपपद्यते । तं सर्वे वयं परिवारिताः सन्तोऽपृच्छाम कोऽसीति, कस्त्वमसि किंनामा किंसतत्त्वः । सोऽब्रवीद्गंधर्वः सुधन्वा नामतः आंगिरसो गोत्रतः । तं यदा यस्मिन्काले लोकानामंतान्पर्यवसानान्यपृच्छाम अथैनं गंधर्वमब्रूम भुवनकोशपरिमाणज्ञानाय प्रवृत्तेषु सर्वेष्वात्मानं श्लाघयन्तः पृष्टवन्तो वयम् । कथं? क्व पारिक्षिता अभवन्निति । स च गंधर्वः सर्वमस्मभ्यमब्रवीत् । तेन

दिव्येभ्यो मया लब्धं ज्ञानं, तत्तव नास्ति, अतो निगृहीतोऽसीत्यभिप्रायः। सोऽहं विद्यासंपन्नो लब्धागमो गंधर्वात्त्वा त्वां पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता अभवंस्तत्त्वं किं जानासि? हे याज्ञवल्क्य कथय पृच्छामि क्व पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्न्यान्ययं लोकस्तं समन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति तां समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा मक्षिकायाः पत्रं तावानंतरेणाकाशस्तानिंद्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशंस तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥

इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः उवाच वै सः। वैशब्दः स्मरणार्थः। उवाच वै स गंधर्वस्तुभ्यम्। अगच्छन्वै ते पारिक्षितास्तत्र। क्व? यत्र यस्मिन्नश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति निर्णीते प्रश्ने आह—क्व नु कस्मिन्नश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति। तेषां गतिविवक्षया भुवनकोशपरिमाणमाह—द्वात्रिंशतं वै, द्वे अधिके त्रिंशत् द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्न्यानि। देव आदित्यस्तस्य रथो देवरथस्तस्य रथस्य गत्या अह्ना यावत्परिच्छिद्यते देशपरिमाणं तावद्देवरथाह्न्यं, तत् द्वात्रिंशद्गुणितं देवरथाह्न्यानि, तावत्परिमाणोऽयं लोको लोकालोकगिरिणा परिक्षिप्तः। यत्र वैराजं शरीरं यत्र च कर्मफलोपभोगः प्राणिनां स एष लोकः। एतावांल्लोकोऽतः परमलोकः। तं लोकं समन्तं समन्ततो लोकविस्तारात् द्विगुणपरिमाणविस्तारेण परिमाणेन तं लोकं परिक्षिप्ता पर्येति पृथिवी। तां पृथिवीं तथैव समन्तं द्विस्तावत् द्विगुणेन परिमाणेन समुद्रः पर्येति यं घनोदमाचक्षते पौराणिकाः। तत्र अंडकपालयोर्विवरपरिमाणमुच्यते। येन विवरेण मार्गेण बहिर्निर्गच्छन्तो व्याप्नुवन्त्यश्वमेधयाजिनः। तत्र यावती यावत्परिमाणा क्षुरस्य धारा अग्रं, यावद्वा सौक्ष्म्येण युक्तं मक्षिकायाः पत्रं तावांस्तावत्परिमाणोऽन्तरेण मध्ये अंडकपालयोः आकाशश्छिद्रं, तेनाकाशेनेत्येतत्। तान्पारिक्षितानश्वमेधयाजिनः प्राप्तानिंद्रः परमेश्वरो, योऽश्वमेधेऽग्निश्चितः, सुपर्णो

यद्विषयं दर्शनमुक्तं 'तस्य प्राची दिक्शिरः' इत्यादिना, सुपर्णः पक्षी भूत्वा पक्षपुच्छाद्यात्मकः सुपर्णो भूत्वा, वायवे प्रायच्छन्मूर्तत्वान्नास्त्यात्मनो गतिस्तत्रेति । तान्परिक्षितान्वायुरात्मनि धित्वा स्थापयित्वा स्वात्मभूतान्कृत्वा तत्र तस्मिन्नगमयत् । क्व ? यत्र पूर्वेऽतिक्रान्ताः पारिक्षिता अश्वमेधयाजिनो अभवन्निति । एवमिव वै एवमेव स गंधर्वो वायुमेव प्रशशंस पारिक्षितानां गतिम् ॥

समाप्ता आख्यायिका । आख्यायिकानिर्वृत्तं त्वर्थमाख्यायिकातोऽपसृत्य स्वेन श्रुतिरूपेणैव आचष्टेऽस्मभ्यम् । यस्माद्वायुः स्थावरजंगमानां भूतानामतंरात्मा बहिश्च स एव, तस्मादध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन विविधा या अष्टिर्व्याप्तिः स वायुरेव । तथा समष्टिः केवलेन सूत्रात्मना वायुरेव । एवं वायुमात्मानं समष्टिव्यष्टिरूपात्मकत्वेनोपगच्छति य एवं वेद । तस्य किं फलमित्याह— अप पुनर्मृत्युं जयति, सकृन्मृत्वा पुनर्न म्रियते । तत आत्मनः प्रश्ननिर्णयात् भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥ २ ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३.३.—

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । पुण्यपापप्रयुक्तैर्ग्रहातिग्रहैर्गृहीतः पुनः पुनर्ग्रहातिग्रहांस्त्यजन्नुपाददत्संसरतीत्युक्तम् । पुण्यस्य च पर उत्कर्षो व्याख्यातो व्याकृतविषयः समष्टिव्यष्टिरूपो द्वैतैकत्वात्मप्राप्तिः । यस्तु ग्रहातिग्रहैर्ग्रस्तः संसरति, सोऽस्ति वा नास्ति । अस्तित्वे च किंलक्षण इत्यात्मन एव विवेकाधिगमायोषस्तप्रश्न आरभ्यते । तस्य च निरुपाधिस्वरूपस्य क्रियाकारकविनिर्मुक्तस्वभावस्य अधिगमात् यथोक्ताद्बंधनाद्विमुच्यते सप्रयोजकात् । आख्यायिकासंबंधस्तु प्रसिद्धः ॥

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानीति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानीति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥

अथ हैनं प्रकृतं याज्ञवल्क्यमुपस्तो नामतश्चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः पप्र-

च्छ। यद्ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केनचित् द्रष्टुरपरोक्षादगौणम्। न श्रोत्रब्रह्मादिवत्। किं तत्? य आत्मा। आत्मशब्देन प्रत्यगात्मोच्यते। तत्र आत्मशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्। सर्वस्याभ्यंतरः सर्वान्तरः। यद्यः-शब्दाभ्यां प्रसिद्ध आत्मा ब्रह्मेति। तमात्मानं मे मह्यं व्याचक्ष्वेति, विस्पष्टं शृंगे गृहीत्वा यथा गां दर्शयति तथा आचक्ष्व, सोऽयमित्येवं कथयस्वेत्यर्थः।

एवमुक्तः प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—एष ते तवात्मा सर्वान्तरः सर्वस्याभ्यंतरः। सर्वविशेषणोपलक्षणार्थं सर्वान्तरग्रहणम्। यत्साक्षादव्यवहितं अपरोक्षादगौणं ब्रह्म बृहत्तममात्मा सर्वस्य सर्वस्याभ्यंतरः, एतैर्गुणैः समस्तैरुक्त एषः। कोऽसौ तवात्मा, योऽयं कार्यकरणसंघातस्तव स येनात्मना आत्मवान्स एव तव आत्मा। तव कार्यकरणसंघातस्येत्यर्थः। तत्र पिंडः तस्याभ्यन्तरे लिंगात्मा करणसंघातः, तृतीयो यश्च संदिह्यमानस्तेषु कतमो ममात्मा सर्वान्तरः त्वया विवक्षित इत्युक्त इतर आह—यः प्राणेन मुखनासिकासंचारिणा प्राणिति प्राणचेष्टां करोति, येन प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः। स ते तव कार्यकरणसंघातस्य आत्मा विज्ञानमयः। समानमन्यत्। योऽपानेनापानीति यो व्यानेन व्यानीतीति। च्छांदसं दैर्घ्यम्। सर्वाः कार्यकरणसंघातगताः प्राणनादिचेष्टाः दारुयंत्रस्येव येन क्रियन्ते। न हि चेतनावदनधिष्ठितस्य दारुयंत्रस्येव प्राणनादिचेष्टा विद्यन्ते। तस्माद्विज्ञानमयेनाधिष्ठितं विलक्षणेन दारुयंत्रवत्प्राणनादिचेष्टां प्रतिपद्यते। तस्मात्सोऽस्ति कार्यकरणसंघातविलक्षणो यश्चेष्टयति ॥ १ ॥

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः। न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुया न मतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः। एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणः—यथा कश्चिदन्यथा प्रतिज्ञाय पूर्वं पुनर्विप्रतिपन्नो ब्रूयादन्यथाऽसौ गौरसावश्वो यश्चलति धावतीति वा, पूर्वं प्रत्यक्षं दर्शयामीति प्रतिज्ञाय पश्चाच्चलनादिलिंगैर्व्यपदिशति, एवमेवैतद्ब्रह्म प्राणनादिलिंगैर्व्यपदिष्टं भवति त्वया। किं बहुना? त्यक्त्वा गोतृष्णानिमित्तं व्याजं,

यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । इतर आह— यथा मया प्रथमं प्रतिज्ञातस्तवात्मा, एवंलक्षण इति, तां प्रतिज्ञामनुवर्त एव । तत्तथैव, यथोक्तं मया ।

यत्पुनरुक्तं तमात्मानं घटादिवद्विषयीकुर्विति, तदशक्यत्वान्न क्रियते । कस्मात्पुनस्तदशक्यमिति आह । वस्तुस्वाभाव्यात् । किं पुनस्तद्वस्तुस्वाभाव्यम् ? दृष्ट्यादिद्रष्टृत्वम् । दृष्टेर्द्रष्टा ह्यात्मा । दृष्टिरिति द्विविधा भवति लौकिकी पारमार्थिकी चेति । तत्र लौकिकी चक्षुः संयुक्ता अंतःकरणवृत्तिः । सा क्रियत इति जायते विनश्यति च । या तु आत्मनो दृष्टिः अग्न्युष्णप्रकाशादिवत्सा च द्रष्टुः स्वरूपत्वान्न जायते न विनश्यति च । सा क्रियमाणयोपाधिभूतया संसृष्टेवेति व्यपदिश्यते द्रष्टेति, भेदवच्च द्रष्टा दृष्टिरिति च । यासौ लौकिकी दृष्टिः चक्षुर्द्वारा रूपोपरक्ता जायमानैव, नित्यया आत्मदृष्ट्या संसृष्टेव, तत्प्रतिच्छाया तया व्याप्तैव जायते तथा विनश्यति च । तेनोपचर्यते द्रष्टा सदा पश्यन्नपि पश्यति न पश्यति चेति । नतु पुनः द्रष्टुर्द्रष्टेः कदाचिदप्यन्यथात्वम् । तथा च वक्ष्यति षष्ठे—‘ध्यायतीव लेलायतीव’ । ‘न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते’ इति च ।

तमिममर्थमाह—लौकिक्या दृष्टेः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वकीयया नित्यया दृष्ट्या व्याप्तारं न पश्येः । यासौ लौकिकी दृष्टिः कर्मभूता, सा रूपोपरक्ता रूपाभिव्यंजिका नात्मानं स्वात्मनो व्याप्तार प्रत्यंचं व्याप्नोति । तस्मात्तं प्रत्यगात्मानं दृष्टेर्द्रष्टारं न पश्येः । तथा श्रुतेः श्रोतारं न शृणुयाः । तथा मतेर्मनोवृत्तेः केवलाया व्याप्तारं न मन्वीथाः । तथा विज्ञातेः केवलाया बुद्धिवृत्तेर्व्याप्तारं न विजानीयाः । एष वस्तुनः स्वभावः । अतो नैव दर्शयितुं शक्यते गवादिवत् ॥

‘न दृष्टेर्द्रष्टारं’ इत्यत्राक्षराण्यन्यथा व्याचक्षते केचित् । न दृष्टेर्द्रष्टारं दृष्टेः कर्तारं दृष्टिभेदमकृत्वा दृष्टिमात्रस्य कर्तारं न पश्येरिति । दृष्टेरिति कर्मणि षष्ठी । सा दृष्टिः क्रियमाणा घटवत्कर्म भवति । द्रष्टारमिति तृजंतेन द्रष्टुर्दृष्टिकर्तृत्वमाचष्टे । तेनासौ दृष्टेर्द्रष्टा दृष्टेः कर्तेति व्याख्यातॄणामभिप्रायः । तत्र दृष्टेरिति षष्ठ्यंतेन दृष्टिग्रहणं निरर्थकमिति दोषं न पश्यन्ति । पश्यतां व पुनरुक्तमसारः प्रमादपाठ इति वा न आदरः । कथं पुनराधिक्यं ? तृजंतेनैव

दृष्टिकर्तृत्वस्य सिद्धत्वात् दृष्टेरिति निरर्थकम्। तदा 'द्रष्टारं न पश्येः' इत्येतावदेव वक्तव्यम्। यस्माद्धातोः परस्तृच् श्रूयते, तद्धात्वर्थकर्तरि हि तृच्स्मर्यते। गन्तारं भेत्तारं वा नयतीत्येतावानेव हि शब्दः प्रयुज्यते। न तु गतेर्गन्तारं भिदेर्भेत्तारमिति असति अर्थविशेषे प्रयोक्तव्यः। न च अर्थवादत्वेन हातव्यं सत्यां गतौ। न च प्रमादपाठः। सर्वेषामविगानात्। तस्माद्व्याख्यातॄणामेव बुद्धिदौर्बल्यं, नाध्येतृप्रमादः।

यथा तु अस्माभिर्व्याख्यातं लौकिकदृष्टेर्विविच्य नित्यदृष्टिविशिष्ट आत्मा प्रदर्शयितव्यः, तथा कर्तृकर्मविशेषणत्वेन दृष्टिशब्दस्य द्विः प्रयोग उपपद्यते आत्मस्वरूपनिर्धारणाय। 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेः' इति च प्रदेशान्तरवाक्येनैव एकवाक्यतोपपन्ना भवति। तथा च 'चक्षूंषि पश्यति' 'श्रोत्रमिदं श्रुतम्' इति श्रुत्यंतरेण एकवाक्यतोपपन्ना। न्यायाच्च। एवमेव ह्यात्मनो नित्यत्वमुपपद्यते विक्रियाभावे। विक्रियावच्च नित्यमिति च विप्रतिषिद्धम्। 'ध्यायतीव लेलायतीव' 'न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' इति च श्रुत्यक्षराण्यन्यथा न गच्छन्ति॥

ननु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञातेत्येवमादीन्यपि अक्षराण्यात्मनोऽविक्रियत्वे न गच्छन्तीति। न। यथाप्राप्तलौकिकवाक्यानुवादित्वात्तेषाम्। न आत्मतत्त्वनिर्धारणार्थानि तानि। 'न दृष्टेर्द्रष्टारं' इत्येवमादीनामन्यार्थासंभवात् यथोक्तार्थपरत्वमवगम्यते। तस्मादनवबोधादेव हि विशेषणं परित्यक्तं दृष्टेरिति। एष ते तवात्मा सर्वैरुक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टः। अतः एतस्मादात्मनोऽन्यदार्तं, कार्यं वा शरीरं करणात्मकं वा लिंगम्। एतदेवैकं अनार्तमविनाशि कूटस्थम्। ततो ह उषस्तश्चाक्रायण उपरराम॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम्॥ ३.४.—

बंधनं सप्रयोजकमुक्तम्। यश्च बद्धस्तस्याप्यस्तित्वमधिगतं, व्यतिरिक्तत्वं च। तस्येदानीं बंधमोक्षसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानं वक्तव्यमिति कहोलप्रश्न आरभ्यते—

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः। कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां

मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः । तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्तं ततो ह कहोलः कौषीतकेय उपरराम ॥ १ ॥ इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनं कहोलो नामतः, कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत् । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तं मे व्याचक्ष्वेति । यं विदित्वा बंधनात्प्रमुच्यते । याज्ञवल्क्य आह—एष ते तवात्मा ॥

किं उषस्तकहोलाभ्यामेक आत्मा पृष्टः, किं वा भिन्नावात्मानौ तुल्यलक्षणाविति ? भिन्नाविति युक्तं, प्रश्नयोरपुनरुक्तत्वोपपत्तेः । यदि ह्येक आत्मा उषस्तकहोलप्रश्नयोर्विवक्षितः तत्रैकेनैव प्रश्नेनाधिगतत्वात्तद्विषयो द्वितीयः प्रश्नोऽनर्थकः स्यात् । न चार्थवादरूपत्वं वाक्यस्य । तस्माद्भिन्नावेतावात्मानौ क्षेत्रज्ञपरमात्माख्यौ इति केचिद्व्याचक्षते ।

तन्न । ते इति प्रतिज्ञानात् । 'एष त आत्मा' इति हि प्रतिवचने प्रतिज्ञातम् । नचैकस्य कार्यकरणसंघातस्य द्वावात्मानौ उपपद्येते । एको हि कार्यकरणसंघातः एकेनात्मना आत्मवान् । न च उषस्तस्यान्यः कहोलस्यान्यो जातितो भिन्न आत्मा भवति । द्वयोः अगौणत्वात्मत्वसर्वान्तरत्वानुपपत्तेः । यद्येकमगौणं ब्रह्म द्वयोरितरेणावश्यं गौणेन भवितव्यं, तथा आत्मत्वं सर्वान्तरत्वं च । विरुद्धत्वात्पदार्थानाम् । यद्येकं सर्वान्तरं ब्रह्म आत्मा मुख्यः, इतरेण असर्वांतरेण अनात्मना अमुख्येनावश्यं भवितव्यम् । तस्मादेकस्यैव द्विः श्रवणं विशेषविवक्षया ॥

यत्तु पूर्वोक्तेन समानं द्वितीये प्रश्नान्तर उक्तं, तावन्मात्रं पूर्वस्यैवानुवादः, तस्यैवानुक्तः कश्चिद्विशेषो वक्तव्य इति । कः पुनरसौ विशेष इति । उच्यते—पूर्वस्मिन्प्रश्ने अस्ति व्यतिरिक्त आत्मा यस्यायं सप्रयोजको बंध उक्त इति । द्वितीये तु, तस्यैव आत्मनोऽशनायादिसंसारधर्मातीतत्वं विशेष उच्यते ।

यद्विशेषपरिज्ञानात्संन्याससहितात्पूर्वोक्ताद्बंधनाद्विमुच्यते । तस्मात्प्रश्नप्रतिवचनयोः 'एष त आत्मा' इत्येवमंतयोस्तुल्यार्थतैव ॥

ननु कथं एकस्यैवात्मनः अशनायाद्यतीतत्वं तद्वत्त्वं चेति विरुद्धधर्मसमवायित्वमिति । न । परिहृतत्वात् । नामरूपविकारकार्यकरणलक्षणसंघातोपाधिभेदसंपर्कजनितभ्रान्तिमात्रं हि संसारित्वं इत्यसकृदवोचाम । विरुद्धश्रुतिव्याख्यानप्रसंगेन च । यथा रज्जुशुक्तिकागगनादयः सर्परजतमलिना भवन्ति पराध्यारोपितधर्मविशिष्टाः, स्वतः केवला एव रज्जुशुक्तिकागगनादयः । न चैवं विरुद्धधर्मसमवायित्वे पदार्थानां कश्चन विरोधः । नामरूपोपाध्यस्तित्वे 'एकमेवाद्वितीयम्' 'नेह नानाऽस्ति किंचन' इति श्रुतयो विरुध्येरन्निति चेत् । न । सलिलफेनदृष्टान्तेन परिहृतत्वान्मृदादिदृष्टान्तैश्च । यदा तु परमार्थदृष्ट्या परमात्मतत्त्वात् श्रुत्यनुसारिभिः अन्यत्वेन निरूप्यमाणे नामरूपे मृदादिविकारवत् वस्त्वंतरे तत्त्वतो न स्तः, सलिलफेनघटादिविकारवदेव, तदा तदपेक्ष्य 'एकमेवाद्वितीयं' 'नेह नानाऽस्ति किंचन' इत्यादि परमार्थदर्शनगोचरत्वं प्रतिपद्यते । यदा तु स्वाभाविक्या अविद्यया ब्रह्मस्वरूपं रज्जुशुक्तिकागगनस्वरूपवदेव स्वेन रूपेण वर्तमानं केनचिदस्पृष्टस्वभावमपि सन्नामरूपकृतकार्यकरणोपाधिभ्यो विवेकेन नावधार्यते, नामरूपोपाधिदृष्टिरेव च भवति स्वाभाविकी, तदा सर्वोऽयं वस्त्वंतरास्तित्वव्यवहारः । अस्ति चायं भेदकृतो मिथ्याव्यवहारो येषां ब्रह्मतत्त्वादन्यत्वेन वस्तु विद्यते येषां च नास्ति । परमार्थवादिभिस्तु श्रुत्यनुसारेण निरूप्यमाणे वस्तुनि, किं तत्त्वतोऽस्ति वस्तु किं वा नास्तीति, ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं सर्वसंव्यवहारशून्यमिति निर्धार्यते । तेन न कश्चिद्विरोधः । न हि परमार्थावधारणनिष्ठायां वस्त्वंतरास्तित्वं प्रतिपद्यामहे 'एकमेवाद्वितीयम्' 'अनंतरमबाह्यम्' इति श्रुतेः । न च नामरूपव्यवहारकाले त्वविवेकिनां क्रियाकारकफलादिसंव्यवहारो नास्तीति प्रतिषिध्यते । तस्माज्ज्ञानाज्ञाने अपेक्ष्य सर्वः संव्यवहारः शास्त्रीयो लौकिकश्च । अतो न काचन विरोधशंका । सर्ववादिनामप्यपरिहार्यः परमार्थसंव्यवहारकृतो व्यवहारः ॥

तत्र परमार्थात्मस्वरूपमपेक्ष्य प्रश्नः पुनः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तर इति । प्रत्याहेतरः—योऽशनायापिपासे । अशितुमिच्छाऽशनाया । पातुमिच्छा पिपासा । ते अशनायापिपासे योऽत्येतीति वक्ष्यमाणेन संबंधः । अविवेकिभिः

तलमलवदिव गगनं गम्यमानमेव तलमले अत्येति परमार्थतः ताभ्यामसंसृष्टस्वभावत्वात्। तथा मूढैः अशनायापिपासादिमद्ब्रह्म गम्यमानमपि क्षुधितोऽहं पिपासितोऽहमिति, ते अत्येत्येव परमार्थतः ताभ्यामसंसृष्टस्वभावत्वात्। 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति श्रुतेः। अविद्वल्लोकाध्यारोपितदुःखेनेत्यर्थः। प्राणैकधर्मत्वात्समासकरणं अशनायापिपासयोः॥

शोकं मोहं शोक इति कामः। इष्टं वस्तूद्दिश्य चिंतयतो यदरमणं ततृष्णाभिभूतस्य कामबीजं, तेन हि कामो दीप्यते। मोहस्तु विपरीतप्रत्ययप्रभवो अविवेको भ्रमः। स चाविद्या सर्वस्यानर्थस्य प्रसवबीजम्। भिन्नकार्यत्वात्तयोः शोकमोहयोः असमासकरणम्। तौ मनोधिकरणौ। तथा शरीराधिकरणौ जरां मृत्युं चात्येति। जरेति कार्यकरणसंघातविपरिणामो वलीपलितादिलिंगः। मृत्युरिति तद्विच्छेदो विपरिणामावसानः। तौ जरामृत्यू शरीराधिकरणौ अत्येति। ये तेऽशनायादयः प्राणमनःशरीराधिकरणाः प्राणिष्वनवरतं वर्तमानाः अहोरात्रादिवत्समुद्रोर्मिवच्च प्राणिषु संसार इत्युच्यन्ते। योऽसौ दृष्टेर्द्रष्ट्रेत्यादिलक्षणः साक्षादव्यवहितोऽपरोक्षादगौणः सर्वान्तर आत्मा ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां भूतानां अशनायापिपासादिभिः संसारधर्मैः सदा न स्पृश्यते, आकाश इव घनादिमलैः। तमेतं वै आत्मानं स्वं तत्त्वं विदित्वा ज्ञात्वा अयमहमस्मि परं ब्रह्म सदा सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्यतृप्तमिति। ब्राह्मणाः ब्राह्मणानां एवाधिकारो व्युत्थानेऽतो ब्राह्मणग्रहणम्। व्युत्थाय वैपरीत्येनोत्थानं कृत्वा। कुत इत्याह—पुत्रैषणायाः पुत्रार्थैषणा पुत्रैषणा। पुत्रेणेमं लोकं जयेयमिति लोकजयसाधनं पुत्रं प्रतीच्छैषणा दारसंग्रहः। दारसंग्रहमकृत्वेत्यर्थः। वित्तैषणायाश्च, कर्मसाधनस्य गवादेरुपादानं, अनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति, विद्यासंयुक्तेन वा देवलोकं, केवलया वा हिरण्यगर्भविद्यया दैवेन वित्तेन देवलोकम्। दैवाद्वित्तात् व्युत्थानमेव नास्तीति केचित्। यस्मात्तद्बलेन हि किल व्युत्थानमिति। तदसत्। 'एतावान्वै कामः' इति पठितत्वादेषणामध्ये दैवस्य वित्तस्य। हिरण्यगर्भादिदेवताविषयैव विद्या वित्तमित्युच्यते। देवलोकहेतुत्वात्। न हि निरुपाधिकप्रज्ञानघनविषया ब्रह्मविद्या देवलोकप्राप्तिहेतुः। 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' 'आत्मा ह्येषां स भवति' इति श्रुतेः। तद्बलेन हि व्युत्थानम् 'एतं वै तमात्मानं विदित्वा' इति विशेषवचनात्। तस्मात्

त्रिभ्योपि एतेभ्योऽनात्मलोकप्राप्तिसाधनेभ्यः एषणाविषयेभ्यो व्युत्थाय । एषणा कामः 'एतावान्वै कामः' इति श्रुतेः । एतस्मिन्विविधेऽनात्मलोकप्राप्तिसाधने तृष्णामकृत्वेत्यर्थः ॥

सर्वा हि साधनेच्छा फलेच्छैव । अतो व्याचष्टे श्रुतिः एकैवैषणेति । कथम्? या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । दृष्टफलसाधनत्वतुल्यत्वात् । या वित्तैषणा सा लोकैषणा । फलार्थैव सा । सर्वः फलार्थप्रयुक्त एव हि सर्वं साधनमुपादत्ते । अत एकैवैषणा या लोकैषणा सा साधनमंतरेण संपादयितुं न शक्यत इति, साध्यसाधनभेदेन उभे हि यस्मादेते एषणे एव भवतः । तस्माद्ब्रह्मविदो नास्ति कर्म कर्मसाधनं वा । अतो येऽतिक्रान्ता ब्राह्मणाः सर्वं कर्म कर्मसाधनं च सर्वं देवपितृमानुषनिमित्तं यज्ञोपवीतादि । तेन हि दैवं पित्र्यं मानुषं च कर्म क्रियते । 'निवीतं मनुष्याणाम्' इत्यादिश्रुतेः । तस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा ब्रह्मविदो व्युत्थाय कर्मभ्यः कर्मसाधनेभ्यश्च यज्ञोपवीतादिभ्यः परमहंसपारिव्राज्यं प्रतिपद्य भिक्षाचर्यं चरन्ति । भिक्षार्थं चरणं भिक्षाचर्यं चरन्ति त्यक्त्वा स्मार्तं लिंगं केवलं आश्रममात्रशरणानां जीवनसाधनं पारिव्राज्यव्यंजकम् । विद्वाल्लिंगवर्जितः । "तस्मादलिंगो धर्मज्ञोऽव्यक्तलिंगोऽव्यक्ताचारः" इत्यादिस्मृतिभ्यः । 'अथ परिव्राड्विवर्णवासा मुंडोऽपरिग्रहः' इत्यादिश्रुतेः । "सशिखान्केशान्निकृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतं" इति च ॥

ननु 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' इति वर्तमानोपदेशादर्थवादोऽयम् । न विधायकः प्रत्ययः कश्चित् श्रूयते लिङ्लोट्तव्यानां अन्यतमोऽपि । तस्मादर्थवादमात्रेण श्रुतिस्मृतिविहितानां यज्ञोपवीतादीनां साधनानां न शक्यते परित्यागः कारयितुम् । "यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत वा" । पारिव्राज्ये तावदध्ययनं विहितम्—"वेदसंन्यसनाच्छूद्रस्तस्माद्वेदं न संन्यसेत्" इति । "स्वाध्याय एवोत्सृज्यमानो वाचम्" इति च आपस्तंबः । "ब्रह्मोज्झं वेदनिंदा च कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितान्नाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥" इति वेदपरित्यागे दोषश्रवणात् । "उपासने गुरूणां वृद्धानामतिथीनां होमे जप्यकर्मणि भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात्" इति परिव्राजकधर्मेषु च गुरूपासनस्वाध्यायभोजनाचमनादीनां कर्मणां श्रुतिस्मृतिषु कर्तव्यतया चोदितत्वात् गुर्वाद्युपासनांगत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वात्तत्परि-

त्यागो नैवावगंतुं शक्यते । यद्यप्येषणाभ्यो व्युत्थानं विधीयत एव, तथापि पुत्राद्येषणाभ्यस्तिसृभ्य एव व्युत्थानं, न तु सर्वस्मात्कर्मणः कर्मसाधनाच्च व्युत्थानम् । सर्वपरित्यागे चाश्रुतं कृतं स्यात् श्रुतं च यज्ञोपवीतादि हापितं स्यात् । तथाच महानपराधो विहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तः कृतः स्यात् । तस्मात् यज्ञोपवीतादिलिंगपरित्यागो अंधपरंपरैव ॥

न । "यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः" इति श्रुतेः । अपि च आत्मज्ञानपरत्वात्सर्वस्या उपनिषदः । आत्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्य इति हि प्रस्तुतम् । स चात्मैव साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरः अशनायादिसंसारधर्मवर्जितः इत्येवं विज्ञेय इति तावत्प्रसिद्धम् । सर्वा हीयमुपनिषत् एवंपरेति विध्यंतरशेषत्वं तावन्नास्ति । अतो नार्थवादः । आत्मज्ञानस्य कर्तव्यत्वात् । आत्मा च अशनायादिधर्मवान्न भवतीति साधनफलविलक्षणो ज्ञातव्यः । अतोऽव्यतिरेकेण आत्मनो ज्ञानमविद्या । 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' 'एकमेवाद्वितीयम्' 'तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिभ्यः । क्रियाफलं साधनं च अशनायादिसंसारधर्मातीतादात्मनोऽन्यदविद्याविषयम् । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति' 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' 'अथ येऽन्यथाऽतो विदुः' इत्यादिवाक्यशतेभ्यः ॥

न च विद्याविद्ये एकस्य पुरुषस्य सह भवतो, विरोधात्, तमःप्रकाशाविव । तस्मादात्मविदोऽविद्याविषयोऽधिकारो न द्रष्टव्यः क्रियाकारकफलभेदरूपः । 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' इत्यादिनिंदितत्वात् । सर्वक्रियासाधनफलानां च अविद्याविषयाणां तद्विपरीतात्मविद्यया हातव्यत्वेनेष्टत्वात् । यज्ञोपवीतादिसाधनानां च तद्विषयत्वात् । तस्मात् असाधनफलस्वभावादात्मनः अन्यविषया विलक्षणैषणा । उभे ह्येते साधनफले एषणे एव भवतः । यज्ञोपवीतादेः तत्साध्यकर्मणां च साधनत्वात् । 'उभे ह्येते एषणे एव' इति हेतुवचनेनावधारणात् । यज्ञोपवीतादिसाधनात्तत्साध्येभ्यश्च कर्मभ्योऽविद्याविषयत्वात् एषणारूपत्वाच्च जिहासितव्यरूपत्वाच्च व्युत्थानं विधित्सितमेव ।

ननु उपनिषद आत्मज्ञानपरत्वात् व्युत्थानश्रुतिः तत्स्तुत्यर्था, न विधिः । न । विधित्सितविज्ञानेन समानकर्तृकत्वश्रवणात् । न हि अकर्तव्येन कर्तव्यस्य

समानकर्तृकत्वेन वेदे कदाचिदपि श्रवणं संभवति । कर्तव्यानामेव हि अभिषव-होमभक्षाणां यथा श्रवणं, अभिषुत्य हुत्वा भक्षयन्तीति, तद्वदात्मज्ञानैषणा-व्युत्थानभिक्षाचर्याणां कर्तव्यानामेव समानकर्तृकत्वश्रवणं भवेत् । अविद्या-विषयत्वादेषणात्वाच्च अर्थप्राप्त आत्मज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो, न तु विधातव्य इति चेत् । न । सुतरामात्मज्ञानविधिनैव विहितस्य समानकर्तृकत्व-श्रवणेन दार्ढ्योपपत्तिः तथा भिक्षाचर्यस्य च । यत्पुनरुक्तं वर्तमानापदेशा-दर्थवादमात्रमिति । न । औदुंबरयूपादिविधिसमानत्वाददोषः ॥

'व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति' इत्यनेन पारिव्राज्यं विधीयते । पारि-व्राज्याश्रमे च यज्ञोपवीतादिसाधनानि विहितानि, लिंगं च श्रुतिभिः स्मृति-भिश्च । अतस्तद्वर्जयित्वा अन्यस्मात् व्युत्थानं एषणात्वेऽपीति चेत् । न । विज्ञानसमानकर्तृकात्पारिव्राज्यादेषणाव्युत्थानलक्षणात् पारिव्राज्यान्तरोपपत्तेः । यद्धि तदेषणाभ्यो व्युत्थानलक्षणं पारिव्राज्यं तदात्मज्ञानांगम् । आत्मज्ञान-विरोध्येषणापरित्यागरूपत्वात् । अविद्याविषयत्वाच्चैषणायाः । तद्व्यतिरेकेण चास्त्याश्रमरूपं पारिव्राज्यं ब्रह्मलोकादिफलप्राप्तिसाधनं, यद्विषयं यज्ञोपवीतादि-साधनविधानं लिंगविधानं च ।

न च एषणारूपसाधनोपादानस्य आश्रमधर्ममात्रेण पारिव्राज्यान्तरे विषये संभवति सति, सर्वोपनिषद्विहितस्य आत्मज्ञानस्य बाधनं युक्तम् । यज्ञो-पवीताद्यविद्याविषयैषणारूपसाधनोपादित्सायां चावश्यं असाधनफलरूपस्य अशनायादिसंसारधर्मवर्जितस्य अहं ब्रह्मास्मीति विज्ञानं बाध्यते । न च तद्बा-धनं युक्तम् । सर्वोपनिषदां तदर्थपरत्वात् ।

'भिक्षाचर्यं चरन्ति' इत्येषणां ग्राहयन्ती श्रुतिः स्वयमेव बाधत इति चेत् । अथापि स्यात् एषणाभ्यो व्युत्थानं विधाय पुनरेषणैकदेशं भिक्षाचर्यं ग्राह-यन्ती तत्संबद्धमन्यदपि ग्राहयतीति चेत् । न । भिक्षाचर्यस्याप्रयोजकत्वात् हुत्वोत्तरकालभक्षणवत् । शेषप्रतिपत्तिकर्मत्वादप्रयोजकं हि तत् । असंस्कार-कत्वाच्च । भक्षणं पुरुषसंस्कारकमपि स्यान्न तु भिक्षाचर्यम् । नियमादृष्टस्यापि ब्रह्मविदोऽनिष्टत्वात् ।

नियमादृष्टस्यानिष्टत्वे किं भिक्षाचर्येणेति चेत् । न । अन्यसाधनात् व्युत्थानस्य विहितत्वात् । तथापि किं तेनेति चेत् । यदि स्यात्, बाढमभ्यु-

पगम्यते हि तत् । यानि पारिव्राज्येऽभिहितानि वचनानि "यज्ञोपवील्येवाधीयीत" इत्यादीनि, तान्यविद्वत्पारिव्राज्यमात्रविषयाणीति परिहृतानि । इतरथा आत्मज्ञानबाधः स्यादिति ह्युक्तम् । "निराशिषमनारंभं निर्नमस्कारमस्तुतिम् । अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥" इति सर्वकर्माभावं दर्शयति स्मृतिर्विदुषः । "विद्वांल्लिंगविवर्जितः" "तस्मादलिंगो धर्मज्ञः" इति च । तस्मात्परमहंसपारिव्राज्यमेव व्युत्थानलक्षणं प्रतिपद्येत आत्मवित्सर्वकर्मसाधनपरित्यागरूपमिति ॥

यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा एतमात्मानं असाधनफलस्वभावं विदित्वा सर्वस्मात्साधनफलस्वरूपादेषणालक्षणात् व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति स्म, दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्साधनं च हित्वा, तस्मादद्यत्वेऽपि ब्राह्मणो ब्रह्मवित्पांडित्यं पंडितभावं, एतदात्मविज्ञानं पांडित्यं, निर्विद्य निःशेषं विदित्वा, आत्मविज्ञानं निरवशेषं कृत्वेत्यर्थः । आचार्यत आगमतश्चैषणाभ्यो व्युत्थाय । एषणाव्युत्थानावसानमेव हि तत्पांडित्यम् । एषणातिरस्कारोद्भवत्वादेषणाविरुद्धत्वात् । एषणामतिरस्कृत्य न ह्यात्मविषयस्य पांडित्यस्योद्भव इत्यात्मज्ञानेनैव विहितमेषणाव्युत्थानम् । आत्मज्ञानसमानकर्तृकत्वाप्रत्ययोपादानलिंगश्रुत्या दृढीकृतम् । तस्मादेषणाभ्यो व्युत्थाय ज्ञानबलभावेन बाल्येन तिष्ठासेत्स्थातुमिच्छेत् । साधनफलाश्रयणं हि बलमितरेषामनात्मविदाम् । तद्बलं हित्वा विद्वान् असाधनफलस्वरूपात्मविज्ञानमेव बलं तद्भावमेव केवलमाश्रयेत् । तदाश्रयणे हि करणान्येषणाविषये एनं हत्वा स्थापयितुं नोत्सहन्ते । ज्ञानबलहीनं हि मूढं दृष्टादृष्टविषयायां एषणायामेवैनं करणानि नियोजयन्ति । बलं नाम आत्मविद्ययाऽशेषविषयदृष्टितिरस्करणम् । अतस्तद्भावेन बाल्येन तिष्ठासेत् । तथा 'आत्मना विंदते वीर्यम्' इति श्रुत्यंतरात् । 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः' इति च । बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्य निःशेषं कृत्वाऽथ मननान्मुनिर्योगी भवति । एतावद्धि ब्राह्मणेन कर्तव्यं यदुत सर्वानात्मप्रत्ययतिरस्करणम् । एतत्कृत्वा कृतकृत्यो योगी भवति । अमौनं च आत्मज्ञानानात्मप्रत्ययतिरस्कारौ पांडित्यबाल्यसंज्ञकौ निःशेषं कृत्वा, मौनं नाम अनात्मप्रत्ययतिरस्करणस्य पर्यवसानं फलं, तच्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः कृतकृत्यो भवति । ब्रह्मैव सर्वमिति प्रत्यय उपजायते । स ब्राह्मणः कृतकृत्योऽतो ब्राह्मणः । निरुपचरितं हि तदा तस्य ब्राह्मण्यं प्राप्तम् । अत आह—

स ब्राह्मणः केन स्यात्केन चरणेन भवेत्? येन स्याद्येन चरणेन भवेत् तेनेदृश एवायम्। येन केनचिच्चरणेन स्यात्तेनेदृश एव उक्तलक्षण एव ब्राह्मणो भवति। येन केनचिच्चरणेनेति स्तुत्यर्थं, येयं ब्राह्मण्यावस्था सेयं स्तूयते, न तु चरणेऽनादरः। अतः एतस्माद्ब्राह्मण्यावस्थानात् अशनायाद्यतीतात्मस्वरूपात् नित्यतृप्तादन्यदविद्याविषयमेषणालक्षणं वस्त्वंतरं आर्तं विनाश्यार्तिपरिगृहीतं, स्वप्नमायामरीच्युदकसममसारम्। आत्मैवैकः केवलो नित्यमुक्त इति। ततो ह कहोलः कौषीतकेयः उपरराम ॥ इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥ ३.५.—

अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यंतरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वंतरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गंधर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गंधर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चंद्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चंद्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतींद्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्विंद्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि माऽतिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि माऽतिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम ॥१॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तर आत्मेत्युक्तं, तस्य सर्वान्तरस्य स्वरूपाधिगमाय आ शाकल्यब्राह्मणात् ग्रंथ आरभ्यते। पृथिव्यादीनि ह्याकाशान्तानि भूतानि अंतर्बहिर्भावेन व्यवस्थितानि। तेषां यद्बाह्यं बाह्यं अधिगम्याधिगम्य निराकुर्वन्द्रष्टुः साक्षात्सर्वान्तरोऽगौण आत्मा सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तो दर्शयितव्य इत्यारंभः। अथ हैनं गार्गी नामतो, वाचक्नवी वचक्नोर्दुहिता पप्रच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाच। यदिदं सर्वं पार्थिवं धातुजातं अप्सूदके ओतं च प्रोतं च, ओतं दीर्घपटतंतुवत्प्रोतं तिर्यक्तंतुवद्विपरीतं वा। अद्भिः सर्वतोऽन्तर्बहि-

भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थः । अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्विशीर्येत । इदं तावदनुमानमुपन्यस्तम् । यत्कार्यं परिच्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम् । यथा पृथिव्यद्भिः तथा पूर्वं पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण व्यापिना भवितव्यं, इत्येष आ सर्वान्तरादात्मनः प्रश्नार्थः ।

तत्र भूतानि पंच संहतान्येवोत्तरमुत्तरं सूक्ष्मभावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते । न च परमात्मनोऽर्वाक्तद्व्यतिरेकेण वस्त्वंतरमस्ति 'सत्यस्य सत्यम्' इति श्रुतेः । सत्यं च भूतपंचकं, सत्यस्य सत्यं च पर आत्मा । कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति । तासामपि कार्यत्वात्स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिद्धि ओतप्रोतभावेन भवितव्यम् । क्व तासामोतप्रोतभाव इति, एवमुत्तरोत्तरप्रश्नप्रसंगो योजयितव्यः । वायौ गार्गीति । नन्वग्नाविति वक्तव्यम् । नैष दोषः । अग्नेः पार्थिवं वा आप्यं वा धातुमनाश्रित्य इतरभूतवत्स्वातन्त्र्येण आत्मलाभो नास्तीति तस्मिन्नोतप्रोतभावो नोपदिश्यते । कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यंतरिक्षलोकेषु गार्गीति । तान्येव भूतानि संहतान्यंतरिक्षलोकाः । तान्यपि गन्धर्वलोकेषु, गन्धर्वलोका आदित्यलोकेषु, आदित्यलोका चन्द्रलोकेषु, चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु, नक्षत्रलोका देवलोकेषु, देवलोका इन्द्रलोकेषु, इन्द्रलोका विराट्शरीरारंभकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु, प्रजापतिलोका ब्रह्मलोकेषु । ब्रह्मलोका नाम अंडारंभकाणि भूतानि । सर्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकारपरिणतानि भूतानि संहतानि तान्येव पंचेति बहुवचनमांजि । कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच याज्ञवल्क्यो— हे गार्गि माऽतिप्राक्षीः स्वं प्रश्नं, न्यायप्रकारमतीत्य आगमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थः । पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्धा शिरो व्यपप्तद्विस्पष्टं पतेत् । देवतायाः स्वप्रश्न आगमविषयः । तं प्रश्नविषयमतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्नः, आनुमानिकत्वात् । स यस्या देवतायाः प्रश्नः सातिप्रश्न्या, नातिप्रश्न्याऽनतिप्रश्न्या, स्वप्रश्नविषयैव । केवलागमगम्येत्यर्थः । तामनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि । अतो गार्गि मातिप्राक्षीः मर्तुं चेन्नेच्छसि । ततो ह गार्गी वाचक्नवी उपरराम ॥

इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ३.६.—

अथ हैनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच मद्रेष्व-

वसाम पतंचलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्या गंधर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति सोऽब्रवीत्कबंध आथर्वण इति सोऽब्रवीत्पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतंचलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमंतर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतंचलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्काप्य सूत्रं विद्यात्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देववित्स वेदवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति यो वा इदं कश्चिद्ब्रूयाद्वेद वेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥१॥

इदानीं ब्रह्मलोकानामन्तरतमं सूत्रं वक्तव्यमिति तदर्थ आरंभः। तच्च आगमेनैव प्रष्टव्यमितीतिहासेन आगमोपन्यासः क्रियते— अथ हैनमुद्दालको नामतः, अरुणस्यापत्यमारुणिः पप्रच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाच। मद्रेषु देशेष्ववसामोषितवन्तः, पतंचलस्य पतंचलो नामतस्तस्यैव कपिगोत्रस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणाः। तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता तमप्रृच्छाम कोऽसीति। सोऽब्रवीत्कबंधो नामतोऽथर्वणोऽपत्यमाथर्वण इति। सोऽब्रवीद्गन्धर्वः पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्च तच्छिष्यान् वेत्थ नु त्वं हे काप्य जानीषे तत्सूत्रम्? किं तत्? येन सूत्रेणायं च लोक इदं च जन्म, परश्च लोकः परं च प्रतिपत्तव्यं जन्म, सर्वाणि च भूतानि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानि संदृब्धानि संग्रथितानि स्रगिव सूत्रेण विष्टब्धानि भवन्ति येन तत्किं सूत्रं वेत्थ? सोऽब्रवीदेवं पृष्टः काप्यो— नाहं तद्भगवन्वेदेति, तत्सूत्रं नाहं जाने हे भगवन्निति संपूजयन्नाह। सोऽब्रवीत्पुनर्गंधर्वः उपाध्यायमस्मांश्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमंतर्यामिणं? अन्तर्यामीति विशेष्यते— य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरोऽभ्यंतरः सन्यमयति नियमयति, दारुयंत्रमिव भ्रामयति, स्वं स्वमुचितव्यापारं कारयतीति। सोऽब्रवीदेवमुक्तः पतंचलः काप्यो— नाहं तं जाने

सोऽब्रवीत्पुनर्गंधर्वः । सूत्रतदंतर्गतान्तर्यामिणोर्विज्ञानं स्तूयते । यः कश्चिद्वै तत्सूत्रं हे काप्य विद्याद्विजानीयात्तं चांतर्यामिणं सूत्रांतर्गतं तस्यैव सूत्रस्य नियंतारं विद्याद्यः इत्येवमुक्तेन प्रकारेण, स हि ब्रह्मवित्परमात्मवित्स लोकांश्च भूरादीनंतर्यामिणा नियम्यमानांल्लोकान्वेत्ति, स देवांश्चाग्न्यादींल्लोकिनो जानाति, वेदांश्च सर्वप्रमाणभूतान्वेत्ति, भूतानि च ब्रह्मादीनि सूत्रेण ध्रियमाणानि तदंतर्गतेनान्तर्यामिणा नियम्यमानानि वेत्ति, स आत्मानं च कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टं तेनैवान्तर्यामिणा नियम्यमानं वेत्ति, सर्वं च जगत्तथाभूतं वेत्तीति । एवं स्तुते सूत्रान्तर्यामिविज्ञाने प्रलुब्धः काप्योऽभिमुखीभूतो, वयं च । तेभ्यश्चास्मभ्यमभिमुखीभूतेभ्यः अब्रवीद्गंधर्वः सूत्रमंतर्यामिणं च । तदहं सूत्रांतर्यामिविज्ञानं वेद गंधर्वाल्लब्धागमः सन् । तच्चेद्याज्ञवल्क्य सूत्रं तं चांतर्यामिणमविद्वांश्चेदब्रह्मवित्सन्यदि ब्रह्मगवीरुदजसे ब्रह्मविदां स्वभूता गा उदजसे उन्नयसि त्वमन्यायेन, ततो मच्छापदग्धस्य मूर्धा शिरस्ते तव विस्पष्टं पतिष्यति । एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह— वेद जानाम्यहं हे गौतमेति गोत्रतस्तत्सूत्रं यद्गन्धर्वस्तुभ्यमुक्तवान्यं चान्तर्यामिणं गंधर्वाद्विदितवन्तो यूयं, तं चान्तर्यामिणं वेदाहमिति । एवमुक्ते प्रत्याह गौतमो— यः कश्चित्प्राकृत इदं यत्त्वयोक्तं ब्रूयात् । कथं? वेद वेदेति आत्मानं श्लाघयन् । किं तेन गर्जितेन? कार्येण दर्शय । यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥१॥

स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुर्व्यस्रंसिषतास्यांगानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥२॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मलोका यस्मिन्नोताश्च प्रोताश्च वर्तमाने काले, यथा पृथिव्यप्सु तत्सूत्रमागमगम्यं वक्तव्यमिति तदर्थं प्रश्नान्तरमुत्थापितं अतः तन्निर्णयायाह— वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं, नान्यत् । वायुरिति सूक्ष्ममाकाशवद्विष्टंभकं पृथिव्यादीनां, यदात्मकं, सप्तदशविधं लिंगं कर्मवासनासमवायि प्राणिनां, यत्तत्समष्टिव्यष्ट्यात्मकं, यस्य बाह्या भेदाः सप्तसप्त मरुद्गणाः समुद्रस्येवोर्मयः, तदेतद्वायव्यं तत्त्वं सूत्रमित्यभिधीयते । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति संग्रथितानि भवन्तीति

प्रसिद्धमेतत् । अस्ति च लोके प्रसिद्धिः । कथं? यस्माद्वायुः सूत्रं वायुना विधृतं सर्वं, तस्माद्वै गौतम पुरुषं प्रेतमाहुः कथयन्ति व्यस्रंसिषत विस्रस्तान्यस्य पुरुषस्यांगानीति । सूत्रापगमे हि मण्यादीनां प्रोतानां अवस्रंसनं दृष्टम् । एवं वायुः सूत्रं, तस्मिन्मणिवत्प्रोतानि यद्यस्यांगानि स्युस्ततो युक्तमेतद्वाय्वपगमेऽवस्रंसनमंगानाम् । अतो वायुना हि गौतम सूत्रेण संदृब्धानि भवन्तीति निगमयति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सम्यगुक्तं सूत्रम् । तदंतर्गतं त्विदानीं तस्यैव सूत्रस्य नियंतारमंतर्यामिणं ब्रूहीत्युक्तः आह ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥३॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन्भवति, सोऽन्तर्यामी । सर्वः पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसंगो मा भूदिति विशिनष्टि— पृथिव्या अंतरोऽभ्यन्तरः । तत्रैतत्स्यात्पृथिवी देवतैव अंतर्यामीत्यत आह— यमंतर्यामिणं पृथिवी देवतापि न वेद मय्यन्यः कश्चिद्वर्तत इति । यस्य पृथिवी शरीरं यस्य च पृथिव्येव शरीरं, नान्यत्पृथिवीदेवताया यच्छरीरं तदेव शरीरं यस्य । शरीरग्रहणं चोपलक्षणार्थं, करणं च पृथिव्यास्तस्य । स्वकर्मप्रयुक्तं हि कार्यं करणं च पृथिवीदेवतायाः । तदस्य स्वकर्माभावादन्तर्यामिणो नित्यमुक्तत्वात् । परार्थकर्तव्यतास्वभावत्वात्परस्य यत्कार्यं करणं च तदेवास्य न स्वतः । तदाह —यस्य पृथिवी शरीरमिति । देवताकार्यकरणस्य ईश्वरसाक्षिमात्रसांनिध्येन हि नियमेन प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम् । य ईदृगीश्वरो नारायणाख्यः पृथिवीं पृथिवीदेवतां यमयति नियमयति स्वव्यापारे अंतरोऽभ्यंतरस्तिष्ठन्नेष त आत्मा । ते तव मम च सर्वभूतानां चेत्युपलक्षणार्थमेतत् । अंतर्यामी यस्त्वया पृष्टोऽमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जित इत्येतत् ॥

योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥४॥ योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरंतरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमंतरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥५॥ योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नंतरिक्षादंतरो यमंतरिक्षं न वेद यस्यांतरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमंतरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥६॥ यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमंतरो यमयत्येष त आत्मा-

ऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥ यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो दिवमंतरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥८॥ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादंतरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमंतरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥९॥ यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥१०॥ यश्चंद्रतारके तिष्ठंश्चंद्रतारकादंतरो यं चंद्रतारकं न वेद यस्य चंद्रतारकं शरीरं यश्चंद्रतारकमंतरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥११॥ य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादंतरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आकाशमंतरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥१२॥ यस्तमसि तिष्ठंस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥१३॥ यस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यधिदैवतमथाधिभूतम् ॥१४॥

समानमन्यत् । योऽप्सु तिष्ठन्नग्नावंतरिक्षे वायौ दिव्यादित्ये दिक्षु चंद्रतारके आकाशे यस्तमस्यावरणात्मके बाह्ये तमसि, तेजसि तद्विपरीते प्रकाशसामान्ये, इत्येवमधिदैवतं अंतर्यामिविषयं दर्शनं देवतासु । अथाधिभूतं भूतेषु ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतेषु अंतर्यामिदर्शनमधिभूतम् ॥

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यंतरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतमथाध्यात्मम् ॥१५॥ यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादंतरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमंतरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥१६॥ यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो यं वाङ्न वेद यस्य वाक्शरीरं यो वाचमंतरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥१७॥ यश्चक्षुषि तिष्ठंश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरंतरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥१८॥ यः श्रोत्रे तिष्ठंछ्रोत्रादंतरो यं श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्रमंतरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥१९॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥२०॥ यस्त्वचि तिष्ठंस्त्वचोऽन्तरो

यं त्वङ्न वेद यस्य त्वक्शरीरं यस्त्वचमंतरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥२१॥ यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादंतरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमंतरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥२२॥ यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोऽन्तरो यं रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मंता नान्योऽतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तं ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥२३॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥

अथाध्यात्मं— यः प्राणे प्राणवायुसहिते घ्राणे, यो वाचि चक्षुषि श्रोत्रे मनसि त्वचि विज्ञाने बुद्धौ रेतसि प्रजनने । कस्मात्पुनः कारणात्पृथिव्यादिदेवता महाभागाः सत्यो मनुष्यादिवदात्मनि तिष्ठन्तमात्मनो नियन्तारमंतर्यामिणं न विदुरित्यत आह— अदृष्टो न दृष्टो न विषयीभूतः चक्षुर्दर्शनस्य कस्यचित्स्वयं तु चक्षुषि संनिहितत्वात् दृशिस्वरूप इति द्रष्टा । तथाऽश्रुतः श्रोत्रगोचरत्वमनापन्नः कस्यचित्स्वयं त्वलुप्तश्रवणशक्तिः सर्वश्रोत्रेषु संनिहितत्वाच्छ्रोता । तथाऽमतो मनःसंकल्पविषयतामनापन्नः । दृष्टश्रुते एव हि सर्वः संकल्पयति । अदृष्टत्वादश्रुतत्वादेवामतः । अलुप्तमननशक्तित्वात्सर्वमनःसुसंनिहितत्वाच्च मंता । तथाऽविज्ञातो निश्चयगोचरतामनापन्नो रूपादिवत्सुखादिवद्वा स्वयं त्वलुप्तविज्ञानशक्तित्वात्तत्संनिधानाच्च विज्ञाता । तत्र यं पृथिवी न वेद यं सर्वाणि भूतानि न विदुरिति चान्ये नियन्तव्या विज्ञातारो अन्यो नियन्ता अंतर्यामीति प्राप्तं, तदन्यत्वाशंकानिवृत्त्यर्थमुच्यते— नान्योऽतो, नान्यः अतोऽस्मादंतर्यामिणो नान्योऽस्ति द्रष्टा, तथा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता, नान्योऽतोऽस्ति मंता, नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता । यस्मात्परो नास्ति द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता, योऽदृष्टो द्रष्टा, अश्रुतः श्रोता, अमतो मंता, अविज्ञातो विज्ञाता, अमृतः सर्वसंसारधर्मवर्जितः सर्वसंसारिणां कर्मफलविभागकर्ता, एष ते आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । अस्मादीश्वरादात्मनोऽन्यदार्तम् । ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ३.७.—

———

अतः परं अशनायादिविनिर्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्म वक्तव्यमित्यत आरंभः—

अथ ह वाचक्नव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हंताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति पृच्छ गार्गीति ॥१॥

अथ ह वाचक्नव्युवाच । पूर्वं याज्ञवल्क्येन निषिद्धा मूर्धपातभयादुपरता सती पुनः प्रष्टुं ब्राह्मणानुज्ञां प्रार्थयते । हे ब्राह्मणा भगवंतः पूजावन्तः शृणुत मम वचः । हंताहमिमं याज्ञवल्क्यं पुनर्द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि, यद्यनुमतिर्भवतामास्ति । तौ प्रश्नौ चेद्यदि वक्ष्यति कथयिष्यति मे, कथंचिन्न वै जातु कदाचिद्युष्माकं मध्ये इमं याज्ञवल्क्यं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवदनं प्रति जेता न वै कश्चिद्भवेदिति । एवमुक्ता ब्राह्मणा अनुज्ञां प्रददुः पृच्छ गार्गीति ॥

सा होवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥२॥

लब्धानुज्ञा ह याज्ञवल्क्यं सा होवाच । अहं वै त्वा त्वां द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामीत्यनुषज्यते । कौ ताविति जिज्ञासायां तयोर्दुरुत्तरत्वं द्योतयितुं दृष्टांतपूर्वकं तावाह— हे याज्ञवल्क्य यथा लोके काश्यः काशिषु भवः काश्यः प्रसिद्धं शौर्यं काश्ये, वैदेहो वा विदेहानां वा राजा, उग्रपुत्रः शूरान्वय इत्यर्थः । उज्ज्यमवतारितज्याकं धनुः पुनरधिज्यमारोपितज्याकं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ बाणशब्देन शराग्रे यो वंशखंडः संधीयते तेन विनापि शरो भवतीत्यतो विशिनष्टि बाणवन्ताविति । द्वौ बाणवन्तौ शरौ तयोरेव विशेषणं सपत्नातिव्याधिनौ शत्रोः पीडाकरावतिशयेन, हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेत्समीपत आत्मानं दर्शयेत् , एवमेवाहं त्वा त्वां शरस्थानीयाभ्यां प्रश्नाभ्यां द्वाभ्यामुपोदस्थां उत्थितवत्यस्मि त्वत्समीपे । तौ मे ब्रूहीति ब्रह्मविच्चेत् । आहेतरः पृच्छ गार्गीति ॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदंतरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥३॥

सा होवाच यदूर्ध्वमुपरि दिवः अंडकपालात् यच्चावागधः पृथिव्या अधोऽण्डकपालात् यच्चांतरा मध्ये द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योः अंडकपालयोः, इमे च द्यावापृथिवी यत् भूतं यच्चातीतं भवच्च वर्तमानं स्वव्यापारस्थं, भविष्यच्च वर्तमानादूर्ध्वकालभाविलिंगगम्यं यत्सर्वमेतदाचक्षते कथयन्त्यागमतः, तत्सर्वं द्वैतजातं यस्मिन्नेकीभवतीत्यर्थः । तत्सूत्रसंज्ञं पूर्वोक्तं कस्मिन्नोतं च प्रोतं च पृथिवीधातुरिवाप्सु ॥

स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदंतरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥४॥

स होवाचेतरः— हे गार्गि यत्त्वयोक्तमूर्ध्वं दिव इत्यादि तत्सर्वं यत्सूत्रमाचक्षते तत्सूत्रं आकाशे तदोतं च प्रोतं च, यदेतद्व्याकृतं सूत्रात्मकं जगदव्याकृताकाशे, अप्स्विव पृथिवीधातुस्त्रिष्वपि कालेषु वर्तते उत्पत्तौ स्थितौ लये च ॥

सा होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥५॥

पुनः सा होवाच । नमस्तेऽस्त्वित्यादि प्रश्नस्य दुर्वचत्वप्रदर्शनार्थम् । यो मे ममैतं प्रश्नं व्यवोचो विशेषेणापाकृतवानसि । एतस्य दुर्वचत्वे कारणं— सूत्रमेव तावदगम्यमितरैर्दुर्वाच्यं, किमुत तद्यस्मिन्नोतं च प्रोतं चेति । अतो नमोऽस्तु ते तुभ्यम् । अपरस्मै द्वितीयाय प्रश्नाय धारयस्व दृढी कुर्वात्मानमित्यर्थः । पृच्छ गार्गीतीतर आह ॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदंतरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥६॥

व्याख्यातमन्यत् । सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्येत्यादिप्रश्नः प्रतिवचनं च उक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते । न किंचिदपूर्वमर्थान्तरमुच्यते ॥

स होवाच यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदंतरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥७॥

सर्वं यथोक्तं गार्ग्या प्रत्युच्चार्य तमेव पूर्वोक्तमर्थमवधारितवानाकाश एवेति याज्ञवल्क्यः । गार्ग्याह— कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । आकाशमेव तावत्कालत्रयातीतत्वात् दुर्वाच्यम् । ततोऽपि कष्टतरमक्षरं यस्मिन्नाकाशमोतं च प्रोतं च, अतोऽवाच्यमिति कृत्वा न प्रतिपद्यते सा अप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तार्किकसमये । अथावाच्यमपि वक्ष्यति तथापि विप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानम् । विरुद्धा प्रतिपत्तिर्हि सा यदवाच्यस्य वदनम् । अतो दुर्वचनं प्रश्नं मन्यते गार्गी ॥

स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसंगमरसमगंधमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनंतरमबाह्यं न तदश्नाति किंचन न तदश्नाति कश्चन ॥८॥

तद्दोषद्वयमपि परिजिहीर्षन्नाह— स होवाच याज्ञवल्क्यः । एतद्वै तद्यत्पृष्टवत्यसि कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । किं तत् ? अक्षरं यन्न क्षीयते न क्षरतीति वाऽक्षरं तदक्षरं हे गार्गि ब्राह्मणा ब्रह्मविदोऽभिवदन्ति । ब्राह्मणाभिवदनकथनेन नाहमवाच्यं वक्ष्यामि न च न प्रतिपद्येयमित्येवं दोषद्वयं परिहरति । एवमपाकृते प्रश्ने पुनर्गार्ग्याः प्रतिवचनं द्रष्टव्यं— ब्रूहि किं तदक्षरं यद्ब्राह्मणा अभिवदन्ति । इत्युक्त आह— अस्थूलं तत्स्थूलादन्यत् । एवं तर्ह्यणु, अनणु । अस्तु तर्हि ह्रस्वं, अह्रस्वम् । एवं तर्हि दीर्घं, नापि दीर्घमदीर्घम् । एवमेतैश्चतुर्भिः परिमाणप्रतिषेधैः द्रव्यधर्मः प्रतिषिद्धो, न द्रव्यं तदक्षरमित्यर्थः । अस्तु तर्हि लोहितो गुणः, ततोऽप्यन्यदलोहितम् । आग्नेयो गुणो लोहितः । भवतु तर्ह्यपां स्नेहनं, नास्नेहम् । अस्तु तर्हि च्छाया सर्वथाऽप्यनिर्देश्यत्वात्, छायाया अप्यन्यदच्छायम् । अस्तु तर्हि तमः, अतमः । भवतु वायुस्तर्हि, अवायुः । भवेत्तर्ह्याकाशं, अनाकाशम् । भवतु तर्हि संगात्मकं जतुवत्, असंगम् । रसोऽस्तु तर्हि, अरसम् । तथा गंधोऽस्त्वगंधम् । अस्तु तर्हि चक्षुरचक्षुष्कं, न हि चक्षुरस्य करणं विद्यतेऽतोऽचक्षुष्कम् । 'पश्यत्यचक्षुः' इति मंत्रवर्णात् । तथाऽश्रोत्रं 'स शृणोत्यकर्णः' इति । भवतु तर्हि वागवाक् । तथाऽमनः । तथाऽतेजस्कमविद्यमानं तेजोऽस्य तदतेजस्कम् । न हि तेजोऽग्न्यादिप्रकाशवदस्य विद्यते । अप्राणमाध्यात्मिको वायुः प्रतिषि-

ध्यतेऽप्राणमिति । मुखं तर्हि द्वारं तदमुखम् । अमात्रं मीयते येन तन्मात्रम-मात्रं मात्रारूपं तन्न भवति न तेन किंचिन्मीयते । अस्तु तर्हि च्छिद्रवदनन्तरं नास्यान्तरमस्ति । संभवेत्तर्हि वहिस्तस्य, अबाह्यम् । अस्तु तर्हि भक्षयितृ तन्न तदश्नाति किंचन । भवेतर्हि भक्ष्यं कस्यचिन्न तदश्नाति कश्चन । सर्वविशेषण-रहितमित्यर्थः । एकमेवाद्वितीयं हि तत्केन किं विशिष्यते ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्यो-ऽन्या नद्यः स्यंदन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमन्वे-तस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा दर्वीं पितरोऽन्वायत्ताः ॥९॥

अनेकविशेषणप्रतिषेधप्रयासादस्तित्वं तावदक्षरस्योपगमितं श्रुत्या । तथापि लोकबुद्धिमपेक्ष्याशंक्यते यतोऽतोऽस्तित्वायानुमानं प्रमाणमुपन्यस्यति एतस्य वा अक्षरस्य । यदेतदधिगतमक्षरं सर्वान्तरं साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म, य आत्मा अशनायादिधर्मातीतः एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने । यथा राज्ञः प्रशासने राज्यमस्फुटितं नियतं वर्तते एवमेतस्याक्षरस्य प्रशासने हे गार्गि सूर्याचंद्रमसौ, सूर्यश्च चंद्रमाश्च सूर्याचंद्रमसौ अहोरात्रयोर्लोकप्रदीपौ तादर्थ्येन प्रशासित्रा ताभ्यां निर्वर्त्यमानलोकप्रयोजनविज्ञानवता निर्मितौ च स्यातां साधारणसर्व-प्राणिप्रकाशोपकारकत्वात् लौकिकप्रदीपवत् । तस्मादस्ति तदेन विधृतावीश्वरौ स्वतंत्रौ सन्तौ निर्मितौ तिष्ठतो नियतदेशकालनिमित्तोदयास्तमयवृद्धिक्षयाभ्यां वर्तेते । तदस्त्येवमेतयोः प्रशासित्रक्षरं, प्रदीपकर्तृविधारयितृवत् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ द्यौश्च पृथिवी च सावयवत्वात्स्फुटनस्व-भावे अपि सत्यौ गुरुत्वात्पतनस्वभावे संयुक्तत्वाद्वियोगस्वभावे चेतनावदभिमा-निदेवताधिष्ठितत्वात् स्वतंत्रे अपि एतस्याक्षरस्य प्रशासने वर्तेते विधृते तिष्ठतः । एतद्ध्यक्षरं सर्वव्यवस्थासेतुः सर्वमर्यादाविधरणम् । अतो नास्याक्षरस्य प्रशासनं द्यावापृथिव्यावतिक्रामतः । तस्मात्सिद्धमस्यास्तित्वमक्षरस्य । अव्यभिचारि हि तल्लिंगं यत् द्यावापृथिव्यौ नियते वर्तेते । चेतनावन्तं प्रशासितारमसंसारिण-

मंतरेण नैतद्युक्तम् । "येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा" इति मंत्रवर्णात् ।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता इत्येते कालावयवाः सर्वस्य अतीतानागतवर्तमानस्य जनिमतः कलयितारः । यथा लोके प्रभुणा नियतो गणकः सर्वमायं व्ययं चाप्रमत्तो गणयति, तथा प्रभुस्थानीय एषां कालावयवानां नियंता । तथा प्राच्यः प्रागंचनाः पूर्वदिग्गमना नद्यः स्यंदन्ते स्रवन्ति श्वेतेभ्यो हिमवदादिभ्यः पर्वतेभ्यो गिरिभ्यो गंगाद्या नद्यस्ताश्च यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तन्तेऽन्यथाऽपि प्रवर्तितुमुत्सहन्त्यः । तदेतल्लिंगं प्रशास्तुः । प्रतीचोऽन्याः प्रतीचीं दिशमंचन्ति सिंध्वाद्या नद्यः । अन्याश्च यां यां दिशमनुप्रवृत्तास्तां तां न व्यभिचरन्ति । तच्च लिंगम् ।

किंच ददतो हिरण्यादीन्प्रयच्छतः आत्मपीडां कुर्वतोऽपि प्रमाणज्ञा अपि मनुष्याः प्रशंसन्ति । तत्र यच्च दीयते ये च ददति ये च प्रतिगृह्णन्ति तेषामिहैव समागमो विलयश्चान्वक्षो दृश्यते । अदृष्टस्तु परः समागमः । तथापि मनुष्या ददतां दानफलेन संयोगं पश्यन्तः प्रमाणज्ञतया प्रशंसन्ति । तच्च कर्मफलेन संयोजयितरि कर्तुः कर्मफलविभागज्ञे प्रशास्तर्यसति न स्यात् । दानक्रियायाः प्रत्यक्षविनाशित्वात् । तस्मादस्ति दानकर्तॄणां फलेन संयोजयिता । अपूर्वमिति चेन्न । तत्सद्भावे प्रमाणानुपपत्तेः । प्रशास्तुरपीति चेन्न । आगमतात्पर्यस्य सिद्धत्वात् । अवोचाम ह्यागमस्य वस्तुपरत्वम् । किंचान्यत् । अपूर्वकल्पनायां चार्थापत्तेः क्षयोऽन्यथैवोपपत्तेः । सेवाफलस्य सेव्यात्प्राप्तिदर्शनात् । सेवायाश्च क्रियात्वात्तत्सामान्याच्च यागदानहोमादीनां सेव्यादीश्वरादेः फलप्राप्तिरुपपद्यते । दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यं अपरित्यज्यैव फलप्राप्तिकल्पनोपपत्तौ दृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्य-परित्यागो न न्याय्यः । कल्पनाधिक्याच्च । ईश्वरः कल्प्योऽपूर्वं वा । तत्र क्रियायाश्च स्वभावः सेव्यात्फलप्राप्तिर्दृष्टा न त्वपूर्वात् । न चापूर्वं दृष्टम् । तत्रापूर्वमदृष्टं कल्पयितव्यं तस्य च फलदातृत्वे सामर्थ्यं, सामर्थ्ये च सति दानं चाभ्यधिकमिति । इह तु ईश्वरस्य सेव्यस्य सद्भावमात्रं कल्प्यं, नतु फलदान-सामर्थ्यं दातृत्वं च । सेव्यात्फलप्राप्तिदर्शनात् । अनुमानं च दर्शितं— 'द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः' इत्यादि ।

तथा च यजमानं देवा ईश्वराः सन्तो जीवनार्थेऽनुगताः चरुपुरोडाशा-द्युपजीवनप्रयोजनेन अन्यथापि जीवितुमुत्सहन्तः कृपणां दीनां वृत्तिमाश्रित्य

स्थिताः, तच्च प्रशास्तुः प्रशासनात्स्यात् । तथा पितरोऽपि तदर्थं दर्वीं दर्वीहोममन्वायत्ता अनुगता इत्यर्थः । समानं सर्वमन्यत् ॥९॥

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिंल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यंतवदेवास्य तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥१०॥

इतश्चास्ति तदक्षरं यस्मात्तदज्ञाने नियता संसारोपपत्तिः । भवितव्यं तु तेन यद्विज्ञानात्तद्विच्छेदो, न्यायोपपत्तेः । ननु क्रियात एव तद्विच्छित्तिः स्यादिति चेत् । न । यो वा एतदक्षरं हे गार्ग्यविदित्वाऽविज्ञाय अस्मिंल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते यद्यपि बहूनि वर्षसहस्राणि, अंतवदेवास्य तत्फलं भवति, तत्फलोपभोगान्ते क्षीयन्त एवास्य कर्माणि । अपि च यद्विज्ञानात्कार्पण्यात्ययः संसारविच्छेदो, यद्विज्ञानाभावाच्च कर्मकृत्कृपणः कृतफलस्यैवोपभोक्ता जननमरणप्रबंधारूढः संसरति, तदस्त्यक्षरं प्रशासितृ । तदेतदुच्यते— यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा अस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः, पणक्रीत इव दासादिः । अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वा अस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥१०॥

अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववत् स्वाभाविकमस्य प्रशास्तृत्वमचेतनस्यैव इत्यत आह—

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्ट्रश्रुतं श्रोत्रमतं मंत्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मंतृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥११॥

तद्वा एतदक्षरं गार्गि अदृष्टं न केनचित् दृष्टं अविषयत्वात्स्वयं तु द्रष्टृ दृष्टिस्वरूपत्वात् । तथाऽश्रुतं श्रोत्राविषयत्वात्स्वयं श्रोतृ श्रुतिस्वरूपत्वात् । तथाऽमतं मनसोऽविषयत्वात् । स्वयं मंतृ मतिस्वरूपत्वात् । तथाऽविज्ञातं बुद्धेरविषयत्वात्स्वयं विज्ञातृ विज्ञानस्वरूपत्वात् । किंच नान्यदतोऽस्मादक्षरादस्ति नास्ति किंचित् द्रष्टृ दर्शनक्रियाकर्तृ । एतदेवाक्षरं दर्शनक्रियाकर्तृ सर्वत्र । तथा नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ । तदेवाक्षरं श्रोतृ सर्वत्र । नान्यदतोऽस्ति मंतृ । तदेवाक्षरं मंतृ सर्वत्र सर्वमनोद्वारेण । नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ विज्ञानक्रियाकर्तृ, तदेवाक्षरं सर्वबुद्धिद्वारेण विज्ञानक्रियाकर्तृ [illegible]

खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म, य आत्मा सर्वान्तरोऽशनायादिसंसारधर्मातीतो, यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च, एषा परा काष्ठा, एषा परा गतिरेतत्परं ब्रह्म, एतत्पृथिव्यादेराकाशान्तस्य सत्यस्य सत्यम् ॥

सा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वं न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥१२॥ इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥

सा होवाच। हे ब्राह्मणा भगवन्तः शृणुत मदीयं वचः तदेव बहु मन्येध्वम् । किं तत् ? यदस्माद्याज्ञवल्क्यान्नमस्कारेण मुच्येध्वमस्मै नमस्कारं कृत्वा तदेव बहु मन्यध्वमित्यर्थः । जयस्त्वस्य मनसाऽपि न आशंसनीयः, किमुत कार्यतः । कस्मात् ? न वै युष्माकं मध्ये जातु कदाचिदपीमं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मोद्यं प्रति जेता । प्रश्नौ चेन्मह्यं वक्ष्यति न जेता भवितेति पूर्वमेव मया पतिज्ञातं, अद्यापि ममायमेव निश्चयो, ब्रह्मोद्यं प्रत्येतत्तुल्यो न कश्चिद्विद्यते इति । ततो ह वाचक्नव्युपरराम ॥१२॥

अत्र अंतर्यामिब्राह्मणे एतदुक्तम् । यं पृथिवी न वेद, यं सर्वाणि भूतानि न विदुरिति च । यमंतर्यामिणं न विदुर्ये च न विदुर्यच्च तदक्षरं दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वेन सर्वेषां चेतनाधातुरित्युक्तम् । कस्त्वेषां विशेषः किं वा सामान्यमिति ॥

तत्र केचिदाचक्षते । परस्य महासमुद्रस्थानीयस्य ब्रह्मणोऽक्षरस्य अप्रचलितस्वरूपस्य ईषत्प्रचलितावस्थाऽन्तर्यामी । अत्यंतप्रचलितावस्था क्षेत्रज्ञो यः तं न वेदान्तर्यामिणम् । तथान्याः पंचावस्थाः परिकल्पयन्ति । तथा अष्टावस्था ब्रह्मणो भवन्तीति वदन्ति । अन्येऽक्षरस्य शक्तय एता इति वदन्ति अनंतशक्तिमदक्षरमिति च । अन्ये त्वक्षरस्य विकारा इति वदन्ति । अवस्थाशक्ती तावन्नोपपद्येते । अक्षरस्य अशनायादिसंसारधर्मातीतत्वश्रुतेः । न ह्यशनायाद्यतीतत्वं अशनायादिधर्मवदवस्थावत्त्वं चैकस्य युगपदुपपद्यते । तथा शक्तिमत्त्वं च । विकारावयवत्वे च दोषाः प्रदर्शिताश्चतुर्थे । तस्मादेता असत्याः सर्वाः कल्पनाः ॥

कस्तर्हि भेद एषाम् ? उपाधिकृत इति ब्रूमः । न स्वत एषां भेदोऽभेदो

वा । सैंधवघनवत्प्रज्ञानघनैकरसस्वाभाव्यात् । 'अपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यम्' 'अयमात्मा ब्रह्म' इति च श्रुतेः । 'सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः' इति चाथर्वणे । तस्मान्निरुपाधिकस्य आत्मनो निरुपाख्यत्वान्निर्विशेषत्वादेकत्वाच्च 'नेति नेति' इति व्यपदेशो भवति । अविद्याकामकर्मविशिष्टकार्यकरणोपाधिः आत्मा संसारी जीव उच्यते । नित्यनिरतिशयज्ञानशक्त्युपाधिः आत्माऽन्तर्यामीश्वर उच्यते ।

स एव निरुपाधिः केवलः शुद्धः स्वेन स्वभावेनाक्षरं पर उच्यते । तथा हिरण्यगर्भाव्याकृतदेवताजातिपिंडमनुष्यतिर्यक्प्रेतादिकार्यकरणोपाधिभिः विशिष्टः तदाख्यस्तद्रूपो भवति । तथा 'तदेजति तन्नैजति' इति व्याख्यातम् । तथा 'एष त आत्मा' 'एष सर्वभूतान्तरात्मा' 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढः' 'तत्त्वमसि' 'अहमेवेदं सर्वम्' 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतयो न विरुध्यन्ते । कल्पनान्तरेष्वेताः श्रुतयो न गच्छन्ति । तस्मात् उपाधिभेदेनैव एषां भेदो नान्यथा । 'एकमेवाद्वितीयं' इत्यवधारणात्सर्वोपनिषत्सु ॥ इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ३.८.—

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । पृथिव्यादीनां सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्य उत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नोतप्रोतभावं कथमन्तर्वान्तरं ब्रह्म प्रकाशितवान् । तस्य च ब्रह्मणो व्याकृतविषये सूत्रभेदेषु नियंतृत्वमुक्तं, व्याकृतविषये व्यक्ततरं लिंगमिति । तस्यैव ब्रह्मणः साक्षादपरोक्षत्वे नियंतव्यदेवताभेदसंकोचविकासद्वारेण अधिगंतव्ये इति तदर्थं शाकल्यब्राह्मणमारभ्यते—

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्ध इत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥१॥

अथ हैनं विदग्ध इति नामतः शकलस्यापत्यं शाकल्यः पप्रच्छ । कतिसंख्याका देवा हे याज्ञवल्क्येति । स याज्ञवल्क्यो ह किल एतयैव वक्ष्यमाणया निविदा प्रतिपेदे संख्यां, यां संख्यां पृष्टवाञ्शाकल्यः । यावन्तो यावत्संख्याका देवा वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि । निविन्नाम देवतासंख्यावाचकानि मंत्रपदानि कानिचिद्वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यन्ते तानि निवित्संज्ञकानि । तस्यां निविदि यावन्तो देवाः श्रूयन्ते तावन्तो देवा इति । का पुनः सा निविदिति । तानि निवित्पदानि प्रदर्श्यन्ते— त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च देवा, देवानां त्री च त्रीणि च शतानि । पुनरप्येवं त्रयश्च त्री च सहस्रा सहस्राण्येतावन्तो देवा इति । शाकल्योऽप्योमिति होवाच । एवमेषां मध्यमा संख्या सम्यक्तया ज्ञाता । पुनस्तेषामेव देवानां संकोचविषयां संख्यां पृच्छति । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशत्षट्त्रयो द्वौ अध्यर्ध एक इति । देवतासंकोचविकासविषयां संख्यां पृष्ट्वा पुनः संख्येयस्वरूपं पृच्छति— कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥

स होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिंद्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥२॥

स होवाचेतरः— महिमानो विभूतय एषां त्रयस्त्रिंशतः देवानां एते त्रयश्च त्री च शतेत्यादयः । परमार्थतस्तु त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्युच्यते । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादश आदित्यास्ते एकत्रिंशत् इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति त्रयस्त्रिंशतः पूरणौ ॥

कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं सर्वं हितमिति तस्माद्वसव इति ॥३॥

कतमे वसव इति तेषां स्वरूपं प्रत्येकं पृच्छयते । अग्निश्च पृथिवी चेति अग्न्याद्या नक्षत्रान्ता एते वसवः । प्राणिनां कर्मफलाश्रयत्वेन कार्यकरणसंघातरूपेण तन्निवासत्वेन च विपरिणमन्तो जगदिदं सर्वं वासयन्ति वसन्ति च । ते यस्माद्वासयन्ति तस्माद्वसव इति ॥

कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥४॥

कतमे रुद्रा इति । दशेमे पुरुषे कर्मबुद्धींद्रियाणि प्राणाः आत्मा मन एकादशः, एकादशानां पूरणः । ते एते प्राणा यदा अस्माच्छरीरान्मर्त्यात्प्राणिनां कर्मफलोपभोगक्षये उत्क्रामन्ति, अथ तदा रोदयन्ति तत्संबंधिनः । तत्तत्र यस्माद्रोदयन्ति ते संबंधिनस्तस्माद्रुद्रा इति ॥

कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति ते यदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥५॥

कतम आदित्या इति । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य कालस्यावयवाः प्रसिद्धा, एते आदित्याः । कथम् । एते हि यस्मात्पुनः पुनः परिवर्तमानाः प्राणिनामायूंषि कर्मफलं च आददाना गृह्णंत उपाददतो यन्ति गच्छन्ति, ते यद्यस्मादेवमिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥

कतम इंद्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेंद्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥६॥

कतम इंद्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेंद्रो यज्ञः प्रजापतिरिति । कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति । अशनिर्वज्रं वीर्यं बलं, यत्प्राणिनः प्रमापयति स इंद्रः । इंद्रस्य हि तत्कर्म । कतमो यज्ञ इति पशव इति । यज्ञस्य हि साधनानि पशवः । यज्ञस्यारूपत्वात्पशुसाधनाश्रयत्वाच्च पशवो यज्ञ इत्युच्यते ॥

कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदं सर्वं षडिति ॥७॥

कतमे षडिति । त एवाग्न्यादयो वसुत्वेन पठिताश्चंद्रमसं नक्षत्राणि च वर्जयित्वा षड्भवन्ति षट्संख्याविशिष्टाः । एते हि यस्मात्त्रयस्त्रिंशदादि यदुक्तमिदं सर्वं, एत एव षड्भवन्ति । सर्वो हि वस्वादिविस्तरः एतेष्वेव षट्सु अंतर्भवतीत्यर्थः ॥

कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति

कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवत इति ॥८॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोका इति । पृथिवीमग्निं चैकीकृत्यैको देवः, अंतरिक्षं वायुं चैकीकृत्य द्वितीयः, दिवमादित्यं चैकीकृत्य तृतीयः । ते एव त्रयो देवा इति । एषु हि यस्मात् त्रिषु देवेषु सर्वे देवा अंतर्भवन्ति, तेनैत एव देवास्त्रयः इत्येष नैरुक्तानां केषांचित्पक्षः । कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राणश्चैतौ द्वौ देवौ अनयोः सर्वेषामुक्तानां अंतर्भावः । कतमोऽध्यर्ध इति । योऽयं पवते वायुः ॥

तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति यस्मिन्निद सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्ध इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥९॥

तत्राहुश्चोदयन्ति— यदयं वायुरेक इवैव एक एव पवते । अथ कथमध्यर्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्ध्नोदस्मिन्वायौ सतीदं सर्वमध्यार्ध्नोत् अधि ऋद्धिं प्राप्नोति, तेनाध्यर्ध इति । कतम एको देव इति प्राण इति । स प्राणो ब्रह्म सर्वदेवात्मकत्वान्महद्ब्रह्म, तेन स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते । त्यदिति तद्ब्रह्माचक्षते परोक्षाभिधायकेन शब्देन । देवानामेतदेकत्वं नानात्वं च । अनंतानां देवानां निवित्संख्याविशिष्टेष्वंतर्भावः । तेषामपि त्रयस्त्रिंशदादिषु उत्तरोत्तरेषु यावदेकस्मिन्प्राणे । प्राणस्यैव चैकस्य सर्वोऽनंतसंख्यातो विस्तरः । एवमेकश्चानंतश्च अवान्तरसंख्याविशिष्टश्च प्राण एव । तत्र च देवस्यैकस्य नामरूपकर्मगुणशक्तिभेदः अधिकारभेदात् ॥

इदानीं तस्यैव प्राणस्य ब्राह्मणः पुनरष्टधा भेदः उपदिश्यते—

पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं शारीरः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच ॥१०॥

पृथिव्येव यस्य देवस्यायतनमाश्रयः । अग्निर्लोको यस्य, लोकयत्यनेनेति लोकः, पश्यतीति, अग्निना पश्यतीत्यर्थः । मनोज्योतिः मनसा ज्योतिषा संकल्पविकल्पादिकार्यं करोति यः, सोऽयं मनोज्योतिः । पृथिवीशरीरोऽग्निदर्शनो

मनसा संकल्पयिता पृथिव्यभिमानी कार्यकरणसंघातवान्देव इत्यर्थः । य एवं-विशिष्टं वै तं पुरुषं विद्याद्विजानीयात्सर्वस्यात्मनः आध्यात्मिकस्य कार्यकरण-संघातस्य आत्मनः परमयनं पर आश्रयस्तं परायणम् । मातृजेन त्वङ्मांसरुधिर-रूपेण क्षेत्रस्थानीयेन बीजस्थानीयस्य पितृजस्य अस्थिमज्जाशुक्ररूपस्य परमयनं, करणात्मनश्च, स वै वेदिता स्यात् । य एतदेवं वेत्ति स वै वेदिता पंडितः स्यादित्यभिप्रायः । याज्ञवल्क्य त्वं तमजानन्नेव पंडिताभिमानीत्यभिप्रायः ।

यदि तद्विज्ञाने पांडित्यं लभ्यते, वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ यं कथयसि तमहं वेद । तत्र शाकल्यस्य वचनं द्रष्टव्यम् । यदि त्वं वेत्थ तं पुरुषं ब्रूहि किंविशेषणोऽसौ ? शृणु यद्विशेषणः सः । य एवायं शारीरः पार्थिवांशे शरीरे भवः शारीरो मातृजकोशत्रयरूप इत्यर्थः । स एष देवो यस्त्वया पृष्टो, हे शाकल्य । किंत्वस्ति तत्र वक्तव्यं विशेषणान्तरं, तद्वदैव पृच्छैवेत्यर्थो, हे शाकल्य । स एवं प्रक्षोभितोऽमर्षवशग आह-- तोत्रा-र्दित इव गजः-- तस्य देवस्य शारीरस्य का देवता, यस्मान्निष्पद्यते यः सा तस्य देवतेत्यस्मिन्प्रकरणे विवक्षितः ? अमृतमिति होवाच । अमृतमिति यो भुक्तस्या-न्नस्य रसो मातृजस्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुः । तस्माद्ध्यन्नरसाल्लोहितं निष्पद्यते स्त्रियां श्रितं, ततश्च लोहितमयं शरीरं बीजाश्रयम् । समानमन्यत् ॥१०॥

काम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं काममयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥११॥

काम एव यस्यायतनम् । स्त्रीव्यतिकराभिलाषः कामः कामशरीर इत्यर्थः । हृदयं लोको हृदयेन बुद्ध्या पश्यति । य एवायं काममयः पुरुषोऽध्यात्ममपि काममय एव । तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच । स्त्रीतो हि कामस्य दीप्तिर्जायते ॥

रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच ॥१२॥

रूपाण्येव यस्यायतनम्। रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि। य एवासावादित्ये पुरुषः, सर्वेषां हि रूपाणां विशिष्टं कार्यमादित्ये पुरुषः, तस्य का देवतेति। सत्यमिति होवाच। सत्यमिति चक्षुरुच्यते। चक्षुषो ह्यध्यात्मतः आदित्यस्याधिदैवतस्य निष्पत्तिः॥

आकाश एव यस्यायतनं श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति होवाच ॥१३॥

आकाश एव यस्यायतनम्। य एवायं श्रोत्रे भवः श्रौत्रः तत्रापि प्रतिश्रवणवेलायां विशेषतो भवतीति प्रातिश्रुत्कस्तस्य का देवतेति। दिश इति होवाच। दिग्भ्यो ह्यसावाध्यात्मिको निष्पद्यते॥

तम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छायामयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच ॥१४॥

तम एव यस्यायतनम्। तम इति शार्वराद्यंधकारः परिगृह्यते। अध्यात्मं छायामयोऽज्ञानमयः पुरुषस्तस्य का देवतेति। मृत्युरिति होवाच। मृत्युराधिदैवतं तस्य निष्पत्तिकारणम्॥

रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शे पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच ॥१५॥

रूपाण्येव यस्यायतनम्। पूर्वं साधारणानि रूपाण्युक्तानीह तु प्रकाशकानि विशिष्टानि रूपाणि गृह्यन्ते। रूपायतनस्य देवस्य विशेषायतनं प्रतिबिंबाधारमादर्शादि। तस्य का देवतेत्यसुरिति होवाच। तस्य प्रतिबिंबाख्यस्य पुरुषस्य निष्पत्तिरसोः प्राणात्॥

आप एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात्। याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं

पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच ॥१६॥

आप एव यस्य आयतनम् । साधारणाः सर्वा आप आयतनं, वापीकूपतडागाद्याश्रयास्वप्सु विशेषावस्थानम् । तस्य का देवतेति वरुण इति । वरुणात्संघातकर्त्र्योऽध्यात्ममाप एव वाप्याद्यपां निष्पत्तिकारणम् ॥

रेत एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १७॥

रेत एव यस्यायतनम् । य एवायं पुत्रमयो विशेषायतनं रेतआयतनस्य पुत्रमय इति च अस्थिमज्जाशुक्राणि पितुर्जातानि । तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति होवाच । प्रजापतिः पितोच्यते । पितृतो हि पुत्रस्योत्पत्तिः ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वां स्विदिमे ब्राह्मणा अंगारावक्षयणमक्रता३ इति ॥१८॥

अष्टधा देवलोकपुरुषभेदेन त्रिधा त्रिधा आत्मानं प्रविभज्यावस्थित एकैको देवः प्राणभेद एवोपासनार्थं व्यपदिष्टः । अधुना दिग्विभागेन पंचधा प्रविभक्तस्य आत्मन्युपसंहारार्थमाह । तूष्णींभूतं शाकल्यं याज्ञवल्क्यो ग्रहेणेवावेशयन्नाह— शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः । त्वां स्विदिति वितर्के । इमे नूनं ब्राह्मणाः अंगारावक्षयणं, अंगारा अवक्षीयन्ते यस्मिन्संदंशादौ तदंगारावक्षयणं तन्नूनं त्वामक्रत कृतवन्तो ब्राह्मणाः, त्वं तु तन्न बुध्यसे आत्मानं मया दह्यमानमित्यभिप्रायः ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपंचालानां ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥१९॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । यदिदं कुरुपंचालानां ब्राह्मणानत्यवादीरत्युक्तवानसि, स्वयं भीतास्त्वामंगारावक्षयणं कृतवन्त इति । किं ब्रह्म विद्वान्सन्नेवमाधिक्षिपसि ब्राह्मणान् । याज्ञवल्क्य आह— ब्रह्मविज्ञानं तावदिदं मम । किं तत्? दिशो वेद, दिग्विषयं विज्ञानं जाने । तच्च न केवलं दिश

एव, सदेवा देवैः सह दिगाधिष्ठातृभिः किंच सप्रतिष्ठाः प्रतिष्ठाभिश्च सह। इतर आह। यद्यदि दिशो वेत्थ सदेवाः, सप्रतिष्ठा इति। सफलं यदि विज्ञानं त्वया प्रतिज्ञातम् ॥

किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि रूपाणि जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२०॥

किंदेवतः का देवतास्य तव दिग्भूतस्य। असौ हि याज्ञवल्क्यो हृदयमात्मानं दिक्षु पंचधा विभक्तं दिगात्मभूतं, तद्द्वारेण सर्वं जगदात्मत्वेनोपगम्य, अहमस्मि दिगात्मेति व्यवस्थितः। पूर्वाभिमुखः सप्रतिष्ठावचनात्। यथा याज्ञवल्क्यस्य प्रतिज्ञा तथैव पृच्छति। किं देवतस्त्वमस्यां दिश्यसीति। सर्वत्र हि वेदे यां यां देवतामुपास्ते इहैव तद्भूतस्तां तां प्रतिपद्यत इति। तथाच वक्ष्यति 'देवो भूत्वा देवानप्येति' इति। अस्यां प्राच्यां का देवता दिगात्मनस्तवाधिष्ठात्री, कया देवतया त्वं प्राचीदिग्रूपेण संपन्न इत्यर्थः। इतर आह आदित्यदेवत इति। प्राच्यां दिशि मम आदित्यो देवता सोऽहमादित्यदेवतः। सदेवा इत्येतदुक्तं, सप्रतिष्ठा इति तु वक्तव्यमित्याह। स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति। चक्षुषीति। अध्यात्मतश्चक्षुष आदित्यो निष्पन्न इति हि मंत्रब्राह्मणवादाः "चक्षोः सूर्यो अजायत" "चक्षुष आदित्यः" इत्यादयः। कार्यं हि कारणे प्रतिष्ठितं भवति। कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति। रूपेष्विति। रूपग्रहणाय हि रूपात्मकं चक्षू रूपेण प्रयुक्तम्। यैर्हि रूपैः प्रयुक्तं तैरात्मग्रहणायारब्धं चक्षुः। तस्मात्सादित्यं चक्षुः सह प्राच्या दिशा सह तत्स्थैः सर्वैं रूपेषु प्रतिष्ठितम्। चक्षुषा सह प्राची दिक्सर्वा रूपभूता तानि च कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति। हृदय इति होवाच। हृदयारब्धानि रूपाणि। रूपाकारेण हि हृदयं परिणतम्। यस्मात् हृदयेन हि रूपाणि सर्वो लोको जानाति। हृदयमिति बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशः। तस्मात् हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि। हृदयेन हि स्मरणं भवति रूपाणां वासनात्मनाम्। तस्मात् हृदये रूपाणि प्रतिष्ठितानि इत्यर्थः। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२१॥

किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति पूर्ववत् । दक्षिणायां दिशि का देवता तव । यमदेवत इति । यमो देवता मम दक्षिणादिग्भूतस्य । स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । यज्ञ इति । यज्ञे कारणे प्रतिष्ठितो यमः सह दिशा । कथं पुनर्यज्ञस्य कार्यं यम इत्युच्यते— ऋत्विग्भिर्निष्पादितो यज्ञो, दक्षिणया यजमानस्तेभ्यो यज्ञं निष्क्रीय तेन यज्ञेन दक्षिणां दिशं सह यमेनाभिजयति । तेन यज्ञे यमः कार्यत्वात्प्रतिष्ठितः सह दक्षिणया दिशा । कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति । दक्षिणायामिति । दक्षिणया स निष्क्रीयते । तेन दक्षिणकार्यं यज्ञः । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । श्रद्धायामिति । श्रद्धा नाम दित्सुत्वं आस्तिक्यबुद्धिर्भक्तिसहिता । कथं तस्यां प्रतिष्ठिता दक्षिणा? यस्माद्यदा ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति, नाश्रद्दधद्दक्षिणां ददाति । तस्माच्छ्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति । हृदय इति होवाच । हृदयस्य हि वृत्तिः श्रद्धा यस्मात्, हृदयेन हि श्रद्धां जानाति । वृत्तिश्च वृत्तिमति प्रतिष्ठिता भवति । तस्मात् हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृप्तो हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२२॥

किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । तस्यां वरुणोऽधिदेवता मम । स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यप्स्विति । अपां हि वरुणः कार्यम् । ''श्रद्धा वा आपः'' ''श्रद्धातो वरुणमसृजत'' इति श्रुतेः । कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता इति । रेतसीति । ''रेतसो ह्यापः सृष्टाः'' इति श्रुतेः । कस्मिन्नु रेतः प्रति-

ष्ठितमिति । हृदय इति । यस्मात् हृदयस्य कार्यं रेतः । कामो हृदयस्य वृत्तिः । कामिनो हि हृदयाद्रेतोऽधिस्कंदति । तस्मादपि प्रतिरूपमनुरूपं पुत्रं जातमाहुः लौकिकाः । अस्य पितुर्हृदयादिवायं पुत्रः सृतो विनिःसृतो, हृदयादिव निर्मितो यथा सुवर्णेन निर्मितः कुंडलः । तस्मात् हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति सत्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति होवाच हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२३॥

किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । सोम इति लतां सोमं देवतां चैकीकृत्य निर्देशः । स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । दीक्षायामिति । दीक्षितो हि यजमानः सोमं क्रीणाति । क्रीतेन सोमेनेष्ट्वा ज्ञानवानुत्तरां दिशं प्रतिपद्यते सोमदेवताधिष्ठितां सौम्याम् । कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति । सत्य इति । कथम्? यस्मात्सत्ये दीक्षा प्रतिष्ठिता, तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति, कारणभ्रेषे कार्यभ्रेषो मा भूदिति । सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति । हृदय इति होवाच । हृदयेन हि सत्यं जानाति । तस्मात् हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठितेति हृदय इति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥२४॥

किंदेवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । मेरोः समंततो वसतामव्यभिचारादूर्ध्वा दिग्ध्रुवेत्युच्यते । अग्निदेवत इति । ऊर्ध्वायां हि प्रकाशभूयस्त्वं, प्रकाशश्चाग्निः । सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति, वाचीति । कस्मिन्नु वाक्प्रतिष्ठितेति । हृदय इति । तत्र याज्ञवल्क्यः सर्वासु दिक्षु विप्रसृतेन हृदयेन सर्वा दिश आत्मत्वेनाभिसंपन्नः । सदेवाः सप्रतिष्ठा दिशः आत्मभूतास्तस्य नामरूपकर्मात्मभूतस्य याज्ञवल्क्यस्य । यद्रूपं तत्प्राच्या दिशा सह हृदयभूतं याज्ञवल्क्यस्य । यत्केवलं कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं च ज्ञानसहितं च सह फलेनाधिष्ठात्रीभिश्च

देवताभिर्दक्षिणाप्रतीच्युदीच्यः कर्मफलात्मिकाः हृदयमेव आपन्नास्तस्य। ध्रुवया दिशा सह नाम सर्वं वाग्द्वारेण हृदयमेव आपन्नम्। एतावद्धीदं सर्वं, यदुत रूपं वा कर्म वा नाम वेति तत्सर्वं हृदयमेव। तत्सर्वात्मकं हृदयं पृच्छयते— कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति॥

अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यद्ध्येतदन्यत्रास्मत्स्याच्छ्वानो वैनदद्युर्वयांसि वैनद्विमथ्नीरन्निति॥२५॥

अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो, नामान्तरेण संबोधनं कृतवान्। यत्र यस्मिन्काले एतत् हृदयमात्माऽस्य शरीरस्यान्यत्र क्वचिद्देशान्तरे, अस्मदस्मत्तो, वर्तत इति मन्यासै मन्यसे। यद्धि यदि ह्येतत् हृदयमन्यत्रास्मत्स्याद्भवेत् श्वानो वैनच्छरीरं तदा अद्युः, वयांसि वा पक्षिणो वैनद्विमथ्नीरन्विलोडयेयुः विकर्षेरन्निति। तस्मान्मयि शरीरे हृदयं प्रतिष्ठितमित्यर्थः। शरीरस्यापि नामरूपकर्मात्मकत्वात् हृदये प्रतिष्ठितत्वम्॥

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसंगो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति। एतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत्तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति। तं ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुरन्यन्मन्यमानाः॥२६॥

हृदयशरीरयोरेवमन्योन्यप्रतिष्ठोक्ता कार्यकरणयोः। अतस्त्वां पृच्छामि— कस्मिन्नु त्वं च शरीरमात्मा च तव हृदयं प्रतिष्ठितौ स्थ इति। प्राण इति। देहात्मानौ प्राणे प्रतिष्ठितौ स्यातां प्राणवृत्तौ। कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति, अपान इति। सापि प्राणवृत्तिः प्रागेव प्रेयादपानवृत्त्या चेन्न निगृह्येत। कस्मिन्न्वपानः प्रतिष्ठित इति। व्यान इति। साऽप्यपानवृत्तिरध एव यायात्प्राणवृत्तिश्च प्रागेव, मध्यस्थया चेद्व्यानवृत्त्या न निगृह्येत। कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति। उदान इति। सर्वास्तिस्रोऽपि ...

निबद्धा, विष्वङ्ङेवेयुः। कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति, समान इति। समान-प्रतिष्ठा ह्येताः सर्वा वृत्तयः। एतदुक्तं भवति— शरीरहृदयवायवोऽन्योन्य-प्रतिष्ठाः, संघातेन नियता वर्तन्ते विज्ञानमयार्थप्रयुक्ता इति। सर्वमेतद्येन नियतं यस्मिन्प्रतिष्ठितमाकाशान्तमोतं च प्रोतं च, तस्य निरुपाधिकस्य साक्षादपरोक्षा-द्ब्रह्मणो निर्देशः कर्तव्य इत्ययमारंभः॥

स एषः। स यो नेति नेतीति निर्दिष्टो मधुकांडे एष सः। सोऽय-मात्माऽगृह्यो न गृह्यः। कथम्? यस्मात्सर्वकार्यधर्मातीतः, तस्मादगृह्यः। कुतः? यस्मान्न हि गृह्यते। यद्धि करणगोचरं व्याकृतं वस्तु, तत् ग्रहण-गोचरम्। इदं तु तद्विपरीतमात्मतत्त्वम्। तथाऽशीर्यो, यद्धि मूर्तं संहतं शरीरादि तच्छीर्यते। अयं तु तद्विपरीतोऽतो न हि शीर्यते। तथाऽसंगो, मूर्तो मूर्ता-न्तरेण संबध्यमानः सज्यतेऽयं च तद्विपरीतोऽतो न हि सज्यते। तथाऽसितो-ऽबद्धो, यद्धि मूर्तं तद्बध्यते। अयं तु तद्विपरीतत्वादबद्धत्वान्न व्यथते। अतो न रिष्यति। ग्रहणविशरणसंबंधकार्यधर्मरहितत्वान्न रिष्यति न हिंसामापद्यते न विनश्यतीत्यर्थः॥

क्रममतिक्रम्य औपनिषदस्य पुरुषस्य आख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुत्या स्वेन रूपेण त्वरया निर्देशः कृतः। ततः पुनराख्यायिकामेवाश्रित्य आह— एतानि यान्युक्तान्यष्टावायतनानि 'पृथिव्येव यस्यायतनं' इत्येवमादीनि, अष्टौ लोका अग्निलोकादयोऽष्टौ देवा 'अमृतमिति होवाच' इत्येवमादयः, अष्टौ पुरुषाः शारीरः पुरुष इत्यादयः। स यः कश्चित्तान्पुरुषाञ्शारीरप्रभृतीन्निरुह्य निश्चयेनोह्य गमयित्वाष्टचतुष्कभेदेन लोकस्थितिमुपपाद्य पुनः प्राचीदिगादि-द्वारेण प्रत्युह्य उपसंहृत्य स्वात्मनि हृदयेऽत्यक्रामदतिक्रान्तवानुपाधिधर्मं हृदयाद्या-त्मत्वम्। स्वेनैवात्मना व्यवस्थितो य औपनिषदः पुरुषोऽशनायादिवर्जितः उपनिषत्स्वेव विज्ञेयो नान्यप्रमाणगम्यः, तं त्वा त्वां विद्याभिमानिनं पुरुषं पृच्छामि। तं चेद्यदि मे न विवक्ष्यसि विस्पष्टं न कथयिष्यसि, मूर्धा ते विपतिष्यतीत्याह याज्ञवल्क्यः। तं त्वौपनिषदं पुरुषं शाकल्यो न मेने ह न विज्ञातवान्किल। तस्य ह मूर्धा विपपात विपतितः। समाप्ताऽऽख्यायिका। श्रुतेर्वचनं तं ह न मेन इत्यादि।

किं चापि हास्य परिमोषिणस्तस्करा अस्थीन्यपि संस्कारार्थं शिष्यैर्नी

यमानानि गृहान्प्रत्यपजह्रुः अपहृतवन्तः । किंनिमित्तम्, अन्यद्धनं नीयमानं मन्यमानाः । पूर्ववृत्ता ह्याख्यायिकेह सूचिता । अष्टाध्याय्यां किल शाकल्येन याज्ञवल्क्यस्य समानान्त एव किल संवादो निर्वृत्तः । तत्र याज्ञवल्क्येन शापो दत्तः । पुरेऽतिथ्ये मरिष्यसि न तेऽस्थीनिचन गृहान्प्राप्स्यन्तीति । स ह तथैव ममार । तस्य ह्यप्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुः । तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवतीति । सैषा आख्यायिका आचारार्थं सूचिता विद्यास्तुतये चेह ॥२६॥

यस्य नेति नेतीत्यन्यप्रतिषेधद्वारेण ब्रह्मणो निर्देशः कृतः तस्य विधिमुखेन कथं निर्देशः कर्तव्य इति पुनराख्यायिकामेव आश्रित्याह मूलं च जगतो वक्तव्यमिति । आख्यायिकासंबंधस्त्वब्रह्मविदो ब्राह्मणाञ्जित्वा गोधनं हर्तव्यं इति । न्यायं मत्वाह—

अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥२७॥

अथ होवाच । अथानंतरं तूष्णींभूतेषु ब्राह्मणेषु होवाच, हे ब्राह्मणा भगवन्त इत्येवं संबोध्य । यो वो युष्माकं मध्ये कामयते इच्छति, याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति, स मा मामागत्य पृच्छतु । सर्वे वा मा पृच्छत । सर्वे वा यूयं मा मां पृच्छत । यो वः कामयते याज्ञवल्क्यो मां पृच्छत्विति, तं वः पृच्छामि, सर्वान्वा वो युष्मानहं पृच्छामि । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः, ते ब्राह्मणा एवमुक्ता अपि न प्रगल्भाः संवृत्ताः किंचिदपि प्रत्युत्तरं वक्तुम् ॥

तान्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ—

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ।
तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥१॥

तेषु अप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु तान्हैतैर्वक्ष्यमाणैः श्लोकैः पप्रच्छ पृष्टवान् । यथा लोके वृक्षो वनस्पतिः । वृक्षस्य विशेषणं वनस्पतिरिति । तथैव पुरुषोऽमृषा । अमृषा सत्यमेतत् । तस्य लोमानि । तस्य पुरुषस्य लोमानीतरस्य वनस्पतेः पर्णानि । त्वगस्योत्पाटिका बहिस्त्वगस्य पुरुषस्य इतरस्योत्पाटिका वनस्पतेः ॥

त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यंदि त्वच उत्पटः।
तस्मात्तदातृण्णात्प्रैति रसो वृक्षादिवाऽऽहतात् ॥२॥

त्वच एव सकाशादस्य पुरुषस्य रुधिरं प्रस्यंदि, वनस्पतेस्त्वच उत्पटः। त्वच एवोत्स्फुटति यस्मात्। एवं सर्वं समानमेव वनस्पतेः पुरुषस्य च। तस्मात् आतृण्णात् हिंसितात्प्रैति तत् रुधिरं निर्गच्छति वृक्षादिव आहताच्छिन्नाद्रसः ॥

मांसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तत्स्थिरम्।
अस्थीन्यंतरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥३॥

एवं मांसान्यस्य पुरुषस्य, वनस्पतेस्तानि शकराणि शकलानीत्यर्थः। किनाटं वृक्षस्य किनाटं नाम शकलेभ्योऽभ्यंतरं वल्कलरूपं काष्ठसंलग्नं तत्स्नाव पुरुषस्य। तत्स्थिरं तच्च किनाटं स्नाववत् दृढं हि तत्। अस्थीनि पुरुषस्य स्नाव्नोऽन्तरतोऽस्थीनि भवन्ति। तथा किनाटस्याभ्यंतरतो दारूणि काष्ठानि। मज्जा मज्जैव वनस्पतेः पुरुषस्य च मज्जोपमा कृता। मज्जाया उपमा मज्जोपमा, नान्यो विशेषोऽस्तीत्यर्थः। यथा वनस्पतेर्मज्जा तथा पुरुषस्य, यथा पुरुषस्य तथा वनस्पतेः ॥

यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः।
मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥४॥

यद्यदि वृक्षो वृक्णाश्छिन्नो रोहति पुनः पुनः प्ररोहति प्रादुर्भवति मूलात्पुनर्नवतरः पूर्वस्मादभिनवतरः। यदेतस्माद्विशेषणात्प्राग्वनस्पतेः पुरुषस्य च सर्वं सामान्यमवगतम्। अयं तु वनस्पतौ विशेषो दृश्यते यच्छिन्नस्य प्ररोहणम्। न तु पुरुषे मृत्युना वृक्णे पुनः प्ररोहणं दृश्यते। भवितव्यं च कुताश्चित्प्ररोहणेन। तस्माद्वः पृच्छामि— मर्त्यो मनुष्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मात् मूलात्प्ररोहति? मृतस्य पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमित्यर्थः ॥

रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते।
धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्य संभवः ॥५॥

यदि चेदेवं वदथ रेतसः प्ररोहतीति, मा वोचत मैवं वक्तुमर्हथ। कस्मात्? यस्माज्जीवतः पुरुषात्तद्रेतः प्रजायते न मृतात्। अपि च धानारुहो धाना बीजं बीजरुहोऽपि वृक्षो भवति न केवलं कांडरुह एव। इवशब्दो-

ऽनर्थकः । वै वृक्षोंऽजसा साक्षात्प्रेत्य मृत्वा संभवो धानातोऽपि प्रेत्य संभवो भवेदंजसा पुनर्वनस्पतेः ॥

यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् ।

मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥६॥

यद्यदि सह मूलेन धानया वा आवृहेयुरुद्यच्छेयुः उत्पाटयेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत्पुनरागत्य न भवेत् । तस्माद्वः पृच्छामि— सर्वस्यैव जगतो मूलं मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥

जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत्पुनः ।

विज्ञानमानंदं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥७॥

॥२८॥ इति नवमं ब्राह्मणम् ॥ इति तृतीयोध्यायः ॥

जात एवेति मन्यध्वं यदि, किमत्र प्रष्टव्यमिति । जनिष्यमाणस्य हि संभवः प्रष्टव्यो न जातस्य । अयं तु जात एवातोऽस्मिन्विषये प्रश्न एव नोपपद्यत इति चेत् । न । किं तर्हि ? मृतः पुनरपि जायत एवान्यथाऽकृताभ्यागमकृतनाशप्रसंगात् । अतो वः पृच्छामि को न्वेनं मृतं पुनर्जनयेत् ? तन्न विजज्ञुर्ब्राह्मणा यतो मृतः पुनः प्ररोहति जगतो मूलं न विज्ञातं ब्राह्मणैः । अतो ब्रह्मिष्ठत्वात् हृता गावो, याज्ञवल्क्येन जिता ब्राह्मणाः । समाप्ता आख्यायिका । यज्जगतो मूलं, येन च शब्देन साक्षाद्व्यपदिश्यते ब्रह्म, यद्याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणान्पृष्टवांस्तत्स्वेन रूपेण श्रुतिरस्मभ्यमाह— विज्ञानं विज्ञप्तिर्विज्ञानं, तच्च आनंदं न विषयविज्ञानवत् दुःखानुविद्धं, किं तर्हि प्रसन्नं शिवमतुलमनायासं नित्यतृप्तमेकरसमित्यर्थः । किं तद्ब्रह्म उभयविशेषणवद्रातौ रातेः षष्ठ्यर्थे प्रथमा, धनस्येत्यर्थः । धनस्य दातुः कर्मकृतो यजमानस्य परायणं परा गतिः कर्मफलस्य प्रदातृ । किंच व्युत्थायैषणाभ्यस्तस्मिन्नेव ब्रह्मणि तिष्ठत्यकर्मकृतद्ब्रह्म वेत्तीति तद्विच्च तस्य तिष्ठमानस्य च तद्विदो ब्रह्मविद इत्यर्थः । परायणमिति ॥

अत्रेदं विचार्यते । आनंदशब्दो लोके सुखवाची प्रसिद्धः । अत्र च ब्रह्मणो विशेषणत्वेन आनंदशब्दः श्रूयते आनंदं ब्रह्मेति । श्रुत्यंतरे च । 'आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात्' 'आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्' 'यदेष आकाश आनंदो न स्यात्' 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इति च । 'एष परम आनंदः' इत्येवमाद्याः । तस्यैव च मुख्य आनंदशब्दः प्रसिद्धः । ब्रह्मानंदश्च यदि संवेद्यः

स्याद्युक्ता एते ब्रह्मण्यानंदशब्दाः। ननु च श्रुतिप्रामाण्यात्संवेद्यानंदस्वरूपमेव ब्रह्म, किं तत्र विचार्यमिति। न। विरुद्धश्रुतिवाक्यदर्शनात्। सत्यं, आनंदशब्दो ब्रह्मणि श्रूयते। विज्ञानप्रतिषेधश्चैकत्वे। 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं विजानीयात्' 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद' इत्यादि। विरुद्धश्रुतिवाक्यदर्शनात्तेन कर्तव्यो विचारः। तस्माद्युक्तं वेदवाक्यार्थनिर्णयाय विचारयितुम्। मोक्षवादिविप्रतिपत्तेश्च। सांख्या वैशेषिकाश्च मोक्षवादिनो नास्ति मोक्षे सुखं संवेद्यमित्येवं विप्रतिपन्नाः। अन्ये निरतिशयं सुखं स्वसंवेद्यमिति॥

किं तावद्युक्तं? आनंदादिश्रवणात्। 'जक्षत्क्रीडन्रममाणः' 'स यदि पितृलोककामो भवति' 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'सर्वान्कामान्समश्नुते' इत्यादिश्रुतिभ्यो मोक्षे सुखं संवेद्यमिति। नन्वेकत्वे कारकविभागाभावाद्विज्ञानानुपपत्तिः। क्रियायाश्चानेककारकसाध्यत्वाद्विज्ञानस्य च क्रियात्वात्। नैष दोषः। शब्दप्रामाण्याद्भवेद्विज्ञानमानंदविषये। 'विज्ञानमानंदं' इत्यादीनि आनंदस्वरूपस्यासंवेद्यत्वेऽनुपपन्नानि वचनानीत्यवोचाम। ननु वचनेनाप्यग्नेः शैत्यमुदकस्य चौष्ण्यं न क्रियते एव। ज्ञापकत्वाद्वचनानाम्। न च देशान्तरेऽग्निः शीत इति शक्यते ज्ञापयितुम्। अगम्ये वा देशान्तरे उष्णमुदकमिति। न। प्रत्यगात्मन्यानंदविज्ञानदर्शनात्। न 'विज्ञानमानंदं' इत्येवमादीनां वचनानां शीतोऽग्निरित्यादिवाक्यवत् प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वम्। अनूभूयते त्वविरुद्धार्थता। सुख्यहमिति सुखात्मकमात्मानं स्वयमेव वेदयते। तस्मात्सुतरां प्रत्यक्षाऽविरुद्धार्थता। तस्मादानंदं ब्रह्म विज्ञानात्मकं सत्स्वयमेव वेदयते। तथा आनंदप्रतिपादिकाः श्रुतयः समंजसाः स्युः 'जक्षत्क्रीडन्रममाणः' इत्येवमाद्याः पूर्वोक्ताः॥

न। कार्यकरणाभावेऽनुपपत्तेर्विज्ञानस्य। शरीरवियोगो हि मोक्ष आत्यंतिकः। शरीराभावे च करणानुपपत्तिः। आश्रयाभावात्। ततश्च विज्ञानानुपपत्तिः अकार्यकरणत्वात्। देहाद्यभावे च विज्ञानोत्पत्तौ सर्वेषां कार्यकरणोपादानानर्थक्यप्रसंगः। एकत्वविरोधाच्च। परं चेद्ब्रह्म आनंदात्मकमात्मानं नित्यविज्ञानत्वान्नित्यमेव विजानीयात्। तन्न। संसार्यपि संसारविनिर्मुक्तः

स्वाभाव्यं प्रतिपद्येत। जलाशय इवोदकांजलिः क्षिप्तो न पृथक्त्वेन व्यवतिष्ठते आनंदात्मकब्रह्मविज्ञानाय। तदा मुक्त आनंदात्मकमात्मानं वेदयते इत्येतदनर्थकं वाक्यम्।

अथ ब्रह्मानंदमन्यः सन्मुक्तो वेदयेत प्रत्यगात्मानं च, अहमस्म्यानंदस्वरूप इति। तदैकत्वविरोधः। तथा च सति सर्वश्रुतिविरोधः। तृतीया च कल्पना नोपपद्यते। किंचान्यत्। ब्रह्मणश्च निरंतरात्मानंदविज्ञाने विज्ञानाविज्ञानकल्पनानर्थक्यम्। निरंतरं चेदात्मानंदविषयं ब्रह्मणो विज्ञानं, तदेव तस्य स्वभाव इत्यात्मानंदं विजानातीति कल्पनाऽनुपपन्ना। अतद्विज्ञानप्रसंगे हि कल्पनाया अर्थवत्त्वं, यथा आत्मानं परं च वेत्तीति। न हीष्वाद्यासक्तमनसो नैरंतर्येणेषुज्ञानाज्ञानकल्पनाया अर्थवत्त्वम्। अथ विच्छिन्नमात्मानंदं विजानाति। विज्ञानस्य आत्मविज्ञानच्छिद्रेऽन्यविषयत्वप्रसंगः। आत्मनश्च विक्रियावत्वं ततश्चानित्यत्वप्रसंगः। तस्माद्विज्ञानमानन्दमिति स्वरूपान्वाख्यानपरैव श्रुतिः नात्मानन्दसंवेद्यत्वार्था।

जक्षत्क्रीडन्नित्यादिश्रुतिविरोधोऽसंवेद्यत्व इति चेन्न। सर्वात्मैकत्वे यथाप्राप्तानुवादित्वात्। मुक्तस्य सर्वात्मभावे सति यत्र क्वचिद्योगिषु देवेषु वा जक्षणादि प्राप्तं, तद्यथाप्राप्तमेवानूद्यते, तत्तस्यैव सर्वात्मभावादिति सर्वात्मभावमोक्षस्तुतये। यथाप्राप्तानुवादित्वे दुःखित्वमपीति चेत्। योग्यादिषु यथाप्राप्तजक्षणादिवत्स्थावरादिषु यथाप्राप्तदुःखित्वमपीति चेत्। न। नामरूपकृतकार्यकरणोपाधिसंपर्कजनितभ्रान्त्याध्यारोपितत्वात्। सुखित्वदुःखित्वादिविशेषस्येति परिहृतमेतत्सर्वम्। विरुद्धश्रुतीनां च विषयमवोचाम। तस्मात् 'एषोऽस्य परम आनंदः' इतिवत्सर्वाण्यानंदवाक्यानि द्रष्टव्यानि ॥७॥२८॥ इति नवमं ब्राह्मणम् ॥ ३.९.—

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

जनको ह वैदेह आसांचक्रे । अस्य संबंधः । शारीराद्यानष्टौ पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्य पुनर्हृदये, दिग्भेदेन च पुनः पंचधा व्यूह्य हृदये प्रत्युह्य, हृदयं शरीरं च पुनरन्योन्यप्रतिष्ठं प्राणादिपंचवृत्त्यात्मके समानाख्ये जगदात्मनि सूत्रे उपसंहृत्य, जगदात्मानं शरीरहृदयसूत्रावस्थमतिक्रान्तवान्य औपनिषदः पुरुषो नेति-नेतीति व्यपदिष्टः, स साक्षाच्चोपादानकारणस्वरूपेण च निर्दिष्टो 'विज्ञानमानंद' इति । तस्यैव वागादिदेवताद्वारेण पुनरधिगमः कर्तव्य इत्यधिगमनोपायान्तरार्थोऽयमारंभो ब्राह्मणद्वयस्य । आख्यायिका तु आचारप्रदर्शनार्था—

ॐ जनको ह वैदेह आसांचक्रेऽथ ह याज्ञवल्क्य आवव्राज । तं होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वंतानिति । उभयमेव सम्राडिति होवाच ॥१॥

जनको ह वैदेह आसांचक्रे आसनं कृतवानास्थायिकां दत्तवानित्यर्थः, दर्शनकामेभ्यो राज्ञः । अथ ह तस्मिन्नवसरे याज्ञवल्क्य आवव्राज आगतवानात्मनो योगक्षेमार्थं, राज्ञो वा विविदिषां दृष्ट्वाऽनुग्रहार्थम् । तमागतं याज्ञवल्क्यं यथावत्पूजां कृत्वोवाच होक्तवाञ्जनको— हे याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः आगतोऽसि ? किं पशूनिच्छन्पुनरपि, आहोस्विदण्वंतान्सूक्ष्मांतान्सूक्ष्मवस्तुनिर्णयान्तान्प्रश्नान्मत्तः श्रोतुमिच्छन्निति । उभयमेव पशून्प्रश्नांश्च हे सम्राट् । सम्राडिति वाजपेययाजिनो लिंगम् । यश्च आज्ञया राज्यं प्रशास्ति स सम्राट् तस्यामंत्रणं हे सम्राडिति । समस्तस्य वा भारतस्य वर्षस्य राजा ॥

यत्ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिर्वाग्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छैलिनिरब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य । वागेव सम्राडिति होवाच । वाचा वै सम्राड् बंधुः प्रज्ञायत ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं वाग्जहाति सर्वाण्येनं

भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥२॥

किं तु यत्ते तुभ्यं कश्चिदब्रवीदाचार्यः अनेकाचार्यसेवी हि भवान्, तच्छृणवामेति । इतर आह— अब्रवीदुक्तवान्मे ममाचार्यो, जित्वा नामतः शिलिनस्यापत्यं शैलिनिः । वाग्वै ब्रह्मेति वाग्देवता ब्रह्मेति । आहेतरो—यथा मातृमान्माता यस्य विद्यते पुत्रस्य सम्यगनुशास्त्री अनुशासनकर्त्री स मातृमान् । अत ऊर्ध्वं पिता यस्यानुशास्ता स पितृमान् । उपनयनादूर्ध्वमा समावर्तनादाचार्यो यस्यानुशास्ता स आचार्यवान् । एवं शुद्धित्रयहेतुसंयुक्तः स साक्षादाचार्यः स्वयं न कदाचिदपि प्रामाण्याद्व्यभिचरति । स यथा ब्रूयाच्छिष्याय तथासौ जित्वा शैलिनिरुक्तवान्वाग्वै ब्रह्मेति । अवदतो हि किं स्यादिति । न हि मूकस्येहार्थममुत्रार्थं वा किंचन स्यात् ।

किंतु अब्रवीदुक्तवांस्ते तुभ्यं तस्य ब्रह्मण आयतनं प्रतिष्ठां च । आयतनं नाम शरीरम् । प्रतिष्ठा त्रिष्वपि कालेषु य आश्रयः । आहेतरो न मेऽब्रवीदिति । इतर आह— यद्येवमेकपाद्वै एतत् । एकः पादो यस्य ब्रह्मणस्तदिदं एकपाद्ब्रह्म त्रिभिः पादैः शून्यमुपास्यमानमपि न फलाय भवतीत्यर्थः । यद्येवं, स त्वं विद्वान्सन्नोऽस्मभ्यं ब्रूहि हे याज्ञवल्क्येति । स चाह— वागेवाऽऽयतनं वाग्देवस्य ब्रह्मणो वागेव करणमायतनं शरीरं, आकाशोऽव्याकृताख्यः प्रतिष्ठोत्पत्तिस्थितिलयकालेषु । प्रज्ञेत्येनदुपासीत । प्रज्ञेतीयमुपनिषद्ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । प्रज्ञेति कृत्वैनद्ब्रह्मोपासीत ।

का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य ? किं स्वयमेव प्रज्ञा उत प्रज्ञानिमित्तम् । यथा आयतनप्रतिष्ठे ब्रह्मणो व्यतिरिक्ते तद्वत्किम् ? न । कथं तर्हि ? वागेव सम्राडिति होवाच । वागेव प्रज्ञेति होवाचोक्तवान्न व्यतिरिक्ता प्रज्ञेति । कथं पुनर्वागेव प्रज्ञेति, उच्यते— वाचा वै सम्राड् बंधुः प्रज्ञायतेऽस्माकं बंधुरित्युक्ते प्रज्ञायते बंधुः । तथर्ग्वेदादि । इष्टं यागनिमित्तं धर्मजातं हुतं होमनिमित्तं च । आशितमन्नदाननिमित्तं, पायितं पानदाननिमित्तं, अयं च लोकः, इदं च जन्म, परश्च लोकः, प्रतिपत्तव्यं च जन्म, सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते । अतो वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं यथोक्तवाग्विदं जहाति । सर्वाण्येनं

भूतान्यभिक्षरन्ति बलिदानादिभिः । इह देवो भूत्वा पुनः शरीरपातोत्तरकालं देवानप्येत्यपिगच्छति, य एवं विद्वानेतदुपास्ते । विद्यानिष्क्रयार्थं हस्तितुल्य ऋषभो हस्त्यृषभो यस्मिन्गोसहस्रे तद्धस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः— अननुशिष्य शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं न हरेतेति मे मम पिताऽमन्यत । ममाप्ययमेवाभिप्रायः ॥२॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्म उदंकः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशंकं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामाय प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥३॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीदुदंको नामतः शुल्बस्यापत्यं शौल्बायनोऽब्रवीत् । प्राणो वै ब्रह्मेति प्राणो वायुर्देवता पूर्ववत् । प्राण एव आयतनमाकाशः प्रतिष्ठा । उपनिषत्— प्रियमित्येनदुपासीत । कथं पुनः प्रियत्वं ? प्राणस्य वै हे सम्राट् कामाय प्राणस्यार्थायायाज्यं याजयति पतितादिकमपि अप्रतिगृह्यस्याप्युग्रादेः प्रतिगृह्णात्यपि । तत्र तस्यां दिशि वधनिमित्तमाशंकं, वधाशंका इत्यर्थो, यां दिशमेति तस्कराद्याकीर्णां च तस्यां दिशि वधाशंका । तच्चैतत्सर्वं प्राणस्य प्रियत्वे भवति, प्राणस्यैव सम्राट् कामाय । तस्मात्प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं प्राणो जहाति । समानमन्यत् ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे बर्कुर्वार्ष्णश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वार्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा

सत्यमित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥४॥

यदेव ते कश्चिद्वर्कुरिति नामतो वृष्णस्यापत्यं वार्ष्णः। चक्षुर्वै ब्रह्मेति। आदित्यो देवता चक्षुषि। उपनिषत्—सत्यम्। यस्माच्छ्रोत्रेण श्रुतमनृतमपि स्यान्न तु चक्षुषा दृष्टम्। तस्माद्वै सम्राट् पश्यन्तमाहुः—अद्राक्षीस्त्वं हस्तिनमिति। स चेदद्राक्षमित्याह तत्सत्यमेव भवति। यस्त्वन्यो ब्रूयादहमश्रौषमिति। तद्व्यभिचरति। यत्तु चक्षुषा दृष्टं तदव्यभिचारित्वात्सत्यमेव भवति॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनंत इत्येनदुपासीत काऽनंतता याज्ञवल्क्य दिश एव सम्राडिति होवाच तस्माद्वै सम्राडपि यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अंतं गच्छत्यनंता हि दिशो दिशो वै सम्राट् श्रोत्रं श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥५॥

यदेव ते गर्दभीविपीत इति नामतो भारद्वाजो गोत्रतः। श्रोत्रं वै ब्रह्मेति। श्रोत्रे दिग्देवताऽनंत इत्येनदुपासीत। काऽनंतता श्रोत्रस्य? दिश एव श्रोत्रस्यानंत्यं यस्मात्तस्माद्वै सम्राट् प्राचीमुदीचीं वा यां कांचिदपि दिशं गच्छति, नैवास्या अंतं गच्छति कश्चिदपि। अतोऽनंता हि दिशः। दिशो वै सम्राट् श्रोत्रम्। तस्माद्दिगानंत्यमेव श्रोत्रस्यानंत्यम्॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो

वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन एवाऽऽयतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनंद इत्येनदुपासीत कानंदता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनंदो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥६॥

सत्यकाम इति नामतो जबालाया अपत्यं जाबालः । चंद्रमा मनसि देवता । आनंद इत्युपनिषत् । यस्मान्मन एवाऽऽनंदः, तस्मान्मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिकामयमानोऽभिहार्यते प्रार्थयत इत्यर्थः । तस्माद्यां स्त्रियमभिकामयमानोऽभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपोऽनुरूपः पुत्रो जायते । स आनंदहेतुः पुत्रः । स येन मनसा निर्वर्त्यते तन्मन आनंदः ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीद्धृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनं हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥७॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति । हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां आयतनम् । नामरूपकर्मात्मकानि हि भूतानि हृदयाश्रयाणीत्यवोचाम शाकल्यब्राह्मणे हृदयप्रतिष्ठानि चेति । तस्मात् हृदये ह्येव सम्राट् सर्वाणि भूतानि

प्रतिष्ठितानि भवन्ति । तस्मात् हृदयं स्थितिरित्युपासीत । हृदये च प्रजापतिः देवता ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ४.१.—

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन्रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवं वृंदारक आढ्यः सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥१॥

जनको ह वैदेहः । यस्मात्सविशेषणानि सर्वाणि ब्रह्माणि जानाति याज्ञवल्क्यः, तस्मादाचार्यकत्वं हित्वा जनकः कूर्चादासनविशेषादुत्थाय उप समीपमवसर्पन् पादयोर्निपतन्नित्यर्थः । उवाचोक्तवान्-- नमस्ते तुभ्यमस्तु हे याज्ञवल्क्य । अनु मा शाध्यनुशाधि मामित्यर्थः । इतिशब्दो वाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । स होवाच याज्ञवल्क्यो—यथा वै लोके हे सम्राट् महान्तं दीर्घमध्वानमेष्यन्गमिष्यन् रथं वा स्थलेन गमिष्यन्नावं वा जलेन गमिष्यन्समाददीत । एवमेवैतानि ब्रह्माण्येताभिरुपनिषद्भिर्युक्तानि उपासीनः समाहितात्माऽसि, अत्यंतमेताभिरुपनिषद्भिः संयुक्तात्माऽसि । न केवलमुपनिषत्समाहितः । एवं वृंदारकः पूज्यश्चाढ्यश्चेश्वरो न दरिद्र इत्यर्थः । अधीतवेदोऽधीतो वेदो येन स त्वमधीतवेदः । उक्ताश्चोपनिषद आचार्यैस्तुभ्यं स त्वमुक्तोपनिषत्कः । एवं सर्वविभूतिसंपन्नोऽपि सन्भयमध्यस्थ एव परमात्मज्ञानेन विनाऽकृतार्थ एव तावदित्यर्थः । यावत्परं ब्रह्म न वेत्सि । इतोऽस्माद्देहाद्विमुच्यमान एताभिर्नौरथस्थानीयाभिः समाहितः क्व कस्मिन्गमिष्यसि, किं वस्तु प्राप्स्यसीति । नाहं तद्वस्तु भगवन्पूजावन्वेद जाने यत्र गमिष्यामीति । अथ यद्येवं न जानीषे यत्र गतः कृतार्थः स्याः, अहं वै ते तुभ्यं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति । ब्रवीतु भगवानिति, यदि प्रसन्नो मां प्रति । शृणु ॥

इंधो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिंधं सन्तमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥२॥

इंधो ह वै नाम । इंध इत्येवंनामा । यश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति पुरोक्तः आदित्यान्तर्गतः पुरुषः स एष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्नक्षणि विशेषेण व्यवस्थितः । स च

सत्यनामा। तं वै एतं पुरुषं दीप्तिगुणत्वात्प्रत्यक्षं नाम अस्येंध इति। तामिंधं सन्तमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण। यस्मात्परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्ति। एष त्वं वैश्वानरमात्मानं संपन्नोऽसि॥

अथैतद्वामेऽक्षणि पुरुषरूपमेषाऽस्य पत्नी विराट् तयोरेष संस्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिंडोऽथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदंतर्हृदये जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः संचरणी यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः॥३॥

अथैतद्वामेऽक्षणि पुरुषरूपमेषाऽस्य पत्नी यं त्वं वैश्वानरमात्मानं संप्रन्नोऽसि तस्यास्येंद्रस्य भोक्तुर्भोग्यैषा पत्नी विराडन्नं भोग्यत्वादेव। तदेतदन्नं चात्ता चैकं मिथुनं स्वप्ने। कथम्? तयोरेष इंद्राण्या इंद्रस्य चैष संस्तावः, संभूय यत्र संस्तवं कुर्वाते अन्योन्यं स एष संस्तावः। कोऽसौ? य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽन्तर्हृदये हृदयस्य मांसपिंडस्य मध्ये। अथैनयोरेतद्वक्ष्यमाणमन्नं भोज्यं स्थितिहेतुः। किं तत्? य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिंडो लोहित एव पिंडाकारापन्नो लोहितपिंडः। अन्नं जग्धं द्वेधा परिणमते। यत्स्थूलं तदधो गच्छति। यदन्यत्तत्पुनरग्निना पच्यमानं द्वेधा परिणमते। यो मध्यमो रसः स लोहितादिक्रमेण पांचभौतिकं पिंडं शरीरमुपचिनोति। योऽणिष्ठो रसः स एष लोहितपिंड इंद्रस्य लिंगात्मनो हृदये मिथुनीभूतस्य। यं तैजसमाचक्षते। स तयोरिंद्रेंद्राण्योर्हृदये मिथुनीभूतयोः सूक्ष्मासु नाडीष्वनुप्रविष्टः स्थितिहेतुर्भवति। तदेतदुच्यते--अथैनयोरेतदन्नमित्यादि। किंचान्यत्। अथैनयोरेतत्प्रावरणम्। भुक्तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं भवति लोके तत्सामान्यं हि कल्पयति श्रुतिः। किं तदिह प्रावरणम्? यदेतदंतर्हृदये जालकमिव अनेकनाडीछिद्रबहुलत्वाज्जालकमिव। अथैनयोरेषा सृतिर्मार्गः संचरतोऽनयेति संचरणी स्वप्नाज्जागरितदेशागमनमार्गः। का सा सृतिः? यैषा हृदयात् हृदयदेशादूर्ध्वाभिमुखी सती उच्चरति नाडी। तस्याः परिमाणमिदमुच्यते—यथा लोके केशः सहस्रधा भिन्नोऽत्यंतसूक्ष्मो भवत्येवं सूक्ष्मा अस्य देहस्य संबंधिन्यो हिता नाम हिता इत्येवं ख्याताः नाड्यः। ताश्चान्तर्हृदये मांस-

पिंडे प्रतिष्ठिता भवन्ति। हृदयाद्विप्ररूढास्ताः सर्वत्र कदंबकेसरवत्। एताभिः नाडीभिरत्यन्तसूक्ष्माभिः एतदन्नमास्रवद्गच्छदास्रवति गच्छति । तदेतद्देवताशरीरमनेनान्नेन दामभूतेनोपचीयमानं तिष्ठति । तस्माद्यस्मात्स्थूलेनान्नेनोपचितः पिंडः, इदं तु देवताशरीरं लिंगं सूक्ष्मेणान्नेनोपचितं तिष्ठति । पिंडोपचयकरमप्यन्नं प्रविविक्तमेव मूत्रपुरीषादिस्थूलमपेक्ष्य लिंगस्थितिकरं त्वन्नं ततोऽपि सूक्ष्मतरम् । अतः प्रविविक्ताहारः पिंडः । तस्मात्प्रविविक्ताहारादपि प्रविविक्ताहारतर एष लिंगात्मा इवैव भवत्यस्माच्छरीराच्छरीरमेव शारीरं तस्माच्छारीरात् । आत्मनो वैश्वानरात्तैजसः सूक्ष्मान्नोपचितो भवति ॥

तस्य प्राची दिक्प्रांचः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः प्रतीची दिक्प्रत्यंचः प्राणा उदीची दिगुदंचः प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिगवांचः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसंगो नहि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्यभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः । स होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वा गच्छताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्विमे विदेहा अयमहमस्मि ॥४॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

स एष हृदयभूतस्तैजसः सूक्ष्मभूतेन प्राणेन विध्रियमाणः प्राण एव भवति । तस्यास्य विदुषः क्रमेण वैश्वानरात्तैजसं प्राप्तस्य हृदयात्मानमापन्नस्य हृदयात्मनश्च प्राणात्मानमापन्नस्य प्राची दिक्प्रांचः प्राग्गताः प्राणाः । तथा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः । तथा प्रतीची दिक्प्रत्यंचः प्राणाः । उदीची दिगुदंचः प्राणाः । ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः प्राणाः । अवाची दिगवांचः प्राणाः । सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः । एवं विद्वान्क्रमेण सर्वात्मकं प्राणमात्मत्वेनोपगतो भवति । तं सर्वात्मानं प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य द्रष्टुर्हि द्रष्टृभावं नेति नेत्यात्मानं तुरीयं प्रतिपद्यते । यमेष विद्वाननेन क्रमेण प्रतिपद्यते, स एष नेति नेत्यात्मेत्यादि न रिष्यतीत्यंतं व्याख्यातमेतत् । अभयं वै जन्ममरणादिनिमित्तभयशून्यं हे जनक प्राप्तोऽसि, इति हैवं किलोवाचोक्तवान्याज्ञवल्क्यः । तदेतदुक्तं अथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति । स होवाच जनको वैदेहोऽभयमेव त्वा त्वामपि गच्छताद्गच्छतु यस्त्वं नोऽस्मान्हे याज्ञवल्क्य भगवन्पूजावन्नभयं ब्रह्म वेदयसे ज्ञापयसि प्रापितवानुपाधिकृताज्ञानव्यवधानापनयनेन इत्यर्थः ।

किमन्यदहं विद्यानिष्क्रयार्थं प्रयच्छामि, साक्षादात्मानमेव दत्तवते? अतो नमस्तेऽस्त्विमे विदेहास्तव यथेष्टं भुज्यन्तामयं चाहमस्मि दासभावे स्थितः। यथेष्टं मां राज्यं च प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ४.२.—

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगामेत्यस्याभिसंबन्धः। विज्ञानमय आत्मा साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरः पर एव। 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इत्यादिश्रुतिभ्यः। स एष इह प्रविष्टो वदनादिलिंगः अस्ति व्यतिरिक्त इति मधुकांडेऽजातशत्रुसंवादे प्राणादिकर्तृत्वभोक्तृत्वप्रत्याख्यानेनाधिगतोऽपि सन्पुनः प्राणनादिलिंगमुपन्यस्य औषस्तप्रश्ने प्राणनादिलिंगः यः सामान्येनाधिगतः 'प्राणेन प्राणिति' इत्यादिना, 'दृष्टेर्द्रष्टा' इत्यादिना अलुप्तशक्तिस्वभावोऽधिगतः। तस्य च परोपाधिनिमित्तः संसारो यथा रज्जूषरशुक्तिकागगनादिषु सर्पोदकरजतमलिनत्वादि पराध्यारोपणनिमित्तमेव, न स्वतः, तथा। निरुपाधिको निरुपाख्यो नेति नेतीति व्यपदेश्यः साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्मा ब्रह्माक्षरमंतर्यामी प्रशास्ता औपनिषदः पुरुषो विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यधिगतम्। तदेव पुनरिंधसंज्ञः प्रविविक्ताहारः, ततोऽन्तर्हृदये लिंगात्मा प्रविविक्ताहारतरः। ततः परेण जगदात्मा प्राणोपाधिः। ततोऽपि प्रविलाप्य जगदात्मानमुपाधिभूतं रज्ज्वादाविव सर्पादिकं विद्यया, 'स एष नेति नेति' इति साक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्माधिगतम्। एवमभयं परिप्रापितो जनको याज्ञवल्क्येन आगमतः संक्षेपतः। अत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाण्युपन्यस्तानि अन्यप्रसंगेन इंधः, प्रविविक्ताहारतरः, सर्वे प्राणाः, स एष नेति नेतीति। इदानीं जाग्रत्स्वप्नादिद्वारेणैव महता तर्केण विस्तरतोऽधिगमः कर्तव्यः। अभयं प्रापयितव्यम्। सद्भावश्चात्मनो विप्रतिपत्त्याशंकानिराकरणद्वारेण। व्यतिरिक्तत्वं शुद्धत्वं स्वयंज्योतिष्ट्वं लुप्तशक्तिस्वरूपत्वं निरतिशयानन्दस्वाभाव्यं अद्वैतत्वं चाधिगंतव्यमितीदमारभ्यते। आख्यायिका तु विद्यासंप्रदानग्रहणविधिप्रकाशनार्था। विद्यास्तुतये च विशेषतः। वरदानादिसूचनात् ॥

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मेने न वदिष्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव वव्रे तं हास्मै ददौ तं ह सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ ॥१॥

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स च गच्छन्नेवं मेने चिंतितवान्न वदिष्ये किंचिदपि राज्ञे । गमनप्रयोजनं तु योगक्षेमार्थम् । न वदिष्य इत्येवं-संकल्पोऽपि याज्ञवल्क्यो यद्यज्जनकः पृष्टवांस्तत्तत्प्रतिपेदे । तत्र को हेतुः संकल्पि-तस्यान्यथाकरणे इत्यत्राख्यायिकामाचष्टे । पूर्वत्र किल जनकयाज्ञवल्क्ययोः संवाद आसीदग्निहोत्रे निमित्ते । तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यस्तस्मै जनकाय ह किल वरं ददौ । स च जनको ह काम-प्रश्नमेव वरं वव्रे वृतवान् तं च वरं हास्मै ददौ याज्ञवल्क्यः । तेन वरप्रदान-सामर्थ्येन अव्याचिख्यासुमपि याज्ञवल्क्यं तूष्णीं स्थितमपि सम्राडेव जनकः पूर्वं पप्रच्छ । तत्रैवानुक्तिर्ब्रह्मविद्यायाः कर्मणा विरुद्धत्वात् । विद्यायाश्च स्वातं-त्र्यात् । स्वतंत्रा हि ब्रह्मविद्या सहकारिसाधनांतरनिरपेक्षा पुरुषार्थसाधनेति च ॥

याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचादित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञ-वल्क्य ॥२॥

हे याज्ञवल्क्येत्येवं संबोध्याभिमुखीकरणाय, किंज्योतिरयं पुरुष इति, किमस्य पुरुषस्य ज्योतिर्येन ज्योतिषा व्यवहरति सोऽयं किंज्योतिः? अयं प्राकृतः कार्यकरणसंघातरूपः शिरःपाण्यादिमान्पुरुषः पृच्छयते । किमयं स्वावयवसंघातबाह्येन ज्योतिरंतरेण व्यवहरति, आहोस्वित्स्वावयवसंघातमध्य-पातिना ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यमयं पुरुषो निर्वर्तयति, इत्येतदभिप्रेत्य पृच्छति । किंचातो, यदि व्यतिरिक्तेन यदि वाऽव्यतिरिक्तेन ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यं निर्व-र्तयति? शृणु तत्र कारणम् । यदि व्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यनिर्वर्त-कत्वं अस्य स्वभावो निर्धारितो भवति, ततोऽदृष्टज्योतिःकार्यविषयेऽप्यनुमास्या-महे व्यतिरिक्तज्योतिर्निमित्तमेवेदं कार्यमिति । अथाव्यतिरिक्तेनैव स्वात्मना ज्योतिषा व्यवहरति, ततोऽप्रत्यक्षेऽपि ज्योतिषि ज्योतिष्कार्यदर्शनेऽव्यतिरि-क्तमेव ज्योतिरनुमेयम् । अथानियम एव, व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा ज्योतिः पुरुषस्य व्यवहारहेतुः, ततोऽनध्यवसाय एव ज्योतिर्विषये, इत्येवं मन्वानः पृच्छति जनको याज्ञवल्क्यं— किंज्योतिरयं पुरुष इति ॥

ननु एवमनुमानकौशले जनकस्य किं प्रश्नेन, स्वयमेव कस्मान्न प्रतिपद्यत इति । सत्यमेतत्; तथापि [illegible]

ध्यनां मन्यते बहूनामपि पंडितानां, किमुतैकस्य। अत एव हि धर्मसूक्ष्मनिर्णये परिषद्व्यापार इष्यते । पुरुषविशेषश्चापेक्ष्यते । दशावरा परिषत् त्रयो वैको वेति । तस्माद्यद्यप्यनुमानकौशलं राज्ञस्तथापि तु युक्तो याज्ञवल्क्यः प्रष्टुम् । विज्ञान-कौशलतारतम्योपपत्तेः पुरुषाणाम् । अथवा श्रुतिः स्वयमेव आख्यायिकाव्याजेन अनुमानमार्गमुपन्यस्य अस्मान्बोधयति पुरुषमतिमनुसरन्ती ।

याज्ञवल्क्योऽपि जनकाभिप्रायाभिज्ञतया व्यतिरिक्तमात्मज्योतिर्बोध-यिष्यञ्जनकं व्यतिरिक्तप्रतिपादकमेव लिंगं प्रतिपेदे, यथा प्रसिद्धमादित्यज्योतिः सम्राडिति होवाच । कथम्? आदित्येनैव स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेन चक्षु-षोऽनुग्राहकेण ज्योतिषाऽयं प्राकृतः पुरुषः आस्ते उपविशति, पल्ययते पर्येति क्षेत्रमरण्यं वा, तत्र गत्वा कर्म कुरुते, विपल्येति विपर्येति च यथागतम् । अत्यंतव्यतिरिक्तज्योतिष्ट्वप्रसिद्धताप्रदर्शनार्थं अनेकविशेषणम् । बाह्यानेकज्योतिः-प्रदर्शनं च लिंगस्याव्यभिचारित्वप्रदर्शनार्थम् । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चंद्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति चंद्रमसैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विप-ल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥३॥

तथाऽस्तमिते आदित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । चंद्रमा एवास्य ज्योतिः ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विप-ल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥४॥

अस्तमिते आदित्ये चंद्रमस्यस्तमितेऽग्निर्ज्योतिः ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किंज्योति-रेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥५॥

शान्तेऽग्नौ वाग्ज्योतिः । वागिति शब्दः परिगृह्यते । शब्देन विषयेण श्रोत्रमिंद्रियं दीप्यते । श्रोत्रेंद्रिये संप्रदीप्ते मनसि विवेक उपजायते । तेन मनसा बाह्यां चेष्टां प्रतिपद्यते । "मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति" इति

ब्राह्मणम् । कथं पुनर्वाग्ज्योतिरिति, वाचो ज्योतिष्ट्वमप्रसिद्धमित्यत आह— तस्माद्वै सम्राडयस्माद्वाचा ज्योतिषाऽनुगृहीतोऽयं पुरुषो व्यवहरति, तस्मात्प्रसिद्धमेतद्वाचो ज्योतिष्ट्वम् । कथं? अपि यत्र यस्मिन्काले प्रावृषि प्रायेण मेघांधकारे सर्वज्योतिःप्रत्यस्तमये स्वोऽपि पाणिर्हस्तो न विस्पष्टं निर्ज्ञायते, अथ तस्मिन्काले सर्वचेष्टानिरोधे प्राप्ते बाह्यज्योतिषोऽभावाद्यत्र वागुच्चरति, श्वा वा भषति गर्दभो वा रौति, उपैव तत्र न्येति । तेन शब्देन ज्योतिषा श्रोत्रमनसोर्नैरंतर्यं भवति । तेन ज्योतिष्कार्यत्वं वाक्प्रतिपद्यते । तेन वाचा ज्योतिषोपन्येत्येव उपगच्छत्येव तत्र संनिहितो भवतीत्यर्थः । तत्र च कर्म कुरुते विपल्येति । तत्र वाग्ज्योतिषो ग्रहणं गंधादीनामुपलक्षणार्थम् । गंधादिभिरपि हि घ्राणादिष्वनुगृहीतेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो भवन्ति । तेन तैरप्यनुग्रहो भवति कार्यकरणसंघातस्य । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥६॥

शान्तायां पुनर्वाचि गंधादिष्वपि च शान्तेषु बाह्येष्वनुग्राहकेषु, सर्वप्रवृत्तिनिरोधः प्राप्तोऽस्य पुरुषस्य । एतदुक्तं भवति— जाग्रद्विषये बहिर्मुखानि करणानि चक्षुरादीन्यादित्यादिज्योतिर्भिरनुगृह्यमाणानि यदा, तदा स्फुटतरः संव्यवहारोऽस्य पुरुषस्य भवतीति । एवं तावज्जागरिते स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यसिद्धिरस्य पुरुषस्य दृष्टा । तस्मात्ते वयं मन्यामहे सर्वबाह्यज्योतिःप्रत्यस्तमयेऽपि स्वप्नसुषुप्तकाले जागरिते च तादृगवस्थायां स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेनैव ज्योतिषा ज्योतिष्कार्यसिद्धिरस्येति । दृश्यते च स्वप्ने ज्योतिष्कार्यसिद्धिः बंधुसंगमनवियोगदर्शनं देशान्तरगमनादि च । सुषुप्ताच्चोत्थानं सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति । तस्मादस्ति व्यतिरिक्तं किमपि ज्योतिः । किं पुनस्तच्छान्तायां वाचि ज्योतिर्भवतीति उच्यते— आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति । आत्मेति कार्यकरणस्वावयवसंघातव्यतिरिक्तं कार्यकरणावभासकं आदित्यादिबाह्यज्योतिर्वत्स्वयमन्येनानवभास्यमानमभिधीयते ज्योतिः । अंतःस्थं च तत्पारिशेष्यात् । कार्यकरणव्यतिरिक्तं तदिति तावत्सिद्धम् । यच्च कार्यकरणव्यतिरिक्तं [illegible]

च ज्योतिस्तद्ग्राह्यैश्चक्षुरादिकरणैरुपलभ्यमानं दृष्टम् । न तु तथा तच्चक्षुरादिभिरुपलभ्यते आदित्यादिज्योतिःषूपरतेषु । कार्यं तु ज्योतिषो दृश्यते यस्मात्तस्मादात्मनैवायं ज्योतिषा आस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति । तस्मान्नूनमंतःस्थं ज्योतिरित्यवगम्यते । किंच आदित्यादिज्योतिर्विलक्षणं तदभौतिकं च । स एव हेतुर्यच्चक्षुराद्यग्राह्यत्वं आदित्यादिवत् ॥

न, समानजातीयेनैवोपकारदर्शनात् । यदादित्यादिविलक्षणं ज्योतिरान्तरं सिद्धमिति, एतदसत् । कस्मात्? उपक्रियमाणसमानजातीयेनैव आदित्यादिज्योतिषा कार्यकरणसंघातस्य भौतिकस्य भौतिकेनैवोपकारः क्रियमाणो दृश्यते । यथादृष्टं चेदमनुमेयम् । यदि नाम कार्यकरणादर्थान्तरं तदुपकारकमादित्यादिवज्ज्योतिः, तथापि कार्यकरणसंघातसमानजातीयमेवानुमेयं, कार्यकरणसंघातोपकारकत्वादादित्यादिज्योतिर्वत् । यत्पुनरंतःस्थत्वादप्रत्यक्षत्वाच्च वैलक्षण्यमुच्यते तच्चक्षुरादिज्योतिर्भिरनैकान्तिकम् । यतोऽप्रत्यक्षाण्यंतःस्थानि च चक्षुरादिज्योतींषि भौतिकान्येव । तस्मात्तव मनोरथमात्रं, विलक्षणमात्मज्योतिः सिद्धमिति ।

कार्यकरणसंघातभावभावित्वाच्च संघातधर्मत्वमनुमीयते ज्योतिषः । सामान्यतो दृष्टस्य चानुमानस्य व्यभिचारित्वादप्रामाण्यम् । सामान्यतो दृष्टबलेन हि भवानादित्यादिवद्व्यतिरिक्तं ज्योतिः साधयति कार्यकरणेभ्यः । न च प्रत्यक्षमनुमानेन बाधितुं शक्यते । अयमेव तु कार्यकरणसंघातः प्रत्यक्षं पश्यति शृणोति मनुते विजानाति च । यदि नाम ज्योतिरंतरमस्योपकारकं स्यादादित्यादिवत्, न तत् आत्मा स्याज्ज्योतिरंतरमादित्यादिवदेव । य एव तु प्रत्यक्षं दर्शनादिक्रियां करोति स एवात्मा स्यात्कार्यकरणसंघातो, नान्यः । प्रत्यक्षविरोधेऽनुमानस्याप्रामाण्यात् ॥

ननु अयमेव चेद्दर्शनादिक्रियाकर्ता आत्मा संघातः, कथमविकलस्यैवास्य दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वं कदाचिद्भवति कदाचिन्नेति । नैष दोषः । दृष्टत्वात् । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । न हि खद्योते प्रकाशाप्रकाशकत्वेन दृश्यमाने कारणान्तरमनुमेयम् । अनुमेयत्वे च केनचित्सामान्यात्सर्वं सर्वत्रानुमेयं स्यात् । तच्चानिष्टम् । न च पदार्थस्वभावो नास्ति । न ह्यग्नेरुष्णस्वाभाव्यं अन्यनिमित्तं, उदकस्य वा शैत्यम् । प्राणिधर्माधर्माद्यपेक्षमिति चेत् । धर्मा-

धर्मादेर्निमित्तान्तरापेक्षस्वभावप्रसंगः । अस्त्विति चेन्न । तदनवस्थाप्रसंगः । स चानिष्टः ॥

न । स्वप्नस्मृत्योर्दृष्टस्यैव दर्शनात् । यदुक्तं स्वभाववादिना देहस्यैव दर्शनादिक्रिया न व्यतिरिक्तस्येति । तन्न । यदि हि देहस्यैव दर्शनादिक्रिया स्वप्ने दृष्टस्यैव दर्शनं न स्यात् । अंधः स्वप्नं पश्यन्दृष्टपूर्वमेव पश्यति न शाकद्वीपादिगतमदृष्टरूपम् । ततश्चैतत्सिद्धं भवति— यः स्वप्ने पश्यति दृष्टपूर्वं वस्तु, स एव पूर्वं विद्यमाने चक्षुष्यद्राक्षीन्न देह इति । देहश्चेत् द्रष्टा स येनाद्राक्षीत्तस्मिन् उद्धृते चक्षुषि स्वप्ने तदेव दृष्टपूर्वं न पश्येत् । अस्ति च लोके प्रसिद्धिः पूर्वं दृष्टं मया हिमवतः शृंगमद्याहं स्वप्नेऽद्राक्षमिति उद्धृतचक्षुषामंधानामपि । तस्मादनुद्धृतेऽपि चक्षुषि यः स्वप्नदृक्स एव द्रष्टा न देह इत्यवगम्यते ॥

तथा स्मृतौ द्रष्टृस्मर्त्रोरेकत्वे सति य एव द्रष्टा स एव स्मर्ता । यदा चैवं तदा निमीलिताक्षोऽपि स्मरन्दृष्टपूर्वं यद्रूपं तत् दृष्टवदेव पश्यतीति । तस्माद्यन्निमीलितं तन्न द्रष्टृ । यन्निमीलिते चक्षुषि स्मरद्रूपं पश्यति तदेवानिमीलितेऽपि चक्षुषि द्रष्टृ आसीदित्यवगम्यते । मृते च देहेऽविकलस्यैव च रूपादिदर्शनाभावात् देहस्यैव द्रष्टृत्वे मृतेऽपि दर्शनादिक्रिया स्यात् । तस्माद्यदपाये देहे दर्शनं न भवति, यद्भावे च भवति, तद्दर्शनादिक्रियाकर्तृ न देह इत्यवगम्यते ।

चक्षुरादीन्येव दर्शनादिक्रियाकर्तृणीति चेत् । न । यदहमद्राक्षं तत्स्पृशामीति भिन्नकर्तृकत्वे प्रतिसंधानानुपपत्तेः । मनस्तर्हीति चेत् न । मनसोऽपि विषयत्वात् रूपादिवत् द्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तिः । तस्मादंतःस्थं व्यतिरिक्तमादित्यादिवदिति सिद्धम् ॥

यदुक्तं कार्यकरणसंघातसमानजातीयमेव ज्योतिरंतरमनुमेयं, आदित्यादिभिः तत्समानजातीयैरेव उपक्रियमाणत्वादिति । तदसत् । उपकार्योपकारकभावस्यानियमदर्शनात् । कथं? पार्थिवैरिंधनैः पार्थिवत्वसमानजातीयैः तृणोलपादिभिरग्नेः प्रज्वलनोपकारः क्रियमाणो दृश्यते । न च तावता तत्समानजातीयैरेवाग्नेः प्रज्वलनोपकारः सर्वत्रानुमेयः स्यात् । येनोदकेनापि प्रज्वलनोपकारो भिन्नजातीयेन वैद्युतस्याग्नेः जाठरस्य च क्रियमाणो दृश्यते । तस्मात् उपकार्योपकारकभावे समानजातीयासमानजातीयनियमो नास्ति । कदाचित्समानजातीया मनुष्या मनुष्यैरेवोपक्रियन्ते, कदाचित्स्थावरपश्वादि-

भिश्च भिन्नजातीयैः । तस्मादहेतुः कार्यकरणसंघातसमानजातीयैरेव आदित्यादिज्योतिर्भिः उपक्रियमाणत्वादिति ।

यत्पुनरात्थ चक्षुरादिभिरादित्यादिज्योतिर्वत् अदृश्यत्वादित्ययं हेतुर्ज्योतिरंतरस्यान्तःस्थत्वं वैलक्षण्यं च न साधयति, चक्षुरादिभिरनैकान्तिकत्वादिति । तदसत् । चक्षुरादिकरणेभ्योऽन्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणत्वोपपत्तेः । कार्यकरणसंघातधर्मत्वं ज्योतिष इति यदुक्तं, तन्न । अनुमानविरोधात् । आदित्यादिज्योतिर्वत्कार्यकरणसंघातादर्थान्तरं ज्योतिरिति ह्यनुमानमुक्तम् । तेन विरुध्यते इयं प्रतिज्ञा कार्यकरणसंघातधर्मत्वं ज्योतिष इति । तद्भावभावित्वं त्वसिद्धं, मृते देहे ज्योतिषोऽदर्शनात् । सामान्यतो दृष्टस्यानुमानस्याप्रामाण्ये सति पानभोजनादिसर्वव्यवहारलोपप्रसंगः । स चानिष्टः । पानभोजनादिषु हि क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिमुपलब्धवतः तत्सामान्यात्पानभोजनाद्युपादानं दृश्यमानं लोके न प्राप्नोति । दृश्यन्ते ह्युपलब्धपानभोजनाः सामान्यतः पुनः पानभोजनान्तरैः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिमनुमिन्वन्तः तादर्थ्येन प्रवर्तमानाः ।

यदुक्तमयमेव तु देहो दर्शनादिक्रियाकर्तेति, तत्प्रथममेव परिहृतं स्वप्नस्मृत्योर्देहादर्थान्तरभूतो द्रष्टेति । अनेनैव ज्योतिरंतरस्य अनात्मत्वमपि प्रत्युक्तम् । यत्पुनः खद्योतादेः कादाचित्कं प्रकाशाप्रकाशकत्वं, तदसत् । पक्षाद्यवयवसंकोचविकासनिमित्तत्वात् प्रकाशाप्रकाशकत्वस्य । यत्पुनरुक्तं, धर्माधर्मयोरवश्यं फलदातृत्वं स्वभावोऽभ्युपगंतव्य इति । तदभ्युपगमे भवतः सिद्धान्तहानात् । एतेनानवस्थादोषः प्रत्युक्तः । तस्मादस्ति व्यतिरिक्तं चान्तःस्थं ज्योतिरात्मेति ॥६॥

कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥७॥

यद्यपि व्यतिरिक्तत्वादि सिद्धं, तथापि समानजातीयानुग्राहकत्वदर्शननिमित्तभ्रान्त्या करणानामेवान्यतमो व्यतिरिक्तो वा इत्यविवेकतः पृच्छति— कतम इति । न्यायसूक्ष्मताया दुर्विज्ञेयत्वादुपपद्यते भ्रान्तिः । अथवा शरीरव्यतिरिक्ते सिद्धेऽपि करणानि सर्वाणि विज्ञानवन्तीव, विवेकतः आत्मनोऽनुपलब्धत्वात् । अतोऽहं पृच्छामि कतम आत्मेति । कतमोऽसौ देहेन्द्रिय-

प्राणमनःसु यस्त्वयोक्त आत्मा । येन ज्योतिषाऽऽस्त इत्युक्तम् । अथवा योऽयमात्मा त्वयाऽभिप्रेतो विज्ञानमयः । सर्व इमे प्राणा विज्ञानमया इव । एषु प्राणेषु कतमः । यथा समुदितेषु ब्राह्मणेषु सर्व इमे तेजस्विनः कतम एषु षडंगविदिति । पूर्वस्मिन्व्याख्याने कतम आत्मेत्येतावदेव प्रश्नवाक्यं, योऽयं विज्ञानमय इति प्रतिवचनम् । द्वितीये तु व्याख्याने प्राणेष्वित्येवमंतं प्रश्नवाक्यम् । अथवा सर्वमेव प्रश्नवाक्यं— विज्ञानमयो ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः कतम इत्येतदन्तम् । योऽयं विज्ञानमय इत्येतस्य शब्दस्य निर्धारितार्थविशेषविषयत्वं, कतम आत्मेतीतिशब्दस्य प्रश्नवाक्यपरिसमाप्त्यर्थत्वं व्यवहितसंबंधमंतरेण युक्तमिति कृत्वा, कतम आत्मेत्येवमंतमेव प्रश्नवाक्यं, योऽयमित्यादि परं सर्वमेव प्रतिवचनमिति निश्चीयते ॥

योऽयमित्यात्मनः प्रत्यक्षत्वान्निर्देशः । विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो बुद्धिविज्ञानोपाधिसंपर्काविवेकाद्विज्ञानमय इत्युच्यते । बुद्धिविज्ञानसंपृक्त एव हि यस्मादुपलभ्यते, राहुरिव चंद्रादित्यसंपृक्तः । बुद्धिर्हि सर्वार्थकरणं तमसीव प्रदीपः पुरोवस्थितः । 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इति ह्युक्तम् । बुद्धिविज्ञानालोकविशिष्टमेव हि सर्वं विषयजातमुपलभ्यते, पुरोवस्थितप्रदीपालोकविशिष्टमिव तमसि । द्वारमात्राणि त्वन्यानि करणानि बुद्धेः । तस्मात्तेनैव विशेष्यते विज्ञानमय इति । येषां परमात्मविज्ञप्तिविकार इति व्याख्यानं तेषां 'विज्ञानमयो' 'मनोमय' इत्यादौ विज्ञानमयशब्दस्य अन्यार्थदर्शनादश्रौतार्थताऽवसीयते । संदिग्धश्च पदार्थोऽन्यत्र निश्चितप्रयोगदर्शनान्निर्धारयितुं शक्यः । वाक्यशेषात् । निश्चितन्यायबलाद्वा । सधीरिति चोत्तरत्र पाठात् । हृद्यंतः इति वचनाद्युक्तं विज्ञानप्रायत्वमेव । प्राणेष्विति व्यतिरेकप्रदर्शनार्था सप्तमी । यथा वृक्षेषु पाषाण इति सामीप्यलक्षणा । प्राणेषु हि व्यतिरेकाव्यतिरेकता संदिह्यत आत्मनः । प्राणेषु प्राणेभ्यो व्यतिरिक्त इत्यर्थः । यो हि येषु भवति स तद्व्यतिरिक्तो भवत्येव । यथा पाषाणेषु वृक्षः । हृदि तत्रैतस्यात्प्राणेषु प्राणजातीयैव बुद्धिः स्यादित्यत आह— हृद्यंतरिति । हृच्छब्देन पुंडरीकाकारो मांसपिंडः तात्स्थ्यात् बुद्धिर्हृत्तस्यां हृदि बुद्धौ । अंतरिति बुद्धिवृत्तिव्यतिरेकप्रदर्शनार्थम् । ज्योतिरवभासात्मकत्वादात्मोच्यते । तेन ह्यवभासकेन आत्मना ज्योतिषा आस्ते पल्ययते कर्म कुरुते चेतनावानिव ह्ययं कार्यकरण-

पिंडो यथा आदित्यप्रकाशस्थो घटः । यथा वा मरकतादिर्मणिः क्षीरादिद्रव्ये प्रक्षिप्तः परीक्षणाय आत्मच्छायमेव तत्क्षीरादिद्रव्यं करोति, तादृगेतदात्मज्योतिर्बुद्धेरपि हृदयात्सूक्ष्मत्वात् हृद्यंतःस्थमपि हृदयादिकं कार्यकरणसंघातं चैकीकृत्य आत्मज्योतिश्छायं करोति । पारंपर्येण सूक्ष्मस्थूलतारतम्यात्सर्वान्तरतमत्वात् ।

बुद्धिस्तावत्स्वच्छत्वात् आनंतर्याच्च आत्मचैतन्यज्योतिःप्रतिच्छाया भवति । तेन हि विवेकिनामपि तत्र आत्माभिमानबुद्धिः प्रथमा । ततोऽप्यानंतर्यान्मनसि चैतन्यावभासता बुद्धिसंपर्कात् । तत इंद्रियेषु । मनःसंयोगात् । ततोऽनंतरं शरीरे । इंद्रियसंपर्कात् । एवं पारंपर्येण कृत्स्नं कार्यकरणसंघातमात्मा चैतन्यस्वरूपज्योतिषाऽवभासयति । तेन हि सर्वस्य लोकस्य कार्यकरणसंघाते तद्वृत्तिषु चानियतात्माभिमानबुद्धिः यथाविवेकं जायते । तथा च भगवतोक्तं गीतासु— "यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत" "यदादित्यगतं तेजः" इत्यादि च । 'नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' इति च काठके । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति च । 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इति च मंत्रवर्णः । तेनायं हृद्यंतर्ज्योतिः । पुरुष आकाशवत्सर्वगतत्वात्पूर्ण इति पुरुषः । निरतिशयं चास्य स्वयंज्योतिष्ट्वं सर्वावभासकत्वात्स्वयमन्यानवभास्यत्वाच्च । स एष पुरुषः स्वयमेव ज्योतिःस्वभावो यं त्वं पृच्छसि कतम आत्मेति ॥

बाह्यानां ज्योतिषां सर्वकरणानुग्राहकाणां प्रत्यस्तमयेऽन्तःकरणद्वारेण हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुष आत्माऽनुग्राहकः करणानामित्युक्तम् । यदापि बाह्यकरणानुग्राहकाणां आदित्यादिज्योतिषां भावः, तदाप्यादित्यादिज्योतिषां परार्थत्वात्कार्यकरणसंघातस्याचैतन्ये स्वार्थानुपपत्तेः स्वार्थज्योतिष आत्मनोऽनुग्रहाभावेऽयं कार्यकरणसंघातो न व्यवहाराय कल्पते । आत्मज्योतिरनुग्रहेणैव हि सर्वदा सर्वः संव्यवहारः । "यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानम्" इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । साभिमानो हि सर्वप्राणिसंव्यवहारः । अभिमानहेतुं च मरकतमणिदृष्टान्तेनावोचाम ।

यद्यप्येवमेतत्तथापि जाग्रद्विषये सर्वकरणागोचरत्वादात्मज्योतिषो बुद्ध्यादिबाह्याभ्यंतरकार्यकरणव्यवहारसंनिपातव्याकुलत्वान्न शक्यते तज्ज्योतिरात्माख्यं मुंजेषीकावन्निष्कृष्य दर्शयितुमित्यतः स्वप्ने दिदर्शयिषुः प्रक्रमते— स

समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति । यः पुरुषः स्वयमेव ज्योतिरात्मा स समानः सदृशः सन् । केन? प्रकृतत्वात्संनिहितत्वाच्च हृदयेन । हृदि इति च हृच्छब्द-वाच्या बुद्धिः प्रकृता संनिहिता च । तस्मात्तयैव सामान्यम् । किं पुनः सामान्यं? अश्वमहिषवद्विवेकतोऽनुपलब्धिः । अवभास्या बुद्धिः, अवभासकं तदात्मज्योतिरालोकवत् । अवभास्यावभासकयोः विवेकतोऽनुपलब्धिः प्रसिद्धा । विशुद्धत्वाद्ध्यालोकोऽवभास्येन सदृशो भवति । यथा रक्तमवभासयन् रक्त-सदृशो रक्ताकारो भवति । यथा हरितं नीलं लोहितं च अवभासयन्नालोकः तत्समानो भवति । तथा बुद्धिमवभासयन्बुद्धिद्वारेण कृत्स्नं क्षेत्रमवभासयति, इत्युक्तं मरकतमणिनिदर्शनेन । तेन सर्वेण समानो बुद्धिसामान्यद्वारेण । सर्वमय इति चात एव वक्ष्यति । तेनासौ कुताश्चित्प्रविभज्य मुंजेषीकावत्स्वेन ज्योती-रूपेण दर्शयितुं न शक्यत इति, सर्वव्यापारं तत्राध्यारोप्य नामरूपगतं, ज्योतिर्धर्मं च नामरूपयोः, नामरूपे चात्मज्योतिषि, सर्वो लोको मोमुह्यते—अयमात्मा नायमात्मा, एवंधर्मा नैवंधर्मा, कर्ताऽकर्ता, शुद्धोऽशुद्धो, बद्धो मुक्तः, स्थितो गत आगतः; अस्ति नास्तीत्यादिविकल्पैः । अतः समानः सन्नुभौ लोकौ प्रतिपन्नप्रतिपत्तव्यौ इहलोकपरलोकौ उपात्तदेहेन्द्रियादिसंघातत्यागान्यो-पादानसंतानप्रबंधशतसंनिपातैः अनुक्रमेण संचरति । धीसादृश्यमेवोभयलोक-संचरणहेतुर्न स्वत इति । तत्र नामरूपोपाधिसादृश्यं भ्रान्तिनिमित्तं यत्तदेव हेतुर्न स्वतः, इत्येतदुच्यते— यस्मात्स समानः सन्नुभौ लोकावनुक्रमेण संचरति । तदेतत्प्रत्यक्षमित्येतद्दर्शयति—यतो ध्यायतीव ध्यानव्यापारं करोतीव, चिंतयतीव, ध्यानव्यापारवतीं बुद्धिं स तत्स्थेन चित्स्वभावज्योतीरूपेणावभासयन् तत्सदृश-स्तत्समानः सन्ध्यायतीव, आलोकवदेव । अतो भवति चिंतयतीति भ्रान्तिर्लोकस्य । न तु परमार्थतो ध्यायति । तथा लेलायतीव अत्यर्थं चलतीव । तेष्वेव करणेषु बुद्ध्यादिषु वायुषु च चलत्सु तदवभासकत्वात्तत्सदृशं तदिति लेलायतीव । न तु परमार्थतश्चलनधर्मकं तदात्मज्योतिः ।

कथं पुनरेतदवगम्यते तत्समानत्वभ्रान्तिरेव उभयलोकसंचरणादिहेतुर्न स्वतः इत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनाय हेतुरुपदिश्यते—स आत्मा हि यस्मात्स्वप्नो भूत्वा । स यया धिया समानः सा धीर्यद्यद्भवति तत्तदसावपि भवतीव । तस्माद्यदासौ स्वप्नो भवति स्वापवृत्तिं प्रतिपद्यते धीः, तदा सोऽपि स्वप्नवृत्तिं प्रतिपद्यते । यदा

धीर्जिजागरिषति तदा असावपि । अतः— स्वप्नो भूत्वा स्वप्नवृत्तिमवभासयन्धियः स्वापवृत्त्याकारो भूत्वेमं लोकं जागरितव्यवहारलक्षणं कार्यकरणसंघातात्मकं लौकिकशास्त्रीयव्यवहारास्पदं अतिक्रामत्यतीत्य क्रामति विविक्तेन स्वेन आत्मज्योतिषा स्वप्नात्मिकां धीवृत्तिमवभासयन्नवतिष्ठते यस्मात् तस्मात्स्वयंज्योतिःस्वभाव एवासौ, विशुद्धः स कर्तृक्रियाकारकफलशून्यः परमार्थतो, धीसादृश्यमेव तु उभयलोकसंचारादिसंव्यवहारभ्रान्तिहेतुः । मृत्यो रूपाणि, मृत्युः कर्माविद्यादिर्न तस्यान्यद्रूपं स्वतः, कार्यकरणान्येवास्य रूपाणि । अतस्तानि मृत्यो रूपाण्यतिक्रामति क्रियाफलाश्रयाणि ॥

ननु नास्त्येव धिया समानमन्यद्धियोऽवभासकमात्मज्योतिः । धीव्यतिरेकेण प्रत्यक्षेण वा अनुमानेन वाऽनुपलंभात् । यथाऽन्या तत्काल एव द्वितीया धीः । यत्तु अवभास्यावभासकयोः अन्यत्वेऽपि विवेकानुपलंभात्सादृश्यमिति घटाद्यालोकयोः । तत्र भवत्वन्यत्वेन आलोकस्योपलंभात् घटादेः, संश्लिष्टयोः सादृश्यं भिन्नयोरेव । न च तथेह घटादेरिव धियोऽवभासकं ज्योतिरंतरं प्रत्यक्षेण वाऽनुमानेन वोपलभामहे । धीरेव हि चित्स्वरूपावभासकत्वेन स्वाकारा विषयाकारा च । तस्मान्नानुमानतो नापि प्रत्यक्षतो धियोऽवभासकं ज्योतिः शक्यते प्रतिपादयितुं व्यतिरिक्तम् ।

यदपि दृष्टान्तरूपमभिहितं अवभास्यावभासकयोर्भिन्नयोरेव घटाद्यालोकयोः संयुक्तयोः सादृश्यमिति । तत्राभ्युपगममात्रमस्माभिरुक्तम् । न तत्र घटाद्यवभास्यावभासकौ भिन्नौ । परमार्थतस्तु घटादिरेवावभासात्मकः सालोकः । अन्योऽन्यो हि घटादिरुत्पद्यते । विज्ञानमात्रमेव सालोक घटादिविषयाकारमवभासते । यदेवं, तदा न बाह्यो दृष्टान्तोऽस्ति । विज्ञानलक्षणमात्रत्वात्सर्वस्य । एवं तस्यैव विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकाकारतामलं परिकल्प्य, तस्यैव पुनर्विशुद्धिं परिकल्पयन्ति । तत् ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्तं विज्ञानं स्वच्छीभूतं क्षणिकं व्यवतिष्ठत इति केचित् । तस्यापि शान्ति केचिदिच्छन्ति । तदपि विज्ञानं संवृतं ग्राह्यग्राहकांशविनिर्मुक्तं शून्यमेव घटादिबाह्यवस्तुवदित्यपरे माध्यमिका आचक्षते ॥

सर्वा एताः कल्पनाः बुद्धिविज्ञानावभासकस्य व्यतिरिक्तस्यात्मज्योतिषोपह्नवादस्य श्रेयोमार्गस्य प्रतिपक्षभूता वैदिकस्य । तत्र येषां बाह्योऽर्थोऽस्ति तान्प्रत्युच्यते— न तावत् स्वात्मावभासकत्वं घटादेः । तमस्यवस्थितो घटादिः

तावन्न कदाचिदपि स्वात्मनाऽवभास्यते । प्रदीपाद्यालोकसंयोगेन तु नियमेनैवावभास्यमानो दृष्टः सालोको घट इति । संश्लिष्टयोरपि घटालोकयोः अन्यत्वमेव । पुनः पुनः संश्लेषे विश्लेषे च विशेषदर्शनाद्रज्जुघटयोरिव । अन्यत्वे च व्यतिरिक्तावभासकत्वम् । न स्वात्मनैव स्वमात्मानमवभासयति ।

ननु प्रदीपः स्वात्मानमेवावभासयन्दृष्ट इति । न हि घटादिवत्प्रदीपदर्शनाय प्रकाशान्तरमुपाददते लौकिकाः । तस्मात्प्रदीपः स्वात्मानं प्रकाशयति । न । अवभास्यत्वाविशेषात् । यद्यपि प्रदीपोऽन्यस्यावभासकः स्वयमवभासात्मकत्वात्तथापि व्यतिरिक्तचैतन्यावभास्यत्वं न व्यभिचरति । घटादिवदेव । यदा चैवं, तदा व्यतिरिक्तावभास्यत्वं तावदवश्यंभावि । ननु यथा घटश्चैतन्यावभास्यत्वेऽपि व्यतिरिक्तमालोकान्तरमपेक्षते, नत्वेवं प्रदीपोऽन्यमालोकान्तरमपेक्षते । तस्मात्प्रदीपोऽन्यावभास्योऽपि सन्नात्मानं घटं चावभासयति । न । स्वतः परतो वा विशेषाभावात् । यथा चैतन्यावभास्यत्वं घटस्य, तथा प्रदीपस्यापि चैतन्यावभास्यत्वमविशिष्टम् । यत्तूच्यते, प्रदीप आत्मानं घटं चावभासयतीति । तदसत् । कस्मात् ? यदा आत्मानं नावभासयति तदा कीदृशः स्यात् । न हि तदा प्रदीपस्य स्वतो वा परतो वा विशेषः कश्चिदुपलभ्यते । स ह्यवभास्यो भवति यस्यावभासकसंनिधौ असंनिधौ च विशेष उपलभ्यते । न हि प्रदीपस्य स्वात्मसंनिधिरसंनिधिर्वा शक्यः कल्पयितुम् । असति च कादाचित्के विशेषे आत्मानं प्रदीपः प्रकाशयतीति मृषैवोच्यते ।

चैतन्यग्राह्यत्वं तु घटादिभिरविशिष्टं प्रदीपस्य । तस्माद्विज्ञानस्य आत्मग्राह्यग्राहकत्वे न प्रदीपो दृष्टान्तः । चैतन्यग्राह्यत्वं च विज्ञानस्य बाह्यविषयैः अविशिष्टम् । चैतन्यग्राह्यत्वे च विज्ञानस्य, किं ग्राह्यविज्ञानग्राह्यतैव, किं वा ग्राहकविज्ञानग्राह्यतेति, तत्र संदिह्यमाने वस्तुनि, योऽन्यत्र दृष्टो न्यायः स कल्पयितुं युक्तो, न तु दृष्टविपरीतः । तथा च सति यथा व्यतिरिक्तेनैव ग्राहकेण बाह्यानां प्रदीपानां ग्राह्यत्वं दृष्टं, तथा विज्ञानस्यापि चैतन्यग्राह्यत्वात्प्रकाशकत्वे सत्यपि प्रदीपवत् व्यतिरिक्तचैतन्यग्राह्यत्वं युक्तं कल्पयितुं, न त्वनन्यग्राह्यत्वम् । यश्चान्यो विज्ञानस्य ग्रहीता स आत्मा ज्योतिरंतरं विज्ञानात् । तदाऽनवस्थेति चेत् । न । ग्राह्यत्वमात्रं हि तद्ग्राहकस्य वस्त्वंतरत्वे लिंगमुक्तं

न्यायतः । न त्वेकान्ततो ग्राहकत्वे तद्ग्राहकान्तरास्तित्वे वा कदाचिदपि लिंगं संभवति । तस्मान्न तदनवस्थाप्रसंगः ।

विज्ञानस्य व्यतिरिक्तग्राह्यत्वे करणान्तरापेक्षायामनवस्थेति चेत् । न । नियमाभावात् । न हि सर्वत्रायं नियमो भवति । यत्र वस्त्वंतरेण गृह्यते वस्त्वंतरं, तत्र ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तं करणान्तरं स्यादिति नैकान्तेन नियंतुं शक्यते । वैचित्र्यदर्शनात् । कथम्? घटस्तावत्स्वात्मव्यतिरिक्तेनात्मना गृह्यते । तत्र प्रदीपादिरालोको ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तं करणम् । न हि प्रदीपाद्यालोको घटांशश्चक्षुरंशो वा । घटवच्चक्षुर्ग्राह्यत्वेऽपि प्रदीपस्य, चक्षुः प्रदीपव्यतिरेकेण न बाह्यमालोकस्थानीयं किंचित्करणान्तरमपेक्षते । तस्मान्नैव नियन्तुं शक्यते— यत्र यत्र व्यतिरिक्तग्राह्यत्वं तत्र तत्र करणान्तरं स्यादेवेति । तस्माद्विज्ञानस्य व्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वे न करणद्वाराऽनवस्था, नापि ग्राहकत्वद्वारा कदाचिदप्युपपादयितुं शक्यते । तस्मात्सिद्धं विज्ञानव्यतिरिक्तमात्मज्योतिरंतरमिति ॥

ननु नास्त्येव बाह्योऽर्थो घटादिः प्रदीपो वा विज्ञानव्यतिरिक्तः । यद्धि यद्व्यतिरेकेण नोपलभ्यते तत्तावन्मात्रं वस्तु दृष्टम् । यथा स्वप्नविज्ञानग्राह्यं घटपटादिवस्तु । स्वप्नविज्ञानव्यतिरेकेण अनुपलंभात्स्वप्नघटप्रदीपादेः स्वप्नविज्ञानमात्रताऽवगम्यते, तथा जागरितेऽपि घटप्रदीपादेर्जाग्रद्विज्ञानव्यतिरेकेणानुपलंभाज्जाग्रद्विज्ञानमात्रतैव युक्ता भवितुम् । तस्मान्नास्ति बाह्योऽर्थो घटप्रदीपादिः विज्ञानमात्रमेव तु सर्वम् । तत्र यदुक्तं विज्ञानस्य व्यतिरिक्तावभास्यत्वाद्विज्ञानव्यतिरिक्तमस्ति ज्योतिरंतरं घटादेरिवेति, तन्मिथ्या । सर्वस्य विज्ञानमात्रत्वे दृष्टान्ताभावात् । न । यावत्तावदभ्युपगमात् । ननु बाह्योऽर्थो भवता एकान्तेनैव नाभ्युपगम्यते । ननु मया नाभ्युपगम्यत एव । न । विज्ञानं घटः प्रदीप इति च शब्दार्थपृथक्त्वाद्यावत्तावदपि बाह्यमर्थान्तरं अवश्यमभ्युपगंतव्यम् । विज्ञानादर्थान्तरं वस्तु न चेदभ्युपगम्यते, विज्ञानं घटः पट इत्येवमादीनां शब्दानामेकार्थत्वे पर्यायशब्दत्वं प्राप्नोति । तथा साधनानां फलस्य चैकत्वे, साध्यसाधनभेदोपदेशशास्त्रानर्थक्यप्रसंगः । तत्कर्तुरज्ञानप्रसंगो वा ॥

किंचान्यत् । विज्ञानव्यतिरेकेण वादिप्रतिवादिवाददोषाभ्युपगमात् । न ह्यात्मविज्ञानमात्रमेव वादिप्रतिवादिवादस्तद्दोषो वाऽभ्युपगम्यते, निराकर्तव्य-

त्वात्प्रतिवाद्यादीनाम् । न ह्यात्मीयं विज्ञानं निराकर्तव्यमभ्युपगम्यते, स्वयं वा आत्मा कस्यचित् । तथा च सति सर्वसंव्यवहारलोपप्रसंगः । न च प्रतिवाद्यादयः स्वात्मनैव गृह्यन्त इत्यभ्युपगमः । व्यतिरिक्तग्राह्या हि तेऽभ्युपगम्यन्ते । तस्मात्तद्वत्सर्वमेव व्यतिरिक्तग्राह्यं वस्तु, जाग्रद्विषयत्वात्, जाग्रद्वस्तु प्रतिवाद्यादिवदिति सुलभो दृष्टान्तः । संतत्यंतरवद्विज्ञानान्तरवच्चेति । तस्माद्विज्ञानवादिनाऽपि न शक्यं विज्ञानव्यतिरिक्तं ज्योतिरंतरं निराकर्तुम् ।

स्वप्ने विज्ञानव्यतिरेकाभावादयुक्तमिति चेत् । न । अभावादपि भावस्य वस्त्वंतरत्वोपपत्तेः । भवतैव तावत्स्वप्ने घटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वमभ्युपगतम् । तदभ्युपगम्य तद्व्यतिरेकेण घटाद्यभाव उच्यते । स विज्ञानविषयो घटादिर्यद्यभावो यदि वा भावः स्यादुभयथापि घटादिविज्ञानस्य भावभूतत्वमभ्युपगतमेव न तु तन्निवर्तयितुं शक्यते । तन्निवर्तकन्यायाभावात् । एतेन सर्वस्य शून्यता प्रत्युक्ता । प्रत्यगात्मग्राह्यता च आत्मनोऽहमिति मीमांसकपक्षः प्रत्युक्तः ॥

यत्तूक्तं सालोकोऽन्यश्चान्यश्च घटो जायत इति । तदसत् । क्षणान्तरेऽपि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानात् । सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं कृत्तोत्थितकेशनखादिष्विवेति चेत् । न । तत्रापि क्षणिकत्वस्यासिद्धत्वात् । जात्येकत्वाच्च । कृत्तेषु पुनरुत्थितेषु च केशनखादिषु केशनखत्वजातेः एकत्वात्केशनखत्वप्रत्ययः तन्निमित्तोऽभ्रान्त एव । न हि दृश्यमानलूनोत्थितकेशनखादिषु व्यक्तिनिमित्तः स एवेति प्रत्ययो भवति । कस्यचिद्दीर्घकालव्यवहितदृष्टेषु च तुल्यपरिमाणेषु, तत्कालीनबालादितुल्या इमे केशनखाद्या इति प्रत्ययो भवति, न तु त एवेति । घटादिषु पुनर्भवति स एवेति प्रत्ययः । तस्मान्न समो दृष्टान्तः ।

प्रत्यक्षेण हि प्रत्यभिज्ञायमाने वस्तुनि तदेवेति, न चान्यत्वमनुमातुं युक्तं प्रत्यक्षविरोधे लिंगस्य आभासत्वोपपत्तेः । सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तेश्च । ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् । एकस्य हि वस्तुदर्शिनो वस्त्वंतरदर्शने सादृश्यप्रत्ययः स्यात् । न तु वस्तुदर्शी एको वस्त्वंतरदर्शनाय क्षणान्तरमवतिष्ठते । विज्ञानस्य क्षणिकत्वात्सकृद्वस्तुदर्शनेनैव क्षयोपपत्तेः । तेनेदं सदृशमिति हि सादृश्यप्रत्ययो भवति । तेनेति दृष्टस्मरणमिदमिति वर्तमानप्रत्ययः । तेनेति दृष्टं स्मृत्वा यावदिदमिति वर्तमानक्षणकालमवतिष्ठेत । ततः क्षणिकवादहानिः । अथ तेनेत्येवोपक्षीणः स्मार्तः प्रत्ययः इदमिति चान्य एव वार्तमानिकः प्रत्ययः क्षीयते,

ततः सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिः तेनेदं सदृशमिति अनेकदर्शिन एकस्याभावात् । व्यपदेशानुपपत्तिश्च द्रष्टव्यदर्शनेनैवोपक्षयाद्विज्ञानस्येदं पश्याम्यदोऽद्राक्षमिति व्यपदेशानुपपत्तिर्दृष्टवतो व्यपदेशक्षणानवस्थानात् । अथावतिष्ठेत क्षणिकवादहानिः । अथादृष्टवतो व्यपदेशः सादृश्यप्रत्ययश्च, तदानीं जात्यंधस्येव रूपविशेषव्यपदेशः तत्सादृश्यप्रत्ययश्च सर्वमंधपरंपरेति प्रसज्येत सर्वज्ञशास्त्रप्रणयनादि । न चैतदिष्यते । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषौ तु प्रसिद्धतरौ क्षणवादे ।

दृष्टव्यपदेशहेतुः पूर्वोत्तरसहित एक एव हि शृंखलावत्प्रत्ययो जायत इति चेत् । तेनेदं सदृशमिति च । न । वर्तमानातीतयोः भिन्नकालत्वात् । तत्र वर्तमानप्रत्यय एकः शृंखलावयवस्थानीयोऽतीतश्चापरः, तौ प्रत्ययौ भिन्नकालौ । तदुभयप्रत्ययविषयस्पृक्चेत् शृंखलाप्रत्ययः ततः क्षणद्वयव्यापित्वादेकस्य विज्ञानस्य पुनः क्षणवादहानिः । ममतवतादिविशेषानुपपत्तेश्च सर्वसंव्यवहारलोपप्रसंगः ।

सर्वस्य च स्वसंवेद्यविज्ञानमात्रत्वे, विज्ञानस्य च स्वच्छावबोधावभासमात्रस्वाभाव्याभ्युपगमात् तद्दर्शिनश्चान्यस्याभावे अनित्यदुःखशून्यानात्मत्वाद्यनेककल्पनानुपपत्तिः । न च दाडिमादेरिव विरुद्धानेकांशवत्त्वं विज्ञानस्य । स्वच्छावभासस्वाभाव्याद्विज्ञानस्य । अनित्यदुःखादीनां विज्ञानांशत्वे च सति अनुभूयमानत्वात् व्यतिरिक्तविषयत्वप्रसंगः । अथ अनित्यदुःखाद्यात्मैकत्वमेव विज्ञानस्य, तदा तद्वियोगाद्विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः । संयोगिमलवियोगाद्धि विशुद्धिर्भवति । यथा आदर्शप्रभृतीनाम् । न तु स्वाभाविकेन धर्मेण कस्यचिद्वियोगो दृष्टः । न ह्यग्नेः स्वाभाविकेन प्रकाशेन औष्ण्येन वा वियोगो दृष्टः । यदपि पुष्पगुणानां रक्तत्वादीनां द्रव्यान्तरयोगेण वियोजनं दृश्यते, तत्रापि संयोगपूर्वत्वमनुमीयते । बीजभावनया पुष्पफलादीनां गुणान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । अतो विज्ञानस्य विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः ।

विषयविषय्याभासत्वं च यन्मलं परिकल्प्यते विज्ञानस्य, तदप्यन्यसंसर्गाभावादनुपपन्नम् । न ह्यविद्यमानेन विद्यमानस्य संसर्गः स्यात् । असति चान्यसंसर्गे यो धर्मो यस्य दृष्टः स तत्स्वभावत्वान्न तेन वियोगमर्हति । यथा-

ऽग्नेरौष्ण्यं सवितुर्वा प्रभा। तस्मादनित्यसंसर्गेण मलिनत्वं तद्विशुद्धिश्च विज्ञानस्येतीयं कल्पना अंधपरंपरैव प्रमाणशून्येत्यवगम्यते।

यदपि तस्य विज्ञानस्य निर्वाणं पुरुषार्थं कल्पयन्ति, तत्रापि फलाश्रयानुपपत्तिः। कंटकविद्धस्य हि कंटकवेधजनितदुःखनिवृत्तिः फलं, न तु कंटकविद्धमरणे तद्दुःखनिवृत्तिफलस्याश्रय उपपद्यते। तद्वत्सर्वनिर्वाणेऽसति च फलाश्रये पुरुषार्थकल्पना व्यर्थैव। यस्य हि पुरुषशब्दवाच्यस्य सत्त्वस्य आत्मनो विज्ञानस्य चार्थः परिकल्प्यते, तस्य पुनः पुरुषस्य निर्वाणे कस्यार्थः पुरुषार्थ इति स्यात्। यस्य पुनरस्त्यनेकार्थदर्शी विज्ञानव्यतिरिक्त आत्मा, तस्य दृष्टस्मरणदुःखसंयोगवियोगादि सर्वमेवोपपन्नं अन्यसंयोगनिमित्तं कालुष्यं तद्वियोगनिमित्ता च विशुद्धिरिति। शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते ॥७॥

स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते स उत्क्रामन्म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति ॥८॥

यथैवेहैकस्मिन्देहे स्वप्नो भूत्वा मृत्यो रूपाणि कार्यकरणान्यतिक्रम्य स्वप्ने स्व आत्मज्योतिष्यास्ते, एवं स वै प्रकृतः पुरुषोऽयं जायमानः। कथं जायमान इत्युच्यते—शरीरं देहेंद्रियसंघातमभिसंपद्यमानः शरीरे आत्मभावमापद्यमान इत्यर्थः। पाप्मभिः पाप्मसमवायिभिर्धर्माधर्माश्रयैः कार्यकरणैरित्यर्थः। संसृज्यते संयुज्यते। स एवोत्क्रामञ्छरीरान्तरमूर्ध्वं क्रामन्गच्छान्म्रियमाण इत्येतस्य व्याख्यानमुत्क्रामन्निति। तानेव संश्लिष्टान्पाप्मरूपान्कार्यकरणलक्षणान्विजहाति तैर्वियुज्यते तान्परित्यजति। यथाऽयं स्वप्नजाग्रद्वृत्त्योर्वर्तमाने एवैकस्मिन्देहे पाप्मरूपकार्यकरणोपादानपरित्यागाभ्यामनवरतं संचरति धिया समानः सन्, तथा सोऽयं पुरुषः उभाविहलोकपरलोकौ जन्ममरणाभ्यां कार्यकरणोपादानपरित्यागौ अनवरतं प्रतिपद्यमानः आ संसारमोक्षात्संचरति। तस्मात्सिद्धमस्य आत्मज्योतिषोऽन्यत्वं कार्यकरणरूपेभ्यः पाप्मभ्यः, संयोगवियोगाभ्याम्। नहि तद्धर्मत्वे सति तैरेव संयोगो वियोगो वा युक्तः ॥८॥

ननु न स्तोऽस्योभौ लोकौ यौ जन्ममरणाभ्यामनुक्रमेण संचरति स्वप्नजागरिते इव। स्वप्नजागरिते तु प्रत्यक्षमवगम्येते न त्विहलोकपरलोकौ केनाचित्प्रमाणेन। तस्मादेते एव स्वप्नजागरिते इहलोकपरलोकाविति। उच्यते—

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन्संध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च । अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान्पाप्मन आनंदांश्च पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति ॥९॥

तस्यैतस्य पुरुषस्य वै द्वे एव स्थाने भवतो, न तृतीयं चतुर्थं वा । के ते ? इदं च यत्प्रतिपन्नं वर्तमानं जन्म शरीरेंद्रियविषयवेदनाविशिष्टं स्थानं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानम् । परलोक एव स्थानं परलोकस्थानम् । तच्च शरीरादिवियोगोत्तरकालानुभाव्यम् । ननु स्वप्नोऽपि परलोकः । तथा च सति द्वे एवेत्यवधारणमयुक्तम् । न । कथं तर्हि ? संध्यं तत् । इहलोकपरलोकयोर्यः संधिस्तस्मिन्भवं संध्यं यत्तृतीयं तत्स्वप्नस्थानम् । तेन स्थानद्वित्वावधारणम् । नहि ग्रामयोः संधिस्तावेव ग्रामावपेक्ष्य तृतीयत्वपरिगणनमर्हति । कथं पुनस्तस्य परलोकस्थानस्यास्तित्वमवगम्यते, यदपेक्ष्य स्वप्नस्थानं संध्यं भवेत् । यतस्तस्मिन्संध्ये स्वप्नस्थाने तिष्ठन्भवन्वर्तमानः एते उभे स्थाने पश्यति । के ते उभे ? इदं च परलोकस्थानं च । तस्मात्स्तः स्वप्नजागरितव्यतिरेकेणोभौ लोकौ, यौ धिया समानः सन्ननुसंचरति जन्ममरणसंतानप्रबंधेन ।

कथं पुनः स्वप्ने स्थितः सन्नुभौ लोकौ पश्यति, किमाश्रयः, केन विधिनेति । उच्यते— अथ कथं पश्यतीति । शृणु । यथाक्रम आक्रामत्यनेनेत्याक्रम आश्रयोऽवष्टंभ इत्यर्थः । यादृश आक्रमोऽस्य सोऽयं यथाक्रमः । अयं पुरुषः परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमित्ते, यथाक्रमो भवति यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो भवतीत्यर्थः । तमाक्रमं परलोकस्थानायोन्मुखीभूतं प्राप्तांकुरीभावमिव बीजं तमाक्रममाक्रम्यावष्टभ्याश्रित्य उभयान्पश्यति । बहुवचनं धर्माधर्मफलानेकत्वात् उभयानुभयप्रकारानित्यर्थः । कांस्तान् ? पाप्मनः पापफलानि । न तु पुनः साक्षादेव पाप्मनां दर्शनं संभवति तस्मात्पापफलानि दुःखानीत्यर्थः । आनंदांश्च धर्मफलानि सुखानीत्येतत् । तानुभयान्पाप्मनः आनंदांश्च पश्यति जन्मान्तरदृष्टवासनामात्रं । यानि च प्रतिपत्तव्यजन्मविषयाणि क्षुद्रधर्माधर्मफलानि, धर्माधर्म-

प्रयुक्तो देवतानुग्रहाद्वा पश्यति। तत्कथमवगम्यते परलोकस्थानभावितत्पाप्मानंददर्शनं स्वप्न इति। उच्यते— यस्मादिह जन्मन्यननुभाव्यमपि पश्यति बहु। न च स्वप्नो नामापूर्व दर्शनम्। पूर्वदृष्टस्मृतिर्हि स्वप्नः प्रायेण। तेन स्वप्नजागरितस्थानव्यतिरेकेण स्तः उभौ लोकौ।

यदादित्यादिबाह्यज्योतिषामभावेऽयं कार्यकरणसंघातः पुरुषो येन व्यतिरिक्तेन आत्मना ज्योतिषा व्यवहरतीत्युक्तम्। तदेव नास्ति। यत् आदित्यादिज्योतिषामभावगमनं, यत्रेदं विविक्तं स्वयंज्योतिरुपलभ्येत। येन सर्वदैवायं कार्यकरणसंघातः संसृष्ट एवोपलभ्यते। तस्मादसत्समोऽसन्नेव वा स्वेन विविक्तस्वभावेन ज्योतीरूपेणात्मेति। अथ क्वचिद्विविक्तः स्वेन ज्योतीरूपेणोपलभ्येत बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गशून्यः, ततो यथोक्तं सर्वं भविष्यतीत्येतदर्थमाह— स यः प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले प्रस्वपिति प्रकर्षेण स्वापमनुभवति, तदा किमुपादानः केन विधिना स्वपिति संध्यं स्थानं प्रतिपद्यत इत्युच्यते— अस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य, सर्वावतः सर्वमवतीति सर्वावानयं लोकः कार्यकरणसंघातो विषयवेदनासंयुक्तः। सर्वावत्त्वमस्य व्याख्यातमन्नत्रयप्रकरणे "अथो अयं वा आत्मा" इत्यादिना। सर्वा वा भूतभौतिकमात्राः अस्य संसर्गकारणभूता विद्यन्ते इति सर्ववान्सर्ववानेव सर्वावांस्तस्य सर्वावतो मात्रामेकदेशमवयवं अपादायापच्छिद्य आदाय गृहीत्वा दृष्टजन्मवासनावासितः सन्नित्यर्थः। स्वयमात्मनैव विहत्य देहं पातयित्वा निःसंबोधमापाद्य। जागरिते ह्यादित्यादीनां चक्षुरादिष्वनुग्रहो देहव्यवहारार्थः। देहव्यवहारश्चात्मनो धर्माधर्मफलोपभोगप्रयुक्तः तद्धर्माधर्मफलोपभोगोपरमणमस्मिन्देहे आत्मकर्मोपरमकृतमित्यात्माऽस्य विहन्तेत्युच्यते। स्वयं निर्माय निर्माणं कृत्वा वासनामयं स्वप्नदेहं मायामयमिव। निर्माणमपि तत्कर्मापेक्षत्वात्स्वयंकर्तृकमुच्यते— स्वेन आत्मीयेन भासा मात्रोपादानलक्षणेन भासा दीप्त्या प्रकाशेन, सर्ववासनात्मकेन अंतःकरणवृत्तिप्रकाशेनेत्यर्थः। सा हि तत्र विषयभूता सर्ववासनामयी प्रकाशते। सा तत्र स्वयं भा उच्यते। तेन स्वेन भासा विषयभूतेन स्वेन च ज्योतिषा तद्विषयिणा विविक्तरूपेण अलुप्तदृक्स्वभावेन तद्भारूपं वासनात्मकं विषयीकुर्वन्प्रस्वपिति। यदेवं वर्तनं तत्प्रस्वपितीत्युच्यते। अत्रैतस्यामवस्थायां एतस्मिन्कालेऽयं पुरुष आत्मा स्वयमेव विविक्तज्योतिर्भवति बाह्याध्यात्मिकभूतभौतिकसंसर्गरहितं ज्योतिर्भवति।

नन्वस्य लोकस्य मात्रोपादानं कृतं कथं तस्मिन्सत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्युच्यते ? नैष दोषः । विषयभूतमेव हि तत् । तेनैव चात्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्दर्शयितुं शक्यः । न त्वन्यथाऽसति विषये कस्मिंश्चित्सुषुप्तकाल इव । यदा पुनः सा भा वासनात्मिका विषयभूता उपलभ्यमाना भवति, तदा असिः कोशादिव निष्कृष्टः सर्वसंसर्गरहितं चक्षुरादिकार्यकरणव्यावृत्तस्वरूपं अलुप्तदृगात्मज्योतिः स्वेन रूपेणावभासयत् गृह्यते । तेनात्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति सिद्धम् ॥९॥

नन्वत्र कथं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्येन जागरित इव ग्राह्यग्राहकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारो दृश्यते, चक्षुराद्यनुग्राहकाश्च आदित्याद्या लोकाः तथैव दृश्यन्ते यथा जागरिते ? तत्र कथं विशेषावधारणं क्रियतेऽत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति ? उच्यते— वैलक्षण्यात्स्वप्नदर्शनस्य । जागरिते हि इंद्रियबुद्धिमनआलोकादिव्यापारसंकीर्णं आत्मज्योतिः । इह तु स्वप्ने इंद्रियाभावात् तदनुग्राहकादित्याद्यालोकाभावाच्च विविक्तं केवलं भवति तस्माद्विलक्षणम् । ननु तथैव विषया उपलभ्यन्ते स्वप्नेऽपि यथा जागरिते । तत्र कथमिंद्रियाभावाद्वैलक्षण्यमुच्यत इति । शृणु—

न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानंदा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानंदान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान्पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि कर्ता ॥१०॥

न तत्र विषयाः स्वप्ने रथादिलक्षणाः । तथा न रथयोगाः । रथेषु युज्यन्ते इति रथयोगा अश्वादयस्तत्र न विद्यन्ते । न च पंथानो रथमार्गा भवन्ति । अथ रथान्रथयोगान्पथश्च सृजते स्वयम् । कथं पुनः सृजते रथादिसाधनानां वृक्षादीनामभावे । उच्यते— ननूक्तं 'अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय स्वयं विहत्य स्वयं निर्माय' इति अंतःकरणवृत्तिरस्य लोकस्य वासना मात्रा तामपादाय रथादिवासनारूपान्तःकरणवृत्तिः तदुपलब्धिनिमित्तेन कर्मणा चोद्यमाना दृश्यत्वेन व्यवतिष्ठते । तदुच्यते स्वयं निर्मायेति । तदेवाह रथादीन्सृजत इति । ननु तत्र करणं वा, करणानुग्राहकाणि वा आदित्यादिज्योतींषि, तदवभास्यं वा [illegible] विषया विद्यन्ते । [illegible] तु केवलं [illegible]

कर्मनिमित्तचोदितोद्भूतान्तःकरणवृत्त्याश्रयं दृश्यते। तद्यस्य ज्योतिषो दृश्यतेऽलुप्तदृशस्तदात्मज्योतिरत्र केवलमसिरिव कोशाद्विविक्तम्।

तथा न तत्रानंदाः सुखविशेषाः, मुदो हर्षाः पुत्रादिलाभनिमित्ताः, प्रमुदस्त एव प्रकर्षोपेताः। अथ चानंदादीन्सृजते। तथा न तत्र वेशान्ताः पल्वलाः, पुष्करिण्यस्तडागाः, स्रवन्त्यो नद्यो भवन्ति। अथ वेशान्तादीन्सृजते वासनामात्ररूपान्। यस्मात्स हि कर्ता। तद्वासनाश्रयचित्तवृत्त्युद्भवनिमित्तकर्महेतुत्वेनेत्यवोचाम तस्य कर्तृत्वं न तु साक्षादेव तत्र क्रिया संभवति, साधनाभावात्। न हि कारकमंतरेण क्रिया संभवति। नच तत्र हस्तपादादीनि क्रियाकारकाणि संभवन्ति। यत्र तु तानि विद्यन्ते जागरिते, तत्र आत्मज्योतिरवभासितैः कार्यकरणै रथादिवासनाश्रयान्तःकरणवृत्त्युद्भवनिमित्तं कर्म निर्वर्त्यते। तेनोच्यते स हि कर्तेति। तदुक्तं 'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते' इति। तत्रापि न परमार्थतः स्वतः कर्तृत्वं चैतन्यज्योतिषोऽवभासकत्वव्यतिरेकेण। यच्चैतन्यात्मज्योतिषा अंतःकरणद्वारेणावभासयति कार्यकरणानि, तदवभासितानि कर्मसु व्याप्रियन्ते कार्यकरणानि, तत्र कर्तृत्वमुपचर्यते आत्मनः। यदुक्तं 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति तदेवानूद्यते स हि कर्तेति इह हेत्वर्थम्॥१०॥

तदेते श्लोका भवन्ति —

स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति।
शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः॥११॥

तदेत एतस्मिन्नुक्तेऽर्थ एते श्लोका मंत्रा भवन्ति। स्वप्नेन स्वप्नभावेन शारीरं शरीरमभिप्रहत्य निश्चेष्टमापाद्यासुप्तः स्वयमलुप्तदृगादिशक्तिस्वाभाव्यात्सुप्तान्वासनाकारोद्भूतान् अंतःकरणवृत्त्याश्रयान्बाह्याध्यात्मिकान्सर्वानेव भावान्स्वेन रूपेण प्रत्यस्तमितान्सुप्तानभिचाकशीति अलुप्तया आत्मदृष्ट्या पश्यत्यवभासयतीत्यर्थः। शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदिंद्रियमात्रारूपमादाय गृहीत्वा पुनः कर्मणे जागरितस्थानमैत्यागच्छति. हिरण्मयो हिरण्मय इव चैतन्यज्योतिःस्वभावः पुरुष एकहंसः, एक एव हन्तीत्येकहंसः। एको जाग्रत्स्वप्नेहलोकपरलोकादीन्गच्छतीत्येकहंसः॥

प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा।
स ईयतेऽमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः॥१२॥

तथा प्राणेन पंचवृत्तिना रक्षन्परिपालयन्नन्यथा मृतभ्रान्तिः स्यात् । अवरं निकृष्टमनेकाशुचिसंघातत्वादत्यंतबीभत्सं कुलायं नीडं शरीरं स्वयं तु बहिस्तस्मात्कुलायाच्चरित्वा । यद्यपि शरीरस्थ एव स्वप्नं पश्यति तथापि तत्सं-बंधाभावात्तत्स्थ इव आकाशो बहिश्चरित्वेत्युच्यते । अमृतः स्वयममरणध-र्मैयते गच्छति यत्र कामं, यत्र यत्र कामो विषयेषु उद्भूतवृत्तिर्भवति तं तं कामं वासनारूपेणोद्भूतं गच्छति ॥

स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।
उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥१३॥

किंच स्वप्नांते स्वप्नस्थाने उच्चावचमुच्चं देवादिभावं अवचं तिर्यगादिभावं निकृष्टं तदुच्चावचमीयमानो गम्यमानः प्राप्नुवन् रूपाणि देवो द्योतनवान्कुरुते निर्वर्तयति वासनारूपाणि बहून्यसंख्येयानि । उतापि स्त्रीभिः सह मोदमान इव जक्षदिव हसन्निव वयस्यैः । उतेवापि भयानि बिभेत्येभ्य इति भयानि सिंह-व्याघ्रादीनि पश्यन्निव ॥

आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति । तं नायतं बोधये-दित्याहुः । दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते । अथो खल्वाहु-र्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥१४॥

आराममारमणमाक्रीडामनेन निर्मितां वासनारूपां अस्यात्मनः पश्यन्ति सर्वे जनाः । ग्रामं नगरं स्त्रियं अन्नाद्यमित्यादिवासनानिर्मितं आक्रीडनरूपम् । न तं पश्यति तं न पश्यति कश्चन । कष्टं भो वर्ततेऽत्यंतविविक्तं दृष्टिगोचरापन्नम-प्यहो भाग्यहीनता लोकस्य । यच्छक्यदर्शनमप्यात्मानं न पश्यतीति लोकं प्रत्य-नुक्रोशं दर्शयति श्रुतिः । अत्यंतविविक्तः स्वयं ज्योतिरात्मा स्वप्ने भवती-त्यभिप्रायः ।

तं नायतं बोधयेदित्याहुः । प्रसिद्धिरपि लोके विद्यते स्वप्न आत्मज्योतिषो व्यतिरिक्तत्वे । कासौ । तमात्मानं सुप्तमायतं सहसा भृशं न बोधयदित्याहुरेवं कथयन्ति चिकित्सकादयो जना लोके । नूनं ते पश्यन्ति जाग्रद्देहादिंद्रियद्वार-तोऽपसृत्य केवलो बहिर्वर्तत इति, यत आहुस्तं नायतं बोधयेदिति । तच्च न

दोषं पश्यन्ति— भृशं ह्यसौ बोध्यमानस्तानींद्रियद्वाराणि सहसा प्रतिबोध्यमानो न प्रतिपद्यत इति । तदेतदाह— दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिपद्यते । यमिंद्रियद्वारदेशं यस्माद्देशाच्छुक्रमादायापसृतः तमिंद्रियदेशमेष आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते । कदाचिद्व्यत्यासेनेंद्रियमात्राः प्रवेशयति । तत आंध्यबाधिर्यादि-दोषप्राप्तौ दुर्भिषज्यं दुःखभिषक्कर्मता हास्मै देहाय भवति, दुःखेन चिकित्स-नीयोऽसौ देहो भवतीत्यर्थः । तस्मात्प्रसिद्ध्यापि स्वप्ने स्वयंज्योतिष्ट्वमस्य गम्यते ।

स्वप्नो भूत्वाऽतिक्रान्तो मृत्यो रूपाणीति तस्मात्स्वप्ने स्वयं ज्योतिरात्मा । अथो अपि खल्वन्य आहुः जागरितदेश एवास्यैष यः स्वप्नः । न संध्यं स्थाना-न्तरमिहलोकपरलोकाभ्यां व्यतिरिक्तं, किं तर्हीहलोक एव जागरितदेशः । यद्येवं, किंचातः ? शृण्वतो यद्भवति, यदा जागरितदेश एवायं स्वप्नः, तदायमात्मा कार्यकरणेभ्यो न व्यावृत्तस्तैर्मिश्रीभूतः । अतो न स्वयं ज्योतिरात्मेत्यतः स्वयं-ज्योतिष्ट्वबाधनाय अन्ये आहुः जागरितदेश एवास्यैष इति । तत्र च हेतुमा-चक्षते– जागरितदेशत्वे यानि हि यस्माद्धस्त्यादीनि पदार्थजातानि जाग्रज्जागरित-देशे पश्यति लौकिकः, तान्येव सुप्तोऽपि पश्यतीति । तदसत् । इंद्रियोपरमात् । उपरतेषु हींद्रियेषु स्वप्नान्पश्यति । तस्मान्नान्यस्य ज्योतिषस्तत्र संभवोऽस्ति । तदुक्तं 'न तत्र रथा न रथयोगाः' इत्यादि । तस्मादत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवत्येव ।

स्वयं ज्योतिरात्मा अस्तीति स्वप्ननिदर्शनेन प्रदर्शितम् । अतिक्रामति भृत्यो रूपाणीति च । क्रमेण संचरन्निहलोकपरलोकादीन् इहलोकपरलोकादि-व्यतिरिक्तः । तथा जाग्रत्स्वप्नकुलायाभ्यां व्यतिरिक्तः । तत्र च क्रमसंचारान्नि-त्यश्चेत्येतत्प्रतिपादितं याज्ञवल्क्येन । अतो विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रं ददामीत्याह जनकः । सोऽहमेवं बोधितस्त्वया भगवते तुभ्यं सहस्रं ददामि । विमोक्षश्च कामप्रश्नो मयाभिप्रेतः । तदुपयोग्ययं तादर्थ्यात्तदेकदेश एव । अतस्त्वां नियो-क्ष्यामि समस्तकामप्रश्ननिर्णयश्रवणेन विमोक्षायात ऊर्ध्वं ब्रूहीति । येन संसारा-द्विप्रमुच्येयं, त्वत्प्रसादात् । विमोक्षपदार्थैकदेशनिर्णयहेतोः सहस्रदानम् ॥१४॥

यत्प्रस्तुतं 'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते' इति, तत्प्रत्यक्षतः प्रतिपादितं 'अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति' स्वप्ने । यत्तूक्तं 'स्वप्नो भूत्वेमं लोकमति-

क्रामति मृत्यो रूपाणि' इति, तत्रैतदाशंक्यते मृत्यो रूपाण्येवातिक्रामति न मृत्युम्। प्रत्यक्षं ह्येतत्स्वप्ने कार्यकरणव्यावृत्तस्यापि मोदत्रासादिदर्शनम्। तस्मान्नूनं नैवायं मृत्युमतिक्रामति। कर्मणो हि मृत्योः कार्यं मोदत्रासादि दृश्यते। यदि च मृत्युना बद्ध एवायं स्वभावतः, ततो विमोक्षो नोपपद्यते। न हि स्वभावात्कश्चिद्विमुच्यते। अथ स्वभावो न भवति मृत्युः, ततस्तस्मान्मोक्ष उपपत्स्यते। यथासौ मृत्युरात्मीयो धर्मो न भवति तथा प्रदर्शनाय—अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीत्येवं जनकेन पर्यनुयुक्तो याज्ञवल्क्यः तद्विदर्शयिषया प्रववृते—

स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च। पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१५॥

स वै प्रकृतः स्वयं ज्योतिः पुरुषः एष यः स्वप्ने प्रदर्शित एतस्मिन्संप्रसादे। सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्निति संप्रसादः। जागरिते देहेंद्रियव्यापारशतसंनिपातजं हित्वा कालुष्यं तेभ्यो विप्रमुक्त ईषत्प्रसीदति स्वप्ने। इह तु सुषुप्ते सम्यक्प्रसीदतीत्यतः सुषुप्तं संप्रसाद उच्यते। 'तीर्णो हि तदा सर्वाञ्शोकान्' इति 'सलिल एको द्रष्टा' इति हि वक्ष्यति सुषुप्तस्थमात्मानम्। स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे क्रमेण संप्रसन्नः सन्सुषुप्ते स्थित्वा। कथं संप्रसन्नः? स्वप्नात्सुषुप्तं प्रविविक्षुः स्वप्नावस्थ एव रत्वा रतिमनुभूय मित्रबंधुजनदर्शनादिना चरित्वा विहृत्यानेकधा चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः। दृष्ट्वैव न कृत्वेत्यर्थः। पुण्यं च पुण्यफलं, पापं च पापफलम्। न तु पुण्यपापयोः साक्षाद्दर्शनमस्तीत्यवोचाम। तस्मान्न पुण्यपापाभ्यामनुबद्धः। यो हि करोति पुण्यपापे स ताभ्यामनुबध्यते। न हि दर्शनमात्रेण तदनुबद्धः स्यात्। तस्मात्स्वप्नो भूत्वा मृत्युमतिक्रामत्येव, न मृत्युरूपाण्येव केवलम्। अतो न मृत्योरात्मस्वभावत्वाशंका। मृत्युश्चेत्स्वभावोऽस्य स्वप्नेऽपि कुर्यात्। न तु करोति। स्वभावश्चेत्क्रिया स्यात् अनिर्मोक्षतैव स्यात्। नतु स्वभावः स्वप्नेऽभावात्। अतो विमोक्षोऽस्योपपद्यते मृत्योः पुण्यपापाभ्याम्। ननु जागरितेऽस्य स्वभाव एव। न। बुद्ध्याद्युपाधिकृतं हि तत्। तच्च प्रतिपादितं सादृश्यात् 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति। तस्मादेकान्तेनैव स्वप्ने मृत्युरूपातिक्रमणान्न स्वाभाविकत्वाशंका अनि-

र्मोक्षता वा । तत्र चरित्वेति चरणफलं श्रममुपलभ्येत्यर्थः । ततः संप्रसादानुभवोत्तरकालं पुनः प्रतिन्यायं यथान्यायं यथागतं, निश्चित आयो न्यायः, अयनमायो निर्गमनं, पुनः पूर्वगमनवैपरीत्येन यदागमनं स प्रतिन्यायः । यथागतं पुनरागच्छतीत्यर्थः । प्रतियोनि यथास्थानम् । स्वप्नस्थानाद्धि सुषुप्तं प्रतिपन्नः सन्यथास्थानमेव पुनरागच्छति । प्रतियोनि आद्रवति स्वप्नायैव स्वप्नस्थानायैव ।

ननु स्वप्ने न करोति पुण्यपापे तयोः फलमेव पश्यतीति कथमवगम्यते ? यथा जागरिते तथा करोत्येव स्वप्नेऽपि तुल्यत्वाद्दर्शनस्येति, अत आह— स आत्मा यत्किंचित्तत्र स्वप्ने पश्यति पुण्यपापफलं, अनन्वागतोऽननुबद्धस्तेन दृष्टेन भवति, नैवानुबद्धो भवति । यदि हि स्वप्ने कृतमेव तेन स्यात्तेनानुबध्येत । स्वप्नादुत्थितोऽपि समन्वागतः स्यात् । न च तल्लोके स्वप्नकृतकर्मणा अन्वागतत्वप्रसिद्धिः । न हि स्वप्नकृतेनागसा आगस्कारिणमात्मानं मन्यते कश्चित् । न च स्वप्नदृश आगः श्रुत्वा लोकस्तं गर्हति परिहरति वा । अतोऽनन्वागत एव तेन भवति । तस्मात्स्वप्ने कुर्वन्निवोपलभ्यते, न तु क्रियाऽस्ति परमार्थतः । 'उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानः' इति श्लोक उक्तः । आख्यातारश्च स्वप्नस्य सह इवशब्देनाचक्षते हस्तिनोऽद्य घटीकृता धावन्तीव मया दृष्टा इति । अतो न तस्य कर्तृत्वमिति ।

कथं पुनरस्याकर्तृत्वमिति । कार्यकरणैर्मूर्तैः संश्लेषो मूर्तस्य, स तु क्रियाहेतुर्दृष्टः । न ह्यमूर्तः कश्चित्क्रियावान्दृश्यते । अमूर्तश्चात्मा, अतोऽसंगः । यस्माच्चासंगोऽयं पुरुषः तस्मादनन्वागतस्तेन स्वप्नदृष्टेन । अत एव न क्रियाकर्तृत्वमस्य कथंचिदुपपद्यते । कार्यकरणसंश्लेषेण हि कर्तृत्वं स्यात्स च संश्लेषः संगोऽस्य नास्ति यतोऽसंगो ह्ययं पुरुषः । तस्मादमृतः । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि । मोक्षपदार्थैकदेशस्य कर्मप्रविवेकस्य सम्यग्दर्शितत्वात् । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१५॥

स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१६॥

तत्र 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इत्यसंगताऽकर्तृत्वे हेतुरुक्तः । उक्तं च पूर्वं

कर्मवशात्स ईयते यत्र काममिति । कामश्च संगः । अतोऽसिद्धो हेतुरुक्तो 'असंगो ह्ययं पुरुषः' इति । न त्वेतदस्ति । कथं तर्हि असंग एवेत्येतदुच्यते— स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने स वा एष पुरुषः संप्रसादात्प्रत्यागतः स्वप्ने रत्वा चरित्वा यथाकामं दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं चेति सर्वं पूर्ववत्। बुद्धान्तायैव जागरितस्थानाय । तस्मादसंग एवायं पुरुषः । यदि स्वप्ने संगवान्स्यात्कामी, ततः तत्संगजैर्दोषैः बुद्धान्ताय प्रत्यागतो लिप्येत ॥ १६ ॥

यथाऽसौ स्वप्नेऽसंगत्वात्स्वप्नसंगजैर्दोषैः जागरिते प्रत्यागतो न लिप्यते, एवं जागरितसंगजैरपि दोषैर्न लिप्यत एव बुद्धान्ते । तदेतदुच्यते—

स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥

स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते जागरिते रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववत् । स यत्तत्र बुद्धान्ते किंचित्पश्यत्यनन्वयागतस्तेन भवति असंगो ह्ययं पुरुष इति । ननु दृष्ट्वैवेति कथमवधार्यते ? करोति च तत्र पुण्यपापे । तत्फलं च पश्यति । न । कारकावभासकत्वेन कर्तृत्वोपपत्तेः । 'आत्मनैवायं ज्योतिषा आस्ते' इत्यादिना आत्मज्योतिषाऽवभासितः कार्यकरणसंघातो व्यवहरति । तेनास्य कर्तृत्वमुपचर्यते, न स्वतः कर्तृत्वम् । यथाचोक्तं 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति । बुद्ध्याद्युपाधिकृतमेव न स्वतः । इह तु परमार्थापेक्षयोपाधिनिरपेक्ष उच्यते— दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च न कृत्वेति । तेन न पूर्वापरव्याघाताशंका । यस्मान्निरुपाधिकः परमार्थतो न करोति, न लिप्यते क्रियाफलेन । तथा च भगवतोक्तं—"अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः । शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते" इति । तथा सदसदानं तु कामप्रविवेकस्य दर्शितत्वात् । तथा 'स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने' 'स वा एष एतस्मिन्बुद्धान्ते' इत्येताभ्यां कंडिकाभ्यामसंगतैव प्रतिपादिता । यस्मात् बुद्धान्ते कृतेन स्वप्नान्तं गतः संप्रसन्नोऽसंबद्धो भवति स्तैन्यदिकार्यादर्शनात् तस्मात्त्रिष्वपि स्थानेषु स्वतोऽसंग एवायम् । अतोऽमृतः स्थानत्रयधर्मविलक्षणः । प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव । संप्रसादायेत्यर्थः । दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्य स्वप्नशब्देनाभिधानदर्शनात् अंतशब्देन च विशेषणोपपत्तेः । 'एतस्मा अंताय धावति' इति च सुषुप्तं दर्शयिष्यति । यदि बुद्धान्तशब्दो [illegible] स्वप्नान्तं च

बुद्धान्तं च' इति दर्शनात् स्वप्नान्तायैव इत्यत्रापि दर्शनवृत्तिरेव स्वप्न उच्यत इति, तथापि न किंचित् दुष्यति । असंगता हि सिषाधयिषिता सिध्यत्येव । तस्माज्जागरिते दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च रत्वा चरित्वा च स्वप्नान्तमागतो न जागरितदोषेणानुगतो भवति ॥ १७ ॥

एवमयं पुरुष आत्मा स्वयं ज्योतिः कार्यकरणविलक्षणः तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्मभ्यां विलक्षणो यस्मादसंगो ह्ययं पुरुषः, असंगत्वादित्ययमर्थः 'स वा एष एतस्मिन्संप्रसादे' इत्याद्याभिस्तिसृभिः कंडिकाभिः प्रतिपादितः । तत्रासंगतैव आत्मनः । कुतो, यस्माज्जागरितात्स्वप्नं, स्वप्नाच्च संप्रसादं, संप्रसादाच्च पुनः स्वप्नं, क्रमेण बुद्धान्तं जागरितं, बुद्धान्ताच्च पुनः स्वप्नान्तं, इत्येवमनुक्रमसंचारेण स्थानत्रयस्य व्यतिरेकः साधितः । पूर्वमप्युपन्यस्तोऽयमर्थः 'स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि' इति तं विस्तरेण प्रतिपाद्य केवलं दृष्टान्तमात्रमवशिष्टं तद्वक्ष्यामीत्यारभ्यते—

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावंतावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च ॥ १८ ॥

तत्तत्रैतस्मिन्यथाप्रदर्शितेऽर्थे दृष्टान्तोऽयमुपादीयते यथा लोके महामत्स्यो महांश्चासौ मत्स्यश्च नादेयेन स्रोतसाऽहार्य इत्यर्थः । स्रोतश्च विष्टंभयति स्वच्छंदचारी उभे कूले नद्याः पूर्वं चापरं चानुक्रमेण संचरति । संचरन्नपि कूलद्वयं तन्मध्यवर्तिना उदकस्रोतोवेगेन न परवशीक्रियते । एवमेवायं पुरुष एतावुभौ अंतौ अनुसंचरति । कौ तौ? स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च । दृष्टान्तप्रदर्शनफलं तु मृत्युरूपः । कार्यकरणसंघातः सह तत्प्रयोजकाभ्यां कामकर्मभ्यां अनात्मधर्मः, अयं चात्मा एतस्माद्विलक्षण इति विस्तरतो व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

अत्र च स्थानत्रयानुसंचारेण स्वयंज्योतिष आत्मनः कार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तस्य कामकर्मभ्यां विविक्ततोक्ता । स्वतो नायं संसारधर्मवानुपाधिनिमित्तमेव त्वस्य संसारित्वं अविद्याध्यारोपितमित्येष समुदायार्थ उक्तः । तत्र च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थानानां त्रयाणां विप्रकीर्णरूप उक्तो, न पुंजीकृत्यैकत्र दर्शितः । यस्माज्जागरिते ससंगः समृत्युः सकार्यकरणसंघातः उपलक्ष्यतेऽविद्यया । स्वप्ने तु कामसंयुक्तो मृत्युरूपविनिर्मुक्त उपलभ्यते । सुषुप्ते पुनः संप्रसन्नोऽसंगो भवतीत्यसंगताऽपि दृश्यते [illegible]

नित्यमुक्तबुद्धशुद्धस्वभावताऽस्य नैकत्र पुंजीकृत्य प्रदर्शितेति तत्प्रदर्शनाय कंडिकारभ्यते । सुषुप्ते ह्येवंरूपताऽस्य वक्ष्यमाणा 'तद्वा अस्यैतदतिच्छंदा अपहतपाप्माऽभयं रूपं' इति । यस्मादेवंरूपं विलक्षणं सुषुप्तं प्रविविक्षति । तत्कथमित्याह—दृष्टान्तेनास्यार्थस्य प्रकटीभावो भवतीति तत्र दृष्टान्त उपादीयते—

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अंताय धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे भौतिके श्येनो वा सुपर्णो वा । सुपर्णशब्देन क्षिप्रः श्येन उच्यते । यथा आकाशेऽस्मिन्विहृत्य विपरिपत्य श्रान्तो नानापरिपतनलक्षणेन कर्मणा परिखिन्नः, संहत्य पक्षौ संगमय्य संप्रसार्य पक्षौ, सम्यग्लीयते अस्मिन्निति संलयो नीडो, नीडायैव ध्रियते स्वात्मनैव धार्यते स्वयमेव । यथायं दृष्टान्तः, एवमेवायं पुरुषः एतस्मा एतस्मै अंताय धावति । अंतशब्दवाच्यस्य विशेषणं—यत्र यस्मिन्नंते सुप्तो न कंचन न कंचिदपि कामं कामयते । तथा च न कंचन स्वप्नं पश्यति । न कंचन काममिति स्वप्नबुद्धान्तयोः अविशेषेण सर्वः कामः प्रतिषिध्यते कंचन इत्यविशेषिताभिधानात् । तथा न कंचन स्वप्नमिति । जागरितेऽपि यद्दर्शनं तदपि स्वप्नं मन्यते श्रुतिः अत आह न कंचन स्वप्नं पश्यतीति । तथा च श्रुत्यंतरं 'तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः' इति । यथा दृष्टान्ते पक्षिणः परिपतनजश्रमापनुत्तये स्वनीडोपसर्पणं एवं जाग्रत्स्वप्नयोः कार्यकरणसंयोगजाक्रियाफलैः संयुज्यमानस्य पक्षिणः परिपतनज इव श्रमो भवति । तच्छ्रमापनुत्तये स्वात्मनो नीडमायतनं सर्वसंसारधर्मविलक्षणं सर्वक्रियाकारकफलायासशून्यं स्वमात्मानं प्रविशति ॥ १९ ॥

यदि अस्यायं स्वभावः सर्वसंसारधर्मशून्यता, परोपाधिनिमित्तं चास्य संसारधर्मित्वम् । यन्निमित्तं चास्य परोपाधिकृतं संसारधर्मित्वं, सा चाविद्या । तस्या अविद्यायाः किं स्वाभाविकत्वं आहोस्वित्कामकर्मादिवदागंतुकत्वम् । यदि चागंतुकत्वं ततो विमोक्ष उपपद्यते । तस्याश्चागंतुकत्वे कोपपत्तिः, कथं वा नात्मधर्मोऽविद्या, इति सर्वानर्थबीजभूताया अविद्यायाः सतत्त्वावधारणार्थं परा कंडिका आरभ्यते—

[illegible]

ऽणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छाययति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यतेऽथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥

ता वै अस्य शिरःपाण्यादिलक्षणस्य पुरुषस्यैता हिता नाम नाड्यो, यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावता तावत्परिमाणेनाणिम्ना अणुत्वेन तिष्ठन्ति । ताश्च शुक्लस्य रसस्य नीलस्य पिंगलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा एतैः शुक्लत्वादिभी रसविशेषैः पूर्णा इत्यर्थः । एते च रसानां वर्णविशेषा वातपित्तश्लेष्मणां इतरेतरसंयोगवैषम्यविशेषाद्विचित्रा बहवश्च भवन्ति । तास्वेवंविधासु नाडीषु सूक्ष्मासु वालाग्रसहस्रभेदपरिमाणासु शुक्लादिरसपूर्णासु सकलदेहव्यापिनीषु सप्तदशकं लिंगं वर्तते । तदाश्रिताः सर्वा वासना उच्चावचसंसारधर्मानुभवजनिताः । तल्लिंगं वासनाश्रयं सूक्ष्मत्वात्स्वच्छं स्फटिकमणिकल्पं नाडीगतरसोपाधिसंसर्गवशात् धर्माधर्मप्रेरितोद्भूतवृत्तिविशेषं स्त्रीरथहस्त्याद्याकारविशेषैर्वासनाभिः प्रत्यवभासते । अथैवं सति यत्र यस्मिन्काले केचन शत्रवोऽन्ये वा तस्करा मामागत्य घ्नन्तीति मृषैव वासनानिमित्तः प्रत्ययोऽविद्याख्यो जायते तदेतदुच्यते—एनं स्वप्नदृशं घ्नन्तीवेति । तथा जिनन्तीव वशीकुर्वन्तीव । न केचन घ्नन्ति नापि वशीकुर्वन्ति, केवलं त्वविद्यावासनोद्भवनिमित्तं भ्रान्तिमात्रम् । तथा हस्तीवैनं विच्छाययति विच्छादयति विद्रावयति धावयतीवेत्यर्थः । गर्तमिव पतति गर्तं जीर्णकूपादिकमिव पतन्तमात्मानमुपलक्षयति । तादृशी ह्यस्य मृषा वासना उद्भवति अत्यंतनिकृष्टाऽधर्मोद्भासितान्तःकरणवृत्त्याश्रया दुःखरूपत्वात् । किं बहुना, यदेव जाग्रद्भयं पश्यति हस्त्यादिलक्षणं, तदेव भयरूपं अत्रास्मिन्स्वप्ने विनैव हस्त्यादिरूपं भयमविद्यावासनया मृषैवोद्भूतया मन्यते । अथ पुनर्यत्राविद्याऽपकृष्यमाणा विद्या चोत्कृष्यमाणा किंविषया किंलक्षणा चेत्युच्यते—अथ पुनर्यत्र यस्मिन्काले देव इव स्वयं भवति । देवताविषया विद्या यदोद्भूता जागरितकाले, तदोद्भूतया वासनया देवमिवात्मानं मन्यते । स्वप्नेऽपि तदुच्यते—देव इव राजेव राज्यस्थोऽभिषिक्तः स्वप्नेऽपि राजाहमिति मन्यते राजवासनावासितः । एवं अत्यंतप्रक्षीयमाणाऽविद्या उद्भूता च विद्या सर्वात्मविषया यदा,

तदा स्वप्नेऽपि तद्भावभावितोऽहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते । स यः सर्वात्मभावः

सोऽस्यात्मनः परमो लोकः परम आत्मभावः स्वाभाविकः । यत्तु सर्वात्मभावादर्वाग्वालाग्रमात्रमप्यन्यत्वेन दृश्यते नाहमस्मीति, तदवस्थाऽविद्या । तया अविद्यया ये प्रत्युपस्थापिताः अनात्मभावा लोकाः तेऽपरमाः स्थावरान्ताः । तान्संव्यवहारविषयाँल्लोकानपेक्ष्यायं सर्वात्मभावः समस्तोऽनंतरोऽबाह्यः सोऽस्य परमो लोकः । तस्मादपकृष्यमाणायामविद्यायां विद्यायां च काष्ठां गतायां सर्वात्मभावो मोक्षः । यथा स्वयंज्योतिष्ट्वं स्वप्ने प्रत्यक्षत उपलभ्यते तद्वद्विद्याफलमुपलभ्यत इत्यर्थः ।

तथाऽविद्यायामप्युत्कृष्यमाणायां तिरोधीयमानायां च विद्यायामविद्यायाः फलं प्रत्यक्षत एवोपलभ्यते 'अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव' इति । ते एते विद्याविद्याकार्ये सर्वात्मभावः परिच्छिन्नात्मभावश्च । विद्यया शुद्धया सर्वात्मा भवति । अविद्यया चासर्वो भवति । अन्यतः कुतश्चित्प्रविभक्तो भवति । यतः प्रविभक्तो भवति तेन विरुध्यते । विरुद्धत्वाद्धन्यते जीयते विच्छाद्यते च । असर्वविषयत्वे च भिन्नत्वादेतद्भवति । समस्तस्तु सन्कुतो भिद्यते येन विरुध्येत, विरोधाभावे केन हन्यते जीयते विच्छाद्यते च । अत इदमविद्यायाः सतत्त्वमुक्तं भवति—सर्वात्मानं सन्तमसर्वात्मत्वेन ग्राहयति । आत्मनोऽन्यद्वस्त्वंतरमविद्यमानं प्रत्युपस्थापयति । आत्मानमसर्वमापादयति । ततस्तद्विषयः कामो भवति । यतो भिद्यते कामतः क्रियामुपादत्ते । ततः फलम्—तदेतदुक्तम् । वक्ष्यमाणं च 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' इत्यादि । इदमविद्यायाः सतत्त्वं सह कार्येण प्रदर्शितम् । विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावः प्रदर्शितोऽविद्याया विपर्ययेण । सा चाविद्या नात्मनः स्वाभाविको धर्मो, यस्माद्विद्यायामुत्कृष्यमाणायां स्वयमपचीयमाना सती काष्ठां गतायां विद्यायां परिनिष्ठिते सर्वात्मभावे सर्वात्मना निवर्तते, रज्ज्वामिव सर्पज्ञानं रज्जुनिश्चये । तच्चोक्तं 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादि । तस्मान्नात्मधर्मोऽविद्या । न हि स्वाभाविकस्योच्छित्तिः कदाचिदप्युपपद्यते सवितुरिवौष्ण्यप्रकाशयोः । तस्मात्तस्या मोक्ष उपपद्यते ॥ २० ॥

तद्वा अस्यैतदतिच्छंदा अपहतपाप्माभयं रूपम् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना

संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाम-मकामं रूपं शोकान्तरम् ॥ २१ ॥

इदानीं योऽसौ सर्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रियाकारकफलशून्यं, स प्रत्यक्षतो निर्दिश्यते यत्राविद्याकामकर्माणि न सन्ति। तदेतत्प्रस्तुतं—'यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति' इति। तदेतद्वा अस्य रूपं यः सर्वात्मभावः सोऽस्य परमो लोक इत्युक्तस्तदतिच्छंदा अतिच्छंदमित्यर्थः। रूपपरत्वात्। छंदः कामोऽतिगतश्छंदो यस्माद्रूपात्तदतिच्छंदं रूपम्। अन्योऽसौ सान्तश्छंदःशब्दो गायत्र्यादिच्छंदोवाची। अयं तु कामवचनोऽतः स्वरांत एव। तथापि अतिच्छंदा इति पाठः स्वाध्यायधर्मो द्रष्टव्यः। अस्ति च लोके कामवचनप्रयुक्तः छंदशब्दः स्वच्छंदः परच्छंद इत्यादौ। अतोऽतिच्छंदं इत्येवमुपनेयं कामवर्जितमेतद्रूपमित्यस्मिन्नर्थे। तथाऽपहतपाप्म। पाप्मशब्देन धर्माधर्मावुच्येते। 'पाप्मभिः संसृज्यते' 'पाप्मनो विजहाति' इत्युक्तत्वात्। अपहतपाप्म धर्माधर्मवर्जितमित्येतत्। किंच, अभयम्। भयं हि नामाविद्याकार्यम्। 'अविद्यया भयं मन्यते' इति ह्युक्तम्। तत्कार्यद्वारेण कारणप्रतिषेधोऽयम्। अभयं रूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतत्। यदेतद्विद्याफलं सर्वात्मभावः, तदेतदतिच्छंदापहतपाप्माभयं रूपं सर्वसंसारधर्मवर्जितमतोऽभयं रूपमेतत्। इदं च पूर्वमेवोपन्यस्तं अतीतानंतरब्राह्मणसमाप्तौ 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' इत्यागमतः। इह तु तर्कतः प्रपंचितं दर्शितागमार्थप्रत्ययदार्ढ्याय।

अयमात्मा स्वयं चैतन्यज्योतिःस्वभावः सर्वं स्वेन चैतन्यज्योतिषाऽवभासयति—स यत्तत्र किंचित्पश्यति रमते चरति जानाति चेत्युक्तम्। स्थितं चैतन्न्यायतो नित्यं स्वरूपं चैतन्यज्योतिष्ट्वमात्मनः। स यद्यात्मा अत्राविनष्टः स्वेनैव रूपेण वर्तते कस्मादयमहमस्मीत्यात्मानं वा बहिर्वेमानि भूतानीति जाग्रत्स्वप्नयोरिव न जानातीत्यत्रोच्यते। शृण्वत्राज्ञानहेतुम्। एकत्वमेवाज्ञानहेतुः। तत्कथमिति उच्यते। दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षीभवति विवक्षितोऽर्थ इत्याह—तत्तत्र यथा लोके प्रिययेष्टया स्त्रिया संपरिष्वक्तः सम्यक्परिष्वक्तः कामयन्त्या कामुकः सन्न बाह्यमात्मनः किंचन किंचिदपि वेद मत्तः अन्यद्वास्त्विति, न चान्तरं, अयमहमस्मि सुखी दुःखी वेति। अपरिष्वक्तस्तु तया प्रविभक्तो जानाति सर्वमेव बाह्यमाभ्यंतरं च। परिष्वंगोत्तरकालं त्वेकत्वापत्तेर्न जानाति। एवमेव यथा

दृष्टान्तोऽयं पुरुषः क्षेत्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गतः सैंधवखिल्यवत्प्रविभक्तो जलादौ चंद्रादिप्रतिबिंबवत्कार्यकरण इह प्रविष्टः, सोऽयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परेण ज्योतिषा संपरिष्वक्तः सम्यक्परिष्वक्तः एकीभूतो निरंतरः सर्वात्मा, न बाह्यं किंचन वस्त्वंतरं नाप्यान्तरमात्मनि अयमहमस्मि सुखी दुःखी वेति वेद। तत्र चैतन्यज्योतिःस्वभावत्वे कस्मादिह न जानातीति यदप्राक्षीः, तत्रायं हेतुर्मयोक्त एकत्वं यथा स्त्रीपुंसयोः संपरिष्वक्तयोः। तत्रार्थान्नानात्वं विशेषविज्ञानहेतुरित्युक्तं भवति। नानात्वे च कारणं—आत्मनो वस्त्वंतरस्य प्रत्युपस्थापिकाऽविद्येत्युक्तम्। तत्र चाविद्याया यदा प्रविविक्तो भवति, तदा सर्वैकत्वमेवास्य भवति। ततश्च ज्ञानज्ञेयादिकारकविभागेऽसति, कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः कामो वा संभवति स्वाभाविके स्वरूपस्थ आत्मज्योतिषि।

यस्मादेव सर्वैकत्वमेवास्य रूपं अतस्तद्वा अस्यात्मनः स्वयंज्योतिःस्वभावस्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्मात्समस्तमेतत्तस्मादाप्ताः कामा अस्मिन् रूपे तदिदमाप्तकामम्। यस्य ह्यन्यत्वेन प्रविभक्तः कामः तदनाप्तकामं भवति। यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिरूपं, न त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यते अतस्तदाप्तकामं भवति। किमन्यस्माद्वस्त्वंतरान्न प्रविभज्यते आहोस्विदात्मैव तद्वस्त्वंतरमत आह—नान्यदस्त्यात्मनः। कथम्? यत आत्मकामं आत्मैव कामा यस्मिन् रूपेऽन्यत्र प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रत्स्वप्नयोः तस्यात्मैव अन्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावादात्मकामम्। अत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावात्। शोकान्तरं शोकच्छिद्रं शोकशून्यमित्येतत् शोकमध्यमिति वा, सर्वथाप्यशोकमेतद्रूपं शोकवर्जितमित्यर्थः॥ २१॥

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः। अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चांडालोऽचांडालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्य भवति॥ २२॥

प्रकृतः स्वयंज्योतिरात्माऽविद्याकामकर्मविनिर्मुक्त इत्युक्तम्। असंगत्वादात्मनः आगंतुकत्वाच्च तेषाम्। तत्रैवमाशंका जायते। चैतन्यस्वभावत्वे सत्यप्येकीभावान्न जानाति स्त्रीपुंसयोरिव संपरिष्वक्तयोरित्युक्तम्। तत्र प्रासंगिकमेतदुक्तं कामकर्मादिवत्स्वयंज्योतिष्ट्वमप्यस्यात्मनो न स्वभावः, यस्मात्संप्रसादे

नोपलभ्यते। इत्याशंकायां प्राप्तायां तन्निराकरणाय स्त्रीपुंसयोः दृष्टान्तोपादानेन विद्यमानस्यैव स्वयंज्योतिष्ट्वस्य सुषुप्तेऽग्रहणमेकीभावाद्धेतोः न तु कामकर्मादिवदागंतुकम्। इत्येतत्प्रासंगिकमभिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुप्रवर्तयति। अत्र चैतत्प्रकृतं अविद्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेव तद्रूपं, यत्सुषुप्ते आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति। तदेतद्यथाभूतमेवाभिहितं सर्वसंबंधातीतमेतत् रूपमिति। यस्मादत्रैतस्मिन्सुषुप्तस्थाने अतिच्छंदापहतपाप्माभयमेतत् रूपं तस्मादत्र पिता जनकः। तस्य च जनयितृत्वाद्यत्पितृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं, तेन च कर्मणाऽयमसंबद्धोऽस्मिन्काले। तस्मात्पितापुत्रसंबंधनिमित्तात्कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात्पिताऽप्यपिता भवति। तथा पुत्रोऽपि पितुरपुत्रो भवतीति सामर्थ्याद्गम्यते। उभयोर्हि संबंधनिमित्तं कर्म। तदयमतिक्रान्तो वर्तते। 'अपहतपाप्मा' इति ह्युक्तम्।

तथा माताऽमाता। लोकाः कर्मणा जेतव्या जिताश्च तत्कर्मसंबंधाभावाल्लोका अलोकाः। तथा देवाः कर्मांगभूताः तत्कर्मसंबंधात्ययाद्देवा अदेवाः। तथा वेदाः साध्यसाधनसंबंधाभिधायका मंत्रलक्षणाश्चाभिधायकत्वेन कर्मांगभूता, अधीता अध्येतव्याश्च कर्मनिमित्तमेव संबध्यन्ते पुरुषेण। तत्कर्मातिक्रमणादेतस्मिन्काले वेदा अप्यवेदाः संपद्यन्ते।

न केवलं शुभकर्मसंबंधातीतः, किं तर्हि, अशुभैरप्यत्यंतघोरैः कर्मभिः असंबद्ध एवायं वर्तत इत्येतमर्थमाह— अत्र स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहर्ता भ्रूणघ्ना सह पाठादवगम्यते। स तेन घोरेण कर्मणैतस्मिन्काले विनिर्मुक्तो भवति। येनायं कर्मणा महापातकी स्तेन उच्यते। तथा भ्रूणहाऽभ्रूणहा। तथा चांडालो न केवलं प्रत्युत्पन्नेनैव कर्मणा विनिर्मुक्तः, किं तर्हि, सहजेनापि अत्यंतनिकृष्टजातिप्रापकेणापि विनिर्मुक्त एवायम्। चांडालो नाम शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नः, चंडाल एव चांडालः। स जातिनिमित्तेन कर्मणाऽसंबद्धत्वादचांडालो भवति। पौल्कसः पुल्कस एव पौल्कसः शूद्रेणैव क्षत्रियायामुत्पन्नः। सोऽप्यपुल्कसो भवति। तथा आश्रमलक्षणैश्च कर्मभिरसंबद्धो भवतीत्युच्यते। श्रमणः परिव्राट् यत्कर्मनिमित्तो भवति स तेन विनिर्मुक्तत्वादश्रमणः। तथा तापसो वानप्रस्थोऽतापसः। सर्वेषां वर्णाश्रमादीनां उपलक्षणार्थमुभयोर्ग्रहणम्।

किं बहुना? अनन्वागतं नान्वागतमनन्वागतं असंबद्धमित्येतत् पुण्येन

शास्त्रविहितेन कर्मणा, तथा पापेन विहिताकरणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन। रूपपरत्वान्नपुंसकलिंगम्। 'अभयं रूपं' इति ह्यनुवर्तते। किं पुनरसंबद्धत्वे कारणमिति तद्धेतुरुच्यते—तीर्णोऽतिक्रान्तो हि यस्मादेवंरूपस्तदा तस्मिन्काले सर्वाञ्छोकाञ्शोकाः कामाः। इष्टविषयप्रार्थना हि तद्विषयवियोगे शोकत्वमापद्यते। इष्टं हि विषयमप्राप्तं वियुक्तं चोद्दिश्य चिंतयानस्तद्गुणान्संतप्यते पुरुषोऽतः शोको रतिः काम इति पर्यायाः। यस्मात्सर्वकामातीतो ह्यत्रायं भवति। 'न कंचन कामं कामयते' 'अतिच्छंदा' इति ह्युक्तं, तत्प्रक्रियापतितोऽयं शोकशब्दः कामवचन एव भवितुमर्हति। कामश्च कर्महेतुः। वक्ष्यति हि 'स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते' इति। अतः सर्वकामातितीर्णत्वाद्युक्तमुक्तं अनन्वागतं पुण्येनेत्यादि।

हृदयस्य हृदयमिति पुंडरीकाकारो मांसपिंडस्तत्स्थमंतःकरणं बुद्धिःहृदयमित्युच्यते। तात्स्थ्यान्मंचक्रोशनवत्। हृदयस्य बुद्धेर्ये शोकाः। बुद्धिसंश्रया हि ते। 'कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि सर्वं मन एव' इत्युक्तत्वात्। वक्ष्यति च 'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' इति। आत्मसंश्रयभ्रान्त्यपनोदाय हार्दं वचनं, हृदि श्रिता हृदयस्य शोका इति च। हृदयकरणसंबंधातीतश्चायं अस्मिन्कालेऽतिक्रामति मृत्यो रूपाणीति ह्युक्तम्। हृदयकरणसंबंधातीतत्वात्तत्संश्रयकामसंबंधातीतो भवतीति युक्ततरं वचनम्॥

ये तु वादिनो हृदि श्रिताः कामा वासनाश्च हृदयसंबंधिनमात्मानमुपसृप्योपश्लिष्यन्ति, हृदयवियोगेऽपि च आत्मन्यवतिष्ठन्ते पुटतैलस्थ इव पुष्पादिगंध इत्याचक्षते। तेषां 'कामः संकल्पो' 'हृदये ह्येव रूपाणि' 'हृदयस्य शोका' इत्यादीनां वचनानामानर्थक्यमेव। हृदयकरणोत्पाद्यत्वादिति चेत्। न। 'हृदि श्रिताः' इति विशेषणात्। नहि हृदयस्य करणमात्रत्वे 'हृदि श्रिता' इति वचनं समंजसं, 'हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि' इति च। आत्मविशुद्धेश्च विवक्षितत्वात् हृच्छ्रयणवचनं यथार्थमेव युक्तम्। 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति च श्रुतेरन्यार्थासंभवात्। 'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' इति विशेषणादात्माश्रया अपि सन्तीति चेत्। न। अनाश्रितापेक्षत्वात्। नात्र आश्रयान्तरमपेक्ष्य ये हृदीति विशेषणं, किं तर्हि ये ह्यनाश्रिताः कामाः तानपेक्ष्य विशेषणम्। ये त्वप्ररूढा भविष्या भूताश्च प्रतिपक्षतो निवृत्ताः ते नैव हृदि श्रिताः। संभाव्यन्ते च

ते। अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणं—ये प्ररूढा वर्तमाना विषये ते सर्वे प्रमुच्यन्त इति। तथापि विशेषणानर्थक्यमिति चेत्। न। तेषु यत्नाधिक्याद्धेयार्थत्वात्। इतरथा अश्रुतमनिष्टं च कल्पितं स्यादात्माश्रयत्वं कामानाम्। न 'कंचन कामं कामयते' इति प्राप्तप्रतिषेधादात्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेत्। न। 'सधीः स्वप्नो भूत्वा' इति परनिमित्तत्वात्कामाश्रयत्वप्राप्तेः। असंगवचनाच्च। न हि कामाश्रयत्वेऽसंगवचनमुपपद्यते। संगश्च काम इत्यवोचाम। 'आत्मकामः' इति श्रुतेरात्मविषयोऽस्य कामो भवतीति चेत्। न। व्यतिरिक्तकामाभावार्थत्वात्तस्याः। वैशेषिकादितंत्रन्यायोपपन्नमात्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति चेत्। न। 'हृदि श्रिता' इत्यादिविशेषश्रुतिविरोधादनपेक्ष्यास्ता वैशेषिकादितंत्रोपपत्तयः। श्रुतिविरोधे न्यायाभासत्वोपगमात्। स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनाच्च। कामादीनां च स्वप्ने केवलदृशिमात्रविषयत्वात्स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धं स्थितं च बाध्येत। आत्मसमवायित्वे दृश्यत्वानुपपत्तेः, चक्षुर्गतविशेषवत्। द्रष्टुर्हि दृश्यमर्थान्तरभूतमिति द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धम्। तद्बाधितं स्याद्यदि कामाद्याश्रयत्वं परिकल्प्येत। सर्वशास्त्रार्थविप्रतिषेधाच्च। परस्यैकदेशकल्पनायां कामाद्याश्रयत्वे च सर्वशास्त्रार्थजातं कुप्येत। एतच्च विस्तरेण चतुर्थेऽवोचाम। महता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयत्वकल्पनाः प्रतिषेद्धव्याः आत्मनः परेणैकत्वशास्त्रार्थसिद्धये। तत्कल्पनायां पुनः क्रियमाणायां शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात्। यथेच्छादीनामात्मधर्मत्वं कल्पयन्तो वैशेषिका नैयायिकाश्च उपनिषच्छास्त्रार्थेन न संगच्छन्ते, तथेयमपि कल्पना उपनिषच्छास्त्रार्थबाधनान्नादरणीया॥ २२॥

स्त्रीपुंसयोरिवैकत्वान्न पश्यतीत्युक्तं, स्वयं ज्योतिरिति च। स्वयंज्योतिष्ट्वं नाम चैतन्यात्मस्वभावता। यदि हि अग्न्युष्णत्वादिवच्चैतन्यात्मस्वभाव आत्मा स कथमेकत्वेऽपि हि स्वभावं जह्यान्न जानीयात्? अथ न जहाति, कथमिह सुषुप्ते न पश्यति? विप्रतिषिद्धमेतत्—चैतन्यमात्मस्वभावो न जानाति चेति। न विप्रतिषिद्धं, उभयमप्येतदुपपद्यत एव। कथम्—

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्। न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्॥२३॥

यद्वै सुषुप्ते तन्न पश्यति पश्यन्वै तत्तत्र पश्यन्नेव न पश्यति। यत्तत्र सुषुप्ते

न पश्यतीति जानीषे तन्न तथा गृह्णीयाः। कस्मात्? पश्यन्वै भवति तत्र। नन्वेवं न पश्यतीति सुषुप्ते जानीमो, यतो न चक्षुर्वा मनो वा दर्शने करणं व्यापृतमस्ति। व्यापृतेषु हि दर्शनश्रवणादिषु पश्यतीति व्यवहारो भवति शृणोतीति वा। नच व्यापृतानि करणानि पश्यामः। तस्मान्न पश्यत्येवायम्। न हि। किं तर्हि पश्यन्नेव भवति। कथम्? न हि यस्मात् द्रष्टुर्दृष्टिकर्तुर्या दृष्टिस्तस्या दृष्टेर्विपरिलोपो विनाशः स न विद्यते। यथाऽग्नेरौष्ण्यं यावदग्निभावि, तथायं चात्मा द्रष्टाऽविनाशी, अतोऽविनाशित्वादात्मनो दृष्टिरप्यविनाशिनी, यावत् द्रष्टृभाविनी हि सा।

ननु विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते द्रष्टुः सा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत इति च। दृष्टिश्च द्रष्ट्रा क्रियते। दृष्टिकर्तृत्वाद्धि द्रष्टेत्युच्यते। क्रियमाणा च द्रष्ट्रा दृष्टिर्न विपरिलुप्यत इति चाशक्यं वक्तुम्। ननु न विपरिलुप्यत इति वचनादविनाशिनी स्यात्। न। वचनस्य ज्ञापकत्वात्। न हि न्यायप्राप्तो विनाशः कृतकस्य वचनशतेनापि वारयितुं शक्यते। वचनस्य यथाप्राप्तार्थज्ञापकत्वात्। नैष दोषः। आदित्यादिप्रकाशकत्ववत् दर्शनोपपत्तेः। यथा आदित्यादयो नित्यप्रकाशस्वभावा एव सन्तः स्वाभाविकेन नित्येनैव प्रकाशेन प्रकाशयन्ति। न ह्यप्रकाशात्मानः सन्तः प्रकाशं कुर्वन्तः प्रकाशयन्तीत्युच्यन्ते। किं तर्हि, स्वभावेनैव नित्येन प्रकाशेन। तथाऽयमप्यात्मा अविपरिलुप्तस्वभावया दृष्ट्या नित्यया द्रष्टेत्युच्यते। गौणं तर्हि द्रष्टृत्वम्। न। एवमेव मुख्यत्वोपपत्तेः। यदि ह्यन्यथाऽप्यात्मनो द्रष्टृत्वं दृष्टं, तदाऽस्य द्रष्टृत्वस्य गौणत्वं, न त्वात्मनोऽन्यो दर्शनप्रकारोऽस्ति। तदेवमेव मुख्यं द्रष्टृत्वमुपपद्यते नान्यथा। यथा आदित्यादीनां प्रकाशयितृत्वं नित्येनैव स्वाभाविकेनाक्रियमाणेन प्रकाशेन, तदेव च प्रकाशयितृत्वं मुख्यं, प्रकाशयितृत्वान्तरानुपपत्तेः। तस्मान्न द्रष्टुर्दृष्टिर्विपरिलुप्यते इति न विप्रतिषेधगंधोऽप्यस्ति।

ननु अनित्यक्रियाकर्तृविषय एव तृच्प्रत्ययान्तस्य शब्दस्यप्रयोगो दृष्टो यथा छेत्ता भेत्ता गंतेति, तथा द्रष्टेत्यत्रापीति चेत्। न। प्रकाशयितेति दृष्टत्वात्। भवतु प्रकाशकेष्वन्यथाऽसंभवान्न त्वात्मनीति चेत्। न दृष्ट्यविपरिलोपश्रुतेः। पश्यामि न पश्यामीत्यनुभवदर्शनान्नेति चेत्। न करणव्यापारविशेषापेक्षत्वात्। उध्दृतचक्षुषां च स्वप्ने आत्मदृष्टेः अविपरिलोपदर्शनात्। तस्माद-

विपरिलुप्तस्वभावैव आत्मनो दृष्टिः । अतस्तयाऽविपरिलुप्तया दृष्ट्या स्वयं-ज्योतिःस्वभावया पश्यन्नेव भवति सुषुप्ते ।

कथं तर्हि न पश्यतीति । उच्यते—न तु तदस्ति । किं तत्? द्वितीयं विषयभूतम् । किंविशिष्टम्? ततो द्रष्टुरन्यदन्यत्वेन विभक्तं यत्पश्येद्यदुपलभेत । यद्धि तद्विशेषदर्शनकारणमंतःकरणं चक्षू रूपं च, तदविद्ययाऽन्यत्वेन प्रत्युपस्थापितमासीत् । तदेतस्मिन्काले एकीभूतम् । आत्मनः परेण परिष्वंगात् । द्रष्टुर्हि परिच्छिन्नस्य विशेषदर्शनाय करणमन्यत्वेन व्यवतिष्ठते । अयं तु स्वेन सर्वात्मना संपरिष्वक्तः स्वेन परेण प्राज्ञनात्मना प्रिययेव पुरुषः । तेन न पृथक्त्वेन व्यवस्थितानि करणानि विषयाश्च । तदभावाद्विशेषदर्शनं नास्ति । करणादिकृतं हि तन्नात्मकृतम् । आत्मकृतामिव प्रत्यवभासते । तस्मात्तत्कृतेयं भ्रान्तिः आत्मनो दृष्टिः परिलुप्यत इति ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति न हि घ्रातुर्घ्रातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥ यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते नहि रसयितू रसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न वदति न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥२६॥ यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥२७॥ यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि मंतुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥ यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति न हि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥२९॥ यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥३०॥

समानमन्यत् । यद्वै तन्न जिघ्रति । यद्वै तन्न रसयते । यद्वै तन्न वदति । यद्वै तन्न शृणोति । यद्वै तन्न मनुते । यद्वै तन्न स्पृशति । यद्वै तन्न विजाना-

तीति । मननविज्ञानयोः दृष्ट्यादिसहकारित्वेऽपि सति चक्षुरादिनिरपेक्षो भूतभविष्यद्वर्तमानविषयव्यापारो विद्यत इति पृथग्ग्रहणम् ॥

किं पुनर्दृष्ट्यादीनां अग्नेरौष्ण्यप्रकाशनज्वलनादिवद्धर्मभेदः, आहोस्विदभिन्नस्यैव धर्मस्य परोपाधिनिमित्तं धर्मान्यत्वमिति । अत्र केचिद्व्याचक्षते— आत्मवस्तुनः स्वत एवैकत्वं नानात्वं च । यथा गोर्गोद्रव्यतयैकत्वं, सास्नादीनां धर्माणां परस्परतो भेदः । यथा स्थूलेष्वेकत्वं नानात्वं च, तथा निरवयवेष्वमूर्तवस्तुष्वेकत्वं नानात्वं चानुमेयम् । सर्वत्राव्यभिचारदर्शनादात्मनोऽपि तद्वदेव दृष्ट्यादीनां परस्परं नानात्वं, आत्मना चैकत्वमिति । न । अन्यपरत्वात् । न हि दृष्ट्यादिधर्मभेदप्रदर्शनपरमिदं वाक्यं यद्वै तदित्यादि । किं तर्हि, यदि चैतन्यात्मज्योतिः, कथं न जानाति सुषुप्ते? नूनमतो न चैतन्यात्मज्योतिः इत्येवमाशंकाप्राप्तौ, तन्निराकरणायैतदारब्धं यद्वै तदित्यादि । यदस्य जाग्रत्स्वप्नयोश्चक्षुराद्यनेकोपाधिद्वारं चैतन्यात्मज्योतिःस्वाभाव्यं उपलक्षितं दृष्ट्याद्यभिधेयव्यवहारापन्नं, सुषुप्ते उपाधिभेदव्यापारनिवृत्तौ अनुद्भास्यमानत्वादनुपलक्ष्यमाणस्वभावमपि उपाधिभेदेन भिन्नमिव यथाप्राप्तानुवादेनैव विद्यमानत्वमुच्यते । तत्र दृष्ट्यादिधर्मभेदकल्पना विवक्षितार्थाऽनभिज्ञतया । सैन्धवघनवत्प्रज्ञानैकरसघनश्रुतिविरोधाच्च । 'विज्ञानमानंदम्' 'सत्यं ज्ञानम्' 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । शब्दप्रवृत्तेश्च । लौकिकी च शब्दप्रवृत्तिश्चक्षुषा रूपं विजानाति, श्रोत्रेण शब्दं विजानाति, रसनेनान्नस्य रसं विजानाति, इति च सर्वत्रैव च दृष्ट्यादिशब्दाभिधेयानां विज्ञानशब्दवाच्यतामेव दर्शयति । शब्दप्रवृत्तिश्च प्रमाणम् । दृष्टान्तोपपत्तेश्च । यथा हि लोके स्वच्छस्वाभाव्ययुक्तः स्फटिकः तन्निमित्तमेव केवलं हरितनीललोहिताद्युपाधिभेदसंयोगात्तदाकारत्वं भजते । न च स्वच्छस्वाभाव्यव्यतिरेकेण हरितनीललोहितादिलक्षणा धर्मभेदाः स्फटिकस्य कल्पयितुं शक्यन्ते । तथा चक्षुराद्युपाधिभेदसंयोगात्प्रज्ञानघनस्वभावस्यैव आत्मज्योतिषो दृष्ट्यादिशक्तिभेद उपलक्ष्यते । प्रज्ञानघनस्य स्वच्छस्वाभाव्यात्स्फटिकस्वच्छस्वाभाव्यवत् । स्वयंज्योतिष्ट्वाच्च । यथा च आदित्यज्योतिः अवभास्यभेदैः संयुज्यमानं हरितनीलपीतलोहितादिभेदैरविभाज्यं तदाकाराभासं भवति, तथा च कृत्स्नं जगदवभासयच्चक्षुरादीनि च तदाकारं भवति । तथा चोक्तं 'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते' इत्यादि ।

न च निरवयवेष्वनेकात्मता शक्यते कल्पयितुम् । दृष्टान्ताभावात् । यदप्याकाशस्य सर्वगतत्वादिधर्मभेदः परिकल्प्यते, परमाण्वादीनां च गंधरसाद्यनेकगुणत्वं, तदपि निरूप्यमाणं परोपाधिनिमित्तमेव भवति । आकाशस्य तावत्सर्वगतत्वं नाम न स्वतो धर्मोऽस्ति । सर्वोपाधिसंश्रयाद्धि सर्वत्र स्वेन रूपेण सत्त्वमपेक्ष्य सर्वगतत्वव्यवहारः । न त्वाकाशः क्वचिद्गतो वाऽगतो वा स्वतः । गमनं हि नाम देशान्तरस्थस्य देशान्तरेण संयोगकारणम् । सा च क्रिया नैवाविशेषे संभवति । एवं धर्मभेदा नैव सन्त्याकाशे । तथा परमाण्वादावपि । परमाणुर्नाम पृथिव्या गंधघनायाः परमसूक्ष्मोऽवयवो गंधात्मक एव । न तस्य पुनर्गंधवत्त्वं नाम शक्यते कल्पयितुम् । अथ तस्यैव रसादिमत्त्वं स्यादिति चेन्न । तत्राप्यबादिसंसर्गनिमित्तत्वात् । तस्मान्न निरवयवस्यानेकधर्मवत्त्वे दृष्टान्तोऽस्ति । एतेन दृगादिशक्तिभेदानां पृथक्चक्षूरूपादिभेदेन परिणामभेदकल्पना परमात्मनि प्रत्युक्ता ॥ २४—३० ॥

यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यज्जिघ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वदेदन्यो ऽन्यच्छृणुयादन्यो ऽन्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥

जाग्रत्स्वप्नयोरिव यद्विजानीयात्तत् द्वितीयं प्रविभक्तमन्यत्वेन नास्तीत्युक्तम् । अतः सुषुप्ते न विजानाति विशेषम् । ननु यद्यस्यायमेव स्वभावः, किंनिमित्तमस्य विशेषविज्ञानं स्वभावपरित्यागेन ? अथ विशेषविज्ञानमेवास्य स्वभावः, कस्मादेष विशेषं न विजानातीति ? उच्यते शृणु । यत्र यस्मिञ्जागरिते स्वप्ने वा अन्यदिव आत्मनो वस्त्वंतरमिवाविद्यया प्रत्युपस्थापितं भवति, तत्र तस्मादविद्याप्रत्युपस्थापितादन्यः अन्यमिव आत्मानं मन्यमानः असति आत्मनः प्रविभक्ते वस्त्वंतरेऽसति चात्मनि ततः प्रविभक्ते, अन्योऽन्यत्पश्येदुपलभेत । तच्च दर्शितं स्वप्ने प्रत्यक्षतो 'घ्नन्तीव जिनन्तीव' इति । तथाऽन्योऽन्यज्जिघ्रेद्रसयेद्वदेच्छृणुयान्मन्वीत स्पृशेद्विजानीयादिति ॥

सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य एषाऽस्य परमा गतिरेषाऽस्य परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनंद एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥

यत्र पुनः साऽविद्या सुषुप्ते वस्त्वंतरप्रत्युपस्थापिका शान्ता, तेनान्यत्वेन अविद्याप्रविभक्तस्य वस्तुनोऽभावात्तत्केन कं पश्येज्जिघ्रेद्विजानीयाद्वा । अतः स्वेनैव हि प्राज्ञेनात्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेन संपरिष्वक्तः समस्तः संप्रसन्न आप्तकामः आत्मकामः सलिलवत्स्वच्छीभूतः सलिल इव सलिल एको द्वितीयस्याभावात् । अविद्यया हि द्वितीयः प्रविभज्यते । सा च शान्ताऽत्र अत एकः । द्रष्टा दृष्टेरविपरिलुप्तत्वादात्मज्योतिःस्वभावायाः । अद्वैतो द्रष्टव्यस्य द्वितीयस्याभावात् । एतदमृतमभयम् । एष ब्रह्मलोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । पर एवायमस्मिन्काले व्यावृत्तकार्यकरणोपाधिभेदः स्वे आत्मज्योतिषि शान्तसर्वसंबंधो वर्तते हे सम्राट् । इति हैवं हैनं जनकमनुशशास अनुशिष्टवान् याज्ञवल्क्य इति श्रुतिवचनमेतत् ।

कथं वाऽनुशशास ? एषाऽस्य विज्ञानमयस्य परमा गतिः । यास्त्वन्याः देहग्रहणलक्षणाः ब्रह्मादिस्तंबपर्यंता अविद्याकल्पितास्ता गतयोऽतोऽपरमा अविद्याविषयत्वात् । इयं तु देवत्वादिगतीनां कर्मविद्यासाध्यानां परमोत्तमा यः समस्तात्मभावो, यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातीति । एषैव च परमा संपत्सर्वासां संपदा विभूतीनामियं परमा स्वाभाविकत्वादस्याः । कृतका ह्यन्याः संपदः । तथैषोऽस्य परमो लोकः । येऽन्ये कर्मफलाश्रया लोकास्तेऽस्मादपरमाः । अयं तु न केनचन कर्मणा मीयते, स्वाभाविकत्वात् । एषोऽस्य परमो लोकः । तथैषोऽस्य परम आनंदः । यान्यन्यानि विषयेंद्रियसंबंधजनितान्यानंदजातानि तान्यपेक्ष्य एषोऽस्य परम आनंदो, नित्यत्वात् । 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इति श्रुत्यंतरात् । यत्रान्यत्पश्यत्यन्यद्विजानाति तदल्पं मर्त्यममुख्यं सुखम् । इदं तु तद्विपरीतम् । अत एवैषोऽस्य परम आनंदः । एतस्यैवानंदस्य मात्रां कलामविद्याप्रत्युपस्थापितां विषयेन्द्रियसंबंधकालविभाव्यामन्यानि भूतान्युपजीवन्ति । कानि तानि ? तत एवानंदादविद्यया प्रविभज्यमानस्वरूपाण्यन्यत्वेन तानि ब्रह्मणः परिकल्प्यमानान्यन्यानि सन्त्युपजीवन्ति भूतानि विषयेन्द्रियसंपर्कद्वारेण विभाव्यमानाम् ॥ ३२ ॥

स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनंदोऽथ ये शतं मनुष्याणामानंदाः स एकः पितृणां जितलोकानामानंदोऽथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानंदाः

स एको गंधर्वलोक आनंदोऽथ ये शतं गंधर्वलोक आनंदाः स एकः कर्मदेवानामानंदो ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यन्तेऽथ ये शतं कर्मदेवानामानंदाः स एक आजानदेवानामानंदो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतमाजानदेवानामानंदाः स एकः प्रजापतिलोक आनंदो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं प्रजापतिलोक आनंदाः स एको ब्रह्मलोक आनंदो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथैष एव परम आनंद एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो बिभयांचकार मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य उदरौत्सीदिति ॥३३॥

यस्य परमानंदस्य मात्रा अवयवाः ब्रह्मादिभिर्मनुष्यपर्यंतैर्भूतैरुपजीव्यन्ते, तदानंदमात्राद्वारेण मात्रिणं परमानंदमधिजिगमयिषन्नाह, सैन्धवलवणशकलैः इव लवणशैलम्। स यः कश्चिन्मनुष्याणां मध्ये राद्धः संसिद्धोऽविकलः समग्रावयव इत्यर्थः। समृद्ध उपभोगोपकरणसंपन्नो भवति। किंचान्येषां समानजातीयानामधिपतिः स्वतंत्रः पतिर्न मांडलिकः। सर्वैः समस्तैः, मानुष्यकैरिति दिव्यभोगोपकरणनिवृत्त्यर्थं, मनुष्याणामेव यानि भोगोपकरणानि तैः संपन्नानामप्यतिशयेन संपन्नः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आनंदः। तत्र आनंदानंदिनोरभेदनिर्देशाच्च अर्थान्तरभूतत्वमित्येतत्। परमानंदस्यैवेयं विषयविषय्याकारेण मात्रा प्रसृतेति ह्युक्तं 'यत्र वा अन्यदिव स्यात्' इत्यादिवाक्येन। तस्माद्युक्तोऽयं 'परम आनंद' इत्यभेदनिर्देशः। युधिष्ठिरादितुल्यो राजाऽत्रोदाहरणम्। दृष्टं मनुष्यानंदमादिं कृत्वा शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेणोन्नीय परमानंदं यत्र भेदो निवर्तते तमधिगमयति। अत्रायमानंदः शतगुणोत्तरोत्तरक्रमेण वर्धमानो यत्र वृद्धिकाष्ठामनुभवति, यत्र गणितभेदो निवर्तते, अन्यदर्शनश्रवणमननाभावात् तं परमानंदं विवक्षन्नाह—अथ ये मनुष्याणामेवंप्रकाराः शतमानंदभेदाः स एकः पितृणाम्। तेषां विशेषणं जितलोकानामिति। श्राद्धादिकर्मभिः पितॄंस्तोषयित्वा तेन कर्मणा जितो लोको येषां ते जितलोकाः पितरः। तेषां पितृणां जितलोकानां मनुष्यानंदशतगुणीकृतपरिमाण एक आनंदो भवति। सोऽपि शतगुणीकृतो गंधर्वलोके एक आनंदो भवति। स च [illegible]

प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः । तथैव आजानदेवानामेक आनंदः । आजानत एव उत्पत्तित एव ये देवास्ते आजानदेवाः । यश्च श्रोत्रियोऽधीतवेदो, अवृजिनो वृजिनं पापं तद्रहितो यथोक्तकारीत्यर्थः । अकामहतो वीततृष्ण आजानदेवेभ्यो-ऽर्वाग्यावन्तो विषयास्तेषु । तस्य चैवंभूतस्य आजानदेवैः समान आनंद इत्येतदन्वाकृष्यते च—शब्दात् । तच्छतगुणीकृतपरिमाणः प्रजापतिलोके एक आनंदो विराट्शरीरे । तथा तद्विज्ञानवाञ्श्रोत्रियोऽधीतवेदश्च अवृजिन इत्यादि पूर्ववत् । तच्छतगुणीकृतपरिमाण एक आनंदो ब्रह्मलोके हिरण्यगर्भात्मनि । यश्चेत्यादि पूर्ववदेव । अतः परं गणितनिवृत्तिः । एष परम आनंद इत्युक्तः । यस्य च परमानंदस्य ब्रह्मलोकाद्यानंदा मात्राः उदधेरिव विप्रुषः । एवं शत-गुणोत्तरोत्तरवृद्ध्युपेता आनंदाः यत्रैकतां यान्ति, यश्च श्रोत्रियप्रत्यक्षोऽथैष एव संप्रसादलक्षणः परम आनंदः । तत्र हि नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति । अतो भूमा, भूमत्वादमृतः । इतरे तद्विपरीताः । अत्र च श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे तुल्ये । अकामहतत्वकृतो विशेषः आनंदशतगुणवृद्धिहेतुः । अत्रैतानि साध-नानि श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामहतत्वानि तस्य तस्यानंदस्य प्राप्तौ अर्थाद-भिहितानि । यथा कर्माण्यग्निहोत्रादीनि देवानां देवत्वप्राप्तौ । तत्र च श्रोत्रि-यत्वावृजिनत्वलक्षणे कर्मणी अधरभूमिष्वपि समाने इति न उत्तरानंदप्राप्ति-साधने अभ्युपेयेते । अकामहतत्वं तु वैराग्यतारतम्योपपत्तेः उत्तरोत्तर-भूम्यानंदप्राप्तिसाधनमित्यवगम्यते । स एष परम आनंदो वितृष्णश्रोत्रिय-प्रत्यक्षोऽधिगतः । तथा च वेदव्यासः— "यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्" इति ॥

एष ब्रह्मलोको हे सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽहमेवमनुशिष्टो भगवते तुभ्यं सहस्रं ददामि गवाम् । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति व्याख्यात-मेतत् । अत्र ह विमोक्षायेत्यस्मिन्वाक्ये याज्ञवल्क्यो बिभयांचकार भीतवान् । याज्ञवल्क्यस्य भयकारणमाह श्रुतिः । न याज्ञवल्क्यो वक्तृत्वसामर्थ्याभावाद्भीत-वानज्ञानाद्वा । किं तर्हि, मेधावी राजा सर्वेभ्यो मा मामंतेभ्यः प्रश्ननिर्णयावसा-नेभ्यः उदरौत्सीदावृणोदवरोधं कृतवानित्यर्थः । यद्यन्मया निर्णीतं प्रश्नरूपं विमो-क्षार्थं तत्तदेकदेशत्वेनैव कामप्रश्नस्य गृहीत्वा पुनः पुनर्मां पर्यनुयुक्त एव, मेधावि-[illegible] सर्वं मदीयं विज्ञानं कामप्रश्नव्याजेनोपादित्सतीति ॥३३॥

स वा एष एतस्मिन्स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥३४॥

अत्र विज्ञानमयः स्वयं ज्योतिरात्मा स्वप्ने प्रदर्शितः। स्वप्नान्तबुद्धान्तसंचारेण कार्यकरणव्यतिरिक्तता। कामकर्मप्रविवेकश्च संगतया महामत्स्यदृष्टान्तेन प्रदर्शितः। पुनश्चाविद्याकार्यं स्वप्न एव ध्नन्तीवेत्यादिना प्रदर्शितम्। अर्थादविद्यायाः सतत्त्वं निर्धारितं अतद्धर्माध्यारोपणरूपत्वमनात्मधर्मत्वं च। तथा विद्यायाश्च कार्यं प्रदर्शितं सर्वात्मभावः स्वप्न एव प्रत्यक्षतः 'सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः' इति। तत्र च सर्वात्मभावः स्वभावोऽस्य, एवं अविद्याकामकर्मादिसर्वसंसारधर्मसंबंधातीतं रूपमस्य साक्षात्सुषुप्ते गृह्यते इत्येतद्विज्ञापितम्। स्वयं ज्योतिरात्मैष परम आनंदः। एष विद्याया विषयः। स एष परमः संप्रसादः सुखस्य च परा काष्ठा। इत्येतदेवमंतेन ग्रंथेन व्याख्यातम्। तच्चैतत्सर्वं विमोक्षपदार्थस्य दृष्टान्तभूतं बंधनस्य च। ते चैते मोक्षबंधने सहेतुके सप्रपंचे निर्दिष्टे विद्याविद्याकार्ये, तत्सर्वं दृष्टान्तभूतमेवेति, तद्दार्ष्टान्तिकस्थानीये मोक्षबंधने सहेतुके कामप्रश्नार्थभूते त्वया वक्तव्ये इति पुनः पर्यनुयुंक्ते जनको अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति।

तत्र महामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धान्तौ असंगः संचरत्येक आत्मा स्वयंज्योतिः इत्युक्तम्। यथा चासौ कार्यकरणानि मृत्युरूपाणि परित्यजन्नुपाददानश्च महामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धान्तावनुसंचरति, तथा जायमानो म्रियमाणश्च तैरेव मृत्युरूपैः संयुज्यते वियुज्यते च। 'उभौ लोकावनुसंचरति' इति संचरणं स्वप्नबुद्धान्तानुसंचारस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन सूचितम्। तदिह विस्तरेण सनिमित्तं संचरणं वर्णयितव्यमिति तदर्थोऽयमारंभः। तत्र च बुद्धान्तात्स्वप्नान्तं अयमात्माऽनुप्रवेशितः। तस्मात्संप्रसादस्थानं मोक्षदृष्टान्तभूतम्। ततः प्रच्याव्य बुद्धान्ते संसारव्यवहारः प्रदर्शयितव्य इति तेनास्य संबंधः। स वै बुद्धान्तात्स्वप्नांतक्रमेण संप्रसन्न एष एतस्मिन्संप्रसादे स्थित्वा, ततः पुनरीषत्प्रच्युतः स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वेत्यादि पूर्ववत् बुद्धान्तायैव आद्रवति ॥३४॥

तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन्याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥३५॥

इह आत्मनः संयोगो [illegible] यथाऽयमात्मा स्वप्नान्तात् बुद्धान्ते

आगतः, एवमयमस्माद्देहाद्देहान्तरं प्रतिपत्स्यत इत्याहात्र दृष्टान्तम् । तत्तत्र यथा लोकेऽनः शकटं, सुसमाहितं सुष्ठु भृशं वा समाहितं भांडोपस्करणेन उलूखलमुसलशूर्पपिठरादिनाऽन्नाद्येन च संपन्नं संभारेण आक्रान्तमित्यर्थः । तथा भाराक्रान्तं सदुत्सर्जच्छब्दं कुर्वद्यथा यायाद्गच्छेत् शाकटिकेनाधिष्ठितं सत् । एवमेव यथोक्तो दृष्टान्तोऽयं शारीरः शरीरे भवः । कोऽसौ? आत्मा लिंगोपाधिः । यः स्वप्नबुद्धान्ताविव जन्ममरणाभ्यां पाप्मसंसर्गवियोगलक्षणाभ्यां इहलोकपरलोकावनुसंचरति । यस्योत्क्रमणमनु प्राणाद्युत्क्रमणं स प्राज्ञेन परेण आत्मना स्वयंज्योतिःस्वभावेन अन्वारूढोऽधिष्ठितोऽवभास्यमानः । तथा चोक्तं 'आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते' इति । उत्सर्जन्याति । तत्र चैतन्यात्मज्योतिषा भास्ये लिंगे प्राणप्रधाने गच्छति, तदुपाधिरप्यात्मा गच्छतीव । तथा श्रुत्यंतरम्— 'कस्मिन्न्वहम्' इत्यादि 'ध्यायतीव' इति च । अत एवोक्तं प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ इति । अन्यथा प्राज्ञेनैकीभूतः शकटवत्कथमुत्सर्जन्याति । तेन लिंगोपाधिरात्मा उत्सर्जन्मर्मसु निकृत्यमानेषु दुःखवेदनया आर्तः शब्दं कुर्वन्याति गच्छति । तत्कस्मिन्काल इति उच्यते— यत्रैतद्भवति । एतदिति क्रियाविशेषणम् । ऊर्ध्वोच्छ्वासी, यत्रोर्ध्वोच्छ्वासित्वं अस्य भवतीत्यर्थः । दृश्यमानस्याप्यनुवदनं वैराग्यहेतोः । ईदृशः कष्टः खल्वयं संसारः । येनोत्क्रान्तिकाले मर्मसु उत्कृत्यमानेषु स्मृतिलोपो दुःखवेदनार्तस्य पुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तौ चासामर्थ्यं परवशीकृतचित्तस्य । तस्माद्यावदियमवस्था नागमिष्यति, तावदेव पुरुषार्थसाधनकर्तव्यतायां अप्रमत्तो भवेदित्याह कारुण्यात् श्रुतिः ॥ ३५ ॥

स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाऽणिमानं निगच्छति तद्यथाम्रं वोदुंबरं वा पिप्पलं वा बंधनात्प्रमुच्यत एवमेवायं पुरुष एभ्योंऽगेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति प्राणायैव ॥३६॥

तदस्योर्ध्वोच्छ्वासित्वं कस्मिन्काले किंनिमित्तं कथं किमर्थं वा स्यादित्येतदुच्यते— सोऽयं प्राकृतः शिरःपाण्यादिमान्पिंडो यत्र यस्मिन्कालेऽयमणिमानं अणोर्भावमणुत्वं कार्श्यमित्यर्थः । न्येति निगच्छति । किंनिमित्तं? जरया वा स्वयमेव कालपक्वफलवज्जीर्णः कार्श्यं गच्छति । उपतपतीत्युपतपञ्ज्वरादिरोगः तेनोपतपता वा । उपतप्यमानो हि रोगेण विषमाग्नितयाऽन्नं भुक्तं न जरयति, [illegible] पिंडः कार्श्यमापद्यते । [illegible]

अणिमानं निगच्छति। यदा अत्यंतकार्श्यं प्रतिपन्नो जरादिनिमित्तैः, तदो-र्ध्वोच्छ्वासी भवति। यदोर्ध्वोच्छ्वासी, तदा भृशाहितसंभारशकटवदुत्सर्जन्याति। जराभिभवो रोगादिपीडनं कार्श्यापत्तिश्च शरीरवतोऽवश्यंभाविनः एतेऽनर्था इति वैराग्यायेदमुच्यते।

यदासौ उत्सर्जन्याति तदा कथं शरीरं विमुंचतीति दृष्टान्त उच्यते— तत्तत्र यथा आम्रं वा फलं, उदुंबरं वा पिप्पलं वा फलम्। विषमानेकदृष्टान्तो-पादानं मरणस्यानियतनिमित्तत्वख्यापनार्थम्। अनियतानि हि मरणस्य निमित्तान्य-संख्यातानि च। एतदपि वैराग्यार्थमेव। यस्मादयमनेकमरणनिमित्तवांस्तस्मा-त्सर्वदा मृत्योरास्ये वर्तत इति। बंधनात् बध्यते येन वृंतेन सह स बंधन-कारणो रसो, यस्मिन्वा बध्यते इति वृंतमेवोच्यते बंधनं, तस्माद्रसात् वृंताद्वा बंधनात्प्रमुच्यते वाताद्यनेकनिमित्तम्। एवमेवायं पुरुषो लिंगात्मा लिंगोपाधिरेभ्यो-ऽगेभ्यः चक्षुरादिदेहावयवेभ्यः संप्रमुच्य सम्यङ्निर्लेपेन प्रमुच्य। न सुषुप्त-गमनकाल इव प्राणेन रक्षन्। किं तर्हि सह वायुनोपसंहृत्य। पुनः प्रतिन्यायं पुनःशब्दात्पूर्वमप्ययं देहाद्देहान्तरमसकृद्गतवान्यथा स्वप्नबुद्धांतौ पुनः पुनर्गच्छति तथा, पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगमनं यथागतमित्यर्थः। प्रतियोनि योनिं योनिं प्रति कर्मश्रुतादिवशादाद्रवति। किमर्थम्? प्राणायैव प्राणव्यूहायैवेत्यर्थः। सप्राण एव हि गच्छति, ततः प्राणायैवेति विशेषणमनर्थकम्। प्राणव्यूहाय हि गमनं देहाद्देहान्तरं प्रति। तेन ह्यस्य कर्मफलोपभोगार्थसिद्धिः, न प्राणसत्तामात्रेण। तस्मात्तादर्थ्यार्थं युक्तं विशेषणं प्राणव्यूहायेति ॥३६॥

तत्रास्येदं शरीरं परित्यज्य गच्छतो नान्यस्य देहान्तरस्योपादाने सामर्थ्यं अस्ति, देहेन्द्रियवियोगात्। न चान्येऽस्य भृत्यस्थानीयाः गृहमिव राज्ञे शरीरा-न्तरं कृत्वा प्रतीक्षमाणा विद्यन्ते। अथैवं सति कथमस्य शरीरान्तरोपादानमिति। उच्यते— सर्वं ह्यस्य जगत्स्वकर्मफलोपभोगसाधनत्वायोपात्तं, स्वकर्मफलोप-भोगाय चायं प्रवृत्तो देहाद्देहान्तरं प्रतिपित्सुः। तस्मात्सर्वमेव जगत्स्वकर्मणा प्रयुक्तं तत्कर्मफलोपभोगयोग्यं साधनं कृत्वा प्रतीक्षत एव। "कृतं लोकं पुरुषो-ऽभिजायते" इति श्रुतेः। यथा स्वप्नाज्जागरितं प्रतिपित्सोः। तत्कथमिति लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते—

प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवं हैवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायातीदमागच्छतीति ॥३७॥

तत्तत्र यथा राजानं राज्याभिषिक्तमायान्तं स्वराष्ट्रे, उग्रा जातिविशेषाः क्रूरकर्माणो वा प्रत्येनसः, प्रति प्रत्येनसि पापकर्मणि नियुक्ताः प्रत्येनसः तस्करादिदण्डनादौ नियुक्ताः सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः सूता वर्णसंकरजातिविशेषा ग्रामण्यो ग्रामनेतारस्ते पूर्वमेव राज्ञ आगमनं बुद्ध्वा, अन्नैर्भोज्यभक्ष्यादिप्रकारैः, पानैर्मदिरादिभिः, आवसथैश्च प्रासादादिभिः प्रतिकल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्तेऽयं राजा आयात्ययमागच्छतीत्येवं वदन्तः । यथायं दृष्टान्तः, एवं हैवंविदं कर्मफलस्य वेदितारं संसारिणमित्यर्थः । कर्मफलं हि प्रस्तुतं तदेवंशब्देन परामृश्यते । सर्वाणि भूतानि शरीरकर्तृणि करणानुग्रहीतृणि चादित्यादीनि, तत्कर्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्मफलोपभोगसाधनैः प्रतीक्षन्ते । इदं ब्रह्म भोक्तृ कर्तृ च अस्माकमायाति तथेदमागच्छतीत्येवमेव च कृत्वा प्रतीक्षन्त इत्यर्थः ॥३७॥

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमायन्त्येवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति ॥३८॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

तमेवं जिगमिषुं के सह गच्छन्ति । ये वा गच्छन्ति ते किं तत्क्रियाप्रणुन्ना आहोस्वित्तत्कर्मवशात्स्वयमेव गच्छन्ति परलोकशरीरकर्तृणि च भूतानीति । अत्रोच्यते दृष्टान्तः— तद्यथा राजानं प्रयियासन्तं प्रकर्षेण यातुमिच्छन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यस्तं यथाऽभिसमयन्त्याभिमुख्येन समायन्त्येकीभावेन तमभिमुखा आयन्त्यनाज्ञप्ता एव राज्ञा केवलं तज्जिगमिषाभिज्ञाः, एवमेवेममात्मानं भोक्तारमंतकाले मरणकाले सर्वे प्राणा वागादयोऽभिसमायन्ति । तत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवतीति व्याख्यातम् ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ४.३.—

स यत्रायमात्मा । संसारोपवर्णनं प्रस्तुतम् । 'तत्रायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य' इत्युक्तम् । तत्संप्रमोक्षणं कस्मिन्काले कथं वेति सविस्तरं संसरणं वर्णयितव्यमित्यारभ्यते—

स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभि-

समायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति ॥१॥

सोऽयमात्मा प्रस्तुतो यत्र यस्मिन्कालेऽबल्यमबलभावं नि एत्य गत्वा । यद्देहस्य दौर्बल्यं तदात्मन एव दौर्बल्यमित्युपचर्यतेऽबल्यं न्येत्येति । न ह्यसौ स्वतोऽमूर्तत्वादबलभावं गच्छति । तथा संमोहमिव संमूढता संमोहो विवेकाभावः संमूढतामिव न्येति निगच्छति । न चास्य स्वतः संमोहोऽसंमोहो वाऽस्ति, नित्यचैतन्यज्योतिःस्वभावत्वात् । तेनेवशब्दः संमोहमिव न्येतीति । उत्क्रान्तिकाले हि करणोपसंहारनिमित्तो व्याकुलीभावः आत्मन इव लक्ष्यते लौकिकैः । तथा च वक्तारो भवन्ति, संमूढः संमूढोऽयमिति ।

अथवा उभयत्र इवशब्दप्रयोगो योज्यः । अबल्यमिव न्येत्य संमोहामिव न्येतीति । उभयस्य परोपाधिनिमित्तत्वाविशेषात् । समानकर्तृकनिर्देशाच्च । अथास्मिन्काले एते प्राणा वागादयः एनमात्मानमभिसमायन्ति । तदाऽस्य शारीरस्यात्मनोऽङ्गेभ्यः संप्रमोक्षणम् । कथं पुनः संप्रमोक्षणं, केन वा प्रकारेण आत्मानमभिसमायन्तीति । उच्यते— स आत्मा एतास्तेजोमात्राः, तेजसो मात्रास्तेजोमात्रास्तेजोवयवा रूपादिप्रकाशकत्वाच्चक्षुरादीनि करणानीत्यर्थः । ता एताः समभ्याददानः सम्यङ्निर्लेपेनाभ्याददान आभिमुख्येन आददानः संहरमाणः । तत्स्वप्नापेक्षया विशेषणं समिति । नतु स्वप्ने निर्लेपेन सम्यगादानम् । अस्ति त्वादानमात्रम् । 'गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुः' 'अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादाय' 'शुक्रमादाय' इत्यादि वाक्येभ्यः ॥

हृदयमेव पुण्डरीकाकाशं अन्ववक्रामत्यन्वागच्छति हृदयेऽभिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थः । बुद्ध्यादिविक्षेपोपसंहारे सति । न हि तस्य स्वतश्चलनं विक्षेपोपसंहारादिविक्रिया वा । 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्युक्तत्वात् । बुद्ध्याद्युपाधिद्वारैव हि सर्वविक्रियाऽध्यारोप्यते तस्मिन् । कदा पुनस्तस्य तेजोमात्राभ्यादानमिति । उच्यते— स यत्रैष चक्षुषि भवश्चाक्षुषः पुरुष आदित्यांशो भोक्तुः कर्मणा प्रयुक्तो यावद्देहधारणं तावच्चाक्षुषोऽनुग्रहं कुर्वन्वर्तते । मरणकाले त्वस्य चक्षुरनुग्रहं परित्यजति, स्वमादित्यात्मानं प्रतिपद्यते । तदेतदुक्तं 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं' इत्यादि । पुनर्देहग्रहणकाले संश्रयिष्यति । तथा स्वप्स्यतः प्रबुध्यतश्च । तदेतदाह [illegible]

न्काले पराङ्पर्यावर्तते परि समंतात्पराङ्व्यावर्तत इति। अथात्रास्मिन्कालेऽरूपज्ञो भवति, मुमूर्षू रूपं न जानाति। तदा अयमात्मा चक्षुरादितेजोमात्राः समभ्याददानो भवति स्वप्नकाल इव ॥१॥

एकी भवति न पश्यतीत्याहुरेकी भवति न जिघ्रतीत्याहुरेकी भवति न रसयत इत्याहुरेकी भवति न वदतीत्याहुरेकी भवति न शृणोतीत्याहुरेकी भवति न मनुत इत्याहुरेकी भवति न स्पृशतीत्याहुरेकी भवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति। तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥२॥

एकी भवति करणजातं स्वेन लिंगात्मना। तदैनं पार्श्वस्था आहुर्न पश्यतीति। तथा घ्राणदेवतानिवृत्तौ घ्राणमेकी भवति लिंगात्मना। तदा न जिघ्रतीत्याहुः। समानमन्यत्। जिह्वायां सोमो वरुणो वा देवता, तन्निवृत्त्यपेक्षया न रसयत इत्याहुः। तथा न वदति न शृणोति न मनुते न स्पृशति न विजानातीत्याहुः। तदोपलक्ष्यते देवतानिवृत्तिः करणानां च हृदय एकीभावः। तत्र हृदय उपसंहृतेषु करणेषु योऽन्तर्व्यापारः स कथ्यते— तस्य हैतस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयच्छिद्रस्येत्येतत्। अग्रं नाडीमुखं निर्गमनद्वारं प्रद्योतते स्वप्नकाल इव स्वेन भासा तेजोमात्रादानकृतेन स्वेनैव ज्योतिषा आत्मनैव च। तेनात्मज्योतिषा प्रद्योतेन हृदयाग्रेणैष आत्मा विज्ञानमयो लिंगोपाधिर्निर्गच्छति निष्क्रामति। तथा आथर्वणे 'कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत' इति।

तत्र च आत्मचैतन्यज्योतिः सर्वदाभिव्यक्ततरम्। तदुपाधिद्वारा ह्यात्मनि जन्ममरणगमनागमनादिसर्वविक्रियालक्षणः संव्यवहारः। तदात्मकं हि द्वादशविधं करणं बुद्ध्यादि, तत्सूत्रं तज्जीवनं सोऽन्तरात्मा जगतस्तस्थुषश्च। तेन प्रद्योतेन हृदयाग्रप्रकाशेन निष्क्रममाणः केन मार्गेण निष्क्रामतीति उच्यते— चक्षुष्टो वा। आदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात्। मूर्ध्नो वा ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं चेत्। अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवेभ्यो यथाकर्म यथाश्रुतम्। तं विज्ञानात्मानमुत्क्रामन्तं परलोकाय प्रस्थितं परलोकाय

उद्भूताकूतमित्यर्थः । प्राणः सर्वाधिकारिस्थानीयो राज्ञ इवानूत्क्रामति । तं च प्राणमनूत्क्रामन्तं वागादयः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति ॥

यथाप्रधानान्वाचिख्यासा इयं न तु क्रमेण सार्थवद्गमनमिह विवक्षितम् । तदैष आत्मा सविज्ञानो भवति स्वप्न इव विशेषविज्ञानवान्भवति कर्मवशान्न स्वतंत्रः । स्वातंत्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यात् । नैष तु तल्लभ्यते । अत एवाह व्यासः "सदा तद्भावभावितः" इति । कर्मणा तूद्भाव्यमानेन अंतःकरणवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन सर्वो लोक एतस्मिन्काले सविज्ञानो भवति । सविज्ञानमेव च गंतव्यं अन्ववक्रामत्यनुगच्छति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवेत्यर्थः । तस्मात्तत्काले स्वातंत्र्यार्थं योगधर्मानुसेवनं परिसंख्यानाभ्यासश्च विशिष्टपुण्योपचयश्च श्रद्दधानैः परलोकार्थिभिरप्रमत्तैः कर्तव्य इति । सर्वशास्त्राणां यत्नतो विधेयोऽर्थो दुश्चरिताच्चोपरमणम् । न हि तत्काले शक्यते किंचित्संपादयितुम् । कर्मणा नीयमानस्य स्वातंत्र्याभावात् । 'पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन' इत्युक्तम् । एतस्य ह्यनर्थस्योपशमोपायविधानाय सर्वशाखोपनिषदः प्रवृत्ताः । न हि तद्विहितोपायानुसेवनं मुक्त्वा आत्यंतिकोऽस्यानर्थस्य उपशमोपायोऽस्ति । तस्मादत्रैव उपनिषद्विहितोपाये यत्नपरैर्भवितव्यमित्येष प्रकरणार्थः ॥

शकटवत्संभृतसंभार उत्सर्जन्यातीत्युक्तं, किं पुनस्तस्य परलोकाय प्रवृत्तस्य पथ्यदनं शाकटिकसंभारस्थानीयं, गत्वा वा परलोकं यद्भुंक्ते शरीराद्यारंभकं च यत्तत्किमिति । उच्यते— तं परलोकाय गच्छन्तमात्मानं विद्याकर्मणी, विद्या च कर्म च विद्याकर्मणी विद्या सर्वप्रकारा विहिता प्रतिषिद्धा च, अविहिताऽप्रतिषिद्धा च । तथा कर्म विहितं प्रतिषिद्धं च अविहितमप्रतिषिद्धं च, समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अन्वालभेते अनुगच्छतः । पूर्वप्रज्ञा च । पूर्वानुभूतविषया प्रज्ञा पूर्वप्रज्ञा अतीतकर्मफलानुभववासनेत्यर्थः । सा च वासना अपूर्वकर्मारंभे कर्मविपाके चांगं भवति । तेनासावप्यन्वारभते । न हि तया वासनया विना कर्म कर्तुं फलं चोपभोक्तुं शक्यते । न ह्यनभ्यस्ते विषये कौशलमिंद्रियाणां भवति । पूर्वानुभववासनाप्रवृत्तानां त्विंद्रियाणामिह अभ्यासमंतरेण कौशलमुपपद्यते । दृश्यते च केषांचित्कासुचित्क्रियासु चित्रकर्मादिलक्षणासु विनैवेहाभ्यासेन जन्मत एव कौशलं, कासुचिदत्यंतसौकर्ययुक्तास्वपि

अकौशलं केषांचित् । तथा विषयोपभोगेषु स्वभावत एव केषांचित्कौशलाकौशले दृश्येते । तच्चैतत्सर्वं पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तम् । तेन पूर्वप्रज्ञया विना कर्मणि वा फलोपभोगे वा न कस्यचित्प्रवृत्तिरुपपद्यते । तस्मादेतत्त्रयं शाकटिकसंभारस्थानीयं परलोकपथ्यदनं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यम् । यस्माद्विद्याकर्मणी पूर्वप्रज्ञा च देहान्तरप्रतिपत्त्युपभोगसाधनं, तस्माद्विद्याकर्मादि शुभमेव समाचरेत्, यथा इष्टदेहसंयोगोपभोगौ स्यातामिति प्रकरणार्थः ॥२॥

एवं विद्यादिसंभारसंभृतो देहान्तरं प्रतिपद्यमानो, मुक्त्वा पूर्वं देहं पक्षीव वृक्षान्तरं देहान्तरं प्रतिपद्यते । अथवा आतिवाहिकेन शरीरान्तरेण कर्मफलजन्मदेशं नीयते । किंचात्रस्थस्यैव सर्वगतानां करणानां वृत्तिलाभो भवत्याहोस्विच्छरीरस्थस्य संकुचितानि करणानि मृतस्य भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वतो व्याप्य पुनर्देहान्तरारंभे संकोचमुपगच्छन्ति । किंच मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहान्तरारंभे देशं प्रति गच्छति, किंवा कल्पनान्तरमेव वेदान्तसमय इति, उच्यते— 'त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनंताः' इति श्रुतेः सर्वात्मकानि तावत्करणानि । सर्वात्मकप्राणसंश्रयाच्च । तेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदः प्राणिकर्मज्ञानभावनानिमित्तः । अतः तद्वशात्स्वभावतः सर्वगतानामनंतानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासनानुरूपेणैव देहान्तरारंभवशात्प्राणानां वृत्तिः संकुचति विकसति च । तथाचोक्तं 'समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण' इति । तथा चेदं वचनमनुकूलम्— 'स यो हैताननंतानुपास्ते' इत्यादि 'तं यथा यथोपासते' इति च । तत्र वासना पूर्वप्रज्ञाख्या विद्याकर्मतंत्रा जलूकावत्संततैव स्वप्नकाल इव कर्मकृतं देहाद्देहान्तरमारभते हृदयस्थैव । पुनर्देहान्तरारंभे देहान्तरं पूर्वाश्रयं विमुंचतीत्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते—

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति ॥३॥

तत्तत्र देहान्तरसंचारे इदं निदर्शनम् । यथा येन प्रकारेण तृणजलायुका तृणजलूका तृणस्यांतमवसानं गत्वा प्राप्य अन्यं तृणान्तरमाक्रमं, आक्रम्यत इत्याक्रमस्तमाक्रममाक्रम्याश्रित्य, आत्मानमात्मनः पूर्वावयवमुपसंहरत्यं-

त्यावयवस्थाने । एवमेवायमात्मा यः प्रकृतः संसारीदं शरीरं पूर्वोपात्तं निहत्य स्वप्नं प्रतिपित्सुरिव पातयित्वा अविद्यां गमयित्वा अचेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेण, अन्यमाक्रमं तृणान्तरमिव तृणजलूका शरीरान्तरं गृहीत्वा प्रसारितया वासनया आत्मानमुपसंहरति, तत्र आत्मभावमारभते । यथा स्वप्ने देहान्तरमारभते स्वप्नदेहान्तरस्थ एव शरीरारंभदेश आरभ्यमाणे देहे जंगमे स्थावरे वा ॥

तत्र च कर्मवशात्करणानि लब्धवृत्तीनि संहन्यन्ते । बाह्यं च कुशमृत्तिकास्थानीयं शरीरमारभ्यते । तत्र च करणव्यूहमपेक्ष्य वागाद्यनुग्रहायाग्न्यादिदेवताः संश्रयन्ते । एष देहान्तरारंभविधिः ॥३॥

तत्र देहान्तरारंभे नित्योपात्तमेवोपादानमुपमृद्योपमृद्य देहान्तरमारभते, आहोस्विदपूर्वमेव पुनः पुनरादत्ते, इति अत्रोच्यते दृष्टान्तः—

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गांधर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वान्येषां वा भूतानाम् ॥४॥

तत्तत्रैतस्मिन्नर्थे । यथा पेशस्कारी पेशः सुवर्णं तत्करोतीति पेशस्कारी सुवर्णकारः, पेशसः सुवर्णस्य मात्रामपादायापच्छिद्य गृहीत्वा अन्यत्पूर्वस्माद्रचनाविशेषान्नवतरमभिनवतरं कल्याणात्कल्याणतरं रूपं तनुते निर्मिनोति । एवमेवायमात्मेत्यादि पूर्ववत् । नित्योपात्तान्येव पृथिव्यादीन्याकाशान्तानि पंच भूतानि यानि 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इति चतुर्थे व्याख्यातानि पेशस्थानीयानि, तान्येवोपमृद्योपमृद्य, अन्यदन्यच्च देहान्तरं नवतरं कल्याणतरं रूपं संस्थानविशेषं देहान्तरमित्यर्थः । कुरुते पित्र्यं वा पितृभ्यो हितं पितृलोकोपभोगयोग्यं इत्यर्थः । गांधर्वं गंधर्वाणामुपभोगयोग्यं, तथा देवानां दैवं, प्रजापतेः प्राजापत्यं, ब्रह्मण इदं ब्राह्मं वा । यथाकर्म यथाश्रुतं अन्येषां वा भूतानां संबंधि शरीरान्तरं कुरुत इत्यभिसंबध्यते ॥४॥

येऽस्य बंधनसंज्ञकाः उपाधिभूताः, यैः संयुक्तस्तन्मयोऽयमिति विभाव्यते, ते पदार्थाः पुंजीकृत्येहैकत्र प्रतिनिर्दिश्यन्ते—

स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः

श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्य-देतादिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधु-र्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन । अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्क्रतु-र्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते ॥५॥

स वा अयं य एवं संसरत्यात्मा ब्रह्मैव पर एव, योऽशनायाद्यतीतः । विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धिस्तेनोपलक्ष्यमाणस्तन्मयः । 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति ह्युक्तम् । विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो यस्मात्तद्धर्मत्व-मस्य विभाव्यते 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति । तथा मनोमयो मनःसंनिक-र्षान्मनोमयः । तथा प्राणमयः प्राणः पंचवृत्तिस्तन्मयो, येन चेतनश्चलतीव लक्ष्यते । तथा चक्षुर्मयो रूपदर्शनकाले । एवं श्रोत्रमयः शब्दश्रवणकाले । एवं तस्य तस्येंद्रियस्य व्यापारोद्भवे तत्तन्मयो भवति ।

एवं बुद्धिप्राणद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सञ्शरीरारंभकपृथिव्यादिभूतमयो भवति । तत्र पार्थिवशरीरारंभे पृथिवीमयो भवति । तथा वरुणादिलोकेषु आप्यशरीरारंभे आपोमयो भवति । तथा वायव्यशरीरारंभे वायुमयो भवति । तथा आकाशशरीरारंभे आकाशमयो भवति । एवमेतानि तैजसानि देवशरी-राणि । तेष्वारभ्यमाणेषु तन्मयस्तेजोमयो भवति । अतो व्यतिरिक्तानि पश्वा-दिशरीराणि नरकप्रेतादिशरीराणि चातेजोमयानि । तान्यपेक्ष्याह— अतेजो-मय इति । एवं कार्यकरणसंघातमयः सन्नात्मा प्राप्तव्यं वस्त्वंतरं पश्यन्निदं मया प्राप्तमदो मया प्राप्तव्यमित्येवं विपरीतप्रत्ययस्तदभिलाषः काममयो भवति । तस्मिन्कामे दोषं पश्यतः तद्विषयाभिलाषप्रशमे चित्तं प्रसन्नमकलुषं शान्तं भवति, तन्मयोऽकाममयः । एवं तस्मिन्विहते कामे केनचित्स कामः क्रोधत्वेन परिणमते, तेन तन्मयो भवन्क्रोधमयः । स क्रोधः केनचिदुपायेन निवर्तितो यदा भवति तदा प्रसन्नमनाकुलं चित्तं सदक्रोध उच्यते, तेन तन्मयः । एवं कामक्रोधाभ्यां अकामक्रोधाभ्यां च तन्मयो भूत्वा, धर्ममयोऽधर्ममयश्च भवति । न हि कामक्रोधादिभिर्विना धर्मादिप्रवृत्तिरुपपद्यते । ''यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्त-त्कामस्य चेष्टितम्'' इति स्मरणात् ॥

धर्ममयोऽधर्ममयश्च भूत्वा सर्वमयो भवति । समस्तं धर्माधर्मयोः कार्यं यावत्किंचिद्व्याकृतं, तत्सर्वं धर्माधर्मयोः फलं तत्प्रतिपद्यमांस्तन्मयो भवति । किं बहुना, तदेतत्सिद्धमस्य यदयमिदंमयो गृह्यमाणविषयादिमयः तस्मादयमदोमयः । अद इति परोक्षं कार्येण गृह्यमाणेन निर्दिश्यते । अनंता ह्यंतःकरणे भावनाविशेषाः । नैव ते विशेषतो निर्देष्टुं शक्यन्ते । तस्मिंस्तस्मिन्क्षणे कार्यतोऽवगम्यन्ते, इदमस्य हृदि वर्ततेऽदोऽस्येति । तेन गृह्यमाणकार्येण इदंमयतया निर्दिश्यते परोक्षोऽन्तःस्थो व्यवहारोऽयमिदानीमदोमय इति । संक्षेपतस्तु यथा कर्तुं यथा वा चरितुं शीलमस्य सोऽयं यथाकारी यथाचारी, स तथा भवति । करणं नाम नियता क्रिया विधिप्रतिषेधादिगम्या, चरणं नामानियतमिति विशेषः । साधुकारी साधुर्भवतीति यथाकारीत्यस्य विशेषणं, पापकारी पापो भवतीति च यथाचारीत्यस्य ॥

ताच्छील्यप्रत्ययोपादानात् अत्यंततात्पर्यतैव तन्मयत्वं, न तु तत्कर्ममात्रेणेत्याशंक्याह पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति । पुण्यपापकर्ममात्रेणैव तन्मयता स्यान्न तु ताच्छील्यमपेक्षते । ताच्छील्ये तु तन्मयत्वातिशय इत्ययं विशेषः । तत्र कामक्रोधादिपूर्वकपुण्यापुण्यकारिता सर्वमयत्वे हेतुः, संसारस्य कारणं, देहाद्देहान्तरसंचारस्य च । एतत्प्रयुक्तो ह्यन्यदन्यद्देहान्तरमुपादत्ते । तस्मात्पुण्यापुण्ये संसारस्य कारणम् । एतद्विषयौ हि विधिप्रतिषेधौ । अत्र शास्त्रस्य साफल्यमिति ॥

अथो अप्यन्ये बंधमोक्षकुशलाः खल्वाहुः— सत्यं कामादिपूर्वके पुण्यापुण्ये शरीरग्रहणकारणं, तथापि कामप्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्यापुण्ये कर्मणी उपचिनोति । कामप्रहाणे तु कर्म विद्यमानमपि पुण्यापुण्योपचयकरं न भवति । उपचिते अपि पुण्यापुण्ये कर्मणी कामशून्ये फलारंभके न भवतः । तस्मात्काम एव संसारस्य मूलम् । तथाचोक्तमाथर्वणे 'कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र' इति । तस्मात्काममय एवायं पुरुषो यदन्यमयत्वं तदकारणं विद्यमानमपीत्यतोऽवधारयति काममय एवेति । यस्मात्स च काममयः सन्यादृशेन कामेन यथाकामो भवति, तत्क्रतुर्भवति । स काम ईषदभिलाषमात्रेणाभिव्यक्तो यस्मिन्विषये भवति, सोऽविहन्यमानः स्फुटीभवन्क्रतुत्वमापद्यते । क्रतुर्नामाध्यवसायो निश्चयो यदनंतरा क्रिया प्रवर्तते ।

भवति यादृक्कामकार्येण क्रतुना यथारूपः क्रतुरस्य सोऽयं यत्क्रतुर्भवति, तत्कर्म कुरुते, यद्विषयः क्रतुस्तत्फलनिर्वृत्तये यद्योग्यं कर्म, तत्कुरुते निर्वर्तयति। यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते, तदीयं फलमभिसंपद्यते। तस्मात्सर्वमयत्वेऽस्य संसारित्वे च काम एव हेतुरिति ॥५॥

तदेष श्लोको भवति। तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिंगं मनो यत्र निषक्तमस्य। प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम्। तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥६॥

तत्तस्मिन्नर्थे एष श्लोको मंत्रोऽपि भवति। तदेवैति तदेव गच्छति, सक्त आसक्तस्तत्रोद्भूताभिलापः सन्नित्यर्थः। कथमेति? सह कर्मणा यत्कर्म फलासक्तः सन्नकरोत्तेन कर्मणा सहैव तदेति तत्फलमेति। किं तत्? लिंगं मनः। मनःप्रधानत्वाल्लिंगस्य मनो लिंगमित्युच्यते। अथ वा लिंग्यतेऽवगम्यतेऽवगच्छति येन तल्लिंगं तन्मनो यत्र यस्मिन्निषक्तं निश्चयेन सक्तमुद्भूताभिलापमस्य संसारिणः। तदभिलाषो हि तत्कर्म कृतवान्। तस्मात्तन्मनोऽभिषंगवशादेवास्य तेन कर्मणा तत्फलप्राप्तिः। तेनैतत्सिद्धं भवति, कामो मूलं संसारस्येति। अतः। उच्छिन्नकामस्य विद्यमानान्यपि कर्माणि ब्रह्मविदो वंध्याप्रसवानि भवन्ति। 'पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः' इति श्रुतेः ॥

किंच प्राप्यांतं कर्मणः। प्राप्य भुक्त्वा अंतमवसानं यावत्कर्मणः फलपरिसमाप्तिं कृत्वेत्यर्थः। कस्य कर्मणोऽन्तं प्राप्येत्युच्यते— तस्य यत्किंच कर्मेहास्मिल्लोके करोति निर्वर्तयत्ययं, तस्य कर्मणः फलं भुक्त्वा अंतं प्राप्य तस्माल्लोकात्पुनरैत्यागच्छत्यस्मै लोकाय कर्मणे। अयं हि लोकः कर्मप्रधानः तेनाह कर्मण इति पुनः कर्मकरणाय। पुनः कर्म कृत्वा फलासंगवशात्पुनरमुं लोकं यातीत्येवम्। इति नु एवं नु कामयमानः संसरति। यस्मात्कामयमान एवैवं संसरत्यथ तस्मादकामयमानो न क्वचित्संसरति ॥

फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता। अकामस्य हि क्रियानुपपत्तेः कामयमानो मुच्यत एव। कथं पुनरकामयमानो भवति? योऽकामो भवत्यसावकामयमानः।

कथमकामतेत्युच्यते— यो निष्कामो यस्मान्निर्गताः कामाः सोऽयं निष्कामः।

कथं कामा निर्गच्छन्ति? य आप्तकामो भवत्याप्ताः कामा येन स आप्तकामः। कथमाप्यन्ते कामाः? आत्मकामत्वेन। यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वंतरभूतः पदार्थो भवति। आत्मैव अनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसो नोर्ध्वं न तिर्यङ्नाध आत्मनोऽन्यत्कामयितव्यं वस्त्वंतरम्। यस्य सर्वं आत्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येच्छृणुयान्मन्वीत विजानीयाद्वा, एवं विजानन्कं कामयेत। ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति न चासावन्यो ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति। य एवात्मकामतया आप्तकामः स निष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति मुच्यते। न हि यस्य आत्मैव सर्वं भवति, तस्यानात्मा कामयितव्योऽस्ति। अनात्मा चान्यः कामयितव्यः सर्वं चात्मैवाभूदिति विप्रतिषिद्धम्। सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात्कर्मानुपपत्तिः॥

ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि, तेषां नात्मैव सर्वं भवति। प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्य आत्मनोऽन्यस्य अभिप्रेतत्वात्। येन चाशनायाद्यतीतो नित्यं प्रत्यवायासंबद्धो विदित आत्मा, तं वयं ब्रह्मविदिति ब्रूमः। नित्यमेव अशनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति। यस्माच्च जिहासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न पश्यति, तस्य कर्म न शक्यत एव संबंधुम्। यस्त्वब्रह्मावित्तस्य भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मेति न विरोधः। अतः कामाभावादकामयमानो न जायते, मुच्यत एव॥

तस्यैवकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात्प्राणा वागादयो, नोत्क्रामन्ति नोर्ध्वं क्रामन्ति देहात्। स च विद्वानात्मकामः आत्मकामतयेहैव ब्रह्मभूतः। सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शितमेतद्रूपं 'तद्वा अस्यैतदाप्तकामात्मकाममकामं रूपं' इति। तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंहियतेऽथाकामयमान इत्यादिना। स कथमेवंभूतो मुच्यत इत्युच्यते— यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमलुप्तचिद्रूपज्योतिः स्वभावमात्मानं पश्यति, तस्यैवाकामयमानस्य कर्मभावे गमनकारणाभावात्प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति। किन्तु विद्वान्स इहैव ब्रह्म यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते, स ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति। यस्मान्न हि तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः सन्ति तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति न शरीरपातोत्तरकालम्। न हि विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिर्जीवतोऽन्यो भावो, देहान्तरप्रतिसंधानाभावमात्रेणैव तु [illegible] भावि-

न्तरापत्तौ हि मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विवक्षितोऽर्थ आत्मैकत्वाख्यः स बाधितो भवेत् । कर्महेतुकश्च मोक्षः प्राप्नोति, न ज्ञाननिमित्त इति । स चानिष्टः । अनित्यत्वं च मोक्षस्य प्राप्नोति । न हि क्रियानिर्वृत्तोऽर्थो नित्यो दृष्टः । नित्यश्च मोक्षोऽभ्युपगम्यते । 'एष नित्यो महिमा' इति मंत्रवर्णात् ॥

न च स्वाभाविकात्स्वभावादन्यन्नित्यं कल्पयितुं शक्यम् । स्वाभाविकश्चेदग्न्युष्णवदात्मनः स्वभावः, स न शक्यते पुरुषव्यापारानुभावीति वक्तुम् । न ह्यग्नेरौष्ण्यं प्रकाशो वाऽग्निव्यापारानंतरानुभावी । अग्निव्यापारानुभावी स्वाभाविकश्चेति विप्रतिषिद्धम् । ज्वलनव्यापारानुभावित्वं उष्णप्रकाशयोरिति चेत् । न । अन्योपलब्धिव्यवधानापगमाभिव्यक्त्यपेक्षत्वात् । ज्वलनादिपूर्वकमग्निः उष्णप्रकाशगुणाभ्यामभिव्यज्यते तन्नाग्न्यपेक्षया । किं तर्ह्यन्यदृष्टेः अग्नेरौष्ण्यप्रकाशौ धर्मौ व्यवहितौ, कस्यचित् दृष्ट्या त्वसंबध्यमानौ, ज्वलनापेक्षया व्यवधानापगमे दृष्टेरभिव्यज्येते । तदपेक्षया भ्रांतिरुपजायते ज्वलनपूर्वकावेतौ उष्णप्रकाशौ धर्मौ जाताविति ॥

यद्युष्णप्रकाशयोरपि स्वाभाविकत्वं न स्यात् । यः स्वाभाविकोऽग्नेर्धर्मः तमुदाहरिष्यामः । न च स्वाभाविको धर्म एव नास्ति पदार्थानामिति शक्यं वक्तुम् । न च निगडभंग इवाभावभूतो मोक्षो बंधननिवृत्तिरुपपद्यते । परमात्मैकत्वाभ्युपगमात् 'एकमेवाद्वितीयं' इति श्रुतेः । न चान्यो बद्धोऽस्ति, यस्य निगडनिवृत्तिवत् बंधननिवृत्तिर्मोक्षः स्यात् । परमात्मव्यतिरेकेणान्यस्याभावं विस्तरेणावादिष्म । तस्मादविद्यानिवृत्तिमात्रे मोक्षव्यवहार इति चावोचाम । यथा रज्ज्वादौ सर्पाद्यज्ञाननिवृत्तौ सर्पादिनिवृत्तिः ॥

येऽप्याचक्षते मोक्षे विज्ञानान्तरमानंदांतरं चाभिव्यज्यत इति, तैर्वक्तव्यो अभिव्यक्तिशब्दार्थः । यदि तावल्लौकिक्येव उपलब्धिविषयव्याप्तिः अभिव्यक्तिशब्दार्थः, ततो वक्तव्यं — किं विद्यमानमभिव्यज्यतेऽविद्यमानमिति वा । विद्यमानं चेत् यस्य मुक्तस्य तदभिव्यज्यते तस्य आत्मभूतमेव तदिति, उपलब्धिव्यवधानानुपपत्तेः नित्याभिव्यक्तत्वान्मुक्तस्याभिव्यज्यत इति विशेषवचनमनर्थकम् । अथ कदाचिदेवाभिव्यज्यते, उपलब्धिव्यवधानादनात्मभूतं तदिति अन्यथोऽभिव्यक्तिप्रसंगः । तथाचाभिव्यक्तिसाधनापेक्षता । उपलब्धिसमानाश्रयत्वे न व्यवधानकल्पनानुपपत्तेः सर्वदाऽभिव्यक्तिः अनभिव्यक्तिर्वा । तत्वं-

तरालकल्पनायां प्रमाणमस्ति । न च समानाश्रयाणां एकस्यात्मभूतानां धर्माणां इतरेतरविषयविषयित्वं संभवति । विज्ञानसुखयोश्च प्रागभिव्यक्तेः संसारित्वं अभिव्यक्त्युत्तरकालं च मुक्तत्वं यस्य, सोऽन्यः परस्मान्नित्याभिव्यक्तज्ञानस्वरूपात् अत्यंतवैलक्षण्यात् शैत्यमिवौष्ण्यात् । परमात्मभेदकल्पनायां च वैदिकः कृतान्तः परित्यक्तः स्यात् । मोक्षस्येदानीमिव निर्विशेषत्वे तदर्थाधिकयत्नानुपपत्तिः शास्त्रवैयर्थ्यं च प्राप्नोतीऽति चेन्न । अविद्याभ्रमापोहार्थत्वात् । न हि वस्तुतो मुक्तामुक्तत्वविशेषोऽस्ति । आत्मनो नित्यैकरूपत्वात् । किंतु तद्विषयाऽविद्यापोह्यते शास्त्रोपदेशजनितविज्ञानेन । प्राक्तदुपदेशप्राप्तेः तदर्थश्च प्रयत्न उपपद्यत एव ॥

अविद्यावतोऽविद्यानिवृत्त्यनिवृत्तिकृतो विशेष आत्मनः स्यादिति चेत् । न । अविद्याकल्पनाविषयत्वाभ्युपगमात् रज्जूषरशुक्तिकागगनानां सर्पोदकरजतमलिनत्वादिवददोष इत्यवोचाम । तिमिरातिमिरदृष्टिवत् अविद्याकर्तृत्वाकर्तृत्वकृत आत्मनो विशेषः स्यादिति चेत् । न । 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति स्वतोऽविद्याकर्तृत्वस्य प्रतिषिद्धत्वात् । अनेकव्यापारसंनिपातजनितत्वाच्चाविद्याभ्रमस्य । विषयत्वोपपत्तेश्च । यस्य चाविद्याभ्रमो घटादिवद्विविक्तो गृह्यते स नाविद्याभ्रमवान् । अहं न जाने मुग्धोऽस्मीति प्रत्ययदर्शनादविद्याभ्रमवत्त्वमेवेति चेत् । न । तस्यापि विवेकग्रहणात् । न हि यो यस्य विवेकेन ग्रहीता स तस्मिन्भ्रान्त इत्युच्यते । तस्य च विवेकग्रहणं तस्मिन्नेव च भ्रम इति विप्रतिषिद्धम् । न जाने मुग्धोऽस्मीति दृश्यत इति ब्रवीषि, तद्दर्शनश्चाज्ञानं मुग्धरूपता दृश्यत इति च, तद्दर्शनस्य विषयो भवति कर्मतामापद्यत इति । तत्कथं कर्मभूतं सत्कर्तृस्वरूपदृशिविशेषणं अज्ञानमुग्धते स्याताम्? अथ दृशिविशेषणत्वं तयोः कथं कर्म स्यातां दृशिना व्याप्येते? कर्म हि कर्तृक्रियया व्याप्यमानं भवति । अन्यश्च व्याप्यमन्यद्व्यापकं, न तेनैव तद्व्याप्यते । वद कथमेवं सति अज्ञानमुग्धते दृशिविशेषणे स्याताम्? न चाज्ञानविवेकदर्शी अज्ञानमात्मनः कर्मभूतमुपलभमान उपलब्धृधर्मत्वेन गृह्णाति शरीरे कार्यरूपादिवत्तथा । सुखदुःखेच्छाप्रयत्नादीन्सर्वो लोको गृह्णातीति चेत् । तथापि ग्रहीतुर्लोकस्य विविक्ततैवाभ्युपगता स्यात् । न जानेऽहं त्वदुक्तं मुग्ध एवेति चेत् । [illegible]

व्यासेनोक्तम्—इच्छादि कृत्स्नं क्षेत्रं क्षेत्री प्रकाशयतीति । "समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तम्" इत्यादि शतश उक्तम् । तस्मान्नात्मनः स्वतो बद्धमुक्तज्ञानाज्ञानकृतो विशेषोऽस्ति । सर्वदा समैकरस-स्वाभाव्याभ्युपगमात् ॥

ये त्वतोऽन्यथा आत्मवस्तु परिकल्प्य बंधमोक्षादिशास्त्रं चार्थवादमापाद-यन्ति ते उत्सहन्ते खेऽपि शाकुनं पदं द्रष्टुं, खं वा मुष्टिना आक्रष्टुं, चर्मवद्वेष्टि-तुम् । वयं तु तत्कर्तुमशक्ताः । सर्वदा समैकरसमद्वैतं अविक्रियमजमजरम-मरममृतमभयं आत्मतत्त्वं ब्रह्मैव स्मः, इत्येष सर्ववेदान्तनिश्चितोऽर्थ इत्येवं प्रति-पद्यामहे । तस्माद्ब्रह्माप्येतीत्युपचारमात्रमेतत् विपरीतग्रहवद्देहसंततेर्विच्छेदमात्रं विज्ञानफलमपेक्ष्य ॥६॥

स्वप्नबुद्धान्तगमनदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकः संसारो वर्णितः । संसारहेतुश्च विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञा वर्णिता । यैश्चोपाधिभूतैः कार्यकरणलक्षणभूतैः परिवेष्टितः संसारित्वमनुभवति तानि चोक्तानि । तेषां साक्षात्प्रयोजकौ धर्माधर्माविति पूर्वपक्षं कृत्वा, काम एवेत्यवधारितम् । यथा च ब्राह्मणेनायमर्थोऽवधारितः, एवं मंत्रेणापीति बंधं बंधकारणं चोक्त्वोपसंहृतं प्रकरणं 'इति नु कामयमानः' इति । 'अथाकामयमानः' इत्यारभ्य सुषुप्तदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकभूतः सर्वात्म-भावो मोक्ष उक्तः । मोक्षकारणं च आत्मकामतया यदाप्तकामत्वमुक्तं, तच्च सामर्थ्यान्नात्मज्ञानमंतरेण आत्मकामतया आप्तकामत्वमिति सामर्थ्याद्ब्रह्मविद्यैव मोक्षकारणमित्युक्तम् । अतो यद्यपि कामो मूलमित्युक्तं, तथापि मोक्षकारण-विपर्ययेण बंधकारणमविद्येत्येतदप्युक्तमेव भवति । अत्रापि मोक्षो मोक्षसाधनं च ब्राह्मणेनोक्तम् । तस्यैव दृढीकरणाय मंत्र उदाह्रियते श्लोकशब्दवाच्यः—

तदेष श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति । तद्यथाऽहिनि-र्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥७॥

तत्तस्मिन्नेवार्थ एष श्लोको मंत्रो भवति । यदा यस्मिन्काले सर्वे समस्ताः

कामास्तृष्णाप्रभेदाः प्रमुच्यन्ते । आत्मकामस्य ब्रह्मविदः समूलतो विशीर्यन्ते ।

ये प्रसिद्धा लोके इहामुत्रार्थाः पुत्रवित्तलोकैषणालक्षणा अस्य प्रसिद्धस्य पुरुषस्य हृदि बुद्धौ श्रिता आश्रिताः । अथ तदा मर्त्यो मरणधर्मा सन्कामवियोगात्स-मूलतोऽमृतो भवति । अर्थादनात्मविषयाः कामा अविद्यालक्षणा मृत्यवः इत्येतदुक्तं भवति । अतो मृत्युवियोगे विद्वाञ्जीवन्नेवामृतो भवति । अत्रास्मिन्नेव शरीरे वर्तमानो ब्रह्म समश्नुते ब्रह्मभावं मोक्षं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अतो मोक्षो न देशान्तरगमनाद्यपेक्षते । तस्माद्विदुषो नोत्क्रामन्ति प्राणाः यथावस्थिता एव स्वकारणे पुरुषे समवनीयन्ते । नाममात्रं ह्यवशिष्यत इत्युक्तम् ॥

कथं पुनः समवनीतेषु प्राणेषु देहे च स्वकारणे प्रलीने विद्वान्मुक्तोऽत्रैव सर्वात्मा सन्वर्तमानः पुनः पूर्ववद्देहित्वं संसारित्वलक्षणं न प्रतिपद्यत इति । अत्रोच्यते—तत्तत्रायं दृष्टान्तो, यथा लोकेऽहिः सर्पस्तस्य निर्ल्वयनी निर्मोकः सा अहिनिर्ल्वयनी वल्मीके सर्पाश्रये वल्मीकादावित्यर्थः । मृता प्रत्यस्ता प्रक्षि-प्ताऽनात्मभावेन सर्पेण परित्यक्ता शयीत वर्तेत । एवमेव यथायं दृष्टान्तः, इदं शरीरं सर्पस्थानीयेन मुक्तेनानात्मभावेन परित्यक्तं मृतमिव शेते ॥

अथेतरः सर्पस्थानीयो मुक्तः सर्वात्मभूतः सर्पवत्तत्रैव वर्तमानोऽप्यशरीर एव न पूर्ववत्पुनः सशरीरो भवति । कामकर्मप्रयुक्तशरीरात्मभावेन हि पूर्वं सशरीरो मर्त्यश्च । तद्वियोगादथेदानीमशरीरोऽत एव चामृतः । प्राणः प्राणि-तीति प्राणः । 'प्राणस्य प्राणं' इति हि वक्ष्यमाणे श्लोके । प्राणबंधनं हि 'सोम्य मनः' इति च श्रुत्यंतरे । प्रकरणवाक्यसामर्थ्याच्च पर एवात्मात्र प्राणशब्दवाच्यः । ब्रह्मैव परमात्मैव । किं पुनस्तत्? तेज एव विज्ञानं ज्योतिः येनात्मज्योतिषा जगदवभास्यमानं प्रज्ञानेत्रं विज्ञानज्योतिष्मत्सदविभ्रंशद्वर्तते ॥

यः कामप्रश्नो विमोक्षार्थो याज्ञवल्क्येन वरो दत्तो जनकाय, सहेतुको बंधमोक्षार्थलक्षणो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभूतः स एष निर्णीतः सविस्तरो जनक-याज्ञवल्क्याख्यायिकारूपधारिण्या श्रुत्या । संसारविमोक्षोपाय उक्तः प्राणिभ्यः । इदानीं श्रुतिः स्वयमेवाह विद्यानिष्क्रयार्थं जनकेनैवमुक्तमिति । कथं? सोऽहमेवं विमोक्षितस्त्वया भगवते तुभ्यं विद्यानिष्क्रयार्थं सहस्रं ददामीति हैवं किलो-वाचोक्तवाञ्जनको वैदेहः । अत्र कस्माद्विमोक्षपदार्थे निर्णीते विदेहराज्य-मात्मानमेव च न निवेदयति, एकदेशोक्ताविव सहस्रमेव ददाति? तत्र कोऽभिप्राय इति ॥

अत्र केचिद्वर्णयन्ति— अध्यात्मविद्यारसिको जनकः श्रुतमप्यर्थं पुनर्मन्त्रैः शुश्रूषति । अतो न सर्वमेव निवेदयति । श्रुत्वाऽभिप्रेतं याज्ञवल्क्यात्पुनरंते निवेदयिष्यामीति हि मन्यते । यदि चात्रैव सर्वं निवेदयामि, निवृत्ताभिलाषोऽयं श्रवणादिति मत्वा श्लोकान्न वक्ष्यतीति च भयात्सहस्रदानं शुश्रूषालिंगज्ञापनायेति । सर्वमप्येतदसत्पुरुषस्येव प्रमाणभूतायाः श्रुतेर्व्याजानुपपत्तेः । अर्थशेषोपपत्तेश्च । विमोक्षपदार्थे उक्तेऽप्यात्मज्ञानसाधने, आत्मज्ञानशेषभूतः सर्वैषणापरित्यागः संन्यासाख्यो वक्तव्योऽर्थशेषो विद्यते । तस्मात् श्लोकमात्रशुश्रूषाकल्पना अनृज्वी । अगतिका हि गतिः पुनरुक्तार्थकल्पना । सा चायुक्ता सत्यां गतौ । न च तत्स्तुतिमात्रमित्यवोचाम । नन्वेवं सति 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव' इति वक्तव्यम् । नैष दोषः । आत्मज्ञानवदप्रयोजकः संन्यासः पक्षे प्रतिपत्तिकर्मवदिति हि मन्यते । "संन्यासेन तनुं त्यजेत्" इति स्मृतेः । साधनत्वपक्षेऽपि न 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव' इति प्रश्नमर्हति, मोक्षसाधनभूतात्मज्ञानपरिपाकार्थत्वात् ॥७॥

तदेते श्लोका भवन्ति । अणुः पंथा विततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥८॥

आत्मकामस्य ब्रह्मविदो मोक्ष इत्येतस्मिन्नर्थे मंत्रब्राह्मणोक्ते विस्तरप्रतिपादका एते श्लोका भवन्ति । अणुः सूक्ष्मः पंथा दुर्विज्ञेयत्वाद्विततो विस्तीर्णो विस्पष्टतरणहेतुत्वाद्वा वितरः इति पाठान्तरान्मोक्षसाधनो ज्ञानमार्गः पुराणः चिरंतनो नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वान्न तार्किकबुद्धिप्रभवकुदृष्टिमार्गवदर्वाक्कालिको, मां स्पृष्टो मया लब्ध इत्यर्थः । यो हि येन लभ्यते स तं स्पृशतीव संबध्यते । तेनायं ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गो मया लब्धत्वान्मां स्पृष्ट इत्युच्यते । न केवलं मया लब्धः, किंत्वनुवित्तो मयैव । अनुवेदनं नाम विद्यायाः परिपाकापेक्षया फलावसानतानिष्ठा प्राप्तिः । भुजेरिव तप्त्यवसानता । पूर्वं तु ज्ञानप्राप्तिसंबंधमात्रमेवेति विशेषः ॥

किमसावेव मंत्रदृगेको ब्रह्मविद्याफलं प्राप्तो नान्यः प्राप्तवान्येन अनुवित्तो मयैवेत्यवधारयति । नैष दोषः । अस्याः फलमात्मसाक्षिकं अनुत्तममिति ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिपरत्वात् । एवं हि कृतार्थात्माभिमानकरं आत्मप्रत्ययसाक्षि-

ब्रह्मवित्तत्फलं न प्राप्नोतीति । 'तद्यो यो देवानाम्' इति सर्वार्थश्रुतेः । तदेवाह— तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण धीराः प्रज्ञावन्तोऽन्येऽपि ब्रह्मविद इत्यर्थः । अपियन्त्यपिगच्छन्ति ब्रह्मविद्याफलं मोक्षं स्वर्गं लोकम् । स्वर्गलोकशब्दः त्रिविष्टपवाच्यपि सन्निह प्रकरणान्मोक्षाभिधायकः । इतोऽस्माच्छरीरपातादूर्ध्वं जीवन्त एव विमुक्ताः सन्तः ॥८॥

तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिंगलं हरितं लोहितं च । एष पंथा ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च ॥९॥

तस्मिन्मोक्षसाधनमार्गे विप्रतिपत्तिर्मुमुक्षूणाम् । कथम्? तस्मिन् शुक्लं शुद्धं विमलमाहुः केचिन्मुमुक्षवो, नीलमन्ये पिंगलमन्ये हरितं लोहितं च यथा दर्शनम् । नाड्यस्त्वेताः सुषुम्नाद्याः श्लेष्मादिरससंपूर्णाः शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्येत्याद्युक्तत्वात् । आदित्यं वा मोक्षमार्गमेवंविधं मन्यन्ते— 'एष शुक्ल एष नीलः' इत्यादिश्रुत्यंतरात् । दर्शनमार्गस्य च शुक्लादिवर्णासंभवात् । सर्वथापि तु प्रकृताद्ब्रह्मविद्यामार्गादन्य एते शुक्लादयः ॥

ननु शुक्लः शुद्धोऽद्वैतमार्गः । न । नीलपीतादिशब्दैर्वर्णवाचकैः सह अनुद्रवणात् । याञ्छुक्लादीन्योगिनो मोक्षपथानाहुर्न ते मोक्षमार्गाः । संसारविषया एव हि ते । 'चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः' इति शरीरदेशान्निःसरणसंबंधात् ब्रह्मादिलोकप्रापका हि ते । तस्मादयमेव मोक्षमार्गो य आत्मकामत्वेन आप्तकामतया सर्वकामक्षये गमनानुपपत्तौ प्रदीपनिर्वाणवच्चक्षुरादीनां कार्यकरणानामत्रैव समवनय इत्येष ज्ञानमार्गः पंथा ब्रह्मणा परमात्मस्वरूपेणैव ब्राह्मणेन त्यक्तसर्वैषणेन अनुवित्तः । तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण ब्रह्मविदन्योऽप्येति । कीदृशो ब्रह्मवित्तेनैतीत्युच्यते— पूर्वं पुण्यकृत् भूत्वा पुनस्त्यक्तपुत्राद्येषणः परमात्मतेजस्यात्मानं संयोज्य तस्मिन्नभिनिर्वृत्तः तैजसश्चात्मभूतः इहैवेत्यर्थः । ईदृशो ब्रह्मवित्तेन मार्गेणेति ॥

न पुनः पुण्यादिसमुच्चयकारिणो ग्रहणं, विरोधादित्यवोचाम । "अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः । शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः" इति च स्मृतेः । "त्यज धर्ममधर्मं च" इत्यादिपुण्यापुण्यत्यागोपदेशात् । "निराशिषमनारंभं निर्नमस्कारमस्तुतिम् । अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥" "नैष्कर्म्यं [illegible] समता सत्यता च । शील-

स्थितिर्दंडनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः।" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। उपदेक्ष्यति चेहापि तु "एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्।" इति कर्मप्रयोजनाभावे हेतुमुक्त्वा 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त' इत्यादिना सर्वक्रियोपरमम्। तस्माद्यथाव्याख्यातमेव पुण्यकृत्त्वम्। अथवा यो ब्रह्मवित्तेनैति स पुण्यकृत्तैजसश्चेति ब्रह्मवित्स्तुतिरेषा। पुण्यकृति तैजसे च योगिनि महाभाग्यं प्रसिद्धं लोके, ताभ्यामतो ब्रह्मवित्स्तूयते प्रख्यातमहाभाग्यत्वाल्लोके ॥९॥

अंधं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥१०॥

अंधमदर्शनात्मकं तमः संसारनियामकं प्रविशन्ति प्रतिपद्यन्ते। के? येऽविद्यां विद्यातोऽन्यां साध्यसाधनलक्षणामुपासते कर्मानुवर्तन्त इत्यर्थः। ततः तस्मादपि भूय इव बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति। के? य उ विद्यायां अविद्यावस्तुप्रतिपादिकायां कर्मार्थायां त्रय्यामेव विद्यायां रता अभिरताः। विधिप्रतिषेधपर एव वेदो नान्योऽस्तीति उपनिषदर्थानपेक्षिण इत्यर्थः॥

अनंदा नाम ते लोका अंधेन तमसावृताः।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधो जनाः ॥११॥

यदि तेऽदर्शनलक्षणं तमः प्रविशन्ति, को दोष इत्युच्यते—अनंदा अनानंदा असुखा नाम ते लोकाः तेनांधेनादर्शनलक्षणेन तमसाऽऽवृता व्याप्ताः ते तस्याज्ञानतमसो गोचराः। तांस्ते प्रेत्य मृत्वाऽभिगच्छन्त्यभियान्ति। के? येऽविद्वांसः। किं सामान्येनाविद्वत्तामात्रेण? नेत्युच्यते—अबुधः। बुधेरवगमनार्थस्य धातोः क्विप्प्रत्ययान्तस्य रूपम्। आत्मावगमवर्जिता इत्यर्थः। जनाः प्राकृता एव जननधर्मिणो वेत्येतत्॥

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः।
किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥१२॥

आत्मानं स्वं परं सर्वप्राणिमनीषितज्ञं हृत्स्थमशनायादिधर्मातीतं चेद्यदि विजानीयात्सहस्रेषु कश्चित्। चेदित्यात्मविद्याया दुर्लभत्वं दर्शयति। कथं? अयं पर आत्मा सर्वप्राणिप्रत्ययसाक्षी यो नेति नेतीत्याद्युक्तो, यस्मान्नान्योऽस्ति द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता समः सर्वभूतस्थो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽस्मि भवामीति,

पूरुषः पुरुषः । स किमिच्छन् तत्स्वरूपव्यतिरिक्तमन्यद्वस्तु फलभूतं किमिच्छन्कस्य वाऽन्यस्य आत्मनो व्यतिरिक्तस्य कामाय प्रयोजनाय । न हि तस्यात्मन एष्टव्यं फलम् । न चाप्यात्मनोऽन्योऽस्ति, यस्य कामायेच्छति, सर्वस्यात्मभूतत्वात् । अतः किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेद्भ्रंशेत् । शरीरोपाधिकृतदुःखमनु दुःखी स्यात् । शरीरतापमनुतप्येत । अनात्मदर्शिनो हि तद्व्यतिरिक्तवस्त्वंतरेप्सोः । ममेदं स्यात्पुत्रस्येदं भार्याया इदं इत्येवमीहमानः पुनःपुनर्जननमरणप्रबंधरूढः शरीररोगमनु रुज्यते । सर्वात्मदर्शिनस्तु तदसंभवः इत्येतदाह ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन्संदेह्ये गहने प्रविष्टः ।
स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥१३॥

किंच यस्य ब्राह्मणस्यानुवित्तोऽनुलब्धः प्रतिबुद्धः साक्षात्कृतः । कथं? अहमस्मि परं ब्रह्मेत्येवं प्रत्यगात्मत्वेनावगतः आत्माऽस्मिन्संदेह्ये संदेहेऽनेकानर्थसंकटोपचये, गहने विषमेऽनेकशतसहस्रविवेकविज्ञानप्रतिपक्षे विषमे प्रविष्टः । स यस्य ब्राह्मणस्यानुवित्तः प्रतिबोधेनेत्यर्थः । स विश्वकृद्विश्वस्य कर्ता । कथं विश्वकृत्त्वं, तस्य किं विश्वकृदिति नामेत्याशंक्याह—स हि यस्मात्सर्वस्य कर्ता न नाममात्रं, न केवलं विश्वकृत्परप्रयुक्तः सन् । किं तर्हि तस्य लोकः सर्वः । किमन्यो लोकोऽन्योऽसावित्युच्यते—स उ लोक एव । लोकशब्देनात्मोच्यते । तस्य सर्व आत्मा स च सर्वस्यात्मेत्यर्थः । य एष ब्राह्मणेन प्रत्यगात्मा प्रतिबुद्धतयाऽनुवित्तः आत्माऽनर्थसंकटे गहने प्रविष्टः, स न संसारी किंतु पर एव । यस्माद्विश्वस्य कर्ता सर्वस्यात्मा, तस्य च सर्व आत्मा । एक एवाद्वितीयः पर एवास्मीत्यनुसंधातव्यः इति श्लोकार्थः ॥

इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः ।
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥१४॥

किंचेहैव अनेकानर्थसंकुले सन्तो भवन्तोऽज्ञानदीर्घनिद्रामोहिताः सन्तः, कथंचिदिव ब्रह्मतत्त्वमात्मत्वेनाथ विद्मः विजानीमः, तदेतद्ब्रह्म प्रकृतम् । अहो वयं कृतार्था इत्यभिप्रायः । यदेतद्ब्रह्म विजानीमस्तन्न चेद्विदितवन्तो वयं, वेदनं वेदो वेदोऽस्यास्तीति वेदी वेद्येव वेदिर्न वेदिरवेदिः । ततोहमवेदिः स्याम् । यद्यवेदिः स्यां, को दोषः स्यात्? महती अनंतपरिणामा जन्ममरणादिलक्षणा

विनष्टिर्विनशनम् । अहो वयमस्मान्महतो विनशनान्निर्मुक्ता, यदद्वयं ब्रह्म विदितवन्त इत्यर्थः । यथा च वयं ब्रह्म विदित्वा अस्माद्विनशनाद्विप्रमुक्ता एवं तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । ये पुनर्नैवं ब्रह्म विदुस्ते इतरे ब्रह्मविद्भ्योऽन्येऽब्रह्मविद इत्यर्थः । दुःखमेव जन्ममरणादिलक्षणमेवापियन्ति प्रतिपद्यन्ते । न कदाचिदप्यविदुषां ततो विनिवृत्तिरित्यर्थः । दुःखमेव हि ते आत्मत्वेनोपगच्छन्ति ॥

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमंजसा ।
ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥१५॥

यदा पुनरेतमात्मानं कथंचित्परमकारुणिकं कंचिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन्ननु पश्चात्पश्यति साक्षात्करोति स्वमात्मानं, देवं द्योतनवन्तं दातारं वा सर्वप्राणिकर्मफलानां यथाकर्मानुरूपं अंजसा साक्षादीशानं स्वामिनं भूतभव्यस्य कालत्रयस्येत्येतत् । न ततः तस्मादीशानाद्देवादात्मानं विशेषेण जुगुप्सते गोपायितुमिच्छति । सर्वो हि लोकः ईश्वराद्गुप्तिमिच्छति भेददर्शी । अयं त्वेकत्वदर्शी न बिभेति कुतश्चन । अतो न तदा विजुगुप्सते । यदेशानं देवमंजसा आत्मत्वेन पश्यति न तदा निंदति वा कंचित् । सर्वमात्मानं हि पश्यति । स एवं पश्यन्कमसौ निंद्यात् ॥

यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।
तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥१६॥

किंच यस्मादीशानादर्वागयस्मादन्यविषय एवेत्यर्थः । संवत्सरः कालात्मा सर्वस्य जनिमतः परिच्छेत्ता, यमपरिच्छिंदन्नर्वागेव वर्ततेऽहोभिः स्वावयवैरहोरात्रैरित्यर्थः । तज्ज्योतिषां ज्योतिरादित्यादि ज्योतिषामप्यवभासकत्वादायुरित्युपासते देवा, अमृतं ज्योतिरतोऽन्यन्म्रियते, न हि ज्योतिः । सर्वस्य ह्येतज्ज्योतिरायुः । आयुर्गुणेन यस्माद्देवाः तज्ज्योतिरुपासते तस्मादायुष्मन्तस्ते । तस्मादायुष्कामेण आयुर्गुणेनोपास्यं ब्रह्मेत्यर्थः ॥

यस्मिन्पंच पंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥१७॥

किंच यस्मिन्यत्र ब्रह्मणि, पंच पंचजना गंधर्वादयः पंचैव संख्याता गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि निषादपंचमा वा वर्णा, आकाशश्चाव्याकृताख्यो यस्मिन्सूत्रमोतं च प्रोतं च, यस्मिन्प्रतिष्ठितः । 'एतस्मिन्न खल्वक्षरे

गार्ग्याकाशः' इत्युक्तम् । तमेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्येऽहं न चाहमात्मानं ततोऽन्यत्वेन जाने । किं तर्हि ? अमृतोऽहं ब्रह्म विद्वान्सन्नज्ञानमात्रेण तु मर्त्योऽहमासं, तदपगमाद्विद्वानहममृत एव ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः। ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम् ॥१८॥

किंच तेन हि चैतन्यात्मज्योतिषाऽवभास्यमानः प्राणः आत्मभूतेन प्राणिति, तेन प्राणस्यापि प्राणः स तं प्राणस्य प्राणम् । तथा चक्षुषोऽपि चक्षुरुत श्रोत्रस्यापि श्रोत्रम् । ब्रह्मशक्त्यधिष्ठितानां हि चक्षुरादीनां दर्शनादिसामर्थ्यम् । स्वतः काष्ठलोष्टसमानि हि तानि चैतन्यात्मज्योतिः–शून्यानि । मनसोऽपि मन इति ये विदुश्चक्षुरादिव्यापारानुमितास्तित्वं प्रत्यगात्मानं न विषयभूतं ये विदुस्ते निचिक्युर्निश्चयेन ज्ञातवन्तो ब्रह्म पुराणं चिरंतनमग्र्यमग्रे भवम् । 'तद्यदात्मविदो विदुः' इति ह्याथर्वणे ॥

मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥१९॥

तद्ब्रह्मदर्शने साधनमुच्यते मनसैव परमार्थज्ञानसंस्कृतेन आचार्योपदेशपूर्वकं चानुद्रष्टव्यम् । तत्र च दर्शनविषये ब्रह्मणि नेह नानास्ति किंचन किंचिदपि । असति नानात्वे, नानात्वमध्यारोपयत्यविद्यया । स मृत्योर्मरणान्मृत्युं मरणमाप्नोति । कोऽसौ ? य इह नानेव पश्यति । अविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण नास्ति परमार्थतो द्वैतमित्यर्थः ॥

एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम् ।
विरजः पर आकाशादज आत्मा महान्ध्रुवः ॥२०॥

यस्मादेवं तस्मादेकधैवैकेनैव प्रकारेण विज्ञानघनैकरसप्रकारेण आकाशवन्निरंतरेणानुद्रष्टव्यम् । यस्मादेतद्ब्रह्म अप्रमयमप्रमेयम् । सर्वैकत्वात् । अन्येन ह्यन्यत्प्रमीयते, इदं त्वेकमेवातोऽप्रमेयम् । ध्रुवं नित्यं कूटस्थमविचालीत्यर्थः । ननु विरुद्धमिदमुच्यतेऽप्रमेयं ज्ञायत इति च । ज्ञायत इति प्रमाणैर्मीयत इत्यर्थः, अप्रमेयमिति च तत्प्रतिषेधः । नैष दोषः । अन्यवस्तुवत् अनागमप्रमाणप्रमेयत्वप्रतिषेधार्थत्वात् । यथाऽन्यानि वस्तून्यागमनिरपेक्षैः प्रमाणैर्विषयीक्रियन्ते, न तथैतदात्मतत्त्वं प्रमाणान्तरेण विषयीकर्तुं शक्यते । सर्वस्यात्मत्वे केन कं

पश्येद्विजानीयादिति प्रमातृप्रमाणादिव्यापारप्रतिषेधेनैव आगमोऽपि विज्ञापयति, न त्वभिधानाभिधेयलक्षणवाक्यधर्मांगीकरणेन । तस्मान्न आगमेनापि स्वर्गमेवादिवत्तत्प्रतिपाद्यते । प्रतिपादयित्रात्मभूतं हि तत् । प्रतिपादयितुः प्रतिपादनस्य प्रतिपाद्यविषयत्वात् । भेदे हि सति तद्भवति ॥

ज्ञानं च तस्मिन्परात्मभावनिवृत्तिरेव । न तस्मिन्साक्षादात्मभावः कर्तव्यो, विद्यमानत्वादात्मभावस्य । नित्यो ह्यात्मभावः सर्वस्यातद्विषय इव प्रत्यवभासते । तस्मादतद्विषयाभासनिवृत्तिव्यतिरेकेण न तस्मिन्नात्मभावो विधीयते । अन्यात्मभावनिवृत्तौ आत्मभावः स्वात्मनि स्वाभाविको यः स केवलो भवतीत्यात्मा ज्ञायत इत्युच्यते । स्वतश्चाप्रमेयः प्रमाणान्तरेण न विषयीक्रियते इति उभयमप्यविरुद्धमेव । विरजो विगतरजो रजो नाम धर्माधर्मादिमलं तद्रहित इत्येतत् । परः परो व्यतिरिक्तः सूक्ष्मो व्यापी वा आकाशादप्यव्याकृताख्यात् । अजो न जायते । जन्मप्रतिषेधादुत्तरेऽपि भावविकाराः प्रतिषिद्धाः । सर्वेषां जन्मादित्वात् । आत्मा महान्परिमाणतो महत्तरः सर्वस्मात् । ध्रुवोऽविनाशी ॥२०॥

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति ॥२१॥

तमीदृशमात्मानमेव धीरो धीमान्विज्ञायोपदेशतः शास्त्रतश्च, प्रज्ञां शास्त्राचार्योपदिष्टविषयां जिज्ञासापरिसमाप्तिकरीं कुर्वीत ब्राह्मणः । एवं प्रज्ञाकरणसाधनानि संन्यासशमदमोपरमतितिक्षासमाधानानि कुर्यादित्यर्थः । नानुध्यायान्नानुचिंतयेद्बहून्प्रभूताञ्छब्दान् । तत्र बहुत्वप्रतिषेधात्केवलात्मैकत्वप्रतिपादकाः स्वल्पाः शब्दा अनुज्ञायन्ते । 'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्' 'अन्या वाचो विमुंचथ' इति चाथर्वणे । वाचो विग्लापनं विशेषेण ग्लानिकरं श्रमकरं हि यस्मात् तत्तद्बहुशब्दाभिध्यानमिति ॥

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनैतमेव विदित्वा मुनि-

भंवति । एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतः । स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसंगो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यत्येतमु हैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः ॥२२॥

सहेतुकौ बंधमोक्षावभिहितौ मंत्रब्राह्मणाभ्याम् । श्लोकैश्च पुनर्मोक्षस्वरूपं विस्तरेण प्रतिपादितम् । एवमेतस्मिन्नात्मविषये सर्वो वेदो यथोपयुक्तो भवति, तत्तथा वक्तव्यमिति तदर्थेयं कंडिका आरभ्यते । तच्च यथाऽस्मिन्प्रपाठकेऽभिहितं सप्रयोजनमनूद्यात्रैवोपयोगः कृत्स्नस्य वेदस्य काम्यराशिवर्जितस्येत्येवमर्थ उक्तार्थानुवादः 'स वा एषः' इत्यादिः । स इत्युक्तपरामर्शार्थः । कोऽसावुक्तः परामृश्यते, तं प्रति निर्दिशति य एष विज्ञानमय इति । अतीतानंतरवाक्योक्तसंप्रत्ययो मा भूदिति य एषः । कतम एष इत्युच्यते विज्ञानमयः प्राणेष्विति । उक्तवाक्योल्लिंगनं संशयनिवृत्त्यर्थम् । उक्तं हि पूर्वं जनकप्रश्नारंभे 'कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्यादि । एतदुक्तं भवति— योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिना वाक्येन प्रतिपादितः स्वयं ज्योतिरात्मा, स एष कामकर्माविद्यानां अनात्मधर्मत्वप्रतिपादनद्वारेण मोक्षितः परमात्मभावमापादितः पर एवायं नान्य इति । एष स साक्षान्महानज आत्मेत्युक्तः । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति यथाव्याख्यातार्थ एव । य एषोऽन्तर्हृदये हृदयपुंडरीकमध्ये य एष आकाशो बुद्धिविज्ञानसंश्रयः, तस्मिन्नाकाशे बुद्धिविज्ञानसहिते शेते तिष्ठति । अथवा संप्रसादकालेऽन्तर्हृदये य एष आकाशः पर एवात्मा निरुपाधिको विज्ञानमयस्य स्वस्वभावः, तस्मिन्स्वस्वभावे परमात्मन्याकाशाख्ये शेते । चतुर्थे एतद्व्याख्यातं "क्वैष तदाऽभूत्" इत्यस्य प्रतिवचनत्वेन । स च सर्वस्य ब्रह्मेंद्रादेर्वशी । सर्वो ह्यस्य वशे वर्तते । उक्तं च 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने' इति । न केवलं वशी, सर्वस्येशानः ईशिता च ब्रह्मेंद्रप्रभृतीनाम् । ईशितृत्वं च कदाचिज्जातिकृतं यथा राजकुमारस्य बलवत्तरानपि भृत्यान्प्रति,

तद्वन्मा भूदित्याह— सर्वस्याधिपतिः अधिष्ठाय पालयिता स्वतंत्र इत्यर्थः। न राजपुत्रवदमात्यादिभृत्यतंत्रः। त्रयमप्येतद्वशित्वादि हेतुहेतुमद्रूपम्। यस्मात्सर्वस्याधिपतिः, ततोऽसौ सर्वस्येशानः। यो हि यमधिष्ठाय पालयति स तं प्रतीष्ट एवेति प्रसिद्धम्। यस्माच्च सर्वस्येशानः, तस्मात्सर्वस्य वशीति। किंचान्यत्स एवंभूतो हृद्यंतर्ज्योतिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना शास्त्रविहितेन कर्मणा भूयान्भवति, न वर्धते पूर्वावस्थातः केनचिद्धर्मेण। नो एव शास्त्रप्रतिषिद्धेनासाधुना कर्मणा कनीयानल्पतरो भवति, पूर्वावस्थातो न हीयत इत्यर्थः। किंच सर्वो ह्यधिष्ठानपालनादि कुर्वन्परानुग्रहपीडाकृतेन धर्माधर्माख्येन युज्यते। अस्यैव तु कथं तदभाव इति उच्यते— यस्मादेष सर्वेश्वरः सन्कर्मणोऽपीशितुं भवत्येव शीलमस्य, तस्मान्न कर्मणा संबध्यते। किंचैष भूताधिपतिर्ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानां भूतानामधिपतिरित्युक्तार्थं पदम्॥

एष भूतानां तेषामेव पालयिता रक्षिता। एष सेतुः। किंविशिष्ट इत्याह– विधरणो वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विधारयिता। तदाह— एषां भूरादीनां ब्रह्मलोकान्तानां लोकानामसंभेदायासंभिन्नमर्यादायै। परमेश्वरेण सेतुवदविधार्यमाणा लोकाः संभिन्नमर्यादाः स्युः। अतो लोकानामसंभेदाय सेतुभूतोऽयं परमेश्वरो, यः स्वयंज्योतिरात्मैव। एवंवित्सर्वस्य वशीत्यादि ब्रह्मविद्यायाः फलमेतन्निर्दिष्टम्। 'किं ज्योतिरयं पुरुषः' इत्येवमादिषष्ठप्रपाठकविहितायामेतस्यां ब्रह्मविद्यायामेवंफलायां काम्यैकदेशवर्जितं कृत्स्नं कर्मकांडं तादर्थ्येन विनियुज्यते। तत्कथमित्युच्यते— तमेतमेवंभूतमौपनिषदं पुरुषं वेदानुवचनेन मंत्रब्राह्मणाध्ययनेन नित्यस्वाध्यायलक्षणेन विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति। के? ब्राह्मणाः। ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थम्। अविशिष्टो ह्यधिकारस्त्रयाणां वर्णानाम्। अथवा कर्मकांडेन मंत्रब्राह्मणेन वेदानुवचनेन विविदिषन्ति। कथं विविदिषन्तीत्युच्यते यज्ञेनेत्यादि॥

ये पुनर्मंत्रब्राह्मणलक्षणेन वेदानुवचनेन प्रकाश्यमानं विविदिषन्तीति व्याचक्षते, तेषामारण्यकमात्रमेव वेदानुवचनं स्यात्। न हि कर्मकांडेन पर आत्मा प्रकाश्यते। 'तं त्वौपनिषदं' इति विशेषश्रुतेः। वेदानुवचनेनेति च अविशेषितत्वात्समस्तग्राहीदं वचनम्। न च तदेकदेशोत्सर्गो युक्तः। ननु त्वत्पक्षेऽपि उपनिषद्वर्जमित्येकदेशत्वं स्यात्। न। आद्यव्याख्यानेऽविरोधा-

दस्सत्पक्षे नैष दोषो भवति। यदा वेदानुवचनशब्देन नित्यः स्वाध्यायो विधीयते तदोपनिषदपि गृहीतैवेति वेदानुवचनशब्दार्थैकदेशो न परित्यक्तो भवति। यज्ञादिसहपाठाच्च। यज्ञादीनि कर्माण्येवानुक्रमिष्यन्वेदानुवचनशब्दं प्रयुंक्ते। तस्मात्कर्मैव वेदानुवचनशब्देनोच्यत इति गम्यते। कर्म हि नित्यस्वाध्यायः॥

कथं पुनर्नित्यस्वाध्यायादिभिः कर्मभिरात्मानं विविदिषन्ति? नैव हि तान्यात्मानं प्रकाशयन्ति यथोपनिषदः। नैष दोषः। कर्मणां विशुद्धिहेतुत्वात्। कर्मभिः संस्कृता हि विशुद्धात्मानः शक्नुवन्त्यात्मानमुपनिषत्प्रकाशितमप्रांतिबंधेन वेदितुम्। तथा ह्याथर्वणे—'विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' इति। स्मृतिश्च—"ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः" इत्यादिः॥

कथं पुनर्नित्यानि कर्माणि संस्कारार्थानीत्यवगम्यते? "स ह वा आत्मयाजी यो वेदेदं मेऽनेनांगं संस्क्रियत इदं मेऽनेनांगमुपधीयते" इत्यादिश्रुतेः। सर्वेषु च स्मृतिशास्त्रेषु कर्माणि संस्कारार्थान्येव आचक्षते "अष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः" इत्यादिषु। गीतासु च—"यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्। सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः" इति। यज्ञेनेति द्रव्ययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च संस्कारार्थाः। संस्कृतस्य च विशुद्धसत्वस्य ज्ञानोत्पत्तिः अप्रतिबंधेन भविष्यति। अतो यज्ञेन विविदिषन्ति। दानेन। दानमपि पापक्षयहेतुत्वाद्धर्मवृद्धिहेतुत्वाच्च। तपसा, तप इत्यविशेषेण कृच्छ्रचांद्रायणादिप्राप्तौ विशेषणमनाशकेनेति। कामानशनमनाशकं न तु भोजननिवृत्तिः। भोजननिवृत्तौ म्रियत एव नात्मवेदनम्। वेदानुवचनयज्ञदानतपःशब्देन सर्वमेव नित्यं कर्मोपलक्ष्यते। एवं काम्यवर्जितं नित्यं कर्मजातं सर्वमात्मज्ञानोत्पत्तिद्वारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतिपद्यते। एवं कर्मकांडेनास्य एकवाक्यतावगतिः। एवं यथोक्तेन न्यायेन एतमेवात्मानं विदित्वा यथाप्रकाशितं मुनिर्भवति, मननान्मुनिर्योगी भवतीत्यर्थः। एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति नान्यम्। नन्वन्यवेदनेऽपि मुनित्वं स्यात् कथमवधार्यत एतमेवेति? बाढं, अन्यवेदनेऽपि मुनिर्भवेत्। किंत्वन्यवेदने न मुनिरेव स्यात्किं तर्हि, कर्म्यपि भवेत्सः। एतंत्वौपनिषदं पुरुषं विदित्वा मुनिरेव स्यान्न तु कर्मी। अतोऽसाधारणं मुनित्वं विवक्षितमस्येत्यवधारयति एतमेवेति। एतस्मिन्हि विदिते केन कं पश्येदित्येवं क्रियासंभवान्मनन-

मेव स्यात्। किंच एतमेवात्मानं स्वं लोकमिच्छन्तः प्रार्थयन्तः प्रव्राजिनः प्रव्रजनशीलाः प्रव्रजन्ति प्रकर्षेण व्रजन्ति, सर्वाणि कर्माणि संन्यस्यन्तीत्यर्थः ॥

एतमेव लोकमिच्छन्तः इत्यवधारणान्न बाह्यलोकत्रयेप्सूनां पारिव्राज्येऽधिकार इति गम्यते। न हि गंगाद्वारं प्रतिपित्सुः काशीदेशनिवासी पूर्वाभिमुखः प्रैति। तस्माद्बाह्यलोकत्रयार्थिनां पुत्रकर्मापरब्रह्मविद्याः साधनम्। "पुत्रेणायं लोको जय्यो नान्येन कर्मणा" इत्यादि श्रुतेः। अतस्तदर्थिभिः पुत्रादिसाधनं प्रत्याख्याय न पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुं युक्तम्। अतत्साधनत्वात्पारिव्राज्यस्य। तस्मादेतमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति युक्तमवधारणम्। आत्मलोकप्राप्तिर्हि अविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानमेव। तस्मादात्मानं चेल्लोकमिच्छति यः, तस्य सर्वक्रियोपरम एव आत्मलोकसाधनं मुख्यमंतरंगम्। यथा पुत्रादिरेव बाह्यलोकत्रयस्य। पुत्रादिकर्मण आत्मलोकं प्रत्यसाधनत्वात्। असंभवनं च विरुद्धत्वमवोचाम। तस्मादात्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्त्येव, सर्वक्रियाभ्यो निवर्तेरन्नेवेत्यर्थः। यथा च बाह्यलोकत्रयार्थिनः प्रतिनियतानि पुत्रादीनि साधनानि विहितानि, एवमात्मलोकार्थिनः सर्वैषणानिवृत्तिः पारिव्राज्यं ब्रह्मविदो विधीयत एव ॥

कुतः पुनस्ते आत्मलोकार्थिनः प्रव्रजन्त्येवेत्युच्यते? तत्र अर्थवादवाक्यरूपेण हेतुं दर्शयति। एतद्ध स्म वै तत्। तदेतत्पारिव्राज्ये कारणमुच्यते—ह स्म वै किल पूर्वेऽतिक्रान्तकालीना विद्वांसः आत्मज्ञाः प्रजां कर्मापरब्रह्मविद्यां च। प्रजोपलक्षितं हि त्रयमेतद्बाह्यलोकत्रयसाधनं निर्दिश्यते प्रजामिति। प्रजां किं? न कामयन्ते। पुत्रादिलोकत्रयसाधनं नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः। नन्वपरब्रह्मदर्शनमनुतिष्ठन्त्येव। तद्बलाद्धि व्युत्थानम्। न। अपवादात्। 'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद' 'सर्वं तं परादात्' इत्यपरब्रह्मदर्शनमप्यपवदत्येव। अपरब्रह्मणोऽपि सर्वमध्यान्तर्भावात्। 'यत्र नान्यत्पश्यति' इति च। पूर्वापरबाह्यान्तरदर्शनप्रतिषेधाच्च 'अपूर्वमनपरमनंतरमबाह्यं' इति। 'तत्केन कं पश्येद्विजानीयात्' इति च। तस्मान्न आत्मदर्शनव्यतिरेकेणान्यत् व्युत्थानकारणमपेक्षते ॥

कः पुनस्तेषामभिप्राय इत्युच्यते—किं प्रयोजनं फलं साध्यं करिष्यामः

प्रजया साधनेन। प्रजा हि बाह्यलोकसाधनं निज्ञाता। स च बाह्यलोको

नास्त्यस्माकमात्मव्यतिरिक्तः । सर्वं ह्यस्माकमात्मभूतमेव, सर्वस्य च वयमात्मभूताः । आत्मा च नः आत्मत्वादेव न केनचित्साधनेनोत्पाद्य आप्यो विकार्यः संस्कार्यो वा । यदप्यात्मयाजिनः संस्कारार्थं कर्मेति, तदपि कार्यकरणात्मदर्शनविषयमेव । इदं मेऽनेनांगं संस्क्रियते इत्यंगांगित्वादिश्रवणात् । न हि विज्ञानघनैकरसनैरंतर्यदर्शिनः अंगांगिसंस्कारोपधानदर्शनं संभवति । तस्मान्न किंचित्प्रजादिसाधनैः करिष्यामः । अविदुषां हि तत्प्रजादिसाधनैः कर्तव्यं फलम् । न हि मृगतृष्णिकायामुदकपानाय तदुदकदर्शी प्रवृत्त इति तत्रोषरमात्रमुदकाभावं पश्यतोऽपि प्रवृत्तिर्युक्ता । एवमस्माकमपि परमार्थात्मलोकदर्शिनां प्रजादिसाधनसाध्ये मृगतृष्णिकादिसमेऽविद्वद्दर्शनविषये न प्रवृत्तिर्युक्तेत्यभिप्रायः ॥

तदेतदुच्यते— येषामस्माकं परमार्थदर्शिनां नः अयमात्मा अशनायादिविनिर्मुक्तः साध्वसाधुभ्यामविकार्योऽयं लोकः फलमभिप्रेतम् । न चास्यात्मनः साध्यसाधनादिसर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्य साधनं किंचिदेषितव्यम् । साध्यस्य हि साधनान्वेषणा क्रियते । असाध्यस्य साधनान्वेषणाया हि जलबुद्धया स्थल इव तरणं कृतं स्यात् । खे वा शाकुनपदान्वेषणम् । तस्मादेतं आत्मानं विदित्वा प्रव्रजेयुरेव ब्राह्मणाः, न कर्मारभेरन्नित्यर्थः । यस्मात्पूर्वे ब्राह्मणा एवं विद्वांसः प्रजामकामयमानाः । त एवं साध्यसाधनसंव्यवहारं निंदन्तोऽविद्वद्विषयोऽयमिति कृत्वा, किं कृतवन्त इत्युच्यते— ते ह स्म किल पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीत्यादि व्याख्यातम् ॥

तस्मादात्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति प्रव्रजेयुः, इत्येष विधिरर्थवादेन संगच्छते । न हि सार्थवादस्यास्य लोकस्तुत्याभिमुख्यमुपपद्यते । प्रव्रजन्तीत्यस्यार्थवादरूपो हि एतद्ध स्म इत्यादिरुत्तरो ग्रंथः । अर्थवादश्चेन्नार्थवादान्तरमपेक्षेत । अपेक्षते तु एतद्ध स्मेत्याद्यर्थवादं प्रव्रजन्तीत्येतत् ॥

यस्मात्पूर्वे विद्वांसः प्रजादिकर्मभ्यो निवृत्ताः प्रव्रजितवन्त एव, तस्मादधुनातना अपि प्रव्रजन्ति प्रव्रजेयुः, इत्येवं संबध्यमानं न लोकस्तुत्यभिमुखं भवितुमर्हति । विज्ञानसमानकर्तृकत्वोपदेशादित्यादिना अवोचाम । वेदानुवचनादिसहपाठाच्च । यथा आत्मवेदनसाधनत्वेन विहितानां वेदानुवचनादीनां [illegible] सार्थवादत्वं तथा तेनैव [illegible]

प्राप्तिसाधनत्वेन अर्थवादत्वमयुक्तम् । फलविभागोपदेशाच्च । 'एतमेवात्मानं लोकं विदित्वा' इत्यन्यस्माद्बाह्याल्लोकादात्मानं फलान्तरत्वेन प्रविभजति । यथा 'पुत्रेणैवायं लोको जय्यो नान्येन कर्मणा, कर्मणा पितृलोकः' इति । न च प्रव्रजन्तीत्येतत्प्राप्तवल्लोकस्तुतिपरम् । प्रधानवच्चार्थवादापेक्षम् । सकृत् श्रुतं स्यात् । तस्मात् भ्रान्तिरेवैषा लोकस्तुतिपरमिति ॥

न चानुष्ठेयेन पारिव्राज्येन स्तुतिरुपपद्यते । यदि पारिव्राज्यमनुष्ठेयमपि सदन्यस्तुत्यर्थं स्यात् दर्शपूर्णमासादीनामप्यनुष्ठेयानां स्तुत्यर्थता स्यात् । न चान्यत्र कर्तव्यता एतस्माद्विषयान्निर्ज्ञाता यत इह स्तुत्यर्थो भवेत् । यदि पुनः क्वचिद्विधिः परिकल्प्येत पारिव्राज्यस्य, स इहैव मुख्यो नान्यत्र संभवति । यदप्यनधिकृतविषये पारिव्राज्यं परिकल्प्यते, तत्र वृक्षाद्यारोहणाद्यपि पारिव्राज्यवत्कल्प्येत । कर्तव्यत्वेन अनिर्ज्ञातत्वाविशेषात् । तस्मात्स्तुतित्वगंधोऽप्यत्र न शक्यः कल्पयितुम् ॥

यद्ययमात्मा लोक इष्यते, किमर्थं तत्प्राप्तिसाधनत्वेन कर्माण्येव नारभेरन् किं पारिव्राज्येनेति । अत्रोच्यते— अस्यात्मलोकस्य कर्मभिरसंबंधात् । यमात्मानमिच्छन्तः प्रव्रजेयुः, स आत्मा साधनत्वेन फलत्वेन च उत्पाद्यत्वादिप्रकाराणामन्यतमत्वेनापि कर्मभिर्न संबध्यते । तस्मात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते इत्यादिलक्षणः । यस्मादेवंलक्षण आत्मा कर्मफलसाधनासंबंधी सर्वसंसारधर्मविलक्षणः अशनायाद्यतीतः अस्थूलादिधर्मवान् अजोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः सैंधवघनवद्विज्ञानैकरसस्वभावः स्वयंज्योतिः एक एवाद्वयः अपूर्वोऽनपरोऽनंतरोऽबाह्यः इत्येतदागमतस्तर्कतश्च स्थापितं, विशेषतश्चेह जनकयाज्ञवल्क्यसंवादेऽस्मिन्, तस्मादेवंलक्षण आत्मनि विदित आत्मत्वेन नैव कर्मारंभ उपपद्यते । तस्मादात्मा निर्विशेषः । न हि चक्षुष्मान्पथि प्रवृत्तोऽहनि कूपे कंटके वा पतति । कृत्स्नस्य च कर्मफलस्य विद्याफलेऽन्तर्भावात् । न चायत्नप्राप्ये वस्तुनि विद्वान्यत्नमातिष्ठति । "अर्के चेन्मधु विंदेत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् । इष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ को विद्वान्यत्नमाचरेत्" । "सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते" इति गीतासु । इहापि चैतस्यैव परमानंदस्य ब्रह्मवित्प्राप्यस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीत्युक्तम् । अतो ब्रह्मविदां न कर्मारंभः ॥

यस्मात्सर्वैषणाविनिवृत्तः स एष नेति नेत्यात्मानमात्मत्वेनोपगम्य तद्रूपेणैव वर्तते, तस्मादेतमेवंविदं नेति नेत्यात्मभूतं उ हैवैते वक्ष्यमाणे न तरतो न प्राप्नुतः, इति युक्तमेवेति वाक्यशेषः। के ते इत्युच्यते— अतोऽस्मान्निमित्ताच्छरीरधारणादिहेतोः, पापमपुण्यं कर्माकरवं कृतवानस्मि, कष्टं खलु मम वृत्तं अनेन पापेन कर्मणाहं नरकं प्रतिपत्स्ये, इति योऽयं पश्चात्तापः कर्म कृतवतः परितापः, स एनं नेति नेत्यात्मभूतं न तरति। तथा 'अतः कल्याणं फलविषयकामान्निमित्तात् यज्ञदानादिलक्षणं पुण्यं शोभनं कर्म कृतवानस्मि। अतोऽहमस्य फलं सुखमुपभोक्ष्ये देहान्तर इत्येषोऽपि हर्षस्तं न तरति। उभे उ हैवैष ब्रह्मविदेते कर्मणी तरति पुण्यपापलक्षणे। एवं ब्रह्मविदः संन्यासिन उभे अपि कर्मणी क्षीयेते पूर्वजन्मनि कृते ये ते, इह जन्मनि कृते ये ते च। अपूर्वे च नारभ्येते। किंच नैनं कृताकृते, कृतं नित्यानुष्ठानमकृतं तस्यैवाक्रिया, ते अपि कृताकृते, एनं न तपतः। अनात्मज्ञं हि कृतं फलदानेनाकृतं प्रत्यवायोत्पादनेन तपतः। अयं तु ब्रह्मविदात्मविद्याग्निना सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोति। "यथैधांसि समिद्धोऽग्निः" इत्यादिस्मृतेः। शरीरारंभकयोस्तु उपभोगेनैव क्षयः। अतो ब्रह्मविदकर्मसंबंधी ॥२२॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्। एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्। तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति। तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडेनं प्रापितोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान्ददामि मां चापि सह दास्यायेति ॥२३॥

तदेतद्वस्तु ब्राह्मणेनोक्तमृचा मंत्रेणाभ्युक्तं प्रकाशितम्। एष नेति नेत्यादिलक्षणो नित्यो महिमा। अन्ये तु महिमानः कर्मकृता इत्यनित्याः। अयं तु तद्विलक्षणो महिमा स्वाभाविकत्वान्नित्यो ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य त्यक्तसर्वैषणस्य। कुतोऽस्य नित्यत्वमिति हेतुमाह— कर्मणा न वर्धते शुभलक्षणेन कृतेन वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति। अशुभेन कर्मणा नो कनीयान्नाप्यपक्षयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति। उपचयापचयहेतुभूता एव हि सर्वा विक्रिया

इत्येताभ्यां प्रतिषिध्यन्ते । अतोऽविक्रियत्वान्नित्य एष महिमा । तस्मात्तस्यैव महिम्नः स्याद्भवेत्पदवित्पदस्य वेत्ता । पद्यते गम्यते ज्ञायत इति महिम्नः स्वरूपमेव पदं तस्य पदस्य वेदिता । किं तत्पदवेदनेन स्यादित्युच्यते— तं विदित्वा महिमानं न लिप्यते न संबध्यते कर्मणा पापकेन धर्माधर्मलक्षणेन । उभयमपि पापकमेव विदुषः ॥

यस्मादेवमकर्मसंबंधी एष ब्राह्मणस्य महिमा नेति नेत्यादिलक्षणः, तस्मादेवंविच्छान्तो बाह्येंद्रियव्यापारत उपशान्तः, तथा दान्तोऽन्तःकरणतृष्णातो निवृत्तः, उपरतः सर्वैषणाविनिर्मुक्तः संन्यासी, तितिक्षुर्द्वंद्वसहिष्णुः समाहितः इंद्रियांतःकरणचलनरूपाद्व्यावृत्त्य ऐकाग्र्यरूपेण समाहितो भूत्वा । तदेतदुक्तं पुरस्तात् 'बाल्यं च पांडित्यं च निर्विद्य' इति । आत्मन्येव स्वे कार्यकरणसंघाते आत्मानं प्रत्यक्चेतयितारं पश्यति । तत्र किं तावन्मात्रं परिच्छिन्नं ? नेत्युच्यते— सर्वं समस्तमात्मानमेव पश्यति, नान्यदात्मव्यतिरिक्तं वालाग्रमात्रमप्यस्तीत्येवं पश्यति । मननान्मुनिर्भवति, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं स्थानत्रयं हित्वा । एवं पश्यन्तं ब्राह्मणं नैनं पाप्मा पुण्यपापलक्षणस्तरति, न प्राप्नोति । अयं तु ब्रह्मवित् सर्वं पाप्मानं तरत्यात्मभावेनैव व्याप्नोत्यतिक्रामति । नैनं पाप्मा कृताकृतलक्षणः तपति इष्टफलप्रत्यवायोत्पादनाभ्याम् । सर्वं पाप्मानमयं तपति ब्रह्मवित्सर्वात्मदर्शनवह्निना भस्मीकरोति । स एष एवंविद्विपापो विगतधर्माधर्मो, विरजो विगतरजो, रजः कामो विगतकामः, अविचिकित्सः छिन्नसंशयः, अहमस्मि सर्वात्मा परं ब्रह्मेति निश्चितमतिर्ब्राह्मणो भवति ॥

अयं त्वेवंभूतः एतस्यामवस्थायां मुख्यो ब्राह्मणः प्रागेतस्माद्ब्रह्मस्वरूपावस्थानाद्गौणमस्य ब्राह्मण्यम् । एष ब्रह्मलोको, ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोको मुख्यो निरुपचरितः सर्वात्मभावलक्षणो, हे सम्राट् । एनं ब्रह्मलोकं परिप्रापितोऽसि अभयं नेति नेत्यादिलक्षणमिति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥

एवं ब्रह्मभूतो जनको याज्ञवल्क्येन ब्रह्मभावमापादितः प्रत्याह— सोऽहं त्वया ब्रह्मभावमापादितः सन्भगवते तुभ्यं विदेहान्देशान्मम राज्यं समस्तं ददामि, मां च सह विदेहैर्दास्याय दासकर्मणे ददामीति च शब्दात्संबध्यते ॥

परिसमापिता ब्रह्मविद्या सह संन्यासेन सांगा सेतिकर्तव्यताका । परिसमाप्तः परमपुरुषार्थः । एतावत्पुरुषेण कर्तव्यं, एषा निष्ठैषा परा गतिः, एतन्निःश्रेयसं, एतत्प्राप्य कृतकृत्यो ब्राह्मणो भवत्येतत्सर्ववेदानुशासनमिति ॥२३॥

स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो विंदते वसु य एवं वेद ॥२४॥

योऽयं जनकयाज्ञवल्क्याख्यायिकायां व्याख्यात आत्मा स वा एषः महानज आत्माऽन्नादः सर्वभूतस्थः सर्वान्नानामत्ता, वसुदानो वसु धनं सर्वप्राणिकर्मफलं तस्य दाता, प्राणिनां यथाकर्म फलेन योजयितेत्यर्थः । तमेतमजमन्नादं वसुदानमात्मानं अन्नादवसुदानगुणाभ्यां युक्तं यो वेद, स सर्वभूतेष्वात्मभूतोऽन्नमत्ति, विंदते च वसु सर्वं कर्मफलजातं लभते सर्वात्मत्वादेव, य एवं यथोक्तं वेद । अथवा दृष्टफलार्थिभिरप्येवगुण उपास्यः । तेनान्नादो वसोश्च लब्धा, दृष्टेनैव फलेनान्नात्तृत्वेन गोश्वादिना चास्य योगो भवतीत्यर्थः ॥

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥२५॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

इदानीं समस्तस्यैव आरण्यकस्य योऽर्थ उक्तः, स समुच्चित्यास्यां कंडिकायां निर्दिश्यते, एतावान्समस्तारण्यकार्थ इति । स वा एष महानज आत्माऽजरो न जीर्यत इति, न विपरिणमत इत्यर्थः । अमरो, यस्माच्चाजरस्तस्मादमरो, न म्रियत इत्यमरः । यो हि जायते जीर्यते च, स विनश्यति म्रियते वा । अयं त्वजत्वादजरत्वाच्चाविनाशी यतोऽत एवामृतः । यस्माज्जनिप्रभृतिभिः त्रिभिर्भावविकारैर्वर्जितः तस्मादितरैरपि भावविकारैस्त्रिभिः तत्कृतैश्च कामकर्ममोहादिभिर्मृत्युरूपैर्वर्जित इत्येतत् । अभयोऽत एव । यस्माच्चैवं पूर्वोक्तविशेषणः, तस्माद्भयवर्जितः । भयं च हि नामाविद्याकार्यं, तत्कार्यप्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधेन चाविद्यायाः प्रतिषेधः सिद्धो वेदितव्यः । अभय आत्मा एवंगुणविशिष्टः किमसौ ? ब्रह्म परिवृढं निरतिशयं महदित्यर्थः । अभयं वै ब्रह्म । प्रसिद्धमेतल्लोकेऽभयं ब्रह्मेति । तस्माद्युक्तं एवंगुणविशिष्ट आत्मा ब्रह्मेति ॥

य एवं यथोक्तमात्मानमभयं ब्रह्म वेद, सोऽभयं हि वै ब्रह्म भवति । एष सर्वस्या उपनिषदः संक्षिप्तोऽर्थ उक्तः । एतस्यैवार्थस्य सम्यक्प्रबोधाय उत्पत्तिस्थितिप्रलयादिकल्पना क्रियाकारकफलाध्यारोपणा च आत्मनि कृता ।

तदर्थोहेन च नेति नेतीत्यध्यारोपितविशेषापनयद्वारेण पुनः तत्त्वमावेदितम् । यथा एकप्रभृत्यापरार्धसंख्यास्वरूपपरिज्ञानाय रेखाध्यारोपणं कृत्वैकेयं रेखा दशेयं शतेयं सहस्रेयमिति ग्राहयति, अवगमयति संख्यास्वरूपं केवलं, न तु संख्याया रेखात्मत्वमेव । यथाच अकारादीन्यक्षराणि विजिग्राहयिषुः पत्रमषीरेखादि-संयोगोपायमास्थाय वर्णानां सतत्त्वमावेदयति, न पत्रमष्याद्यात्मतामक्षराणां ग्राहयति, तथा चेह उत्पत्त्याद्यनेकोपायमास्थायैकं ब्रह्मतत्त्वमावेदितम् । पुनः तत्कल्पितोपायजनितविशेषपरिशोधनार्थं नेति नेतीति तत्त्वोपसंहारः कृतः । तदुपसंहृतं पुनः परिशुद्धं केवलमेव सफलं ज्ञानं अंतेऽस्यां कंडिकायामिति ॥२५॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४.४.—

आगमप्रधानेन मधुकांडेन ब्रह्मतत्त्वं निर्धारितम् । पुनस्तस्यैव उपपत्ति-प्रधानेन याज्ञवल्कीयेन कांडेन पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहं कृत्वा विगृह्यवादेन विचा-रितम् । शिष्याचार्यसंबंधेन च षष्ठ प्रश्नप्रतिवचनन्यायेन सविस्तरं विचार्योप-संहृतम् । अथेदानीं निगमनस्थानीयं मैत्रेयीब्राह्मणमारभ्यते । अयं च न्यायो वाक्यकोविदैः परिगृहीतो— "हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं" इति । अथवा आगमप्रधानेन मधुकांडेन यदमृतत्वसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानमभिहितं, तदेव तर्केणाप्यमृतत्वसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानमधिगम्यते । तर्कप्रधानं हि याज्ञवल्कीयं कांडम् । तस्माच्छास्त्रतर्काभ्यां निश्चितमेतद्यदेतदात्मज्ञानं ससंन्यासं अमृतत्वसाधनमिति । तस्मात् शास्त्रश्रद्धावद्भिः अमृतत्वप्रतिपित्सुभिः एतत्प्रति-पत्तव्यमिति । आगमोपपत्तिभ्यां हि निश्चितोऽर्थः श्रद्धेयो भवत्यव्यभिचारा-दिति । अक्षराणां तु चतुर्थे यथा व्याख्यातोऽर्थः, तथा प्रतिपत्तव्योऽत्रापि । यान्यक्षराण्यव्याख्यातानि तानि व्याख्यास्यामः ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञ-वल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥१॥

अथेति हेतूपदेशानंतर्यप्रदर्शनार्थः । हेतुप्रधानानि हि वाक्यान्यतीतानि । तदनंतरमागमप्रधानेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निगम्यते मैत्रेयीब्राह्मणेन । ह-शब्दो वृत्तावद्योतकः । याज्ञवल्क्यस्यर्षेः किल द्वे भार्ये पत्न्यौ बभूवतुरास्तां मैत्रेयी

च नामत एकाऽपरा कात्यायनी नामतः। तयोर्भार्ययोर्मैत्रेयी ह किल ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवदनशीला बभूव आसीत्। स्त्रीप्रज्ञा, स्त्रियां योचिता सा स्त्रीप्रज्ञा, सैव यस्याः प्रज्ञा गृहप्रयोजनान्वेषणालक्षणा सा स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि तस्मिन्काले आसीत्कात्यायनी। अथैवं सति ह किल याज्ञवल्क्योऽन्यत् पूर्वस्माद्गार्हस्थ्यलक्षणात् वृत्तात् पारिव्राज्यलक्षणं वृत्तमुपाकरिष्यन्नुपचिकीर्षुः सन् ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि हंत तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥२॥

हे मैत्रेयीति ज्येष्ठां भार्यामामंत्रयामास। आमंत्र्य चोवाच ह—प्रव्रजिष्यन्पारिव्राज्यं करिष्यन्वै अरे मैत्रेय्यस्मात्स्थानाद्गार्हस्थ्यादहमस्मि भवामि। मैत्रेय्यनुजानीहि माम्। हंतेच्छसि यदि, तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीत्यादि व्याख्यातम् ॥

सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां न्वहं तेनामृताहो३ नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति ॥३॥

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥४॥

सैवमुक्तोवाच मैत्रेयी— सर्वेयं पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यान्नु किं स्यां, किमहं वित्तसाध्येन कर्मणाऽमृता आहो न स्यामिति। नेति होवाच याज्ञवल्क्य इत्यादि समानमन्यत् ॥३-४॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रियमवृधद्धंत तर्हि भवत्येतद्व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥५॥

स होवाच प्रियैव पूर्वं खलु नोऽस्मभ्यं भवती, भवन्ती सती, प्रियमेवावृधद्वर्धितवती निर्धारितवत्यसि। अतस्तुष्टोऽहम्। हंतेच्छसि चेदमृतत्वसाधनं ज्ञातुं हे भवति, ते तुभ्यं तदमृतत्वसाधनं व्याख्यास्यामि ॥

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति। न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति। न वा अरे पुत्राणां कामाय

पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ॥६॥

आत्मनि खल्वरे मैत्रेयि दृष्टे । कथं दृष्ट आत्मनीति, उच्यते— पूर्वं आचार्यागमाभ्यां श्रुते, पुनस्तर्केणोपपत्त्या मते विचारिते । श्रवणं त्वागममात्रेण, मते उपपत्त्या, पश्चाद्विज्ञाते एवमेतन्नान्यथेति निर्धारिते । किं भवतीत्युच्यते— इदं विदितं भवति । इदं सर्वमिति यदात्मनोऽन्यत् । आत्मव्यतिरेकेणाभावात् ॥

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥७॥

स यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥८॥ स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय शंखस्य तु ग्रहणेन शंखध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥९॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्या-

न्छब्दान्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥१०॥

तमयथार्थदर्शिनं परादात्पराकुर्यात्कैवल्यासंबंधिनं कुर्यादयमनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीत्यपराधादिति भावः ॥७—१०॥

स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वांगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥११॥

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमेवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनमेवं सर्वेषां गंधानां नासिके एकायनमेवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनमेवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवं सर्वेषां संकल्पानां मन एकायनमेवं सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेवं सर्वेषामानंदानामुपस्थ एकायनमेवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवं सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवं सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥१२॥

चतुर्थे शब्दनिश्वासेनैव लोकाद्यर्थनिश्वासः सामर्थ्यादुक्तो भवतीति पृथङ्नोक्तः । इह तु सर्वशास्त्रार्थोपसंहार इति कृत्वा अर्थप्राप्तोप्यर्थः स्पष्टीकर्तव्य इति पृथगुच्यते ॥

स यथा सैंधवघनोऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥१३॥

सर्वकार्यप्रलये विद्यानिमित्ते सैंधवघनवदनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एक आत्मावतिष्ठते । पूर्वं तु भूतमात्रासंसर्गविशेषाल्लब्धविशेषविज्ञानः सन् । तस्मिन्प्रविलापिते विद्यया विशेषविज्ञाने तन्निमित्ते च भूतसंसर्गे न प्रेत्य संज्ञास्तीत्येवं याज्ञवल्क्येनोक्ता ॥

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं

विजानामीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा ॥१४॥

सा होवाच—अत्रैव मा भगवानेतस्मिन्नेव वस्तुनि प्रज्ञानघन एव, न प्रेत्य संज्ञास्तीति, मोहान्तं मोहमध्यं, आपीपिपदापीपद्दवगमितवानसि, संमोहितवानसीत्यर्थः । अतो न वा अहमिममात्मानं उक्तलक्षणं विजानामि विवेक्त इति । स होवाच नाहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मा यतः । विनष्टुं शीलमस्येति विनाशी न विनाश्यविनाशी, विनाशशब्देन विक्रियाऽविनाशीत्यविक्रिय आत्मेत्यर्थः । अरे मैत्रेयि, अयमात्मा प्रकृतोऽनुच्छित्तिधर्मा । उच्छित्तिरुच्छेदः, उच्छेदोऽन्तो विनाशः, उच्छित्तिर्धर्मोऽस्येत्युच्छित्तिधर्मा, नोच्छित्तिधर्माऽनुच्छित्तिधर्मा । नापि विक्रियालक्षणो नाप्युच्छेदलक्षणो विनाशोऽस्य विद्यते इत्यर्थः ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं स्पृशति तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसंगो न हि सज्यतेऽसितो न व्यथते न रिष्यति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥१५॥

॥ इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥

चतुर्ष्वपि प्रपाठकेष्वेक आत्मा तुल्यो निर्धारितः परं ब्रह्म । उपायविशेषस्तु तस्याधिगमेऽन्यश्चान्यश्च । उपेयस्तु स एवात्मा यश्चतुर्थे 'अथात आदेशो नेति नेति' इति निर्दिष्टः । स एव पंचमे प्राणोपन्यासेन शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादे निर्धारितः । पुनः पंचमसमाप्तौ पुनर्जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे । पुनरिहोपनिषत्समाप्तौ । चतुर्णामपि प्रपाठकानामेतदात्मनिष्ठता, नान्योऽन्तराले कश्चिदपि विवक्षितोऽर्थः, इत्येतत्प्रदर्शनायान्ते उपसंहारः स एष नेति नेत्यादिः ॥

यस्मात्प्रकारशतेनापि निरूप्यमाणे तत्त्वे नेति नेत्यात्मैव निष्ठा, नान्या उपलभ्यते तर्केण वा आगमेन वा। तस्मादेतदेवामृतत्वसाधनं यदेतन्नेति नेत्यात्मपरिज्ञानं सर्वसंन्यासश्च इत्येतमर्थमुपसंजिहीर्षन्नाह— एतावदेतावन्मात्रं यदेतन्नेति नेतीत्यद्वैतात्मदर्शनं, इदं चान्यसहकारिकारणनिरपेक्षमेवारे मैत्रेय्यमृतत्वसाधनम्। यत्पृष्टवत्यसि, यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूह्यमृतत्वसाधनमिति, तदेतावदेवेति विज्ञेयं त्वया, इति हैवं किलामृतत्वसाधनमात्मज्ञानं प्रियायै भार्यायै उक्त्वा याज्ञवल्क्यः किं कृतवान्यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं 'प्रव्रजिष्यन्नस्मि' इति तच्चकार विजहार प्रव्रजितवानित्यर्थः। परिसमाप्ता ब्रह्मविद्या संन्यासपर्यवसाना। एतावानुपदेशः, एतद्वेदानुशासनं, एषा परमनिष्ठा, एष पुरुषार्थकर्तव्यतान्त इति॥

इदानीं विचार्यते शास्त्रार्थविवेकप्रतिपत्तये। यत आकुलानि हि वाक्यानि दृश्यन्ते "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" "यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः" "एतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रम्" इत्यादीनि ऐकाश्रम्यज्ञापकानि। अन्यानि च आश्रमान्तरप्रतिपादकानि वाक्यानि 'विदित्वा व्युत्थाय प्रव्रजन्ति' "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्" "यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा" इति, "द्वावेव पंथानावनुनिष्क्रान्ततरौ भवतः क्रियापथश्चैव पुरस्तात्संन्यासश्च तयोः संन्यास एवातिरेचयति" इति, 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः' इत्यादीनि। तथा स्मृतयश्च "ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति" "अविशीर्णब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तमावसेत्" "तस्याश्रमविकल्पमेके ब्रुवते" तथा— "वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्रपौत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितॄणाम्। अग्नीनाधाय विधिवच्चेष्टयज्ञो वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषेत्"। "प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम्। आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्" इत्याद्याः॥

एवं व्युत्थानविकल्पक्रमयथेष्टाश्रमप्रतिपत्तिप्रतिपादकानि हि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि शतशः उपलभ्यन्ते। इतरेतरविरुद्धानि। आचारश्च तद्विदाम्। विप्रतिपत्तिश्च शास्त्रार्थप्रतिपत्तॄणां बहुविदामपि। अतो न शक्यते शास्त्रार्थो मंदबुद्धिभिर्विवेकेन प्रतिपत्तुम्। परिनिष्ठितशास्त्रन्यायबुद्धिभिरेव ह्येषां वाक्यानां विषयविभागः शक्यतेऽवधारयितुम्। तस्मादेषां विषयविभागज्ञापनाय यथाबुद्धिसामर्थ्यं विचारयिष्यामः॥

यावज्जीवश्रुत्यादिवाक्यानां अन्यार्थासंभवात्क्रियावसान एव वेदार्थः । "तं यज्ञपात्रैर्दहन्ति" इत्यंत्यकर्मश्रवणात् जरामर्यश्रवणाच्च । लिंगाच्च 'भस्मान्तं शरीरं' इति । न हि पारिव्राज्यपक्षे भस्मान्तता शरीरस्य स्यात् । स्मृतिश्च "निषेकादिश्मशानान्तो मंत्रैर्यस्योदितो विधिः । तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिञ्ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्" इति ॥

समंत्रकं हि यत्कर्म वेदेनेह विधीयते तस्य श्मशानान्ततां दर्शयति स्मृतिः । अधिकाराभावप्रदर्शनाच्च अत्यंतमेव श्रुत्यधिकाराभावोऽकर्मिणो गम्यते । अग्न्युद्वासनापवादाच्च "वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते" इति ॥

ननु व्युत्थानादिविधानाद्वैकल्पिकं क्रियावसानत्वं वेदार्थस्य । न । अन्यार्थत्वात् व्युत्थानादिश्रुतीनाम् । "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" "यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत" इत्येवमादीनां जीवनमात्रनिमित्तत्वाद्यदा न शक्यतेऽन्यार्थता कल्पयितुं, तदा व्युत्थानादिवाक्यानां कर्मानधिकृतविषयत्वसंभवात् । 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इति च मंत्रवर्णाज्जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वेति च जरामृत्युभ्यामन्यत्र कर्मवियोगच्छिद्रासंभवात्कर्मिणां श्मशानान्तत्वं न वैकल्पिकम् । काणकुब्जादयोऽपि कर्मण्यनधिकृता अनुग्राह्या एव श्रुत्येति व्युत्थानाद्याश्रमान्तरविधानं नानुपपन्नम् । पारिव्राज्यक्रमविधानस्य अनवकाशत्वमिति चेत् । न । विश्वजित्सर्वमेधयोः यावज्जीवविध्यपवादत्वात् । यावज्जीवाग्निहोत्रादिविधेः विश्वजित्सर्वमेधयोरेवापवादस्तत्र च क्रमप्रतिपत्तिसंभवो "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्" इति । विरोधानुपपत्तेः । न ह्येवंविषयत्वे पारिव्राज्यक्रमविधानवाक्यस्य कश्चिद्विरोधः क्रमप्रतिपत्तेः । अन्यविषयपरिकल्पनायां तु यावज्जीवविधानश्रुतिः स्वविषयात्संकोचिता स्यात् । क्रमप्रतिपत्तेस्तु विश्वजित्सर्वमेधविषयत्वान्न कश्चिद्बाधः ॥

न, आत्मज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वाभ्युपगमात् । यत्तावत् 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यारभ्य 'स एष नेति नेति' एतदंतेन ग्रंथेन यदुपसंहृतमात्मज्ञानं, तदमृतत्वसाधनमित्यभ्युपगतं भवता । तत्रैतावदेवामृतत्वसाधनं अन्यनिरपेक्षमित्येतन्न मृष्यते । तत्र भवन्तं पृच्छामि किमर्थमात्मज्ञानं मर्षयति भवानिति । शृणु तत्र कारणं— यथा स्वर्गकामस्य स्वर्गप्राप्त्युपायमजानतोऽग्निहोत्रादि स्वर्गप्राप्तिसाधनं ज्ञापयति, तथेहाप्यमृतत्वप्रतिपित्सोः अमृतत्वप्राप्त्युपायमजानतो 'यदेव

भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि' इत्येवमाकांक्षितममृतत्वसाधनं 'एतावदरे' इत्येवमादौ वेदने ज्ञाप्यत इति । एवं तर्हि, यथा ज्ञापितमग्निहोत्रादि स्वर्गसाधनमभ्युपगम्यते, तथेहाप्यात्मज्ञानम् । यथा ज्ञाप्यते तथाभूतमेव अमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं अभ्युपगंतुं युक्तम् । तुल्यप्रामाण्यादुभयत्र ॥

यद्येवं किं स्यात्? सर्वकर्महेतूपमर्दकत्वादात्मज्ञानस्य विद्योद्भवे कर्मनिवृत्तिः स्यात् । दाराग्निसंबद्धानां तावदग्निहोत्रादिकर्मणां भेदबुद्धिविषयसंप्रदानकारकसाध्यत्वम् । अन्यबुद्धिपरिच्छेद्यां ह्यग्न्यादिदेवतां संप्रदानकारकभूतां अंतरेण न हि तत्कर्म निर्वर्त्यते । यया हि संप्रदानकारकबुद्ध्या संप्रदानकारकं कर्म साधत्वेनोपदिश्यते सेह विद्यया निवर्त्यते 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' 'देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' 'एकधैवानुद्रष्टव्यं' 'सर्वमात्मानं पश्यति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च देशकालनिमित्ताद्यपेक्षत्वं, व्यवस्थितात्मवस्तुविषयत्वादात्मज्ञानस्य । क्रियायास्तु पुरुषतंत्रत्वात्स्याद्देशकालनिमित्ताद्यपेक्षत्वम् । ज्ञानं तु वस्तुतंत्रत्वान्न देशकालनिमित्ताद्यपेक्षते । यथाऽग्निरुष्ण आकाशोऽमूर्त इति, तथा आत्मविज्ञानमपि ॥

नन्वेवं सति प्रमाणभूतस्य कर्मविधेर्निरोधः स्यात् । नच तुल्यप्रमाणयोरितरेतरनिरोधो युक्तः । न । स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रानिरोधकत्वात् । नहि विध्यंतरनिरोधकमात्मज्ञानं, स्वाभाविकभेदबुद्धिमात्रं निरुणद्धि । तथापि हेत्वपहारात्कर्मानुपपत्तेः विधिनिरोध एव स्यादिति चेत् । न । कामप्रतिषेधात्काम्यप्रवृत्तिनिरोधवददोषात् । यथा स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गसाधने यागे प्रवृत्तस्य कामप्रतिषेधविधेः कामे विहते काम्ययागानुष्ठानप्रवृत्तिर्निरुध्यते । न चैतावता काम्यविधिर्निरुद्धो भवति । कामप्रतिषेधविधिना काम्यविधेः अनर्थकत्वज्ञानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः निरुद्ध एव स्यादिति चेत् । भवत्वेवं कर्मविधिनिरोधोऽपि । यथा कामप्रतिषेधे काम्यविधेः, एवं प्रामाण्यानुपपत्तिः, इति चेत् । अननुष्ठेयत्वेऽनुष्ठातुरभावात् अनुष्ठानविध्यानर्थक्यात् अप्रामाण्यमेव कर्मविधीनामिति चेत् । न । प्रागात्मज्ञानात्प्रवृत्त्युपपत्तेः । स्वाभाविकस्य क्रियाकारकफलभेदविज्ञानस्य प्रागात्मज्ञानात्कर्महेतुत्वमुपपद्यत एव । यथा कामविषये दोषविज्ञानोत्पत्तेः प्राक्काम्यकर्मप्रवृत्तिहेतुत्वं स्यादेव स्वर्गादीच्छायाः स्वाभाविक्याः, तद्वत् ।

तथा सति अनर्थार्थो वेदं इति चेत् । न । अर्थानर्थयोरभिप्रायतंत्रत्वात् । मोक्षमेकं वर्जयित्वा अन्यस्याविद्याविषयत्वात् । पुरुषाभिप्रायतंत्रौ ह्यर्थानर्थौ । मरणादिकाम्येष्टिदर्शनात् । तस्माद्यावदात्मज्ञानविधेराभिमुख्यं, तावदेव कर्मविधयः । तस्मान्न आत्मज्ञानसहभावित्वं कर्मणामित्यतः सिद्धं आत्मज्ञानमेवामृतत्वसाधनं 'एतावदरे खल्वमृतत्वं' इति । कर्मनिरपेक्षत्वाज्ज्ञानस्य । अतो विदुषस्तावत्पारिव्राज्यं सिद्धं, संप्रदानादिकर्मकारकजात्यादिशून्याविक्रियब्रह्मात्मदृढप्रतिपत्तिमात्रेण वचनमंतरेणापि उक्तन्यायतः ॥

तथाच व्याख्यातमेतत्— 'येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इति हेतुवचनेन, पूर्वे विद्वांसः प्रजामकामयमाना व्युत्तिष्ठन्तीति पारिव्राज्यं विदुषामात्मलोकावबोधादेव । तथाच विविदिषोरपि सिद्धं पारिव्राज्यम् । 'एतमेवात्मानं लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इति वचनात् । कर्मणां चाविद्वद्विषयत्वमवोचाम । अविद्याविषये च उत्पत्त्यादिविकारसंस्कारार्थानि कर्माणीत्यतः आत्मसंस्कारद्वारेण आत्मज्ञानसाधनत्वमपि कर्मणामवोचाम, यज्ञादिभिर्विविदिषन्तीति ॥

अथैवं सति अविद्वद्विषयाणामाश्रमकर्मणां बलाबलविचारणायां, आत्मज्ञानोत्पादनं प्रति यमप्रधानानां अमानित्वादीनां मानसानां च ध्यानज्ञानवैराग्यादीनां संनिपत्योपकारकत्वम् । हिंसारागद्वेषादिबाहुल्यात् बहुक्लिष्टकर्मविमिश्रिता इतरे, इत्यतः पारिव्राज्यं मुमुक्षूणां प्रशंसन्ति— "त्याग एव हि सर्वेषामुक्तानामपि कर्मणाम् । वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमोऽवधिः" ॥ "किं ते धनेन किमु बंधुभिस्ते किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि । आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं पितामहास्ते क्व गताः पिता च" । एवं सांख्ययोगशास्त्रेषु च संन्यासो ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्न उच्यते । कामप्रवृत्त्यभावाच्च । कामप्रवृत्तेर्हि ज्ञानप्रतिकूलता सर्वशास्त्रेषु प्रसिद्धा । तस्माद्विरक्तस्य मुमुक्षोः विनापि ज्ञानेन 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इत्याद्युपपन्नम् ॥

ननु सावकाशत्वादनधिकृतविषयमेतदित्युक्तं, यावज्जीवश्रुत्युपरोधात् । नैष दोषः । नितरां सावकाशत्वाद्यावज्जीवश्रुतीनाम् । अविद्वत्कामिकर्तव्यतां ह्यवोचाम सर्वकर्मणाम् । न तु निरपेक्षमेव जीवननिमित्तमेव कर्तव्यं कर्म । प्रायेण हि पुरुषाः कामबहुलाः । कामश्च अनेकविषयोऽनेककर्मसाधनसाध्यश्च । अनेकफलसाधनानि च वैदिकानि कर्माणि दाराग्निसंबंधपुरुषकर्तव्यानि, पुनः

पुनश्च अनुष्ठीयमानानि बहुफलानि कृष्यादिवत् वर्षशतसमाप्तीनि च गार्हस्थ्ये वाऽरण्ये वा। अतस्तदपेक्षया यावज्जीवश्रुतयः। 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति च मंत्रवर्णः। तस्मिंश्च पक्षे विश्वजित्सर्वमेधयोः कर्मपरित्यागः। यस्मिंश्च पक्षे यावज्जीवानुष्ठानं, तदा श्मशानान्तत्वं भस्मान्तता च शरीरस्य। इतरवर्णापेक्षया वा यावज्जीवश्रुतिः। न हि क्षत्रियवैश्ययोः पारिव्राज्यप्रतिपत्तिरस्ति। तथा "मंत्रैर्यस्योदितो विधिः" "ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः" इत्येवमादीनां क्षत्रियवैश्याद्यपेक्षत्वम्। तस्मात्पुरुषसामर्थ्यज्ञानवैराग्यकामाद्यपेक्षया व्युत्थानविकल्पक्रमपारिव्राज्यप्रतिपत्तिप्रकारा न विरुध्यन्ते। अनधिकृतानां च पृथग्विधानात्पारिव्राज्यस्य "स्नातको वाऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा" इत्यादिना। तस्मात्सिद्धानि आश्रमान्तराण्यधिकृतानामेव ॥१५॥ इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥ ४.५.—

अथ वंशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौंडिन्यात्कौंडिन्यः शांडिल्याच्छांडिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥१॥ आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौतमाद्गौतमः सैतवात्सैतवः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायण उद्दालकायनादुद्दालकायनो जाबालायनाज्जाबालायनो माध्यंदिनायनान्माध्यंदिनायनः सौकरायणात्सौकरायणः काषायणात्काषायणः सायकायनात्सायकायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥२॥ घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजंधनेरौपजंधनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो मांटेर्मांटिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शांडिल्याच्छांडिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौंडिन्याद्विदर्भीकौंडिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पंथाः सौभरोऽयास्यादांगिरसादयास्य आंगिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगा-

त्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥३॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथानंतरं याज्ञवल्कीयस्य कांडस्य वंश आरभ्यते यथा मधुकांडस्य वंशः । व्याख्यानं तु पूर्ववत् । ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नम ॐइति ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ पंचमोऽध्यायः ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ खं ब्रह्म । खं पुराणं वायुरं खमिति ह स्माह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदैनेन यद्वेदितव्यम् ॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

पूर्णमद इत्यादि खिलकांडमारभ्यते । अध्यायचतुष्टयेन यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म, य आत्मा सर्वान्तरो निरुपाधिकोऽशनायाद्यतीतो नेति नेतीति व्यपदेश्यो निर्धारितो, यद्विज्ञानं केवलममृतत्वसाधनं, अधुना तस्यैवात्मनः सोपाधिकस्य शब्दार्थादिव्यवहारविषयापन्नस्य पुरस्तादनुक्तान्युपासनानि कर्मभिरविरुद्धानि प्रकृष्टाभ्युदयसाधनानि क्रममुक्तिभांजि च । तानि वक्तव्यानीति परः संदर्भः । सर्वोपासनशेषत्वेनोंकारो दमं दानं दयामित्येतानि च विधित्सितानि । पूर्णमदः, पूर्णं न कुतश्चिद्व्यावृत्तं व्यापीत्येतत् । निष्ठा च कर्तरि द्रष्टव्या । अद इति परोक्षाभिधायि सर्वनाम तत्परं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्संपूर्णमाकाशवद्व्यापि निरंतरं निरुपाधिकं च । तदेवेदं सोपाधिकं नामरूपस्थं व्यवहारापन्नं पूर्णं स्वेन रूपेण परमात्मना व्याप्त्यैव, नोपाधिपरिच्छिन्नेन विशेषात्मना । तदिदं विशेषापन्नं कार्यात्मकं ब्रह्म पूर्णात्कारणात्मनः उदच्यते उद्रिच्यते उद्गच्छतीत्येतत् । यद्यपि कार्यात्मनोद्रिच्यते तथापि यत्स्वरूपं पूर्णत्वं परमात्मभावं तन्न जहाति, पूर्णमेवोद्रिच्यते । पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्मणः पूर्णं पूर्णत्वं, आदाय गृहीत्वा आत्मस्वरूपैकरसत्वमापद्य विद्ययाऽविद्याकृतं भूतमात्रोपा-

धिसंसर्गजं, अन्यत्वावभासं तिरस्कृत्य, पूर्णमेवानंतरमबाह्यं प्रज्ञानघनैकरसस्वभावं केवलं ब्रह्मावशिष्यते ॥

यदुक्तं 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति एषोऽस्य मंत्रस्यार्थः। तत्र ब्रह्मेत्यस्यार्थः पूर्णमद इति। इदं पूर्णमिति ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यस्यार्थः। तथा च श्रुत्यंतरम्— 'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह' इति। अतोऽदःशब्दवाच्यं पूर्णं ब्रह्म तदेवेदं पूर्णं कार्यस्थं नामरूपोपाधिसंयुक्तं अविद्ययोद्रिक्तम्। तस्मादेव परमार्थस्वरूपादन्यदिव प्रत्यवभासमानम्। तद्यदात्मानमेव परं पूर्णं ब्रह्म विदित्वाऽहमदः पूर्णं ब्रह्मास्मीत्येवं पूर्णमादाय तिरस्कृत्यापूर्णस्वरूपतां अविद्याकृतां नामरूपोपाधिसंपर्कजामेतया ब्रह्मविद्यया पूर्णमेव केवलमवशिष्यते। तथा चोक्तं 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' इति ॥

यः सर्वोपनिषदर्थो ब्रह्म स एषोऽनेन मंत्रेणानूद्यते उत्तरसंबंधार्थम्। ब्रह्मविद्यासाधनत्वेन हि वक्ष्यमाणानि साधनानि ओंकारदमदानदयाख्यानि विधित्सितानि, खिलप्रकरणसंबंधात्सर्वोपासनांगभूतानि च ॥

अत्रैके वर्णयन्ति— पूर्णात्कारणात्पूर्णं कार्यमुद्रिच्यते। उद्रिक्तं कार्यं वर्तमानकालेऽपि पूर्णमेव परमार्थवस्तुभूतं द्वैतरूपेण। पुनः प्रलयकाले पूर्णस्य कार्यस्य पूर्णतामादाय आत्मनि धित्वा पूर्णमेवावशिष्यते कारणरूपम्। एवं उत्पत्तिस्थितिप्रलयेषु त्रिष्वपि कालेषु कार्यकारणयोः पूर्णतैव। सा चैकैव पूर्णता कार्यकारणयोर्भेदेन व्यपदिश्यते। एवं च द्वैताद्वैतात्मकमेकं ब्रह्म। यथा किल समुद्रो जलतरंगफेनबुद्बुदाद्यात्मक एव, यथा च जलं सत्यं तदुद्भवाश्च तरंगफेनबुद्बुदादयः समुद्रात्मभूता एव आविर्भावतिरोभावधर्मिणः परमार्थसत्या एव। एवं सर्वमिदं द्वैतं परमार्थसत्यमेव जलतरंगादिस्थानीयं, समुद्रजलस्थानीयं तु परं ब्रह्म। एवं च किल द्वैतस्य सत्यत्वे कर्मकांडस्य प्रामाण्यं, यदा पुनर्द्वैतं द्वैतमिवाविद्याकृतं मृगतृष्णिकावदनृतं, अद्वैतमेव परमार्थतः, तदा किल कर्मकांडं विषयाभावादप्रमाणं भवति। तथा च विरोध एव स्यात्। वेदैकदेशभूतोपनिषत्प्रमाणं, परमार्थद्वैतवस्तुप्रतिपादकत्वात्। अप्रमाणं कर्मकांडं असद्द्वैतविषयत्वात्। तद्विरोधपरिजिहीर्षया श्रुत्यैतदुक्तं कार्यकारणयोः सत्यत्वं समुद्रवत्पूर्णमद इत्यादिनेति ॥

तदसत् । विशिष्टविषयापवादविकल्पयोरसंभवात् । न हीयं सुविवक्षिता कल्पना । कस्मात् ? यथा क्रियाविषये उत्सर्गप्राप्तस्यैकदेशेऽपवादः क्रियते । यथा 'अहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति हिंसा सर्वभूतविषया उत्सर्गेण निवारिता तीर्थे विशिष्टविषये ज्योतिष्टोमादावनुज्ञायते । नच तथा वस्तुविषये इहाद्वैतं ब्रह्मोत्सर्गेण प्रतिपाद्य पुनस्तदेकदेशेऽपवदितुं शक्यते । ब्रह्मणोऽद्वैतत्वादेवैकदेशानुपपत्तेः । तथा विकल्पानुपपत्तेश्च । यथा "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इति ग्रहणाग्रहणयोः पुरुषाधीनत्वाद्विकल्पो भवति । न त्विह तथा वस्तुविषये द्वैतं वा स्यादद्वैतं वेति विकल्पः संभवत्यपुरुषतंत्रत्वादात्मवस्तुनः । विरोधाच्च द्वैताद्वैतत्वयोरेकस्य । तस्मान्न सुविवक्षितेयं कल्पना ।

श्रुतिन्यायविरोधाच्च । सैंधवघनवत्प्रज्ञानैकरसघनं निरंतरं पूर्वापरबाह्याभ्यंतरभेदविवर्जितं सबाह्याभ्यंतरमजं 'नेति नेति' 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमजरमभयममृतं' इत्येवमाद्याः श्रुतयो निश्चितार्थाः संशयविपर्यासाशंकारहिताः सर्वाः समुद्रे प्रक्षिप्ताः स्युरकिंचित्करत्वात् । तथा न्यायविरोधोऽपि सावयवस्यानेकात्मकस्य क्रियावतो नित्यत्वानुपपत्तेः । नित्यत्वं चात्मनः स्मृत्यादिदर्शनादनुमीयते । तद्विरोधश्च प्राप्नोत्यनित्यत्वे । भवत्कल्पनानर्थक्यं च । स्फुटमेव चास्मिन्पक्षे कर्मकांडानर्थक्यम् । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगात् ॥

ननु ब्रह्मणो द्वैताद्वैतात्मकत्वे समुद्रादिदृष्टान्ता विद्यन्ते । कथमुच्यते भवतैकस्य द्वैताद्वैतत्वं विरुद्धमिति ? न । अन्यविषयत्वात् । नित्यनिरवयववस्तु विषयं हि विरुद्धत्वमवोचाम द्वैताद्वैतत्वस्य, न कार्यविषये सावयवे । तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादनुपपन्नेयं कल्पना । अस्याः कल्पनाया वरमुपनिषत्परित्याग एव । अध्येयत्वाच्च न शास्त्रार्थेयं कल्पना । नहि जननमरणाद्यनर्थशतसहस्रभेदसमाकुलं समुद्रवनादिवत्सावयवं अनेकरसं ब्रह्म ध्येयत्वेन विज्ञेयत्वेन वा श्रुत्योपदिश्यते । प्रज्ञानघनतां चोपादिशति । 'एकधैवानुद्रष्टव्यं' इति च । अनेकधादर्शनापवादाच्च 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति । यच्च श्रुत्या निंदितं तन्न कर्तव्यम् । यच्च न क्रियते न स शास्त्रार्थः । ब्रह्मणोऽनेकरसत्वमनेकधात्वं च द्वैतरूपं निंदितत्वान्न द्रष्टव्यम् । अतो न

शास्त्रार्थः । यत्त्वेकरसत्वं ब्रह्मणः तत् द्रष्टव्यत्वात्प्रशस्तं प्रशस्तत्वाच्च शास्त्रार्थो भवितुमर्हति ॥

यत्तूक्तं वेदैकदेशस्याप्रामाण्यं कर्मविषये द्वैताभावादद्वैते च प्रामाण्यमिति। तन्न । यथाप्राप्तोपदेशार्थत्वात् । न हि द्वैतमद्वैतं वा वस्तु जातमात्रमेव पुरुषं ज्ञापयित्वा पश्चात्कर्म वा ब्रह्मविद्यां वोपदिशति शास्त्रम् । न चोपदेशार्हं द्वैतं, जातमात्रप्राणिबुद्धिगम्यत्वात् । न च द्वैतस्यानृतत्वबुद्धिः प्रथममेव कस्यचित्स्यात् । येन द्वैतस्य सत्यत्वमुपदिश्य पश्चादात्मनः प्रामाण्यं प्रतिपादयेच्छास्त्रम् । नापि पाषंडिभिरपि प्रस्थापिताः शास्त्रस्य प्रामाण्यं न गृह्णीयुः । तस्माद्यथाप्राप्तमेव द्वैतमविद्याकृतं स्वाभाविकमुपादाय स्वाभाविक्यैवाविद्यया युक्ताय रागद्वेषादिदोषवते यथाभिमतपुरुषार्थसाधनं कर्म उपदिशत्यग्रे । पश्चात्प्रसिद्धक्रियाकारकफलस्वरूपदोषदर्शनवते तद्विपरीतौदासीन्यस्वरूपावस्थानफलार्थिने तदुपायभूतामात्मैकत्वदर्शनात्मिकां ब्रह्मविद्यामुपदिशति । अथैवं सति तदौदासीन्यस्वरूपावस्थाने फले प्राप्ते शास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रत्यर्थित्वं निवर्तते । तदभावच्छास्त्रस्यापि शास्त्रत्वं तं प्रति निवर्तत एव । तथा प्रतिपुरुषं परिसमाप्तं शास्त्रमिति न शास्त्रविरोधगंधोऽप्यस्ति । अद्वैतज्ञानावसानत्वात् शास्त्रशिष्यशासनादिद्वैतभेदस्य । अन्यतमावस्थाने हि विरोधः स्यादवस्थितस्य । इतरेतरापेक्षत्वात्तु शास्त्रशिष्यशासनानां नान्यतमोऽप्यवतिष्ठते । सर्वसमाप्तौ तु कस्य विरोध आशंक्येताद्वैते केवले शिवे सिद्धे । नाप्यविरोधता, अत एव ॥

अथाप्यभ्युपगम्य ब्रूमः— द्वैताद्वैतात्मकत्वेऽपि शास्त्रविरोधस्य तुल्यत्वात् । यदापि समुद्रादिवत् द्वैताद्वैतात्मकमेकं ब्रह्माभ्युपगच्छामो, नान्यद्वस्त्वंतरं, तदापि भवदुक्ताच्छास्त्रविरोधान्न मुच्यामहे । कथम्? एकं हि परं ब्रह्म द्वैताद्वैतात्मकं, तच्छोकमोहाद्यतीतत्वादुपदेशं न कांक्षति । न चोपदेष्टाऽन्यो ब्रह्मणः । द्वैताद्वैतरूपस्य ब्रह्मणः एकस्यैवाभ्युपगमात् । अथ द्वैतविषयस्यानेकत्वादन्योन्योपदेशो, न ब्रह्मविषय उपदेशः, इति चेत् । तदा द्वैताद्वैतात्मकमेकमेव ब्रह्म नान्यदस्तीति विरुध्यते । यस्मिन्द्वैतविषयेऽन्योन्योपदेशः सोऽन्यो द्वैतं चान्यदेवेति समुद्रदृष्टान्तो विरुद्धः । न च समुद्रोदकैकत्ववद्विज्ञानैकत्वे ब्रह्मणोऽन्यत्र उपदेशग्रहणादिकल्पना संभवति । न हि हस्तादिद्वैताद्वैतात्मके देवदत्ते वाक्कर्णयोः देवदत्तैकदेशभूतयोः वागुपदेष्ट्री कर्णः केवल उपदेशस्य ग्रहीता,

देवदत्तस्तु नोपदेष्टा नाप्युपदेशस्य ग्रहीतेति कल्पयितुं शक्यते। समुद्रैकोदकात्मत्ववदेकविज्ञानवत्त्वाद्देवदत्तस्य। तस्मात् श्रुतिन्यायविरोधश्चाभिप्रेतार्थासिद्धिश्च एवंकल्पनायां स्यात्। तस्माद्यथाव्याख्यात एवास्माभिः पूर्णमद इत्यस्य मंत्रस्यार्थः॥

ॐ खं ब्रह्मेति मंत्रः। अयं चान्यत्राविनियुक्त इह ब्राह्मणेन ध्यानकर्मणि विनियुज्यते। अत्र च ब्रह्मेति विशेष्याभिधानं, खमिति विशेषणम्। विशेषणविशेष्ययोश्च सामानाधिकरण्येन निर्देशो नीलोत्पलवत्खं ब्रह्मेति। ब्रह्मशब्दो बृहद्वस्तुमात्रास्पदोऽविशेषितोऽतो विशेष्यते खं ब्रह्मेति। यत्तत्खं ब्रह्म तदोंशब्दवाच्यं ओंशब्दस्वरूपमेव वा। उभयथापि सामानाधिकरण्यमविरुद्धम्। इह च ब्रह्मोपासनसाधनत्वार्थमोंशब्दः प्रयुक्तः। तथाच श्रुत्यंतरात् 'एतदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परम्' 'ओमित्यात्मानं युंजीत' 'ओमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' 'ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्' इत्यादेः। अन्यार्थासंभवाच्चोपदेशस्य। यथान्यत्र 'ओमिति शंसत्योमित्युद्गायति' इत्येवमादौ स्वाध्यायारंभापवर्गयोश्च ओंकारप्रयोगो विनियोगादवगम्यते, नच तथार्थान्तरमिहावगम्यते। तस्माद्ध्यानसाधनत्वेनैव इहोंकारशब्दस्योपदेशः। यद्यपि ब्रह्मात्मादिशब्दा ब्रह्मणो वाचकाः, तथापि श्रुतिप्रामाण्याद्ब्रह्मणो नेदिष्टमभिधानमोंकारः। अत एव ब्रह्मप्रतिपत्ताविदं परं साधनम्। तच्च द्विप्रकारेण, प्रतीकत्वेनाभिधानत्वेन च। प्रतीकत्वेन। यथा विष्ण्वादिप्रतिमाऽभेदेन, एवमोंकारो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्यः। तथा ह्योंकारालंबनस्य ब्रह्म प्रसीदति, 'एतदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परम्। एतदालंबनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते' इति श्रुतेः॥

तत्र खमिति भौतिके खे प्रतीतिर्मा भूदित्याह— खं पुराणं चिरंतनं खं परमात्माकाशमित्यर्थः। यत्तत्परमात्माकाशं पुराणं खं तच्चक्षुराद्यविषयत्वान्निरालंबनमशक्यं ग्रहीतुमिति श्रद्धाभक्तिभ्यां भावविशेषेण चोंकारे आवेशयति। यथा विष्ण्वंगांकितायां शिलादिप्रतिमायां विष्णुं लोक एवम्। वायुरं खं, वायुरस्मिन्विद्यत इति वायुरं, खं खमात्रं खमित्युच्यते न पुराणं खमित्येवमाह स्म। कोऽसौ? कौरव्यायणीपुत्रः। वायुरे हि खे मुख्यः खशब्दव्यवहारः। तस्मान्मुख्ये सम्प्रत्ययो युक्त इति मन्यते। तत्र यदि पुराणं खं, ब्रह्म निरुपाधिस्वरूपं, यदि वा वायुरं खं सोपाधिकं ब्रह्म, सर्वथाप्योंकारः प्रतीकत्वेनैव प्रतिमावत्सा-

धनत्वं प्रतिपद्यते । 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः' इति श्रुत्यंतरात् । केवलं खशब्दार्थे विप्रतिपत्तिः ॥

वेदोऽयमोंकारो, वेद विजानात्यनेन यद्वेदितव्यम् । तस्माद्वेद ॐकारो वाचकोऽभिधानम् । तेनाभिधानेन यद्वेदितव्यं ब्रह्म प्रकाश्यमानमभिधीयमानं वेद, साधको विजानात्युपलभते । तस्माद्वेदोऽयमिति ब्राह्मणा विदुः । तस्माद्ब्राह्मणानामभिधानत्वेन साधनत्वमभिप्रेतमोंकारस्य । अथवा वेदोऽयमित्याद्यर्थवादः । कथमोंकारो ब्रह्मणः प्रतीकत्वेन विहितः । ॐ खं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यात्तस्य स्तुतिरिदानीं वेदत्वेन । सर्वो ह्ययं वेद ॐकार एव । एतत्प्रभव एतदात्मकः सर्वः ऋग्यजुःसामादिभेदभिन्न एष ओंकारः 'तद्यथा शंकुना सर्वाणि पर्णानि' इत्यादिश्रुत्यंतरात् । इतश्चायं वेद ॐकारो यद्वेदितव्यं तत्सर्वं वेदितव्यमोंकारेणैव वेदेनेन । अतोऽयमोंकारो वेदः । इतरस्यापि वेदस्य वेदत्वं अत एव । तस्माद्विशिष्टोऽयमोंकारः साधनत्वेन प्रतिपत्तव्य इति । अथवा वेदः सः । कोऽसौ ? यं ब्राह्मणा विदुरोंकारम् । ब्राह्मणानां ह्यसौ प्रणवोद्गीथादिविकल्पैर्विज्ञेयः । तस्मिन्हि प्रयुज्यमाने साधनत्वेन सर्वो वेदः प्रयुक्तो भवतीति ॥१॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

५.१.—

त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुरा उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥१॥

अधुना दमादिसाधनत्रयविधानार्थोऽयमारंभः— त्रयस्त्रिसंख्याकाः प्राजापत्याः प्रजापतेरपत्यानि प्राजापत्याः, ते किं ? प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यं शिष्यत्ववृत्तेर्ब्रह्मचर्यस्य प्राधान्याच्छिष्याः सन्तो ब्रह्मचर्यमूषुरुषितवन्त इत्यर्थः । के ते ? विशेषतो देवा मनुष्या असुराश्च । ते चोषित्वा ब्रह्मचर्यं किमकुर्वन्नित्युच्यते— तेषां देवा ऊचुः पितरं प्रजापतिम् । किमिति । ब्रवीतु कथयतु नोऽस्मभ्यं यदनुशासनं भवानिति । तेभ्यः एवमर्थिभ्यो हैतदक्षरं वर्णमात्रमुवाच द इति । उक्त्वा च तान्पप्रच्छ पिता किं व्यज्ञासिष्टा३ इति । मयोपदेशार्थमभिहितस्याक्षरस्यार्थं विज्ञातवन्तः आहोस्विन्नेति । देवा ऊचुर्व्यज्ञासिष्मेति,

विज्ञातवन्तो वयम् । यद्येवमुच्यतां किं मयोक्तमिति । देवा ऊचुर्दाम्यत अदान्ता यूयं स्वभावतोऽतो दान्ता भवतेति नोऽस्मानात्थ कथयसि । इतर आह ओमिति सम्यग्व्यज्ञासिष्टेति ॥

अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥२॥

समानमन्यत् । स्वभावतो लुब्धा यूयमतो यथाशक्ति संविभजत दत्तेति नोऽस्मानात्थ । किमन्यत् ब्रूयान्नो हितमिति मनुष्याः ॥

अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्थेत्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्द द द इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयं शिक्षेद्दमं दानं दयामिति ॥३॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

तथा असुरा दयध्वमिति । क्रूरा यूयं हिंसादिपरा, अतो दयध्वं प्राणिषु दयां कुरुतेति । तदेतत्प्रजापतेरनुशासनं अद्याप्यनुवर्तत एव । यः पूर्वं प्रजापतिर्देवादीननुशशास सोऽद्याप्यनुशास्त्येव दैव्या स्तनयित्नुलक्षणया वाचा । कथमेषा श्रूयते दैवी वाक्? कासौ स्तनयित्नुः? द द द इति, दाम्यत दत्त दयध्वमित्येषां वाक्यानामुपलक्षणाय त्रिर्दकार उच्चार्यतेऽनुकृतिः । न तु स्तनयित्नुशब्दस्त्रिरेव संख्यानियमस्य लोकेऽप्रसिद्धत्वात् । यस्मादद्यापि प्रजापतिर्दाम्यत दत्त दयध्वमित्यनुशास्त्येव, तस्मात्कारणादेतत्त्रयम् । किं तत्त्रयं इत्युच्यते दमं दानं दयामिति शिक्षेदुपादद्यात्प्रजापतेः अनुशासनमस्माभिः कर्तव्यमित्येवं मतिं कुर्यात् । तथा च स्मृतिः— "त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्" इति । अस्य हि विधेः शेषः पूर्वः । तथापि देवादीनुद्दिश्य किमर्थं दकारत्रयमुच्चारितवान्प्रजापतिः पृथगनुशासनार्थिभ्यः । ते वा कथं विवेकेन प्रतिपन्नाः प्रजापतेर्मनोगतं समानेनैव दकारवर्णमात्रेणेति पराभिप्रायज्ञा विकल्पयन्ति ॥

अत्रैके आहुः— अदान्तत्वादानत्वादयालुत्वैः अपराधित्वमात्मनो मन्यमानाः शंकिता एव प्रजापतावूषुः किं नो वक्ष्यतीति । तेषां च दकारश्रवणमा-

त्रादेव आत्माशंकावशेन तदर्थप्रतिपत्तिरभूत्। लोकेऽपि हि प्रसिद्धं पुत्राः शिष्याश्चानुशास्याः सन्तो दोषान्निवर्तयितव्या इति। अतो युक्तं प्रजापतेः दकार-मात्रोच्चारणम्। दमादित्रये च दकारान्वयादात्मनो दोषानुरूप्येण देवादीनां विवेकेन प्रत्तिपत्तुं चेति। फलं त्वेतदात्मदोषज्ञाने सति दोषान्निवर्तयितुं शक्यते-ऽल्पेनाप्युपदेशेन, यथा देवादयो दकारमात्रेणेति॥

नन्वेतत्त्रयाणां देवादीनामनुशासनं देवादिभिरपि एकैकमेवोपादेयं, अद्यत्वेऽपि न तु त्रयं मनुष्यैः शिक्षितव्यमिति। अत्रोच्यते— पूर्वैः देवादिभिः विशिष्टैरनुष्ठितमेतत्त्रयं, तस्मान्मनुष्यैरेव शिक्षितव्यमिति। तत्र दयालुत्व-स्याननुष्ठेयत्वं स्यात्। कथं? असुरैरप्रशस्तैरनुष्ठितत्वादिति चेत्। न। तुल्य-त्वात्त्रयाणाम्। अतोऽन्योऽत्राभिप्रायः प्रजापतेः पुत्रा देवादयस्त्रयः। पुत्रे-भ्यश्च हितमेव पित्रोपदेष्टव्यम्। प्रजापतिश्च हितज्ञो नान्यथोपदिशति। तस्मात्पुत्रानुशासनं प्रजापतेः परममेतद्धितम्। अतो मनुष्यैरेवैतत्त्रयं शिक्षि-तव्यमिति। अथवा न देवा असुरा वान्ये केचन विद्यन्ते मनुष्येभ्यः। मनु-ष्याणामेवादान्ता येऽन्यैरुत्तमैर्गुणैः संपन्नास्ते देवाः। लोभप्रधाना मनुष्याः। तथा हिंसापराः क्रूरा असुराः। ते एव मनुष्या अदान्तत्वादिदोषत्रयमपेक्ष्य देवादिशब्दभाजो भवन्ति, इतरांश्च गुणान्सत्त्वरजस्तमांस्यपेक्ष्य। अतो मनु-ष्यैरेव शिक्षितव्यमेतत्त्रयमिति। तदपेक्षयैव प्रजापतिनोपदिष्टत्वात्। तथा हि मनुष्या अदान्ता लुब्धाः क्रूराश्च दृश्यन्ते। तथाच स्मृतिः— "कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्" इति ॥३॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ५.२.—

दमादिसाधनत्रयं सर्वोपासनशेषं विहितम्। दान्तोऽलुब्धो दयालुः सन्सर्वोपासनेष्वधिक्रियते। तत्र निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो दर्शनमतिक्रान्तम्। अथाधुना सोपाधिकस्य तस्यैवाभ्युदयफलानि वक्तव्यानीत्येवमर्थोऽयमारंभः—

एष प्रजापतिर्यद्धृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्र्यक्षरं हृदयमिति हृ इत्येक-मक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥१॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

एष प्रजापतिर्यत् हृदयं प्रजापतिरनुशास्तीत्यनंतरमेवाभिहितम् । कः पुनरसावनुशास्ता प्रजापतिरिति । उच्यते— एष प्रजापतिः । कोऽसौ ? यत् हृदयं हृदयमिति हृदयस्था बुद्धिरुच्यते । यस्मिञ्शाकल्यब्राह्मणान्ते नामरूपकर्मणामुपसंहार उक्तो दिग्विभागद्वारेण, तदेतत्सर्वभूतप्रविष्टं सर्वभूतात्मभूतं हृदयं प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा । एतद्ब्रह्म बृहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्च ब्रह्म । एतत्सर्वम् । उक्तं पंचमाध्याये हृदयस्य सर्वत्वम् । तत्सर्वं यस्मात्तस्मादुपास्यं हृदयं ब्रह्म । तत्र हृदयनामाक्षरविषयमेव तावदुपासनमुच्यते । तदेतत् हृदयमिति नाम त्र्यक्षरं, त्रीण्यक्षराण्यस्येति त्र्यक्षरम् । कानि पुनस्तानि त्रीण्यक्षराण्युच्यन्ते । हृ इत्येकमक्षरम् । अभिहरन्ति हृतेराहृतिकर्मणो हृ इत्येतद्रूपमिति यो वेद, यस्मात् हृदयाय ब्रह्मणे स्वाश्चेन्द्रियाण्यन्ये च विषयाः शब्दादयः स्वं स्वं कार्यमभिहरन्ति, हृदयं च भोक्त्रर्थमभिहरति । अतो हृदयनाम्नो हृ इत्येतदक्षरमिति यो वेद, अस्मै विदुषेऽभिहरन्ति स्वाश्च ज्ञातयोऽन्ये चासंबद्धाः । बलिमिति वाक्यशेषः । विज्ञानानुरूप्येणैतत्फलम् । तथा द इत्येतदप्येकमक्षरम् । एतदपि दानार्थस्य ददातेर्द इत्येतद्रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन निबद्धम् । अत्रापि हृदयाय ब्रह्मणे स्वाश्च करणान्यन्ये च विषयाः स्वं स्वं वीर्यं ददति, हृदयं च भोक्त्रे ददाति स्वं वीर्यं, अतो दकार इत्येवं यो वेद, अस्मै ददति स्वाश्चान्ये च । तथा यमित्येतदप्येकमक्षरम् । इणो गत्यर्थस्य यमित्येतत् रूपं अस्मिन्नाम्नि निबद्धमिति यो वेद, स स्वर्गं लोकमेति । एवं नामाक्षरादपीदृशं विशिष्टं फलं प्राप्नोति, किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति हृदयस्तुतये नामाक्षरोपन्यासः ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ५.३.—

तद्वै तदेतदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांल्लोकान्जित इन्न्वसावसद्य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥१॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

तस्यैव हृदयाख्यस्य ब्रह्मणः सत्यमित्युपासनं विधित्सन्नाह— तत् तदिति हृदयं ब्रह्म परामृष्टम् । वै इति स्मरणार्थम् । तद्यत् हृदयं ब्रह्म स्मर्यत इत्येकस्तच्छब्दः । तदेतदुच्यते प्रकारान्तरेणेति द्वितीयस्तच्छब्दः । किं पुनस्तत्प्रकारान्तरम् ? एतदेव तदित्येतच्छब्देन संबध्यते तृतीयस्तच्छब्दः । एतदिति

वक्ष्यमाणं बुद्धौ संनिधाकृत्याह । आस बभूव । किं पुनरेतदेवास? यदुक्तं हृदयं ब्रह्मेति तदिति तृतीयस्तच्छब्दो विनियुक्तः । किं तदिति विशेषतो निर्दिशति— सत्यमेव । सच्च त्यच्च मूर्तं चामूर्तं च सत्यं ब्रह्म, पंचभूतात्मकमित्येतत् । स यः कश्चित्सत्यात्मानमेतं महन्महत्वाद्यक्षं पूज्यं प्रथमजं प्रथमजातं सर्वस्मात्संसारिण एतदेवाग्रे जातं ब्रह्म अतः प्रथमजं, वेद विजानाति सत्यं ब्रह्मेति । तस्येदं फलमुच्यते— यथा सत्येन ब्रह्मणेमे लोका आत्मसात्कृता जिताः, एवं सत्यात्मानं ब्रह्म महद्यक्षं प्रथमजं वेद स जयतीमाँल्लोकान् । किंच जितो वशीकृतः, इन्वित्थं, यथा ब्रह्मणाऽसौ शत्रुरिति वाक्यशेषः । असच्चासद्भवेदसौ शत्रुर्जितो भवेदित्यर्थः । कस्यैतत्फलमिति पुनर्निगमयति— य एवमेतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति । अतो विद्यानुरूपं फलं युक्तम् । सत्यं ह्येव यस्माद्ब्रह्म ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

५.४.—

आप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्त सत्यं ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवांस्ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतत्त्र्यक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥१॥

सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थमिदमाह । महद्यक्षं प्रथमजमित्युक्तं, तत्कथं प्रथमजत्वमिति उच्यते— आप एवेदमग्र आसुः । आप इति कर्मसमवायिन्योऽग्निहोत्राद्याहुतयः । अग्निहोत्राद्याहुतेः द्रवात्मकत्वादप्त्वम् । ताश्च आपः अग्निहोत्रादिकर्मापवर्गोत्तरकालं केनचिददृष्टेन सूक्ष्मेणात्मना कर्मसमवायित्वमपरित्यजन्त्यः इतरभूतसहिता एव न केवलाः । कर्मसमवायित्वात्तु प्राधान्यमपामिति । सर्वाण्येव भूतानि प्रागुत्पत्तेरव्याकृतावस्थानि कर्तृसहितानि निर्दिश्यन्ते आप इति । ता आपो बीजभूता जगतोऽव्याकृतात्मनाऽवस्थिताः । ता एवेदं सर्वं नामरूपविकृतं जगदग्र आसुर्नान्यत्किंचिद्विकारजातमासीत् । ताः पुनरापः सत्यमसृजन्त । तस्मात्सत्यं ब्रह्म प्रथमजम् । तदेतद्धिरण्यगर्भस्य सूत्रात्मनो जन्म, यदव्याकृतस्य जगतो व्याकरणम् । तत्सत्यं ब्रह्म कुतः? महत्त्वात् । कथं महत्त्वमित्याह— यस्मात्सर्वस्य स्रष्टृ । कथं? यत्सत्यं ब्रह्म, तत्प्रजापतिं प्रजानां पतिं विराजं सूर्यादिकरणमसृजतेत्यनुषंगः । प्रजापतिर्देवान्स विराट्-

प्रजापतिर्देवानसृजत। यस्मात्सर्वमेवं क्रमेण सत्याद्ब्रह्मणो जातं, तस्मान्महत्सत्यं ब्रह्म। कथं पुनर्यक्षमिति। उच्यते— त एवं सृष्टा देवाः पितरमपि विराजमतीत्य तदेव सत्यं ब्रह्मोपासत। अत एतत्प्रथमजं महद्यक्षम्। तस्मात्सर्वात्मनोपास्यं तत्। तस्यापि सत्यस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति। तदेतत्त्र्यक्षरम्। कानि तान्यक्षराणीत्याह— स इत्येकमक्षरम्। तीत्येकमक्षरम्। तीति, ईकारानुबंधो निर्देशार्थः। यमित्येकमक्षरम्। तत्र तेषां प्रथमोत्तमे अक्षरे सकारयकारौ सत्यम्। मृत्युरूपाभावात्। मध्यतो मध्येऽनृतम्। अनृतं हि मृत्युः। मृत्य्वनृतयोः तकारसामान्यात्। तदेतदनृतं तकाराक्षरं मृत्युरूपमुभयतः सत्येन सकारयकारलक्षणेन परिगृहीतं व्याप्तं अंतर्भावितं सत्यरूपाभ्यां। अतोऽकिंचित्करं तत्सत्यभूयमेव सत्यबाहुल्यमेव भवति। एवं सत्यबाहुल्यं सर्वस्य मृत्योरनृतस्याकिंचित्करत्वं च यो विद्वांस्तमेवं विद्वांसमनृतं कदाचित्प्रमादोक्तं न हिनस्ति॥

तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन्स यदोत्क्रमिष्यन्भवति शुद्धमेवैतन्मंडलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति॥२॥

अस्याधुना सत्यस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेषो उपासनमुच्यते— तद्यत्। किं तत्? सत्यं ब्रह्म प्रथमजं, किं? असौ सः। कोऽसौ? आदित्यः। कः पुनरसावादित्यो? य एष। क एष, य एतस्मिन्नादित्यमंडले पुरुषोऽभिमानी सोऽसौ सत्यं ब्रह्म। यश्चायमध्यात्मं योऽयं दक्षिणेऽक्षन्नक्षणि पुरुषः। च शब्दात्स च सत्यं ब्रह्मेति संबंधः। तावेतावादित्याक्षिस्थौ पुरुषावेकस्य सत्यस्य ब्रह्मणः संस्थानविशेषौ यस्मात्तस्मादन्योन्यस्मिन्नितरेतरस्मिन् आदित्यश्चाक्षुषे चाक्षुषश्चादित्ये प्रतिष्ठितौ। अध्यात्माधिदैवतयोः अन्योन्योपकार्योपकारकत्वात्। कथं प्रतिष्ठितावित्युच्यते— रश्मिभिः प्रकाशेनानुग्रहं कुर्वन्नेष आदित्योऽस्मिंश्चाक्षुषेऽध्यात्मे प्रतिष्ठितः। अयं च चाक्षुषः प्राणैरादित्यमनुगृह्णन्नमुष्मिन्नादित्येऽधिदैवं प्रतिष्ठितः। सोऽस्मिञ्छरीरे विज्ञानमयो भोक्ता यदा यस्मिन्काले उत्क्रमिष्यन्भवति, तदासौ चाक्षुष आदित्यपुरुषो रश्मीनुपसंहृत्य केवलेनौदासीन्येन रूपेण व्यवतिष्ठते। तदायं विज्ञानमयः पश्यति शुद्धमेव केवलं

विरश्मि एतन्मंडलं चंद्रमंडलमिव । तदेतदरिष्टदर्शनं प्रासंगिकं प्रदर्श्यते । कथं नाम पुरुषः करणीये यत्नवान्स्यादिति । नैनं चाक्षुषं पुरुषमुररीकृत्य तं प्रत्यनुग्रहार्थैते रश्मयः स्वामिकर्तव्यवशात्पूर्वमागच्छन्तोऽपि पुनस्तत्कर्मक्षयमनुरुध्यमाना इव नोपयन्ति न प्रत्यागच्छन्त्येनम् । अतोऽवगम्यते परस्परोपकार्योपकारकभावात् सत्यस्यैवैकस्यात्मनः अंशौ एताविति ॥

य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥३॥

तत्र योऽसौ कः? य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषः सत्यनामा तस्य व्याहृतयोऽवयवाः । कथम् । भूरिति येयं व्याहृतिः सा तस्य शिरः । प्राथम्यात् । तत्र सामान्यं स्वयमेवाह श्रुतिः—एकमेकसंख्यायुक्तं शिरः तथैतदक्षरमेकं भूरिति । भुव इति बाहू द्वित्वसामान्यात् । द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे । तथा स्वरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे । प्रतिष्ठे पादौ प्रतितिष्ठत्याभ्यां इति । तस्यास्य व्याहृत्यवयवस्य सत्यस्य ब्रह्मण उपनिषद्रहस्यमभिधानम् । येनाभिधानेनाभिधीयमानं तद्ब्रह्म अभिमुखीभवति लोकवत् । काऽसावित्याह—अहरिति । अहरिति चैतद्रूपं हंतेर्जहातेश्चेति यो वेद, स हन्ति जहाति च पाप्मानं य एवं वेद ॥

योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषदहमिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥४॥ इति पंचमं ब्राह्मणम् ॥

एवं योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः तस्य भूरिति शिर इत्यादि सर्वं समानम् । तस्योपनिषदहमिति । प्रत्यगात्मभूतत्वात् । पूर्ववद्धंतेर्जहातेश्चेति ॥ इति पंचमं ब्राह्मणम ॥

५.५.—

उपाधीनामनेकत्वादनेकविशेषणत्वाच्च तस्यैव प्रकृतस्य ब्रह्मणो मनउपाधिविशिष्टस्योपासनं विधित्सन्नाह—

मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्यस्तस्मिन्नंतर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा

स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच ॥१॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

मनोमयो मनःप्रायो, मनस्युपलभ्यमानत्वात् । मनसा चोपलभत इति मनोमयोऽयं पुरुषो, भाःसत्यो भा एव सत्यं सद्भावः स्वरूपं यस्य सोऽयं भाःसत्यो भास्वर इत्येतत । मनसः सर्वार्थावभासकत्वान्मनोमयत्वाच्चास्य भास्वरत्वम् । तस्मिन्नंतर्हृदये हृदयस्यान्तस्तस्मिन्नित्येतत् । यथा व्रीहिर्वा यवो वा परिमाणतः एवं परिमाणः तस्मिन्नंतर्हृदये योगिभिर्दृश्यत इत्यर्थः । स एष सर्वस्येशानः सर्वस्य स्वभेदजातस्येशानः स्वामी । स्वामित्वेऽपि सति कश्चिदमात्यादितंत्रोऽयं तु न तथा । किं तर्ह्यधिपतिरधिष्ठाय पालयिता । सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच यत्किंचित्सर्वं जगत्तत्सर्वं प्रशास्ति । एवं मनोमयस्योपासनात्तथारूपापत्तिरेव फलम् । 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति ब्राह्मणम् ॥ इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ५.६.—

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्ध्येव ब्रह्म ॥१॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥

तथैवोपासनान्तरं सत्यस्य ब्रह्मणो विशिष्टफलमारभ्यते— विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । विद्युतो ब्रह्मणो निर्वचनमुच्यते— विदानादवखंडनात्तमसो मेघांधकारं विदार्य ह्यवभासतेऽतो विद्युत् । एवंगुणं विद्युद्ब्रह्मेति यो वेद, असौ विद्यत्यवखंडयति विनाशयति पाप्मनः, एनमात्मानं प्रति प्रतिकूलभूताः पाप्मानो ये तान्सर्वान्पाप्मनोऽवखंडयतीत्यर्थः । य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति तस्यानुरूपं फलम् । विद्युद्धि यस्माद्ब्रह्म ॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ५.७.—

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो वषट्कारो हंतकारः स्वधाकारस्तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हंतकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥१॥ इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥

पुनरुपासनान्तरं तस्यैव ब्रह्मणो वाग्वै ब्रह्मेति । वागिति शब्दस्त्रयी । तां वाचं धेनुं धेनुरिव धेनुः, यथा धेनुश्चतुर्भिः स्तनैः स्तन्यं पयः क्षरति

वत्साय एवं वाग्धेनुर्वक्ष्यमाणैः स्तनैः पय इवान्नं क्षरति देवादिभ्यः। के पुनस्ते स्तनाः? के वा ते येभ्यः क्षरति? तस्या एतस्या वाचो धेन्वाः द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति वत्सस्थानीयाः। कौ तौ? स्वाहाकारं च वषट्कारं च। आभ्यां हि हविर्दीयते देवेभ्यः। हंतकारं मनुष्याः। हंतेति मनुष्येभ्योऽन्नं प्रयच्छन्ति। स्वधाकारं पितरः। स्वधाकारेण हि पितृभ्यः स्वधां प्रयच्छन्ति। तस्या धेन्वा वाचः प्राण ऋषभः। प्राणेन हि वाक्प्रसूयते। मनो वत्सः। मनसा हि प्रस्राव्यते। मनसा ह्यालोचिते विषये वाक्प्रवर्तते। तस्मान्मनो वत्सस्थानीयम्। एवं वाग्धेनूपासकः ताद्भाव्यमेव प्रतिपद्यते॥ इति अष्टमं ब्राह्मणम्॥ ५.८.—

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमंतः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क्रमिष्यन्भवति नैनं घोषं शृणोति ॥१॥ इति नवमं ब्राह्मणम्॥

अयमग्निः वैश्वानरः पूर्ववदुपासनान्तरमयमग्निः वैश्वानरः। कोऽयमग्निः इत्याह— योऽयमंतः पुरुषे। किं शरीरारंभकः? नेत्युच्यते— येनाग्निना वैश्वानराख्येनेदमन्नं पच्यते। किं तदन्नम्? यदिदमद्यते भुज्यतेऽन्नं प्रजाभिर्जाठरोऽग्निरित्यर्थः। तस्य साक्षादुपलक्षणार्थमिदमाह— तस्याग्नेः अन्नं पचतो जाठरस्यैष घोषो भवति। कोऽसौ? यं घोषं, एतदिति क्रियाविशेषणं, कर्णावपिधाय अंगुलीभ्यामपिधानं कृत्वा शृणोति। तं प्रजापतिमुपासीत वैश्वानरमग्निम्। अत्रापि ताद्भाव्यं फलम्। तत्र प्रासंगिकं इदमरिष्टलक्षणमुच्यते— सोऽत्र शरीरे भोक्ता यदोत्क्रमिष्यन्भवति, नैनं घोषं शृणोति॥ इति नवमं ब्राह्मणम्॥ ५.९.—

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लंबरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चंद्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुंदुभेः खं तेन स ऊर्ध्व

आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः ॥१॥ इति दशमं ब्राह्मणम् ॥

सर्वेषामस्मिन्प्रकरणे उपासनानां गतिरियं फलं चोच्यते— यदा वै पुरुषो विद्वानस्माल्लोकात्प्रैति शरीरं परित्यजति, स तदा वायुमागच्छति, अंतरिक्षे तिर्यग्भूतो वायुः स्तिमितोऽभेद्यस्तिष्ठति । स वायुस्तत्र स्वात्मनि तस्मै संप्राताय विजिहीते स्वात्मावयवान्विगमयति छिद्रीकरोत्यात्मानमित्यर्थः । किंपरिमाणं छिद्रमिति । उच्यते— यथा रथचक्रस्य खं छिद्रं प्रसिद्धपरिमाणम् । तेन च्छिद्रेण स विद्वानूर्ध्व आक्रमते ऊर्ध्वः सन्गच्छति स आदित्यमागच्छति । आदित्यो ब्रह्मलोकं जिगमिषोर्मार्गनिरोधं कृत्वा स्थितः । सोऽप्येवंविदे उपासकाय द्वारं प्रयच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा लंबरस्य खं वादित्रविशेषस्य च्छिद्रपरिमाणम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते, स चंद्रमसमागच्छति । सोऽपि तस्मै तत्र विजिहीते । यथा दुंदुभेः खं प्रसिद्धं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते, स लोकं प्रजापतिलोकमागच्छति । किंविशिष्टम् ? अशोकं मानसेन दुःखेन विवर्जितमित्येतत् । अहिमं हिमवर्जितं शारीरदुःखवर्जितमित्यर्थः । तं प्राप्य तस्मिन्वसति शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरानित्यर्थः । ब्रह्मणो बहून्कल्पान्वसतीत्येतत् ॥ इति दशमं ब्राह्मणम् ॥

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥१॥ इति एकादशं ब्राह्मणम् ॥

एतद्वै परमं तपः । किं तत् ? यद्व्याहितो व्याधितो ज्वरादिपरिगृहीतः सन्यत्तप्यते तदेतत्परमं तप इत्येवं चिंतयेत् । दुःखसामान्यात् । तस्यैवं चिंतयतो विदुषः कर्मक्षयहेतुस्तदेव तपो भवत्यनिंदतोऽविषीदतः । स एव च तेन विज्ञानतपसा दग्धकिल्बिषः परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद । तथा मुमूर्षुरादावेव कल्पयति । किं ? एतद्वै परमं तपो यं प्रेतं मां ग्रामादरण्यं हरन्ति ऋत्विजोऽन्त्यकर्मणे, तत् ग्रामादरण्यगमनसामान्यात्परमं मम तत्तपो भविष्यति । ग्रामादरण्यगमनं परमं तप इति हि प्रसिद्धम् । परमं हैव

लोकं जयति य एवं वेद। तथैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति। अग्निप्रवेशसामान्यात्। परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद॥ इति एकादशं ब्राह्मणम्॥ ५.११.—

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राणात्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादेते ह त्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतस्तद्ध स्माह प्रातृदः पितरं किं स्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माह पाणिना मा प्रातृद कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति तस्मा उ हैतदुवाच वीत्यन्नं वै व्यन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद॥१॥ इति द्वादशं ब्राह्मणम्॥

अन्नं ब्रह्मेति। तथैतदुपासनान्तरं विधित्सन्नाह— अन्नं ब्रह्म, अन्नमयं यत्तद्ब्रह्मेत्येक आचार्या आहुः, तन्न तथा ग्रहीतव्यमन्नं ब्रह्मेति। अन्ये चाहुः प्राणो ब्रह्मेति। तच्च तथा न ग्रहीतव्यम्। किमर्थं पुनरन्नं ब्रह्मेति न ग्राह्यम्? यस्मात्पूयति क्लियते पूतिभावमापद्यते ऋते प्राणात्तत्कथं ब्रह्म भवितुमर्हति। ब्रह्म हि नाम तद्यदविनाशि। अस्तु तर्हि प्राणो ब्रह्म। नैवम्। यस्माच्छुष्यति वै प्राणः शोषमुपैति ऋतेऽन्नात्। अत्ता हि प्राणः। अतोऽन्नेनाद्येन विना न शक्नोत्यात्मानं धारयितुम्। तस्माच्छुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात्। अत एकैकस्य ब्रह्मता नोपपद्यते यस्मात्तस्मादेते ह त्वेवान्नप्राणदेवते एकधाभूयमेकधाभावं भूत्वा गत्वा परमतां परमत्वं गच्छतो ब्रह्मत्वं प्राप्नुतः।

तदेतदेवमध्यवस्य ह स्माह— स्म प्रातृदो नाम पितरमात्मनः। किंस्वित्स्विदिति वितर्के। यथा मया ब्रह्म परिकल्पितमेवं विदुषे किंस्वित्साधु कुर्यां साधु शोभनं पूजां कां त्वस्मै पूजां कुर्यामित्यभिप्रायः। किमेवास्मै विदुषेऽसाधु कुर्यां, कृतकृत्योऽसावित्यभिप्रायः। अन्नप्राणौ सहभूतौ ब्रह्मेति विद्वान्नासावसाधुकरणेन खंडितो भवति। नापि साधुकरणेन महीकृतः। तमेवंवादिनं स पिता ह स्माह पाणिना हस्तेन निवारयन्मा प्रातृद मैवं वोचः।

कस्त्वेनयोरन्नप्राणयोः एकधाभूयं भूत्वा परमतां कस्तु गच्छति? न कश्चिदपि विद्वाननेन ब्रह्मदर्शनेन परमतां गच्छति । तस्मान्नैवं वक्तुमर्हसि कृतकृत्योऽसावविति । यद्येवं ब्रवीतु भवान्कथं परमतां गच्छतीति । तस्मा उ हैतद्वक्ष्यमाणं वच उवाच । किं तत्? वीति । किं तद्वीति । उच्यते— अन्नं वै वि । अन्ने हि यस्मादिमानि सर्वाणि भूतानि विष्टान्याश्रितान्यतोऽन्नं वीत्युच्यते,। किंच रमिति । रमिति चोक्तवान्पिता । किं पुनस्तद्रम्? प्राणो वै रम् । कुत इत्याह । प्राणे हि यस्माद्बलाश्रये सति सर्वाणि भूतानि रमन्ते अतो रं प्राणः । सर्वभूताश्रयगुणमन्नं सर्वभूतरतिगुणश्च प्राणः । न हि कश्चिदनायतनो निराश्रयो रमते । नापि सत्यप्यायतनेऽप्राणो दुर्बलो रमते । यदा त्वायतनवान्प्राणी बलवांश्च तदा कृतार्थमात्मानं मन्यमानो रमते लोकः । 'युवा स्यात्साधुयुवाऽध्यायकः' इत्यादिश्रुतेः । इदानीमेवंविदः फलमाह— सर्वाणि ह वा अस्मिन्भूतानि विशन्त्यन्नगुणज्ञानात्सर्वाणि भूतानि रमन्ते प्राणगुणज्ञानात् य एवं वेद ॥ इति द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ ५.१२.—

उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयत्युद्धास्मादुक्थविद्वीरस्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥१॥

उक्थं तथोपासनान्तरम् । उक्थं शस्त्रम् । तद्धि प्रधानं महाव्रते क्रतौ । किं पुनस्तदुक्थम्? प्राणो वा उक्थम् । प्राणश्च प्रधान इंद्रियाणामुक्थं च शस्त्राणामत उक्थमित्युपासीत । कथं प्राण उक्थमित्याह— प्राणो हि यस्मादिदं सर्वमुत्थापयति । उत्थापनादुक्थं प्राणः । न ह्यप्राणः कश्चिदुत्तिष्ठति । तदुपासनफलमाह— उद्धास्मादेवंविदः उक्थवित्प्राणविद्वीरः पुत्र उत्तिष्ठति ह दृष्टमेतत्फलं, अदृष्टं तु उक्थस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥

यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥२॥

यजुरिति चोपासीत प्राणम् । प्राणो वै यजुः । कथं यजुः प्राणः? प्राणे हि यस्मात्सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते । न ह्यसति प्राणे केनचित्कस्यचिद्योगसामर्थ्यम् । अतो युनक्तीति प्राणो यजुः । एवंविदः फलमाह—युज्यन्ते

उद्यच्छन्ते इत्यर्थः। हास्मै एवंविदे सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्यं श्रेष्ठभावस्तस्मै श्रैष्ठ्याय श्रेष्ठभावाय, अयं नः श्रेष्ठो भवेदिति। यजुषः प्राणस्य सायुज्यमित्यादि सर्वं समानम् ॥

साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यंचि सम्यंचि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥३॥

सामेति चोपासीत प्राणम्। प्राणो वै साम। कथं प्राणः साम? प्राणे हि यस्मात्सर्वाणि भूतानि सम्यंचि संगच्छन्ते, संगमनात्साम्यापत्तिहेतुत्वात्साम प्राणः। सम्यंचि संगच्छन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि। न केवलं संगच्छन्त एव, श्रेष्ठभावाय चास्मै कल्पन्ते समर्थ्यन्ते। साम्नः सायुज्यं इत्यादि पूर्ववत् ॥

क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते हैनं प्राणः क्षणितोः प्र क्षत्रमत्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥४॥ इति त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥

तं प्राणं क्षत्त्रमित्युपासीत। प्राणो वै क्षत्रं प्रसिद्धमेतत्प्राणो हि वै क्षत्त्रम्। कथं प्रसिद्धतेत्याह— त्रायते पालयत्येनं पिंडं देहं प्राणः क्षणितोः शस्त्रादिहिंसितात्पुनर्मांसेन आपूरयति यस्मात्तस्मात्क्षतत्राणात्प्रसिद्धं क्षत्रत्वं प्राणस्य। विद्वत्फलमाह—प्र क्षत्त्रमत्रं न त्रायतेऽन्येन केनचिदित्यत्रं क्षत्त्रं प्राणस्तमत्रं क्षत्त्रं प्राणं प्राप्नोतीत्यर्थः। शाखान्तरे वा पाठात्क्षत्रमात्रं प्राप्नोति, प्राणो भवतीत्यर्थः। क्षत्त्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ इति त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥

५.१३.—

भूमिरंतरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥१॥

ब्रह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविशिष्टस्य उपासनमुक्तम्। अथेदानीं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं वक्तव्यमित्यारभ्यते। सर्वच्छंदसां हि गायत्रीछंदः प्रधानभूतम्। तत्प्रयोक्तृगयत्राणाद्गायत्रीति वक्ष्यति। न चान्येषां छंदसां प्रयोक्तृप्राणत्राणसामर्थ्यम्। प्राणात्मभूता च सा। सर्वच्छंदसां चात्मा प्राणः। प्राणश्च क्षतत्राणात्क्षत्त्रमित्युक्तम्। प्राणश्च गायत्री। तस्मात्तदुपासनमेव विधित्स्यते।

द्विजोत्तमजन्महेतुत्वाच्च । "गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यं" इति द्विजोत्तमस्य द्वितीयं जन्म गायत्रीनिमित्तम् । तस्मात्प्रधाना गायत्री । "ब्राह्मणा व्युत्थाय ब्राह्मणा अभिवदन्ति, स ब्राह्मणो विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति" इत्युतमपुरुषार्थसंबंधं ब्राह्मणस्य दर्शयति । तच्च ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्ममूलं, अतो वक्तव्यं गायत्र्याः सतत्त्वम् । गायत्र्या हि यः सृष्टो द्विजोत्तमो निरंकुश एवोत्तमपुरुषार्थसाधनेऽधिक्रियते । अतस्तन्मूलः परमपुरुषार्थसंबंधः । तस्मात्तदुपासनविधानायाह— भूमिरंतरिक्षं द्यौरित्येतान्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरमष्टावक्षराणि यस्य तदिदमष्टाक्षरम् । ह वै प्रसिद्धावद्योतकौ । एकं प्रथमं गायत्र्यै गायत्र्याः पदम् । यकारेणैवाष्टत्वपूरणम् । एतदु हैवैतदेवास्या गायत्र्याः पदं पादः प्रथमो भूम्यादिलक्षणस्त्रैलोक्यात्मा । अष्टाक्षरत्वसामान्यात् । एवमेतत्त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पदं यो वेद तस्यैतत्फलम्— स विद्वान्यावत्किंचिदेषु त्रिषु लोकेषु जेतव्यं तावत्सर्वं ह जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥

ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥२॥

तथर्चो यजूंषि सामानीति त्रयीविद्यानामाक्षराण्येतान्यपि अष्टावेव । तथैवाष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदं द्वितीयमेतदु हैवास्या एतदृग्यजुःसामलक्षणं अष्टाक्षरत्वसामान्यादेव । स यावतीयं त्रयी विद्या त्रय्या विद्यया यावत्फलजातमाप्यते तावद्ध जयति योऽस्या एतद्गायत्र्याः त्रैविद्यलक्षणं पदं वेद ॥

प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदिदं प्राणि तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेदाथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं पदमिति ददृश इव ह्येष परोरजा इति सर्वमु ह्येवैष रज उपर्युपरि तपत्येवं ह्येव श्रिया यशसा तपति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥३॥

तथा प्राणोऽपानो व्यान एतान्यपि प्राणाद्यभिधानाक्षराण्यष्टौ । तच्च गायत्र्यास्तृतीयं पदं, यावदिदं प्राणिजातं तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं गायत्र्यास्तृतीयं पदं वेद । अथानंतरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः शब्दात्मिकायास्तुरीयं

पदमुच्यतेऽभिधेयभूतं, अस्याः प्रकृताया गायत्र्या एतदेव वक्ष्यमाणं तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति । तुरीयमित्यादिवाक्यपदार्थं स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः यद्वै चतुर्थं प्रसिद्धं लोके तदिदं तुरीयशब्देनाभिधीयते । दर्शतं पदमित्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते— ददृश इव दृश्यत इव ह्येष मंडलांतर्गतः पुरुषः । अतो दर्शतं पदमुच्यते । परोरजा इत्यस्य पदस्य कोऽर्थ इत्युच्यते— सर्वं समस्तमु ह्येवैष मंडलस्थः पुरुषो रजो रजोजातं समस्तं लोकमित्यर्थः । उपर्युपर्याधिपत्य-भावेन सर्वं लोकं रजोजातं तपति । उपर्युपरीति वीप्सा सर्वलोकाधिपत्यख्याप-नार्था । ननु सर्वशब्देनैव सिद्धत्वाद्वीप्साऽनर्थिका । नैष दोषः । येषामुपरिष्टात्स-विता दृश्यते तद्विषय एव सर्वशब्दः स्यादित्याशंकानिवृत्त्यर्था वीप्सा । 'ये चामुष्मात्परांचो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च' इति श्रुत्यंतरात् । तस्मा-त्सर्वावरोधार्था वीप्सा । यथाऽसौ सविता सर्वाधिपत्यलक्षणया श्रिया यशसा च ख्यात्या तपति, एवं हैव श्रिया यशसा च तपति योऽस्या एतदेवं तुरीयं दर्शतं पदं वेद ॥

सैषा गायत्र्येतस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता तद्वै तत्सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ विवदमानावे-यातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम तद्वै तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं सत्या-दोगीय इत्येवन्वेषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा हैषा गयांस्तत्रे प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्रेतद्यद्गयांस्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवामूं सावित्रीमन्वा-हैषैव सा स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणांस्त्रायते ॥४॥

सैषा त्रिपदोक्ता या त्रैलोक्यत्रैविद्यप्राणलक्षणा गायत्री एतस्मिंश्चतुर्थे तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता । मूर्तामूर्तरसत्वादादित्यस्य । रसापाये हि वस्तु नीरसमप्रतिष्ठितं भवति । यथा काष्ठादि दग्धसारं तद्वत् । तथा मूर्ता-मूर्तात्मकं जगत्त्रिपदा गायत्र्यादित्ये प्रतिष्ठिता तद्रसत्वात्सह त्रिभिः पादैः । तद्वै तुरीयं पदं सत्ये प्रतिष्ठितम् । किं पुनस्तत्सत्यमित्युच्यते— चक्षुर्वै सत्यम् । कथं चक्षुः सत्यमित्याह— प्रसिद्धमेतच्चक्षुर्हि वै सत्यम् । कथं प्रसिद्धतेत्याह— तस्मात्— यद्यदीदानीमेव द्वौ विवदमानौ विरुद्धं वदमानावेयातामागच्छेया-तामहमदर्शं दृष्टवानस्मीत्यन्य आहाहमश्रौषं त्वया दृष्टं न तथा तद्वास्त्विति ।

तयोर्य एवं ब्रूयादहमद्राक्षमिति, तस्मा एव श्रद्दध्याम । न पुनर्यो ब्रूयादहमश्रौषमिति । श्रोतुर्मृषा श्रवणमपि संभवति । न तु चक्षुषो मृषा दर्शनम् । तस्मान्नाश्रौषमित्युक्तवते श्रद्दध्याम । तस्मात्सत्यप्रतिपत्तिहेतुत्वात्सत्यं चक्षुः । तस्मिन्सत्ये चक्षुषि सह त्रिभिरितरैः पादैस्तुरीयं पदं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । उक्तं च 'स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति' ॥

तद्वै तुरीयपदाश्रयं सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । किं पुनस्तद्बलमित्याह— प्राणो वै बलं, तस्मिन्प्राणे बले प्रतिष्ठितं सत्यम् । तथाचोक्तं 'सूत्रे तदोतं च प्रोतं च' इति । यस्माद्बले सत्यं प्रतिष्ठितं, तस्मादाहुर्बलं सत्यादोगीयः ओजीय ओजस्तरमित्यर्थः । लोकेऽपि यस्मिन्हि यदाश्रितं भवति तस्मादाश्रितादाश्रयस्य बलवत्तरत्वं प्रसिद्धम् । न हि दुर्बलं बलवतः क्वचिदाश्रयभूतं दृष्टम् । एवमुक्तन्यायेन उ एषा गायत्र्यध्यात्ममध्यात्मे प्राणे प्रतिष्ठिता । सैषा गायत्री प्राणः । अतो गायत्र्यां जगत्प्रतिष्ठितम् । यस्मिन्प्राणे सर्वे देवा एकं भवन्ति । सर्वे वेदाः कर्माणि फलं च । सैवं गायत्री प्राणरूपा सती जगत आत्मा । सा हैषा गयांस्तत्रे त्रातवती । के पुनर्गयाः? प्राणा वागादयो वै गयाः । शब्दकरणात् । तांस्तत्रे सैषा गायत्री । तत्तत्र यद्यस्मात् गयांस्तत्रे तस्मात् गायत्री नाम । गयत्राणाद्गायत्रीति प्रथिता । स आचार्य उपनीय माणवकमष्टवर्षं यामेवामूं गायत्रीं सावित्रीं सवितृदेवताकामन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः समस्तां च, एषैव सा साक्षात्प्राणो जगत आत्मा माणवकाय समर्पिता इहेदानीं व्याख्याता, नान्या । स आचार्यो यस्मै माणवकायान्वाहानुवक्ति, तस्य माणवकस्य गयान् प्राणांस्त्रायते नरकादिपतनात् ॥४॥

तां हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयाद्यदि ह वा अप्येवंविद्बह्विव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्गायत्र्या एकंचन पदं प्रति ॥५॥

तामेतां सावित्रीं हैके शाखिनोऽनुष्टुभमनुष्टुप्प्रभवामनुष्टुप्छंदस्कां अन्वाहुरुपनीताय । तदभिप्रायमाह— वागनुष्टुप् । वाक्च शरीरे सरस्वती तामेव हि वाचं सरस्वतीं माणवकायानुब्रूम इत्येतद्वदन्तः । न तथा कुर्यान्न तथा विद्याद्यत्त आहुर्मृषैव तत् । किं तर्हि गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् । कस्मात्? यस्मात्प्राणो गायत्रीत्युक्तम् । प्राण उक्ते वाक्च सरस्वती चान्ये च प्राणाः सर्वं

माणवकाय समर्पितं भवति । किंचेदं प्रासंगिकमुक्त्वा गायत्रीविदं स्तौति—यदि ह वै अप्येवंविद्बह्विव, न हि तस्य सर्वात्मनो बहु नामास्ति किंचित्सर्वात्मकत्वाद्विदुषः प्रतिगृह्णाति, न हैव तत्प्रतिग्रहजातं गायत्र्या एकंचनैकमपि पदं प्रति पर्याप्तम् ॥

स य इमांस्त्रींल्लोकान्पूर्णान्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्द्वितीय पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति नैव केनचनाप्यं कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात् ॥६॥

स य इमांस्त्रीन्स यो गायत्रीविदिमान्भूरादींस्त्रीन्गोअश्वादिधनपूर्णाल्लोकान्प्रतिगृह्णीयात्स प्रतिग्रहोऽस्या गायत्र्या एतत्प्रथमं पद यद्व्याख्यातं आप्नुयात्प्रथमपदविज्ञानफलं, तेन भुक्तं स्यान्न त्वधिकदोषोत्पादकः स प्रतिग्रहः। अथ पुनर्यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत् द्वितीयं पदं आप्नुयात् । द्वितीयपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यात् । तथा यावदिदं प्राणि, यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पदमाप्नुयात् । तेन तृतीयपदविज्ञानफलं भुक्तं स्यात् ? कल्पयित्वेदमुच्यते । पादत्रयसममपि यदि कश्चित्प्रतिगृह्णीयात् तत्पादत्रयविज्ञानफलस्यैव क्षयकारणं, न त्वन्यस्य दोषस्य कर्तृत्वे क्षमम् । न चैवं दाता प्रतिग्रहीता वा गायत्रीविज्ञानस्तुतये कल्प्यते । दाता प्रतिग्रहीता च यद्यप्येवं संभाव्यते, नासौ प्रतिग्रहोऽपराधक्षमः । कस्मात् ? यतोऽभ्यधिकमपि पुरुषार्थविज्ञानमवशिष्टमेव चतुर्थपादविषयं गायत्र्याः । तद्दर्शयति—अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं परोरजा य एष तपति । यद्यैतन्नैव केनचन केनचिदपि प्रतिग्रहेणाप्यं नैव प्राप्यमित्यर्थः । यथा पूर्वोक्तानि त्रीणि पदानि । एतान्यपि नैवाप्यानि केनचित् । कल्पयित्वैवमुक्तं, परमार्थतः कुत उ एतावत्प्रतिगृह्णीयात्त्रैलोक्यादिसमम् । तस्माद्गायत्री एवंप्रकारोपास्येत्यर्थः ॥

तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावदो मा प्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा न हैवास्मै स कामः समृध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदः प्रापमिति वा ॥७॥

तस्या उपस्थानं तस्या गायत्र्या उपस्थानमुपेत्य स्थानं नमस्करणमनेन मंत्रेण । कोऽसौ मंत्र इत्याह— हे गायत्र्यसि भवसि त्रैलोक्यपादेनैकपदी । त्रयीविद्यारूपेण द्वितीयेन द्विपदी । प्राणादिना तृतीयेन त्रिपद्यसि । चतुर्थेन तुरीयेण चतुष्पद्यसि । एवं चतुर्भिः पादैरुपासकैः पद्यसे ज्ञायसे । अतः परं परेण निरुपाधिकेन स्वेनात्मनाऽपदसि । अविद्यमानं पदं यस्यास्तव येन पद्यसे सा त्वमपदसि यस्मान्नहि पद्यसे, नेति नेत्यात्मत्वात् । अतो व्यवहारविषयाय नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे । असौ शत्रुः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकरोऽदस्तदात्मनः कार्यं यत्त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वं मा प्रापन्मैव प्राप्नोतु । इतिशब्दो मंत्रपरिसमाप्त्यर्थः । यं द्विष्याद्यं प्रति द्वेषं कुर्यात्स्वयं विद्वांस्तं प्रत्यनेनोपस्थानम् । असौ शत्रुरमुकनामेति नाम गृह्णीयादस्मै यज्ञदत्तायाभिप्रेतः कामो मा समृद्धि समृद्धिं मा प्राप्नोत्विति वोपतिष्ठते । न हैवास्मै देवदत्ताय स कामः समृध्यते । कस्मै? यस्मा एवमुपतिष्ठते । अहमदो देवदत्ताभिप्रेतं प्रापमिति वोपतिष्ठते । असावदो मा प्रापदित्यादित्रयाणां मंत्रपदानां यथाकामं विकल्पः ॥

एतद्ध वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच यन्नु हो तद्गायत्रीविद्ब्रूथा अथ कथं हस्तीभूतो वहसीति मुखं ह्यस्याः सम्राण्न विदांचकारेति होवाच तस्या अग्निरेव मुखं यदि ह वा अपि बह्विवाग्नावभ्यादधति सर्वमेव तत्संदहत्येवं हैवैवंविद्यद्यपि बह्विव पापं कुरुते सर्वमेव तत्संप्साय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः संभवति ॥८॥ इति चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥

गायत्र्या मुखविधानायार्थवाद उच्यते— एतद्ध किल वै स्मर्यते । तत्तत्र गायत्रीविज्ञानविषये । जनको वैदेहो बुडिलो नामतोऽश्वतराश्वस्यापत्यं आश्वतराश्विस्तं किलोक्तवान् । यन्नु इति वितर्के, हो अहो इत्येतत् तद्यत्त्वं गायत्रीविद्ब्रूथा गायत्रीविदस्मीति, यदब्रूथाः, किमिदं तस्य वचसोऽननुरूपम् । अथ कथं यदि गायत्रीवित्प्रतिग्रहदोषेण हस्तीभूतो वहसीति । स प्रत्याह राज्ञा स्मारितो मुखं गायत्र्या हि यस्मादस्या हे सम्राण्न विदांचकार न विज्ञातवानस्मीति होवाच । न एकांगविकलत्वाद्गायत्रीविज्ञानं ममाफलं जातम् । शृणु तर्हि । तस्या गायत्र्या अग्निरेव मुखम् । यदि ह वा अपि बह्विवेंधनं अग्नावभ्यादधति लौकिकाः सर्वमेव तत्संदहत्येवेंधनमग्निः एवं हैवैवंविद्गायत्र्या अग्निर्मुखमित्येवं वेत्तीत्येवंवित्स्यात्स्वयं गायत्र्यात्माऽग्निमुखः सन् । यद्यपि

बहिव पापं कुरुते प्रतिग्रहादिदोषं, तत्सर्वं पापजातं संप्साय भक्षयित्वा शुद्धोऽग्निवत्पूतश्च तस्मात्प्रतिग्रहदोषाद्गायत्र्यात्मा अजरोऽमृतश्च संभवति ॥ इति चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ ५.१४.—

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये । पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् । समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि । वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् । ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर । अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥१॥ इति पंचदशं ब्राह्मणम् ॥ इति पंचमोऽध्यायः ॥

यो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारी सोऽन्तकाले आदित्यं प्रार्थयति । अस्ति च प्रसंगो, गायत्र्यास्तुरीयः पादो हि सः । तदुपस्थानं प्रकृतमतः स एव प्रार्थ्यते । हिरण्मयेन ज्योतिर्मयेन पात्रेण, यथा पात्रेणेष्टं वस्त्वपिधीयते एवमिदं सत्याख्यं ब्रह्म ज्योतिर्मयेन मंडलेनापिहितमिव असमाहितचेतसामदृश्यत्वात् । तदुच्यते—सत्यस्यापिहितं मुखं मुख्यं स्वरूपं, तदपिधानं पात्रमपिधानमिव दर्शनप्रतिबंधकारणं तत्त्वं हे पूषञ्जगतः पोषणात्पूषा सविताऽपावृण्वपावृतं कुरु दर्शनप्रतिबंधकारणमपनयेत्यर्थः । सत्यधर्माय सत्यं धर्मोऽस्य मम सोऽहं सत्यधर्मा तस्मै त्वदात्मभूतायेत्यर्थः । दृष्टये दर्शनाय । पूषन्नित्यादीनि नामान्यामंत्रणार्थानि सवितुः । एकर्षे, एकश्चासावृषिश्चैकर्षिर्दर्शनादृषिः । स हि सर्वस्य जगत आत्मा चक्षुश्च सन्सर्वं पश्यति । एको वा गच्छतीत्येकर्षिः "सूर्य एकाकी चरति" इति मंत्रवर्णात् । यम, सर्वं हि जगतः संयमनं त्वत्कृतम् । सूर्य, सुष्ठु ईरयते रसान् रश्मीन्प्राणान्धियो वा जगत इति । प्राजापत्य, प्रजापतेरीश्वरस्यापत्यं हिरण्यगर्भस्य वा हे प्राजापत्य । व्यूह विगमय रश्मीन् । समूह संक्षिप आत्मनस्तेजो येनाहं शक्नुयां द्रष्टुम् । तेजसा ह्यपहतदृष्टिर्न शक्नुयां त्वत्स्वरूपमंजसा द्रष्टुम् । विद्योतन इव रूपाणामत उपसंहर तेजः । यत्ते तव रूपं सर्वकल्याणानामतिशयेन कल्याणं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । पश्यामो वयं वचनव्यत्ययेन । योऽसौ भूर्भुवःस्वर्व्याहृत्यवयवः पुरुषः पुरुषाकृ-

तित्वात्पुरुषः सोऽहमस्मि भवामि। अहरहमिति चोपनिषद उक्तत्वादादित्यचाक्षुषयोः तदेवेदं परामृश्यते। सोऽहमस्म्यमृतमिति संबंधः। ममामृतस्य सत्यस्य शरीरपाते शरीरस्थो यः प्राणो वायुः सोऽनिलं बाह्यं वायुमेव प्रतिगच्छतु। तथान्या देवताः स्वां स्वां प्रकृतिं गच्छन्तु। अथेदमपि भस्मान्तं सत्पृथिवीं यातु शरीरम्॥

अथेदानीमात्मनः संकल्पभूतां मनसि व्यवस्थितामग्निदेवतां प्रार्थयते—ॐ क्रतो। ॐमिति क्रतो इति च संबोधनार्थावेव। ॐकारप्रतीकत्वादोम्। मनोमयत्वाच्च क्रतुः। हे ॐ हे क्रतो स्मर स्मर्तव्यम्। अंतकाले हि त्वत्स्मरणवशादिष्टा गतिः प्राप्यते। अतः प्रार्थ्यते यन्मया कृतं तत्स्मर। पुनरुक्तिरादरार्था। किंच हेऽग्ने नय प्रापय सुपथा शोभनेन मार्गेण, राये धनाय कर्मफलप्राप्तये इत्यर्थः। न दक्षिणेन कृष्णेन पुनरावृत्तियुक्तेन किं तर्हि शुक्लेनैव सुपथा। अस्मान्विश्वानि सर्वाणि हे देव वयुनानि प्रज्ञानानि सर्वप्राणिनां विद्वान्। किंच युयोध्यपनय वियोजयास्मदस्मत्तो जुहुराणं कुटिलमेनः पापं पापजातं सर्वम्। तेन पापेन वियुक्ता वयमेष्याम उत्तरेण पथा त्वत्प्रसादात्। किंतु वयं तुभ्यं परिचर्यां कर्तुं न शक्नुमः। भूयिष्ठां बहुतमां ते तुभ्यं नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम नमस्कारोक्त्या परिचरेमेत्यर्थः, अन्यत्कर्तुमशक्ताः सन्त इति॥ इति पंचमोऽध्यायः॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

ॐ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद॥१॥

ॐ प्राणो गायत्रीत्युक्तम्। कस्मात्पुनः कारणात्प्राणभावो गायत्र्या न पुनर्वागादिभाव इति। यस्माज्ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च प्राणो, न वागादयो ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यभाजः। कथं ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वं च प्राणस्येति तन्निर्दिधारयिषयेदमारभ्यते। अथवोक्थयजुःसामक्षत्रादिभावैः प्राणस्यैवोपासनमभिहितं सत्स्वप्यन्येषु चक्षुरादिषु। तत्र हेतुमात्रमिह आनंतर्येण संबध्यते। न पुनः पूर्वशेषता। विव-

क्षितं तु खिलत्वादस्य कांडस्य पूर्वत्र यदनुक्तं विशिष्टफलं प्राणविषयमुपासनं तद्वक्तव्यमिति ।

यः कश्चिद्ध वा इत्यवधारणार्थौ । यो ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं वक्ष्यमाणं यो वेदासौ भवत्येव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । एवं फलेन प्रलोभितः सन्प्रश्नाय अभिमुखीभूतः, तस्मै चाह— प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । कथं पुनरवगम्यते प्राणो ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति । यस्मान्निषेककाल एव शुक्रशोणितसंबंधः प्राणादिकलापस्याविशिष्टः । तथापि नाप्राणं शुक्रं विरोहतीति प्रथमो वृत्तिलाभः प्राणस्य चक्षुरादिभ्यः । अतो ज्येष्ठो वयसा प्राणः । निषेककालादारभ्य गर्भं पुष्यति प्राणः । प्राणे हि लब्धवृत्तौ पश्चाच्चक्षुरादीनां वृत्तिलाभः । अतो युक्तं प्राणस्य ज्येष्ठत्वं चक्षुरादिषु । भवति तु कश्चित्कुले ज्येष्ठो, गुणहीनत्वात्तु न श्रेष्ठः । मध्यमः कनिष्ठो वा गुणाढ्यत्वाद्भवेच्छ्रेष्ठो न ज्येष्ठः न तु तथेहेत्याह— प्राण एव तु ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । कथं पुनः श्रैष्ठ्यमवगम्यते प्राणस्य ? तदिह संवादेन दर्शयिष्यामः । सर्वथापि तु प्राणं ज्येष्ठश्रेष्ठगुणं यो वेदोपास्ते, स स्वानां ज्ञातीनां ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ज्येष्ठश्रेष्ठगुणोपासनसामर्थ्यात् । स्वव्यतिरेकेणापि च येषां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भविष्यामीति बुभूषति भवितुमिच्छति, तेषामपि ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणदर्शी ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति । ननु वयोनिमित्तं ज्येष्ठत्वं तदिच्छातः कथं भवतीत्युच्यते— नैष दोषः । प्राणवत् वृत्तिलाभस्यैव ज्येष्ठत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥२॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां भवति । तद्दर्शनानुरूप्येण फलम् । येषां च ज्ञातिव्यतिरेकेण वसिष्ठो भवितुमिच्छति तेषां च वसिष्ठो भवति । उच्यतां तर्हि कासौ वसिष्ठेति । वाग्वै वसिष्ठा । वासयत्यतिशयेन वस्ते वेति वसिष्ठा । वाग्मिनो हि धनवन्तो वसन्त्यतिशयेन । आच्छादनार्थस्य वा वसेर्वसिष्ठा । अभिभवन्ति हि वाचा वाग्मिनोऽन्यान् । तेन वसिष्ठगुणवत्परिज्ञानाद्वसिष्ठगुणो भवतीति दर्शनानुरूपं फलम् ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥३॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद, प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा तां प्रतिष्ठां प्रतिष्ठागुणवतीं यो वेद तस्यैतत्फलं— प्रतितिष्ठति समे देशे काले च । तथा दुर्गे विषमे च दुर्गमने च देशे दुर्भिक्षादौ वा काले विषमे । यद्येवमुच्यतां कासौ प्रतिष्ठा । चक्षुर्वै प्रतिष्ठा । कथं चक्षुषः प्रतिष्ठात्वमित्याह— चक्षुषा हि समे च दुर्गे च दृष्ट्वा प्रतितिष्ठति । अतोऽनुरूपं फलं प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेदेति ॥

यो ह वै संपदं वेद सं हास्मै पद्यते यं कामं कामयते श्रोत्रं वै संपच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः सं हास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥४॥

यो ह वै संपदं वेद संपद्गुणयुक्तं यो वेद तस्यैतत्फलं— अस्मै विदुषे संपद्यते ह । किं? यं कामं कामयते स कामः । किं पुनः संपद्गुणकम्? श्रोत्रं वै संपत् । कथं पुनः श्रोत्रस्य संपद्गुणत्वमिति । उच्यते— श्रोत्रे सति हि यस्मात्सर्वे वेदा अभिसंपन्नाः श्रोत्रेंद्रियवतोऽध्येयत्वात् । वेदविहितकर्मायत्ताश्च कामाः । तस्माच्छ्रोत्रं संपत् । अतो विज्ञानानुरूपं फलम् । सं हास्मै पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥

यो ह वा आयतनं वेदायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो वा आयतनमायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥५॥

यो ह वा आयतनं वेद । आयतनमाश्रयस्तद्यो वेद आयतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानामन्येषामपि । किं पुनस्तदायतनमिति । उच्यते— मनो वा आयतनमाश्रय इंद्रियाणां विषयाणां च । मनआश्रिता हि विषया आत्मनो भोग्यत्वं प्रतिपद्यन्ते । मनःसंकल्पवशानि चेंद्रियाणि प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते च । अतो मन आयतनमिंद्रियाणाम् । अतो दर्शनानुरूप्येण फलं आयतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥

यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभी रेतो वै प्रजातिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥६॥

यो ह वै प्रजातिं वेद प्रजायते ह प्रजया पशुभिश्च संपन्नो भवति । रेतो वै प्रजातिः । रेतसा प्रजननेंद्रियमुपलक्ष्यते । तद्विज्ञानानुरूपं फलं प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥

ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ इति तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥७॥

ते हेमे प्राणा वागादयोऽहंश्रेयसेऽहं श्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमाना विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जग्मुर्ब्रह्म गतवन्तो, ब्रह्मशब्दवाच्यं प्रजापतिम्। गत्वा च तद्ब्रह्म होचुरुक्तवन्तः— को नोऽस्माकं मध्ये वसिष्ठः, कोऽस्माकं मध्ये वसति च वासयति च। तद्ब्रह्म तैः पृष्टं सद्धोवाचोक्तवद्यस्मिन्वो युष्माकं मध्य उत्क्रान्ते निर्गते शरीरादिदं शरीरं पूर्वस्मादतिशयेन पापीयः पापतरं मन्यते लोकः। शरीरं हि नाम अनेकाशुचिसंघातत्वाज्जीवतोऽपि पापमेव, ततोऽपि कष्टतरं यस्मिन्नुत्क्रान्ते भवति। वैराग्यार्थमिदमुच्यते— पापीय इति। स वो युष्माकं मध्ये वसिष्ठो भविष्यति। जानन्नपि वसिष्ठं प्रजापतिर्नोवाचायं वसिष्ठ इति इतरेषामप्रियपरिहाराय॥

वाग्घोच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथाऽकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥८॥

त एवमुक्ता ब्राह्मणा प्राणा आत्मनो वीर्यपरीक्षणाय क्रमेणोच्चक्रमुः। तत्र वागेव प्रथमं हास्माच्छरीरादुच्चक्रामोत्क्रान्तवती। सा चोत्क्रम्य संवत्सरं प्रोष्य प्रोषिता भूत्वा पुनरागत्योवाच— कथमशकत शक्तवन्तो यूयं मदृते मां विना जीवितुमिति। त एवमुक्ता ऊचुर्यथा लोकेऽकला मूका अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणनव्यापारं कुर्वन्तः प्राणेन, पश्यन्तो दर्शनव्यापारं चक्षुषा कुर्वन्तः, तथा शृण्वन्तः श्रोत्रेण, विद्वांसो मनसा कार्याकार्यादिविषयं, प्रजायमाना रेतसा पुत्रानुत्पादयन्तः, एवमजीविष्म वयम्। इत्येवं प्राणैर्दत्तोत्तरा वागात्मनोऽस्मिन्नवसिष्ठत्वं बुद्ध्वा प्रविवेश ह वाक्॥

चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथाऽन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः ॥९॥

श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥१०॥

मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥११॥

रेतो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकत मदृते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह रेतः ॥१२॥

तथा चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत् । श्रोत्रं मनः प्रजातिरिति ॥ ९—१२॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा महासुहयः सैंधवः पड्वीशशंकून्संवृहेदेवं हैवेमान्प्राणान्संववर्ह ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥१३॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्नुत्क्रमणं करिष्यंस्तदानीमेव स्वस्थानात्प्रचलिता वागादयः । किमिवेत्याह—यथा लोके महांश्चासौ सुहयश्च महासुहयः शोभनो हयो लक्षणोपेतो महान्परिमाणतः सिंधुदेशे भवः सैंधवोऽभिजनतः पड्वीशशंकून्पादबंधनशंकून् पड्वीशाश्च ते शंकवश्च तान्संवृहेदुद्यच्छेद्युगपदुत्खनेदश्वारोहे आरूढे परीक्षणाय । एवं हैवेमान्वागादीन्प्राणान्संववर्ह उद्यतवान्स्वस्थानात् भ्रंशितवान् । ते वागादयो होचुर्हे भगवो भगवन्मोत्क्रमीर्यस्मान्न वै शक्ष्यामस्त्वदृते त्वां विना जीवितुमिति । यद्येवं मम श्रेष्ठता विज्ञाता भवद्भिः, अहमत्र श्रेष्ठस्तस्य उ मे मम बलिं करं कुरुत प्रयच्छतेति । अयं च प्राणसंवादः कल्पितो विदुषः श्रेष्ठपरीक्षणप्रकारोपदेशः । अनेन हि प्रकारेण विद्वान्को नु खल्वत्र श्रेष्ठ इति परीक्षणं करोति । स एष परीक्षणप्रकारः संवादभूतः कथ्यते । न ह्यन्यथा संहत्यकारिणां सतामेषामंजसैव संवत्सरमात्रमेव एकैकस्य निर्गमनाद्युपपद्यते ।

तस्माद्विद्वानेवानेन प्रकारेण विचारयति वागादीनां प्रधानबुभुत्सुरुपासनाय । वलिं प्रार्थिताः सन्तः प्राणास्तथेति प्रतिज्ञातवन्तः ॥

सा ह वागुवाच यद्वा अहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति यद्वा अहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुर्यद्वा अहं संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं किं वास इति यदिदं किंचा श्वभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतंगेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इति न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं य एवमेतदनस्यान्नं वेद तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाऽऽचामन्त्येतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥१४॥ इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

सा ह वाक्प्रथमं बलिदानाय प्रवृत्ता ह किलोवाचोक्तवती— यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि यन्मम वसिष्ठत्वं तत्तवैव । तेन वसिष्ठगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति । यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि, त्वं तत्प्रतिष्ठोऽसि, या मम प्रतिष्ठा सा त्वमसीति चक्षुः । समानमन्यत् । संपदायतनप्रजातित्वगुणान्क्रमेण समर्पितवन्तः । यद्येवं साधु बलिं दत्तवन्तो भवन्तो, ब्रूत तस्य उ मे एवंगुणविशिष्टस्य किमन्नं किं वास इति । आहुरितरे— यदिदं लोके किंच किंचिदन्नं नामाप्या श्वभ्य आ कृमिभ्य आ कीटपतंगेभ्यः । यच्च श्वान्नं कृम्यन्नं कीटपतंगान्नं च तेन सह सर्वमेव यत्किंचित्प्राणिभिरद्यमानमन्नं तत्सर्वं तवान्नम् । सर्वं प्राणस्य अन्नमिति दृष्टिरत्र विधीयते ॥

केचित्तु सर्वभक्षणे दोषाभावं वदन्ति प्राणान्नविदः । तदसत् । शास्त्रांतरेण प्रतिषिद्धत्वात् । तेनास्य विकल्प इति चेत् । न । अविधायकत्वात् । न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवतीति सर्वं प्राणस्यान्नमित्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्यर्थमेतत् । तेनैकवाक्यतापत्तेः । न तु शास्त्रान्तरविहितस्य बाधने सामर्थ्यं, अन्यपरत्वादस्य । प्राणमात्रस्य सर्वमन्नमित्येतद्दर्शनमिह विधित्सितं, न तु सर्वं भक्षयेदिति । यत्तु सर्वभक्षणे दोषाभावज्ञानं तन्मिथ्यैव, प्रमाणाभावात् । विदुषः प्राणत्वात्सर्वान्नोपपत्तेः सामर्थ्याददोष एवेति चेत् । न । अशेषान्नत्वानुपपत्तेः । सत्यं यद्यपि विद्वान्प्राणो, येन कार्यकरणसंघातेन विशिष्टस्य विद्वत्ता तेन कार्यकरणसंघातेन कृमिकीटदेवाद्यशेषान्नभक्षणं नोपपद्यते । तेन तत्राशेषान्नभक्षणे दोषाभावज्ञापनमनर्थकम् । अप्राप्तत्वादशेषान्नभक्षणदोषस्य । ननु प्राणः सन्भक्ष-

यत्येव कृमिकीटाद्यन्नमपि । बाढम् । किंतु न तद्विषयः प्रतिषेधोऽस्ति । तस्मादैवरक्तं किंशुकं तत्र दोषाभावः । अतस्तद्रूपेण दोषाभावज्ञापनमनर्थकम् । अप्राप्तत्वादशेषान्नभक्षणदोषस्य । येन तु कार्यकरणसंघातसंबंधेन प्रतिषेधः क्रियते तत्संबंधेन त्विह नैव प्रतिप्रसवोऽस्ति । तस्मात्तत्प्रतिषेधातिक्रमे दोष एव स्यादन्यविषयत्वात् 'न ह वै' इत्यादेः ॥

न च ब्राह्मणादिशरीरस्य सर्वान्नत्वदर्शनमिह विधीयते किंतु प्राणमात्रस्यैव । यथा च सामान्येन सर्वान्नस्य प्राणस्य किंचिदन्नजातं कस्यचिज्जीवनहेतुः, यथा विषं विषजस्य क्रिमेः, तदेवान्यस्य प्राणान्नमपि सत् दृष्टमेव दोषमुत्पादयति मरणादिलक्षणम् । तथा सर्वान्नस्यापि प्राणस्य प्रतिषिद्धान्नभक्षणे ब्राह्मणत्वादिदेहसंबंधाद्दोष एव स्यात् । तस्मान्मिथ्याज्ञानमेव अभक्ष्यभक्षणे दोषाभावज्ञानम् ॥

आपो वास इति । आपो भक्ष्यमाणा वासःस्थानीयास्तव । अत्र च प्राणस्यापो वास इत्येतद्दर्शनं विधीयते । न तु वासःकार्ये आपो विनियोक्तुं शक्याः । तस्माद्यथाप्राप्तेऽम्भक्षणे दर्शनमात्रं कर्तव्यम् । न ह वा अस्य सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवंविदः अनन्नमनदनीयं जग्धं भुक्तं न भवति ह । यद्यप्यनेनानदनीयं भुक्तमदनीयमेव भुक्तं स्यान्न तु तत्कृतदोषेण लिप्यते, इत्येतद्विद्यास्तुतिरित्यवोचाम । तथा नानन्नं प्रतिगृहीतम् । यद्यप्यप्रतिग्राह्यं हस्त्यादि प्रतिगृहीतं स्यात्तदप्यन्नमेव प्रतिग्राह्यं प्रतिगृहीतं स्यात्, तत्राप्यप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहदोषेण न लिप्यत इति स्तुत्यर्थमेव । य एवमेतदनस्य प्राणस्यान्नं वेद । फलं तु प्राणात्मभाव एव । न त्वेतत्फलाभिप्रायेण किं तर्हि स्तुत्यभिप्रायेणेति । नन्वेतदेव फलं कस्मान्न भवति? न, प्राणात्मदर्शिनः प्राणात्मभाव एव फलम् । तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वात्मनोऽनदनीयमप्याद्यमेव । तथाऽप्रतिग्राह्यमपि प्रतिग्राह्यमेवेति यथाप्राप्तमेवोपादाय विद्या स्तूयते । अतो नैव फलविधिसरूपता वाक्यस्य ॥

यस्मादापो वासः प्राणस्य, तस्माद्विद्वांसो ब्राह्मणाः श्रोत्रिया अधीतवेदा अशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा आचामन्त्यपः । अशित्वाऽऽचामन्ति भुक्त्वा चोत्तरकालमपो भक्षयन्ति । तत्र तेषामाचामतां कोऽभिप्राय इत्याह— एतमेवानं प्राणमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते । अस्ति चैतद्यो यस्मै वासो ददाति स तमनग्नं करोमीति हि मन्यते । प्राणस्य चापो वास इति ह्युक्तम् । यदपः पिबामि तत्प्राणस्य वासो ददामीति विज्ञानं कर्तव्यमित्येवमर्थमेतत् ॥

ननु भोक्ष्यमाणो भुक्तवांश्च प्रयतो भविष्यामीत्याचामति। तत्र च प्राणस्यानग्नताकरणार्थत्वे च द्विकार्यताऽऽचमनस्य स्यात्। न च कार्यद्वयं आचमनस्यैकस्य युक्तम्। यदि प्रायत्यार्थं, नानग्नतार्थः; अथानग्नतार्थं न प्रायत्यार्थम्। यस्मादेवं तस्मात् द्वितीयमाचमनान्तरं प्राणस्यानग्नताकरणाय भवतु। न। क्रियाद्वित्वोपपत्तेः। द्वे ह्येते क्रिये। भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं स्मृतिविहितं तत्प्रायत्यार्थं भवति क्रियामात्रमेव। न तु तत्र प्रायत्यं दर्शनाद्यपेक्षते। तत्र च आचमनांगभूतास्वप्सु वासोविज्ञानं प्राणस्य इतिकर्तव्यतया चोद्यते। न तु तस्मिन्क्रियमाणे आचमनस्य प्रायत्यार्थता बाध्यते, क्रियान्तरत्वादाचमनस्य। तस्मात् भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं, तत्र आपो वासः प्राणस्येति दर्शनमात्रं विधीयते। अप्राप्तत्वादन्यतः ॥१४॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम्

———

६.१.—

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेय इत्यस्य संबंधः। खिलाधिकारोऽयम्। तत्र यदनुक्तं तदुच्यते। सप्तमाध्यायान्ते ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा अग्नेर्मार्गयाचनं कृतं 'अग्ने नय सुपथा' इति। तत्रानेकेषां पथां सद्भावो मंत्रेण सामर्थ्यात्प्रदर्शितः। सुपथेति विशेषणात्। पंथानश्च कृतविपाकप्रतिपत्तिमार्गाः। वक्ष्यति च 'यत्कृत्वा' इत्यादि। तत्र च कति कर्मविपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति सर्वसंसारगत्युपसंहारार्थोऽयमारंभः— एतावती हि संसारगतिः। एतावान्कर्मणो विपाकः स्वाभाविकस्य शास्त्रीयस्य च सविज्ञानस्येति। यद्यपि 'द्वया ह प्राजापत्याः' इत्यत्र स्वाभाविकः पाप्मा सूचितः न च तस्येदं कार्यमिति विपाकः प्रदर्शितः। शास्त्रीयस्यैव तु विपाकः प्रदर्शितः, त्र्यन्नात्मप्रतिपत्त्यंतेन। ब्रह्मविद्यारंभे तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात्। तत्रापि केवलेन कर्मणा पितृलोको, विद्यया विद्यासंयुक्तेन च कर्मणा देवलोक इत्युक्तम्। तत्र केन मार्गेण पितृलोकं प्रतिपद्यते, केन वा देवलोकमिति नोक्तम्। तच्चेह खिलप्रकरणेऽशेषतो वक्तव्यमित्यंत आरभ्यते। अंते च सर्वोपसंहारः शास्त्रस्येष्टः॥

अपि च एतावदमृतत्वमित्युक्तं, न कर्मणोऽमृतत्वाशास्तीति च। तत्र हेतुर्नोक्तः, तदर्थश्चायमारंभः। यस्मादियं कर्मणो गतिर्न नित्येऽमृतत्वे व्यापारोऽस्ति, तस्मादेतावदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्याद्धेतुत्वं संपद्यते। अपि चोक्तमग्निहोत्रे— न त्वेवैतयोस्त्वमुत्क्रांतिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न

लोकं प्रत्युत्थायिनं वेत्थेति । तत्र प्रतिवचने 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः' इत्यादिना आहुतेः कार्यमुक्तम् । तच्चैतत्कर्तुः आहुतिलक्षणस्य कर्मणः फलम् । न हि कर्तारमनाश्रित्य आहुतिलक्षणस्य कर्मणः स्वातंत्र्येणोत्क्रान्त्यादिकार्यारंभः उपपद्यते । कर्त्रर्थत्वात्कर्मणः कार्यारंभस्य । साधनाश्रयत्वाच्च कर्मणः । तत्र अग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वादग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्तं षट्प्रकारमपि । इह तु तदेव कर्तुः फलमित्युपदिश्यते षट्प्रकारमपि, कर्मफलविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । तद्-द्वारेण च पंचाग्निदर्शनं इहोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सितम् । एवं अशेष-संसारगत्युपसंहारः । कर्मकांडस्यैषा निष्ठेत्येतत् द्वयं दिदर्शयिषुराख्यायिकां प्रणयति ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पंचालानां परिषदमाजगाम स आजगाम जैवलिं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा३ इति स भो३ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥१॥

श्वेतकेतुर्नामतोऽरुणस्यापत्यमारुणिः तस्यापत्यमारुणेयः । ह शब्दः ऐति-ह्यार्थः । वै निश्चयार्थः । पित्राऽनुशिष्टः सन्नात्मनो यशःप्रथनाय पंचालानां परिषदमाजगाम । पंचालाः प्रसिद्धाः तेषां परिषदमागत्य जित्वा राज्ञोऽपि परिषदं जेष्यामीति गर्वेण स आजगाम । जीवलस्यापत्यं जैवलिं पंचालराजं प्रवाहण-नामानं स्वभृत्यैः परिचारयमाणमात्मनः परिचरणं कारयन्तमित्येतत् । स राजा पूर्वमेव तस्य विद्याभिमानगर्वं श्रुत्वा विनेतव्योऽयमिति मत्वा तमुदीक्ष्योत्प्रेक्ष्य आगतमात्रमेव अभ्युवादाभ्युक्तवान्कुमारा३ इति संबोध्य । भर्त्सनार्था प्लुतिः । एवमुक्तः स प्रतिशुश्राव भो३ इति । भो३ इत्यप्रतिरूपमपि क्षत्रियं प्रत्युक्तवा-न्क्रुद्धः सन् । अनुशिष्टोऽनुशासितोऽसि भवसि किं पित्रा. इत्युवाच राजा । प्रत्याहेतरः ॐ इति । बाढमनुशिष्टोऽस्मि पृच्छ यदि संशयस्ते ॥

वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ता३ इति नेति होवाच वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो यथासौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यता३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पंथानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वापि हि न ऋषेर्वचः श्रुतं द्वे

सृती अश्रृणवं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानां ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदंतरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकंचन वेदेति होवाच ॥२॥

यद्येवं, वेत्थ विजानासि किं यथा येन प्रकारेणेमाः प्रजाः प्रासिद्धाः प्रयत्यो म्रियमाणा विप्रतिपद्यन्ता३ इति विप्रतिपद्यन्ते । विचारणार्था प्लुतिः । समानेन मार्गेण गच्छन्तीनां मार्गद्वैविध्यं यत्र भवति तत्र काश्चित्प्रजा अन्येन मार्गेण गच्छन्ति काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिः । यथा ताः प्रजा विप्रतिपद्यन्ते तत्किं वेत्थेत्यर्थः । नेति होवाचेतरः । तर्हि वेत्थ उ यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता३ इति पुनरापद्यन्ते यथा पुनरागच्छन्तीमं लोकम् । नेति हैवोवाच श्वेतकेतुः । वेत्थ उ यथासौ लोक एवं प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनरसकृत्प्रयाद्भिर्म्रियमाणैर्यथा येन प्रकारेण न संपूर्यता३ इति न संपूर्यतेऽसौ लोकस्तत्किं वेत्थ । नेति हैवोवाच । वेत्थो यतिथ्यां यत्संख्याकायामाहुत्यामाहुतौ हुतायामापः पुरुषवाचः पुरुषस्य या वाक्सैव यासां वाक्ताः पुरुषवाचो भूत्वा पुरुषशब्दवाच्या वा भूत्वा। यदा पुरुषाकारपरिणतास्तदा पुरुषवाचो भवन्ति । समुत्थाय सम्यगुत्थायोद्भूताः सत्यो वदन्ती३ इति । नेति हैवोवाच । यद्येवं वेत्थ उ देवयानस्य पथो मार्गस्य प्रतिपदं, प्रतिपद्यते येन सा प्रतिपत्तां प्रतिपदं पितृयाणस्य वा प्रतिपदं प्रतिपच्छब्दवाच्यमर्थमाह— यत्कर्म कृत्वा यथाविशिष्टं कर्म कृत्वेत्यर्थः । देवयानं वा पंथानं मार्गं प्रतिपद्यन्ते, पितृयाणं वा यत्कर्म कृत्वा प्रतिपद्यन्ते, तत्कर्म प्रतिपदुच्यते, तां प्रतिपदं किं वेत्थ, देवलोकपितृलोकप्रतिपत्तिसाधनं किं वेत्थेत्यर्थः ॥

अप्यत्रास्यार्थस्य प्रकाशकमृषेः मंत्रस्य वचो वाक्यं नः श्रुतमस्ति । मंत्रोऽप्यस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत इत्यर्थः । कोऽसौ मंत्र इति । उच्यते-- द्वे सृती द्वौ मार्गावश्रृणवं श्रुतवानस्मि, तयोरेका पितृणां प्रापिका पितृलोकसंबद्धा तया सृत्या पितृलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । अहमश्रृणवमिति व्यवहितेन संबंधः । देवानामुतापि देवानां संबंधिन्यन्या देवान्प्रापयति सा। के पुनरुभाभ्यां सृतिभ्यां पितृन्देवांश्च गच्छन्तीति उच्यते— उतापि मर्त्यानां मनुष्याणां संबंधिन्यौ । मनुष्या एव हि सृतिभ्यां गच्छन्तीत्यर्थः । ताभ्यां सृतिभ्यामिदं विश्वं समस्तमेजद्गच्छत्समेति संगच्छते । ते च द्वे सृती यदंतरा ययोरंतरा यदंतरा, पितरं मातरं च, मातापित्रोरंतरा मध्य इत्यर्थः । कौ तौ मातापितरौ? द्यावापृथिव्या-

वंडकपाले । 'इयं वै माताऽसौ पिता' इति हि व्याख्यातं ब्राह्मणेन । अंडकपालयोर्मध्ये संसारविषये एवैते सृती नात्यंतिकामृतत्वगमनाय । इतर आह— नाहमतोऽस्मात्प्रश्नसमुदायादेकंचनैकमपि प्रश्नं न वेद नाहं वेदेति होवाच श्वेतकेतुः ॥

अथैनं वसत्योपमंत्रयांचक्रेऽनादृत्य वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तं होवाचेति वाव किल नो भवान्पुरानुशिष्टानवोच इति कथं सुमेध इति पंच मा प्रश्नान्राजन्यबंधुरप्राक्षीत्ततो नैकंचन वेदेति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥३॥

अथानंतरमपनीय विद्याभिमानगर्वमेनं प्रकृतं श्वेतकेतुं वसत्या वसतिप्रयोजनेनोपमंत्रयांचक्रे । इह वसन्तु भवन्तः पाद्यमर्घ्यं चानीयतां इत्युपमंत्रणं कृतवान्राजा । अनादृत्य तां वसतिं कुमारः श्वेतकेतुः प्रदुद्राव प्रतिगतवान्पितरं प्रति । स चाजगाम पितरमागत्य चोवाच तं कथमिति, वाव किलैवं किल नोऽस्मान्भवान्पुरा समावर्तनकालेऽनुशिष्टान्सर्वाभिर्विद्याभिः अवोचोऽवोचदिति । सोपालंभं पुत्रस्य वचः श्रुत्वाह पिता— कथं केन प्रकारेण तव दुःखमुपजातं हे सुमेधः, शोभना मेधा यस्येति सुमेधाः । शृणु मम यथा वृत्तं— पंच पंचसंख्याकान्प्रश्नान्मा मां राजन्यबंधू राजन्या बंधवो यस्येति । परिभववचनमेतद्राजन्यबंधुरिति । अप्राक्षीत्पृष्टवांस्ततस्तस्मान्नैकंचनैकमपि न वेद न विज्ञातवानस्मि । कतमे ते राज्ञा पृष्टाः प्रश्ना इति पित्रोक्तः पुत्र इमे त इति ह प्रतीकानि मुखानि प्रश्नानामुदाजहारोदाहृतवान् ॥

स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किंच वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयांचकाराथ हास्मा अर्घ्यं चकाराथ तं होवाच वरं भगवते गौतमाय दद्म इति ॥४॥

स होवाच पिता पुत्रं क्रुद्धमुपशमयन्– तथा तेन प्रकारेण नोऽस्मांस्त्वं हे तात वत्स जानीथा गृह्णीथा, यथा यदहं किंच विज्ञानजातं वेद सर्वं तत्तुभ्यमवोचमित्येव जानीथाः । कोऽन्यो मम प्रियतरोऽस्ति त्वत्तो, यदर्थं रक्षिष्ये? अहमप्येतन्न जानामि यद्राज्ञा पृष्टम् । तस्मात्प्रेह्यागच्छ तत्र प्रतीत्य गत्वा राज्ञि

ब्रह्मचर्यं वत्स्यावो विद्यार्थमिति । स आह— भवानेव गच्छत्विति, नाहं तस्य मुखं निरीक्षितुमुत्सहे । स आजगाम गौतमो गोत्रतो गौतम आरुणिर्यत्र प्रवाहणस्य जैवलेरास आसनमास्थायिका । षष्ठीद्वयं प्रथमास्थाने । तस्मै गौतमाय आगताय आसनमनुरूपमाहृत्योदकं भृत्यैराहारयांचकार । अथ हास्मा अर्घ्यं पुरोधसा कृतवान्मंत्रवन्मधुपर्कं च । कृत्वा चैवं पूजां तं होवाच वरं भगवते गौतमाय तुभ्यं दद्म इति गोअश्वादिलक्षणम् ॥

स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥५॥

स होवाच गौतमः प्रतिज्ञातो मे ममैष वरस्त्वयाऽस्यां प्रतिज्ञायां दृढीकुर्वात्मानम् । यां तु वाचं कुमारस्य मम पुत्रस्यांते समीपे वाचमभाषथाः प्रश्नरूपां तामेव मे ब्रूहि । स एव नो वर इति ॥

स होवाच दैवेषु वै गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥६॥

स होवाच राजा दैवेषु वरेषु तद्वै गौतम यत्त्वं प्रार्थयसे । मानुषाणामन्यतमं प्रार्थय वरम् ॥

स होवाच विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं गोअश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिदानस्य मा नो भवान्बहोरनंतस्यापर्यंतस्याभ्यवदान्यो भूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा इत्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचा ह स्मैव पूर्व उपयन्ति स होपायनकीर्त्योवास ॥७॥

स होवाच गौतमो— भवतापि विज्ञायते ह ममास्ति सः । न तेन प्रार्थितेन कृत्यं मम यं त्वं दित्ससि मानुषं वरम् । यस्मान्ममाप्यस्ति हिरण्यस्य प्रभूतस्यापात्तं प्राप्तं, गोअश्वानामपात्तमस्तीति सर्वत्रानुषंगः । दासीनां प्रवाराणां परिवाराणां परिधानस्य च । न च यन्मम विद्यमानं तत्त्वत्तः प्रार्थनीयं त्वया वा देयम् । प्रतिज्ञातश्च वरस्त्वया । त्वमेव जानीषे यदत्र युक्तं प्रतिज्ञा रक्षणीया तवेति । मम पुनरयमभिप्रायो मा भूत्नोऽस्मानभि, अस्मानेव केवलान्प्रति भवान्सर्वत्र वदान्यो भूत्वाऽवदान्यो मा भूत्कदर्यो मा भूदित्यर्थः । बहोः प्रभूतस्य अनंतस्यानंतफलस्येत्येतत् । अपर्यंतस्य अपरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिगामिकस्य इत्येतत् । ईदृशस्य वित्तस्य मां प्रत्येव केवलमदाता मा भूद्भवान् । नचान्यत्रादेयमस्ति भवतः । एवमुक्त आह— स त्वं वै हे गौतम तीर्थेन न्यायेन शास्त्रवि-

हितेन विद्यां मत्त इच्छासि इच्छान्वाप्तुम् । इत्युक्तो गौतम आह— उपैम्युपगच्छामि शिष्यत्वेनाहं भवन्तमिति । वाचा ह स्मैव किल पूर्वे ब्राह्मणाः क्षत्रियान्विद्यार्थिनः सन्तो वैश्यान्वा, क्षत्रिया वा वैश्यानापद्युपयन्ति, शिष्यवृत्त्या ह्युपगच्छन्ति, नोपायनशुश्रूषादिभिः । अतः स गौतमो होपायनकीर्त्योपगमनकीर्तनमात्रेणैव उवासोषितवान्नोपायनं चकार ॥

स होवाच तथा नस्त्वं गौतम माऽपराधास्तव च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥८॥

एवं गौतमेनापदंतरे उक्ते, स होवाच राजा पीडितं मत्वा क्षामयंस्तथा नोऽस्मान्प्रति माऽपराधा अपराधं मा कार्षीः । अस्मदीयोऽपराधो न ग्रहीतव्य इत्यर्थः । तव च पितामहा अस्मत्पितामहेषु यथाऽपराधं न जगृहुः, तथा पितामहानां वृत्तमस्मास्वपि भवता रक्षणीयमित्यर्थः । यथेयं विद्या त्वया प्राथिता इतस्त्वत्संप्रदानात्पूर्वं प्राङ्न कस्मिन्नपि ब्राह्मणे उवासोषितवती, तथा त्वमपि जानीषे, सर्वदा क्षत्रियपरंपरयेयं विद्या आगता । सा स्थितिर्मयाऽपि रक्षणीया यदि शक्यत इत्युक्तं 'देवेषु गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहि' इति । न पुनस्तवादेये वर इतीतः परं न शक्यते रक्षितुम् । तामपि विद्यामहं तुभ्यं वक्ष्यामि । को ह्यन्योऽपि हि यस्मादेवं ब्रुवन्तं त्वामर्हति प्रत्याख्यातुं न वक्ष्यामीति । अहं पुनः कथं न वक्ष्ये तुभ्यमिति ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा संभवति ॥९॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतमेत्यादि । चतुर्थः प्रश्नः प्राथम्येन निर्णीयते । क्रमभंगस्त्वेतन्निर्णयायत्तत्वादितरप्रश्ननिर्णयस्य । असौ द्यौर्लोकोऽग्निर्हे गौतम । द्युलोकेऽग्निदृष्टिरनग्नौ विधीयते यथा योषित्पुरुषयोः । तस्य द्युलोकाग्नेरादित्य एव समित्समिंधनात् । आदित्येन हि समिध्यतेऽसौ लोकः । रश्मयो धूमः, समिध उत्थानसामान्यात् । आदित्याद्धि रश्मयो निर्गताः । समिधश्च धूमो लोके उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् । दिशोंऽगारा उपशमसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिंगा विस्फुलिंगवद्विक्षेपात् । तस्मिन्नेतस्मि-

न्नेवंगुणविशिष्टे द्युलोकाग्नौ देवा इंद्रादयः श्रद्धां जुह्वत्याहुतिद्रव्यस्थानीयां प्रक्षिपन्ति। तस्या आहुत्या आहुतेः सोमो राजा पितॄणां ब्राह्मणानां च संभवति ॥

तत्र के देवाः कथं जुह्वति किं वा श्रद्धाख्यं हविरित्यत उक्तमस्माभिः संबंधे। "नत्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्तिं" इत्यादिपदार्थषट्कनिर्णयार्थं अग्निहोत्रे उक्तम्। "ते वा एते अग्निहोत्राहुती हुते सत्यावुत्क्रामतः"। "ते अंतरिक्षमाविशतः"। "ते अंतरिक्षमाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरीचीरेव शुक्रामाहुतिम्"। "ते अंतरिक्षं तर्पयतः"। "ते तत उत्क्रामतः"। "ते दिवमाविशतः"। "ते दिवमाहवनीयं कुर्वाते आदित्यं समिधं" इत्येवमाद्युक्तम्। तत्राग्निहोत्राहुती ससाधने एवोत्क्रामतः। यथेह यैः साधनैर्विशिष्टे ये ज्ञायेते आहवनीयाग्निसमिद्धूमांगारविस्फुलिंगाहुतिद्रव्यैः ते तथैवोत्क्रामतो अस्माल्लोकादमुं लोकम्। तत्राग्निरग्नित्वेन समित्समित्त्वेन धूमो धूमत्वेन अंगारा अंगारत्वेन विस्फुलिंगा विस्फुलिंगत्वेन आहुतिद्रव्यमपि पयआद्याहुतिद्रव्यत्वेनैव सर्गादावव्याकृतावस्थायामपि परेण सूक्ष्मेणात्मना व्यवतिष्ठते। तद्विद्यमानमेव ससाधनमग्निहोत्रलक्षणं कर्म अपूर्वेणात्मना व्यवस्थितं सत्तत्पुनर्व्याकरणकाले तथैव अंतरिक्षादीनामाहवनीयाद्यग्न्यादिभावं कुर्वद्विपरिणमते। तथैवेदानीमप्यग्निहोत्राख्यं कर्म ॥

एवं अग्निहोत्राहुत्यपूर्वविपरिणामात्मकं जगत्सर्वमित्याहुत्योरेव स्तुत्यर्थत्वेनोत्क्रान्त्याद्याः लोकं प्रत्युत्थायितान्ताः षट् पदार्थाः कर्मप्रकरणेऽधस्तान्निर्णीताः। इह तु कर्तुः कर्मविपाकविवक्षायां द्युलोकाग्न्याद्यारभ्य पंचाग्निदर्शनं उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विशिष्टकर्मफलोपभोगाय विधित्सितमिति द्युलोकाग्न्यादिदर्शनं प्रस्तूयते। तत्र ये आध्यात्मिकाः प्राणा इहाग्निहोत्रस्य होतारः त एव आधिदैविकत्वेन परिणताः सन्त इंद्रादयो भवन्ति। त एव तत्र होतारो द्युलोकाग्नौ। ते चेहाग्निहोत्रस्य फलभोगायाग्निहोत्रं हुतवन्तः। त एव फलपरिणामकालेऽपि तत्फलभोक्तृत्वात्तत्र तत्र होतृत्वं प्रतिपद्यन्ते, तथा तथा विपरिणममाना देवशब्दवाच्याः सन्तः। अत्र च यत्पयोद्रव्यं अग्निहोत्रकर्माश्रयभूतं इह आहवनीये प्रक्षिप्तमग्निना भक्षितमदृष्टेन सूक्ष्मेण रूपेण विपरिणतं सह कर्त्रा यजमानेनामुं लोकं धूमादिक्रमेणान्तरिक्षं अंतरिक्षात् द्युलोकमाविशति। ताः सूक्ष्मा आपः आहुतिकार्यभूता अग्निहोत्रसमवायिन्यः कर्तृसहिताः श्रद्धाशब्दवाच्याः सोमलोके कर्तुः शरीरांतरारंभाय

द्युलोके प्रविशन्त्यो हूयन्त इत्युच्यन्ते । तास्तत्र द्युलोकं प्रविश्य सोममंडले कर्तुः शरीरमारभन्ते । तदेतदुच्यते— 'देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमो राजा संभवति' इति । 'श्रद्धा वा आपः' इति श्रुतेः ॥

'वेत्थ यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ति' इति प्रश्नः । तस्य च निर्णयविषयेऽसौ वै लोकोऽग्निरिति प्रस्तुतम् । तस्मादापः कर्मसमवायिन्यः कर्तुः शरीरारंभिकाः श्रद्धाशब्दवाच्या इति निश्चीयते । भूयस्त्वादापः पुरुषवाच इति व्यपदेशो न त्वितराणि भूतानि न सन्तीति । कर्मप्रयुक्तश्च शरीरारंभः । कर्म चाप्समवायि । ततश्चापां प्राधान्यं शरीरकर्तृत्वे । तेन चापः पुरुषवाच इति व्यपदेशः । कर्मकृतो हि जन्मारंभः सर्वत्र । तत्र यद्यप्यग्निहोत्राहुतिस्तुतिद्वारेणोत्क्रान्त्यादयः प्रस्तुताः षट्पदार्था अग्निहोत्रे, तथापि वैदिकानि सर्वाण्येव कर्माण्यग्निहोत्रप्रभृतीनि लक्ष्यन्ते । दाराग्निसंबद्धं हि पांक्तं कर्म प्रस्तुत्योक्तं— 'कर्मणा पितृलोकः' इति । वक्ष्यति च— 'अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति' इति ॥९॥

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरंगारा ह्रादुनयो विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति ॥१०॥

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम द्वितीय आहुत्याधार आहुत्योरावृत्तिक्रमेण । पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवतात्मा । तस्य संवत्सर एव समित् । संवत्सरेण हि शरदादिभिर्ग्रीष्मान्तैः स्वावयवैः विपरिवर्तमानेन पर्जन्योऽग्निर्दीप्यते । अभ्राणि धूमः । धूमप्रभवत्वात् धूमवदुपलक्ष्यत्वाद्वा । विद्युदर्चिः । प्रकाशसामान्यात् । अशनिरंगाराः । उपशान्तकाठिन्यसामान्याभ्याम् । ह्रादुनयो ह्रादुनयः स्तनयित्नुशब्दा विस्फुलिंगाः । विक्षेपानेकत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नित्याहुत्याधिकरणनिर्देशः । देवा इति त एव होतारः सोमं राजानं जुह्वति । योऽसौ द्युलोकाग्नौ श्रद्धायां हुतायामभिनिर्वृत्तः सोमः, स द्वितीये पर्जन्याग्नौ हूयते । तस्याश्च सोमाहुतेर्वृष्टिः संभवति ॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिरर्चिश्चन्द्रमा अंगारा नक्षत्राणि विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नं संभवति ॥११॥

अयं वै लोकोऽग्निर्गौतम । अयं लोक इति प्राणिजन्मोपभोगाश्रयः क्रियाकारकफलविशिष्टः स तृतीयोऽग्निः । तस्याग्नेः पृथिव्येव समित् । पृथिव्या ह्ययं लोकोऽनेकप्राण्युपभोगसंपन्नया समिध्यते । अग्निर्धूमः । पृथिव्याश्रयोत्थानसामान्यात् । पार्थिवं हींधनद्रव्यमाश्रित्याग्निरुत्तिष्ठति । यथा समिदाश्रयेण धूमः । रात्रिरार्चिः । समित्संबंधप्रभवसामान्यात् । अग्नेः समित्संबंधेन ह्यर्चिः संभवति । तथा पृथिवीसमित्संबंधेन शर्वरी । पृथिवी-छायां हि शार्वरं तम आचक्षते । चंद्रमा अंगाराः । तत्प्रभवत्वसामान्यात् । अर्चिषो ह्यंगाराः प्रभवन्ति तथा रात्रौ चंद्रमाः । उपशान्तत्वसामान्याद्वा । नक्षत्राणि विस्फुलिंगाः । विस्फुलिंगवद्विक्षेपसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नित्यादि पूर्ववत् । वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं संभवति । वृष्टिप्रभवत्वस्य प्रसिद्धत्वात् व्रीहियवादेरन्नस्य ॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समित्प्राणो धूमो वागर्चि-श्चक्षुरंगाराः श्रोत्रं विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुत्यै रेतः संभवति ॥१२॥

पुरुषो वा अग्निर्गौतम । प्रसिद्धः शिरःपाण्यादिमान्पुरुषश्चतुर्थोऽग्निः तस्य व्यात्तं विवृतं मुखं समित् । विवृतेन हि मुखेन दीप्यते पुरुषो वचनस्वा-ध्यायादौ । यथा समिधाऽग्निः । प्राणो धूमस्तदुत्थानसामान्यात् । मुखाद्धि प्राण उत्तिष्ठति । वाक्शब्दोऽर्चिः व्यंजकत्वसामान्यात् । अर्चिश्च व्यंजकम् । तथा वाक्शब्दोऽभिधेयव्यंजकः । चक्षुरंगारा उपशमसामान्यात्प्रकाशाश्रय-त्वाद्वा । श्रोत्रं विस्फुलिंगा विक्षेपसामान्यात् । तस्मिन्नन्नं जुह्वति । ननु नैव देवा अन्नमिह जुह्वतो दृश्यन्ते । नैष दोषः । प्राणानां देवत्वोपपत्तेः । अधि-दैवमिंद्रादयो देवाः, त एवाध्यात्मं प्राणाः, ते चान्नस्य पुरुषे प्रक्षेप्तारः । तस्या आहुते रेतः संभवति । अन्नपरिणामो हि रेतः ॥

योषा वा अग्निर्गौतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनि-रर्चिर्यदंतः करोति तेंऽगारा अभिनंदा विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः संभवति स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥१३॥

योषा वा अग्निर्गौतम । योषेति स्त्री पंचमो होमाधिकरणोऽग्निः । तस्या

उपस्थ एव समित् तेन हि सा समिध्यते । लोमानि धूमस्तदुत्थानसामान्यात् । योनिरर्चिर्वर्णसामान्यात् । यदंतः करोति तेंऽगाराः । अंतः करणं मैथुनव्यापारस्तेंऽगारा वीर्योपशमहेतुत्वसामान्यात् । वीर्याद्युपशमकारणं मैथुनम् । तथा अंगारभावः अग्नेरुपशमकारणम् । अभिनंदाः सुखलवाः क्षुद्रत्वसामान्याद्विस्फुलिंगाः । तस्मिन्रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेः पुरुषः संभवति । एवं द्युपर्जन्यायंलोकपुरुषयोषाग्निषु क्रमेण हूयमानाः श्रद्धासोमवृष्टयन्नरेतोभावेन स्थूलतारतम्यक्रममापद्यमानाः श्रद्धाशब्दवाच्या आपः पुरुषशब्दमारभन्ते । यः प्रश्नश्चतुर्थो 'वेत्थ यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती३' इति, स एष निर्णीतः— पंचम्यामाहुतौ योषाग्नौ हुतायां रेतोभूता आपः पुरुषवाचो भवन्तीति । स पुरुष एवं क्रमेण जातो जीवति । कियन्तं कालमिति । उच्यते— यावज्जीवति यावदस्मिञ्छरीरे स्थितिनिमित्तं कर्म विद्यते तावदित्यर्थः । अथ तत्क्षये यदा यस्मिन्काले म्रियते ॥

अथैनमग्नये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्धूमो धूमोऽर्चिरर्चिरंगारा अंगारा विस्फुलिंगा विस्फुलिंगास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति ॥१४॥

अथ तदैनं मृतं अग्नयेऽन्त्यर्थमेवान्त्याहुत्यै हरन्ति ऋत्विजः । तस्य आहुतिभूतस्य प्रसिद्धोऽग्निरेव होमाधिकरणं, न परिकल्प्योऽग्निः । प्रसिद्धैव समित्समित् धूमो धूमोऽर्चिरर्चिरंगारा अंगारा, विस्फुलिंगा विस्फुलिंगाः । यथाप्रसिद्धमेव सर्वमित्यर्थः । तस्मिन्पुरुषमंत्याहुतिं जुह्वति, तस्या आहुत्या आहुतेः पुरुषो भास्वरवर्णोऽतिशयदीप्तिमान्निषेकादिभिः अंत्याहुत्यंतैः कर्मभिः संस्कृतत्वात्संभवति निष्पद्यते ॥

ते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासानुदङ्ङादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतान्पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥१५॥

इदानीं प्रथमप्रश्ननिराकरणार्थमाह— ते । के? य एवं यथोक्तं पंचाग्निदर्शनमेतद्विदुः । एवंशब्दादग्निसमिद्धूमार्चिरंगारविस्फुलिंगश्रद्धादिविशिष्टाः पंच

अग्नयो निर्दिष्टाः, तानेवमेतान्पंचाग्नीन्विदुरित्यर्थः ॥

ननु अग्निहोत्राहुतिदर्शनविषयमेवैतद्दर्शनम् । तत्र ह्युक्तं अनुत्क्रान्त्यादिपदार्थषट्कनिर्णये 'दिवमेवाहवनीयं कुर्वाते' इत्यादि । इहाप्यमुष्य लोकस्याग्नित्वमादित्यस्य च समित्त्वमित्यादि बहु साम्यम् । तस्मात्तच्छेषमेवैतद्दर्शनमिति । न । यतिथ्यामिति प्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहात् । यतिथ्यामित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य यावदेव परिग्रहः, एतावदेव एवंशब्देन परामृष्टुं युक्तम् । अन्यथा प्रश्नानर्थक्यात् । निर्ज्ञातत्वाच्च संख्याया अग्नय एव वक्तव्याः । अथ निर्ज्ञातमप्यनूद्यते । यथाप्राप्तस्यैवानुवदनं युक्तं न तु 'असौ लोकोऽग्निः' इति । अथोपलक्षणार्थः । तथाऽप्याद्येनांत्येन चोपलक्षणं युक्तम् । श्रुत्यंतराच्च । समाने हि प्रकरणे छांदोग्यश्रुतौ पंचाग्नीन्वेदेति पंचसंख्याया एवोपादानादनग्निहोत्रशेषं एतत्पंचाग्निदर्शनम् । यत्त्वग्निसमिदादिसामान्यं तदग्निहोत्रस्तुत्यर्थमित्यवोचाम । तस्मान्न उत्क्रान्त्यादिपदार्थषट्कपरिज्ञानादर्चिरादिप्रतिपत्तिः । एवमिति प्रकृतोपादानेन अर्चिरादिप्रतिपत्तिविधानात् ॥

के पुनस्ते य एवं विदुः? गृहस्था एव । ननु तेषां यज्ञादिसाधनेन धूमादिप्रतिपत्तिर्विधित्सिता । न । अनेवंविदामपि गृहस्थानां यज्ञादिसाधनोपपत्तेः । भिक्षुवानप्रस्थयोश्च अरण्यसंबंधेन ग्रहणात् । गृहस्थकर्मसंबद्धत्वाच्च पंचाग्निदर्शनस्य । अतो नापि ब्रह्मचारिण एवं विदुरिति गृह्यन्त । तेषां तूत्तरे पथि प्रवेशः स्मृतिप्रामाण्यात्— "अष्टाशीतिसहस्राणामृषीणामूर्ध्वरेतसाम् । उत्तरेणार्यम्णः पंथास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे" इति ॥ तस्माद्ये गृहस्था एवं अग्निजोऽहमग्न्यपत्यमित्येवं क्रमेणाग्निभ्यो जातोऽग्निरूप इत्येवं ये विदुस्ते च, ये चामी अरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्चारण्यनित्याः श्रद्धां श्रद्धायुक्ताः सन्तः सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भात्मानमुपासते न पुनः श्रद्धां चोपासते ते सर्वेऽर्चिरभिसंभवन्ति ॥

यावत् गृहस्थाः पंचाग्निविद्यां सत्यं वा ब्रह्म न विदुः तावच्छ्रद्धाद्याहुतिक्रमेण पंचम्यामाहुतौ हुतायां ततो योषाग्नेर्जाताः पुनर्लोकं प्रत्युत्थायिनोऽग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठातारो भवन्ति । तेन कर्मणा धूमादिक्रमेण पुनः पितृलोकं पुनः पर्जन्यादिक्रमेणेममावर्तन्ते । ततः पुनर्योषाग्नेः जाताः पुनः कर्म कृत्वा इत्येवमेव घटीयंत्रवद्गत्यागतिभ्यां पुनः पुनरावर्तन्ते । यदा त्वेवं विदुः ततो

घटीयंत्रभ्रमणाद्विनिर्मुक्ताः सन्तोऽर्चिः अभिसंभवन्ति । अर्चिरपि नाग्निज्वालामात्रं किं तर्ह्यर्चिरभिमानिनी अर्चिःशब्दवाच्या देवतोत्तरमार्गलक्षणा व्यवस्थितैव । तामभिसंभवन्ति । न हि परिव्राजकानामग्न्यर्चिषैव साक्षात्संबंधोऽस्ति । तेन देवतैव परिगृह्यतेऽर्चिःशब्दवाच्या । अतोऽहर्देवताम् । मरणकालनियमानुपपत्तेः अहःशब्दोऽपि देवतैव । आयुषः क्षये हि मरणम् । नह्येवंविदाऽहन्येव मर्तव्यमित्यहः मरणकालो नियंतुं शक्यते । न च रात्रौ प्रेताः सन्तोऽहः प्रतीक्षन्ते । 'स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' इति श्रुत्यंतरात् ॥

अह्न आपूर्यमाणपक्षं अहर्देवतयाऽतिवाहिता आपूर्यमाणपक्षदेवतां प्रतिपद्यन्ते, शुक्लपक्षदेवतामित्येतत् । आपूर्यमाणपक्षाद्यान्षण्मासान् उदङ्ङुत्तरां दिशमादित्यः सवितेति, तान्मासान्प्रतिपद्यन्ते शुक्लपक्षदेवतयाऽतिवाहिताः सन्तः । मासानिति बहुवचनात्संघचारिण्यः षडुत्तरायणदेवताः । तेभ्यो मासेभ्यः षण्मासदेवताभिरतिवाहिता देवलोकाभिमानिनीं देवतां प्रतिपद्यन्ते । देवलोकादादित्यं आदित्याद्वैद्युतं विद्युदभिमानिनीं देवतां प्रतिपद्यन्ते । विद्युद्देवतां प्राप्तान्ब्रह्मलोकवासी पुरुषो ब्रह्मणा मनसा सृष्टो मानसः कश्चिदेत्यागत्य ब्रह्मलोकान्गमयति । ब्रह्मलोकानिति अधरोत्तरभूमिभेदेन भिन्ना इति गम्यन्ते । बहुवचनप्रयोगात् । उपासनतारतम्योपपत्तेश्च । ते तेन पुरुषेण गमिताः सन्तस्तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः प्रकृष्टाः सन्तः स्वयं परावतः प्रकृष्टाः समाः संवत्सराननेकान्वसन्ति । ब्रह्मणोऽनेकान्कल्पान्वसन्तीत्यर्थः । तेषां ब्रह्मलोकं गतानां नास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन्संसारे न पुनरागमनं 'इह' इति शाखान्तरपाठात् । इहेत्याकृतिमात्रग्रहणमिति चेत् ''श्वोभूते पौर्णमासी'' इति यद्वत् । न । इहेतिविशेषणानर्थक्यात् । यदि हि नावर्तन्त एव इहग्रहणं अनर्थकमेव स्यात् । ''श्वोभूते पौर्णमासी'' इत्यत्र पौर्णमास्याः श्वोभूतत्वं अनुक्तं न ज्ञायत इति युक्तं विशेषयितुम् । न हि तत्र श्वआकृतिः शब्दार्थो विद्यत इति श्वःशब्दो निरर्थक एव प्रयुज्यते । यत्र तु विशेषणशब्दे प्रयुक्तेऽन्विष्यमाणे विशेषणफलं चेन्न गम्यते, तत्र युक्तो निरर्थकत्वेनोत्स्रष्टुं विशेषणशब्दः । न तु सत्यां विशेषणफलावगतौ । तस्मादस्मात्कल्पादूर्ध्वं आवृत्तिर्गम्यते ॥१५॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति

धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्षण्मासान्दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चंद्रं ते चंद्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते ततो योषाग्नौ जायन्ते लोकान्प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ य एतौ पंथानौ न विदुस्ते कीटाः पतंगा यदिदं दंदशूकम् ॥१६॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

अथ पुनर्ये नैवं विदुः उत्क्रान्त्याद्यग्निहोत्रसंबंधपदार्थषट्कस्यैव वेदितारः केवलकर्मिणो यज्ञेनाग्निहोत्रादिना दानेन बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु द्रव्यसंविभागलक्षणेन, तपसा बहिर्वेद्येव दीक्षादिव्यतिरिक्तेन कृच्छ्र-चांद्रायणादिना लोकांजयन्ति। लोकानिति बहुवचनात्तत्रापि फलतारतम्यमभिप्रेतम्। ते धूममभिसंभवन्ति। उत्तरमार्ग इवेहापि देवता एव धूमादिशब्दवाच्याः। धूमदेवतां प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। आतिवाहिकत्वं च देवतानां तद्वदेव। धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां, ततोऽपक्षीयमाणपक्षं अपक्षीयमाणपक्षदेवतां, ततो यान्षण्मासान्दक्षिणां दिशमादित्य एति तान्मासदेवताविशेषान्प्रतिपद्यन्ते। मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चंद्रम्। ते चंद्रं प्राप्यान्नं भवन्ति। तांस्तत्रान्नभूतान्यथा सोमं राजानमिह यज्ञ ऋत्विज आप्यायस्वापक्षीयस्वेति भक्षयन्त्येवमेनांश्चंद्रं प्राप्तान्कर्मिणो भृत्यानिव स्वामिनो भक्षयन्त्युपभुंजते देवाः। 'आप्यायस्वापक्षीयस्व' इति न मंत्रः, किं तर्हि आप्याय्य आप्याय्य चमसस्थं, भक्षणेनापक्षयं च कृत्वा, पुनः पुनर्भक्षयन्तीत्यर्थः। एवं देवा अपि सोमलोके लब्धशरीरान्कर्मिणः उपकरणभूतान्पुनः पुनर्विश्रामयन्तः कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्तः। तद्धि तेषामाप्यायनं सोमस्य आप्यायनमिवोपभुंजत उपकरणभूतान्देवाः। तेषां कर्मिणां यदा यस्मिन्काले तद्यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकप्रापकं कर्म पर्यवैति परिगच्छति परिक्षीयत इत्यर्थः। अथ तदेममेव प्रसिद्धमाकाशमभिनिष्पद्यन्ते। यास्ताः श्रद्धाशब्दवाच्या द्युलोकाग्नौ हुता आपः सोमाकारपरिणता, याभिः सोमलोके कर्मिणामुपभोगाय शरीरमारब्धं अम्मयं, ताः कर्मक्षयाद्धिमपिंड इव आतपसंपर्कात्प्रविलीयन्ते। प्रविलीनाः सूक्ष्मा आकाशभूता इव भवन्ति। तदिदमुच्यते 'इममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्ते' इति ॥

ते पुनरपि कर्मिणः तच्छरीराः सन्तः पुरोवातादिना इतश्चामुतश्च नीयन्तेऽन्तरिक्षगाः । तदाह— आकाशाद्वायुमिति । वायोर्वृष्टिं प्रतिपद्यन्ते । तदुक्तं— पर्जन्याग्नौ सोमं राजानं जुह्वतीति । ततो वृष्टिभूता इमां पृथिवीं पतन्ति । ते पृथिवीं प्राप्य व्रीहियवाद्यन्नं भवन्ति । तदुक्तं— अस्मिंल्लोकेऽग्नौ वृष्टिं जुह्वति तस्या आहुत्या अन्नं संभवतीति । ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्तेऽन्नभूता रेतस्सिचि । ततो रेतोभूता योषाग्नौ हूयन्ते । ततो जायन्ते । लोकं प्रत्युत्थायिनस्ते लोकं प्रत्युत्तिष्ठन्तोऽग्निहोत्रादिकर्म अनुतिष्ठन्ति । ततो धूमादिना पुनः पुनः सोमलोकं पुनरिमं लोकमिति । त एवं कर्मिणोऽनुपरिवर्तन्ते घटीयंत्रवच्चक्रीभूता बंभ्रमतीत्यर्थः । उत्तरमार्गाय सद्योमुक्तये वा यावद्ब्रह्म न विदुः । 'इति नु कामयमानः संसरति' इत्युक्तम् ॥

अथ पुनर्ये उत्तरं दक्षिणं चैतौ पंथानौ न विदुः उत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्म वा नानुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ते किं भवन्तीति । उच्यते— ते कीटाः पतंगा यदिदं यच्चेदं दंदशूकं दंशमशकमित्येतद्भवन्ति । एवं हीयं संसारगतिः कष्टाऽस्यां निमग्नस्य पुनरुद्धार एव दुर्लभः । तथाच श्रुत्यंतरं— 'तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्व' इति । तस्मात्सर्वोत्साहेन यथाशक्ति स्वाभाविककर्मज्ञानहानेन दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं शास्त्रीयं कर्म ज्ञानं वाऽनुतिष्ठेदिति वाक्यार्थः । तथा चोक्तं 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं तस्माज्जुगुप्सेत' इति श्रुत्यंतरान्मोक्षाय प्रयतेतेत्यर्थः ॥

अत्राप्युत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधन एव महान्यत्नः कर्तव्य इति गम्यते । 'एवमेवानुपरिवर्तन्ते' इत्युक्तत्वात् । एवं प्रश्नाः सर्वे निर्णीताः । 'असौ वै लोक' इत्यारभ्य, 'पुरुषः संभवति' इति चतुर्थः प्रश्नो 'यतिथ्यामाहुत्यां' इत्यादिः प्राथम्येन । पंचमस्तु द्वितीयत्वेन देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वेति दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनकथनेन । तेनैव च प्रथमोऽपि अग्नेरारभ्य केचिदर्चिः प्रतिपद्यन्ते केचित् धूममिति विप्रतिपत्तिः । पुनरावृत्तिश्च द्वितीयः प्रश्नः आकाशादिक्रमेणेमं लोकमागच्छन्तीति । तेनैव असौ लोको न संपूर्यते कीटपतंगादिप्रतिपत्तेश्च केषांचिदिति, तृतीयोऽपि प्रश्नो निर्णीतः ॥१६॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

६.२.—

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्युदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वौदुंबरे कंसे चमसे वा सर्वौषधं फलानीति संभृत्य परिसमुह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्याऽऽवृताज्यं संस्कृत्य पुंसा नक्षत्रेण मंथं संनीय जुहोति। यावन्तो देवास्त्वयि जातवेदस्तिर्यंचो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान्। तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा। या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी इति तां त्वा घृतस्य धारया यजे संराधनीमहं स्वाहा ॥१॥

स यः कामयेत। ज्ञानकर्मणोर्गतिरुक्ता। तत्र ज्ञानं स्वतंत्रं, कर्म तु दैवमानुषवित्तद्वयायत्तम्। तेन कर्मार्थं वित्तमुपार्जनीयम्। तच्च अप्रत्यवायकारिणोपायेनेति तदर्थं मंथाख्यं कर्म आरभ्यते महत्त्वप्राप्तये। महत्त्वे च सत्यर्थसिद्धं हि वित्तम्। तदुच्यते—स यः कामयेत स यो वित्तार्थी। कर्मण्यधिकृतो यः कामयेत। किं? महन्महत्त्वं प्राप्नुयां, महान्स्यामितीत्यर्थः। तत्र मंथकर्मणो विधित्सितस्य कालोऽभिधीयते—उदगयने आदित्यस्य। तत्र सर्वत्र प्राप्तावापूर्यमाणपक्षस्य शुक्लपक्षस्य। तत्रापि सर्वत्र प्राप्तौ पुण्याहेऽनुकूल आत्मनः कर्मसिद्धिकर इत्यर्थः। द्वादशाहं यस्मिन्पुण्येऽनुकूले कर्म चिकीर्षति ततः प्राक्पुण्याहमेवारभ्य द्वादशाहमुपसद्व्रती। उपसत्सु व्रतं, उपसदः प्रसिद्धा ज्योतिष्टोमे। तत्र च स्तनोपचयापचयद्वारेण पयोभक्षणं तत् व्रतम्। अत्र च तत्कर्मानुपसंहारात्केवलमितिकर्तव्यताशून्यं पयोभक्षणमात्रमुपादीयते। ननु उपसदो व्रतमिति यदा विग्रहः तदा सर्वमितिकर्तव्यतारूपं ग्राह्यं भवति, तत्कस्मान्न परिगृह्यत इति। उच्यते—स्मार्तत्वात्कर्मणः। स्मार्तं हीदं मंथकर्म। ननु श्रुतिविहितं सत्कथं स्मार्तं भवितुमर्हति? स्मृत्यनुवादिनी हि श्रुतिरियम्। श्रौतत्वे हि प्रकृतिविकारभावः। ततश्च प्राकृतधर्मग्राहित्वं विकारकर्मणो, न त्विह श्रौतत्वम्। अत एव च आवसथ्याग्नावेतत्कर्म विधीयते। सर्वा चात्रत्स्मार्तैवेति॥

उपसद्व्रती भूत्वा पयोव्रती सन्नित्यर्थः। औदुंबर उदुंबरवृक्षमये कंसे चमसे वा तस्यैव विशेषणं कंसाकारे चमसाकारे वौदुंबर एव। आकारे तु विकल्पो नौदुंबरत्वे। अत्र सर्वौषधं सर्वासामोषधीनां समूहं यथासंभवं यथाशक्ति च सर्वा ओषधीः समाहृत्य। तत्र ग्राम्याणां तु दश नियमेन ग्राह्या व्रीहि-

यवाद्या वक्ष्यमाणाः। अधिकग्रहणे तु न दोषः। ग्राम्याणां फलानि च यथा-संभवं यथाशक्ति च। इतिशब्दः समस्तसंभारोपचयप्रदर्शनार्थः। अन्यदपि यत्संभरणीयं तत्सर्वं संभृत्येत्यर्थः। क्रमस्तत्र गृह्योक्तो द्रष्टव्यः। परिसमूहन-परिलेपने भूमिसंस्कारः। अग्निमुपसमाधायेति वचनादावसथ्येऽग्नाविति गम्यते। एकवचनादुपसमाधानश्रवणाच्च। विद्यमानस्यैव उपसमाधानम्। परिस्तीर्य दर्भान्। आवृता स्मार्तत्वात्कर्मणः स्थालीपाकावृत्परिगृह्यते तया आज्यं संस्कृत्य। पुंसा नक्षत्रेण पुंनाम्ना नक्षत्रेण पुण्याहसंयुक्तेन मंथं सर्वौषधफलपिष्टं तत्रौदुंबरे चमसे दधनि मधुनि घृते चोपसिच्य एकयोपमंथन्योपसंमथ्य संनीय मध्ये संस्थाप्य, औदुंबरेण स्रुवेण आवापस्थान आज्यस्य जुहोत्येतैः मंत्रैः 'यावन्तो देवा' इत्याद्यैः ॥१॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहाऽऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति ॥२॥

अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति सोमाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रव-मवनयति भूर्भुवःस्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति ॥३॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यारभ्य द्वे द्वे आहुती हुत्वा मंथे संस्रवम-वनयति। स्रुवावलेपनमाज्यं मंथे संस्रावयति। एतस्मादेव ज्येष्ठाय श्रेष्ठाये-त्यादिप्राणलिंगाज्ज्येष्ठश्रेष्ठादिप्राणविद एवास्मिन्कर्मण्यधिकारः। रेतस इत्या-

रभ्य एकैकामाहुतिं हुत्वा मंथे संस्रवमवनयति अपरयोपमंथन्या पुनर्मथ्नाति ॥

अथैनमभिमृशति भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमस्येकसभमसि हिंकृतमसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीयमानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे संदीप्तमसि विभूरसि प्रभूरस्यन्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि संवर्गोऽसीति ॥४॥

अथैनमभिमृशति भ्रमदसीत्यनेन मंत्रेण ॥

अथैनमुद्यच्छत्यामं स्यामं हि ते महि स हि राजेशानोऽधिपतिः स मां राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥५॥

अथैनमुद्यच्छति सह पात्रेण हस्ते गृह्णात्यामं स्यामं हि ते महीत्यनेन ॥

अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिंधवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । भूः स्वाहा । भर्गो देवस्य धीमहि । मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता । भुवः स्वाहा । धियो यो नः प्रचोदयात् । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः । स्वः स्वाहेति । सर्वां च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदं सर्वं भूयासं भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यंतत आचम्य पाणी प्रक्षाल्य जघनेनाग्निं प्राक्शिराः संविशति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुंडरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुंडरीकं भूयासमिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥६॥

अथैनमाचामति भक्षयति गायत्र्याः प्रथमपादेन मधुमत्यैकया व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमग्रासमाचामति । तथा गायत्रीद्वितीयपादेन मधुमत्या द्वितीयया द्वितीयया च व्याहृत्या द्वितीयं ग्रासम् । तथा तृतीयेन गायत्रीपादेन तृतीयया मधुमत्या तृतीयया च व्याहृत्या तृतीयं ग्रासम् । सर्वां सावित्रीं सर्वाश्च मधुमतीरुक्त्वाऽहमेवेदं सर्वं भूयासमिति चान्ते भूर्भुवःस्वः स्वाहेति समस्तं भक्षयति । यथा चतुर्भिर्ग्रासैस्तत् द्रव्यं सर्वं परिसमाप्यते, तथा पूर्वमेव निरूपयेत् । यत्पात्रावलिप्तं तत्पात्रं सर्वं निर्णिज्य तूष्णीं पिबेत् । पाणी प्रक्षाल्याप आचम्य जघनेनाग्निं पश्चादग्नेः प्राक्शिराः संविशति । प्रातः-संध्यामुपास्य आदित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुंडरीकमित्यनेन मंत्रेण । यथेतं यथागतमेत्यागत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥

तं हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥७॥

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैंग्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥८॥

एतमु हैव मधुकः पैंग्यश्चूलाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥९॥

एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानकाय आयस्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥१०॥

एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥११॥

एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति तमेतं नापुत्राय वाऽनंतेवासिने वा ब्रूयात् ॥१२॥

तं हैतमुद्दालक इत्यादि । सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच— अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिंचेज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीत्येवमंतमेनं मंथमुद्दालकात्प्रभृत्येकैकाचार्यक्रमागतं सत्यकाम आचार्यो बहुभ्योऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच । किमन्यदुवाचेत्युच्यते— अपि य एनं शुष्के स्थाणौ गतप्राणेऽप्येनं मंथं भक्षणाय संस्कृतं निषिंचेत्प्रक्षिपेज्जायेरन्नुत्पद्येरन्नेवास्मिन्स्थाणौ शाखा अवयवा वृक्षस्य, प्ररोहेयुश्च पलाशानि पर्णानि, यथा जीवतः स्थाणोः । किमुतानेन कर्मणा कामः सिध्येदिति । ध्रुवफलमिदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतत् । विद्याधिगमे षट्तीर्थानि । तेषां इह सप्राणदर्शनस्य मंथविज्ञानस्याधिगमे द्वे एव तीर्थे अनुज्ञायेते पुत्रश्चान्तेवासी च ॥७—१२॥

चतुरौदुंबरो भवत्यौदुंबरः स्रुव औदुंबरश्चमस औदुंबर इध्म औदुंबर्या उपमंथन्यौ दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति व्रीहियवास्तिलमाषा अणुप्रियंगवो

गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान्पिष्टान्दधनि मधुनि घृत उपसिंचत्याज्यस्य जुहोति ॥१३॥

चतुरौदुंबरो भवतीति व्याख्यातम् । दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति, ग्राम्याणां तु धान्यानां दश नियमेन ग्राह्या इत्यवोचाम । के त इति निर्दिश्यन्ते— व्रीहियवाः, तिलमाषा, अणुप्रियंगवोऽणवश्चाणुशब्दवाच्याः । क्वचिद्देशे प्रियंगवः प्रसिद्धाः कंगुशब्देन । खल्वा निष्पावा वल्लशब्दवाच्या लोके खलकुलाः कुलत्थाः । एतद्व्यतिरेकेण यथाशक्ति सर्वौषधयो ग्राह्याः फलानि चेत्यवोचाम, अयाज्ञिकानि वर्जयित्वा ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ६.३.—

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोषधय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥१॥

यादृग्जन्मा यथोत्पादितो यैर्वा गुणैर्विशिष्टः पुत्र आत्मनः पितुश्च लोक्यो भवतीति, तत्संपादनाय ब्राह्मणमारभ्यते । प्राणदर्शिनः श्रीमंथं कर्म कृतवतः पुत्रमंथेऽधिकारः । यदा पुत्रमंथं चिकीर्षति तदा श्रीमंथं कृत्वर्तुकालं पत्न्याः प्रतीक्षत इत्येतद्रेतस ओषध्यादिरसतमत्वस्तुत्या अवगम्यते । एषां वै चराचराणां भूतानां पृथिवी रसः सारभूतः । सर्वभूतानां मध्विति ह्युक्तम् । पृथिव्या आपो रसः । अप्सु हि पृथिव्योता च प्रोता च । अपामोषधयो रसः । कार्यत्वाद्रसत्वमोषध्यादीनाम् । ओषधीनां पुष्पाणि । पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः । 'सर्वेभ्योऽगेभ्यस्तेजः संभूतं' इति श्रुत्यंतरात् ॥

स ह प्रजापतिरीक्षांचक्रे हंतास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियं ससृजे तां सृष्ट्वाऽध उपास्त तस्मात्स्त्रियमध उपासीत स एतं प्रांचं ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥२॥

यत एवं सर्वभूतानां सारतममेतद्रेतः, अतः का नु खल्वस्य योग्या प्रतिष्ठेति स ह स्रष्टा प्रजापतिरीक्षांचक्रे । ईक्षां कृत्वा स स्त्रियं ससृजे । तां च सृष्ट्वाऽध उपास्त मैथुनाख्यं कर्माधउपासनं नाम कृतवान् । तस्मात्स्त्रियमध उपासीत । श्रेष्ठानुश्रयणा हि प्रजाः । अत्र वाजपेयसामान्यक्लृप्तिमाह— स एतं प्रांचं प्रकृष्टगतियुक्तमात्मनो ग्रावाणं सोमाभिषवोपलस्थानीयं काठिन्यसामान्यात्प्रजन-

नेंद्रियं उदपारयदूतपूरितवान्स्त्रीव्यंजनं प्रति । तेनैनां स्त्रियमभ्यसृजदभिसंसर्गं कृतवान् ॥

तस्या वेदिरुपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्माधिषवणे समिद्धो मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृंक्तेऽथ य इदमविद्वानधोपहासं चरत्याऽस्य स्त्रियः सुकृतं वृंजते ॥३॥

तस्या वेदिरित्यादि सर्वं सामान्यं प्रसिद्धम् । समिद्धोऽग्निर्मध्यतः स्त्रीव्यंजनस्य । तौ मुष्कावधिषवणफलके इति व्यवहितेन संबध्यते । वाजपेययाजिनो यावांल्लोकः प्रसिद्धस्तावान्विदुषो मैथुनकर्मणो लोकः फलमिति स्तूयते । तस्माद्वीभत्सा नो कार्येति । य एवं विद्वानधोपहासं चरत्यासां स्त्रीणां सुकृतं वृंक्ते आवर्जयति । अथ पुनर्यो वाजपेयसंपत्तिं न जानात्यविद्वान्रेतसो रसतमत्वं चाधोपहासं चरति । आऽस्य स्त्रियः सुकृतमावृंजतेऽविदुषः ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहैतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमारहारित आह बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिंद्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति य इदमविद्वांसोऽधोपहासं चरन्तीति बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कंदति ॥४॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहाधोपहासाख्यं मैथुनकर्म वाजपेयसंपन्नं विद्वानित्यर्थः । तथा नाको मौद्गल्यः कुमारहारितश्च । किं त आहुः इत्युच्यते— बहवो मर्या मरणधर्मिणो मनुष्या ब्राह्मणा अयनं येषां ते ब्राह्मणायना ब्रह्मबंधवो जातिमात्रोपजीविन इत्येतत् । निरिंद्रिया विश्लिष्टेंद्रिया, विसुकृतो विगतसुकृतकर्माणः, अविद्वांसो मैथुनकर्मासक्ता इत्यर्थः । ते किं अस्माल्लोकात्प्रयान्ति परलोकात्परिभ्रष्टा इति । मैथुनकर्मणोऽत्यंतपापहेतुत्वं दर्शयति— य इदमविद्वांसोऽधोपहासं चरन्तीति ॥

श्रीमंथं कृत्वा पत्न्या ऋतुकालं ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षते । यदीदं रेतः स्कंदति बहु वाल्पं वा सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रागप्राबल्यात्—

तदभिमृशेदनु वा मंत्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोषधीरप्यसरद्यदपः । इदमहं तद्रेत आददे पुनर्मामैत्विंद्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः

पुनरग्निर्धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकांगुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥५॥

तदभिमृशेदनुमंत्रयेत वाऽनुजपेदित्यर्थः । यदाऽभिमृशति तदाऽनामिकांगुष्ठाभ्यां तद्रेत आदत्ते 'आददे' इत्येवमेतेन मंत्रेण । पुनर्मामित्येतेन निमृज्यादंतरेण मध्ये भ्रुवौ भ्रुवोर्वा, स्तनौ स्तनयोर्वा ॥

अथ यद्युदक आत्मानं पश्येत्तदभिमंत्रयेत मयि तेज इंद्रियं यशो द्रविणं सुकृतमिति श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमंत्रयेत ॥६॥

अथ यदि कदाचिदुदक आत्मानमात्मच्छायां पश्येत्तत्राप्यभिमंत्रयेतानेन मंत्रेण 'मयि तेज' इति । श्रीर्ह वा एषा पत्नी स्त्रीणां मध्ये यद्यस्मान्मलोद्वासा उद्गतमलवद्वासाः तस्मात्तां मलोद्वाससं यशस्विनीं श्रीमतीमभिक्रम्याभिगत्योपमंत्रयेतदमद्यावाभ्यां कार्यं यत्पुत्रोत्पादनमिति, त्रिरात्रान्ते आप्लुताम् ॥

सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामेदिंद्रियेण ते यशसा यश आदद इत्ययशा एव भवति ॥७॥

सा चेदस्मै न दद्यान्मैथुनं कर्तुं काममेनामवक्रीणीयादाभरणादिना ज्ञापयेत् । तथापि सा नैव दद्यात्काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहत्यातिक्रामन्मैथुनाय । शप्स्यामि त्वां दुर्भगां करिष्यामीति प्रख्याप्य तामनेन मंत्रेणोपगच्छेत् 'इंद्रियेण ते यशसा यश आदद' इति । सा तस्मात्तदभिशापाद्वंध्या दुर्भगेति ख्याताऽयशा एव भवति ॥

सा चेदस्मै दद्यादिंद्रियेण ते यशसा यश आदधामीति यशस्विनावेव भवतः ॥८॥

सा चेदस्मै दद्यादनुगुणैव स्याद्भर्तुः, तदाऽनेन मंत्रेणोपगच्छेत् 'इंद्रियेण ते यशसा यश आदधामि' इति । तदा यशस्विनावेवोभावपि भवतः ॥

स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संधायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे । स त्वमंगकषायोऽसि दिग्धविद्धमिव मादयेमाममूं मयीति ॥९॥

स यां स्वभार्यामिच्छेदियं मां कामयेतेति, तस्यामर्थं प्रजननेंद्रियं निष्ठाय निक्षिप्य मुखेन मुखं संधायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदिमं मंत्रं अंगादंगादिति ॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संधायाभिप्राण्यापान्यादिंद्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यरेता एव भवति ॥१०॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीत न धारयेद्गर्भिणी मा भूदिति तस्यामर्थमिति पूर्ववत् । अभिप्राण्याभिप्राणनं प्रथमं कृत्वा पश्चादपान्यादिंद्रियेण ते रेतसा रेत आदद इत्यनेन मंत्रेण । अरेता एव भवति न गर्भिणी भवतीत्यर्थः ॥

अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संधायापान्याभिप्राण्यादिंद्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥

अथ यामिच्छेद्दधीत गर्भमिति तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत् । पूर्वविपर्ययेणापान्याभिप्राण्यादिंद्रियेण ते रेतसा रेत आदधामीति । गर्भिण्येव भवति ॥

अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तं चेद्द्विष्यादामपात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रतिलोमं शरबर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलोमाः सर्पिषाऽक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीः प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम समिद्धेहौषीः पुत्रपशूंस्त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीरिष्टासुकृते आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौषीराशापराकाशौ त आददेऽसाविति स वा एष निरिंद्रियो विसुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रैति यमेवंविद्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥१२॥

अथ पुनर्यस्य जायायै जार उपपतिः स्यात्तं चेत् द्विष्यादभिचरिष्याम्येनमिति मन्येत तस्येदं कर्म । आमपात्रेऽग्निमुपसमाधाय सर्वं प्रतिलोमं कुर्यात् । तस्मिन्नग्नावेताः शरभृष्टीः शरेषीकाः प्रतिलोमाः सर्पिषा अक्ताः घृताभ्यक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौषीरित्याद्या आहुतीः । अंते सर्वासामसौ इति नामग्रहणं प्रत्येकम् । स एष एवंविधं ब्राह्मणः शपति, स विसुकृतो विगतपुण्यकर्मा प्रैति । तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेन्नर्मापि न कुर्यात्किमुताधोपहासम् । हि यस्मादेवंविदपि तावत्परो भवति शत्रुर्भवतीत्यर्थः ॥

अथ यस्य जायामार्तवं विंदेत्त्र्यहं कंसेन पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात्त्रिरात्रान्त आप्लुत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥१३॥

अथ यस्य जायामार्तवं विंदेदृतुभावं प्राप्नुयादित्येवमादिग्रंथः 'श्रीर्ह वा एषा स्त्रीणां' इत्यतः पूर्वं द्रष्टव्यः। सामर्थ्यात्। त्र्यहं कंसेन पिबेदहतवासाश्च स्यात्। नैनां स्नातामस्नातां च वृषलो वृषली वा नोपहन्यान्नोपस्पृशेत्। त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रव्रतसमाप्तावाप्लुत्य स्नात्वाऽहतवासाः स्यादिति व्यवहितेन संबंधः। तामाप्लुतां व्रीहीनवघातयेत् व्रीह्यवघाताय तामेव विनियुंज्यात्॥

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो जायेत वेदमनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मंतमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१४॥

स य इच्छेत्पुत्रो मे शुक्लो वर्णतो जायेत, वेदमेकमनुब्रुवीत, सर्वमायुरियाद्वर्षशतं क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ समर्थौ जनयितवै जनयितुम्॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिंगलो जायेत द्वौ वेदावनुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१५॥

दध्योदनं दध्ना चरुं पाचयित्वा। द्विवेदं चेदिच्छति पुत्रं तदेवमशननियमः॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१६॥

केवलमेव स्वाभाविकमोदनम्। उदग्रहणमन्यप्रसंगनिवृत्त्यर्थम्॥

अथ य इच्छेद्दुहिता मे पंडिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥१७॥

दुहितुः पांडित्यं गृहतंत्रविषयमेव। वेदेऽनाधिकारात्। तिलौदनं कृशरम्॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पंडितो विगीतः समितिंगमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रुवीत सर्वमायुरियादिति मांसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवा औक्षेण वाऽऽर्षभेण वा ॥१८॥

विविधं गीतो विगीतः प्रख्यात इत्यर्थः। समितिंगमः सभां गच्छतीति प्रगल्भ इत्यर्थः। पांडित्यस्य पृथग्ग्रहणात्। शुश्रूषितां श्रोतुमिष्टां रमणीयां वाचं भाषिता संस्कृताया अर्थवत्या वाचो भाषितेत्यर्थः। मांसमिश्रमोदनं

मांसौदनम् । तन्मांसनियमार्थमाह— औक्षेण वा मांसेन । उक्षा सेचनसमर्थः पुंगवस्तदीयं मांसम् । ऋषभस्ततोऽप्याधिकवयाः तदीयमार्षभं मांसम् ॥

अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनैनां त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्व्यां सं जायां पत्या सहेति ॥१९॥

अथाभिप्रातरेव कालेऽवघातनिवृत्तांस्तंडुलानादाय स्थालीपाकावृता स्थालीपाकविधिना आज्यं चेष्टित्वा आज्यसंस्कारं कृत्वा चरुं श्रपयित्वा स्थालीपाकस्याहुतीर्जुहोति, उपघातमुपहत्योपहत्याग्नये स्वाहेत्याद्याः । गार्ह्यः सर्वो विधिर्द्रष्टव्योऽत्र । हुत्वोद्धृत्य चरुशेषं प्राश्नाति । स्वयं प्राश्येतरस्याः पत्न्यै प्रयच्छत्युच्छिष्टम् । प्रक्षाल्य पाणी आचम्योदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेनैनां त्रिरभ्युक्षत्यनेन मंत्रेणोत्तिष्ठात इति, सकृन्मंत्रोच्चारणम् ॥

अथैनामभिपद्यतेऽमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोहं सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि संरभावहै सह रेतो दधावहै पुंसे पुत्राय वित्तय इति ॥२०॥

अथैनामभिमंत्र्य क्षीरौदनादि यथापत्यकामं भुक्त्वेति क्रमो द्रष्टव्यः । संवेशनकालेऽमोऽहमस्मीत्यादिमंत्रेणाभिपद्यते ॥

अथास्या ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी इति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं संधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु । आसिंचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते । गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि पृथुष्टुके ॥ गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥२१॥

अथास्या ऊरू विहापयति 'विजिहीथां द्यावापृथिवी' इत्यनेन । तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत् । त्रिरेनां शिरःप्रभृत्यनुलोमामनुमार्ष्टि विष्णुर्योनिमित्यादि प्रतिमंत्रम् ॥

हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मंथतामश्विनौ । तं ते गर्भं हवामहे

दशमे मासि सूतये। यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिंद्रेण गर्भिणी। वायुर्दिशां यथा गर्भ एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥२२॥

अंते नाम गृह्णात्यसाविति तस्याः ॥

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति। यथा वायुः पुष्करिणीं समिंगयति सर्वतः। एवा ते गर्भ एजतु सहावैतु जरायुणा। इंद्रास्यायं व्रजः कृतः सार्गलः सपरिश्रयः। तमिंद्र निर्जहि गर्भेण सावरांसहेति ॥२३॥

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति प्रसवकाले सुखप्रसवनार्थमनेन मंत्रेण। 'यथा वायुः पुष्करिणीं समिंगयति सर्वतः। एवा ते गर्भ एजतु' इति ॥

जातेऽग्निमुपसमाधायांक आधाय कंस पृषदाज्यं संनीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन्सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे। अस्योपसन्द्यां मा च्छैत्सीत्प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा। मयि प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा। यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम्। अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्टं सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥२४॥

अथ जातकर्म। जातेऽग्निमुपसमाधायांके आधाय पुत्रं, कंसे पृषदाज्यं संनीय संयोज्य दधि घृते, पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति अस्मिन्सहस्रं इत्याद्यावापस्थाने ॥

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथ दधि मधु घृतं संनीयानंतर्हितेन जातरूपेण प्राशयति। भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि भूर्भुवःस्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥२५॥

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय स्वं मुखं वाग्वागिति त्रिर्जपेत्। अथ दधि मधु घृतं संनीय अनंतर्हितेनाव्यवहितेन जातरूपेण हिरण्येन प्राशयत्येतैर्मंत्रैः प्रत्येकम् ॥

अथास्य नाम करोति वेदोऽसीति तदस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति ॥२६॥

अथास्य नामधेयं करोति वेदोऽसीति। तदस्य तद्गुह्यं नाम भवति वेद इति ॥

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः। येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥२७॥

अथैनं मात्रे प्रदाय स्वांकस्थं स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तन इत्यादिमंत्रेण ॥

अथास्य मातरमभिमंत्रयते । इलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत् । सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतोऽकरदिति । तं वा एतमाहुरतिपिता बताभूरतिपितामहो बताभूः परमां बत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥२८॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

अथास्य मातरमभिमंत्रयते इलाऽसीत्यनेन । तं वा एतमाहुरिति—अनेन विधिना जातः पुत्रः पितरं पितामहं चातिशेते इति श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन परमां निष्ठां प्रापदित्येवं स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यस्य चैवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायते, स चैवं स्तुत्यो भवतीत्यध्याहार्यम् ॥ ६.४.—

अथ वंशः । पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रादौपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात्कौशिकीपुत्र आलंबीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्र काण्वीपुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥१॥

आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रादार्तभागीपुत्रः शौंगीपुत्राच्छौंगीपुत्रः सांकृतीपुत्रात्सांकृतीपुत्र आलंबायनीपुत्रादालंबायनीपुत्र आलंबीपुत्रादालंबीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो मांडूकायनीपुत्रान्मांडूकायनीपुत्रो मांडूकीपुत्रान्मांडूकीपुत्रः शांडलीपुत्राच्छांडलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौंचिकीपुत्राभ्यां क्रौंचिकीपुत्रौ वैदभृतीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रादासुरिवासिनः प्राश्नीपुत्र आसुरायणादासुरायण आसुरेरासुरिः ॥२॥

याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उद्दालकादुद्दालकोऽरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावान्बाध्योगोऽसिताद्वार्षगणादसितो वार्षगणो हरितात्कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः कश्यपो नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागंभिण्या अंभि-

ण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥३॥

समानमा सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रो मांडूकायनेर्मांडूकायनिर्मांडव्यान्मांडव्यः कौत्सात्कौत्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणः शांडिल्याच्छांडिल्यो वात्स्याद्वात्स्यः कुश्रेः कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तंबायनाद्यज्ञवचा राजस्तंबायनस्तुरात्कावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥

इति वाजसनेयके बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥

अथेदानीं समस्तप्रवचनवंशः । स्त्रीप्राधान्यात् । गुणवान्पुत्रो भवतीति प्रस्तुतम् । अतः स्त्रीविशेषणेनैव पुत्रविशेषणादाचार्यपरंपरा कीर्त्यते । तानीमानि शुक्लानीत्यव्यामिश्राणि ब्राह्मणेन । अथवा यानीमानि यजूंषि तानि शुद्धानीत्येतत् । प्रजापतिमारभ्य यावत्पौतिमाषीपुत्रः, तावदधोमुखो नियताचार्यपूर्वक्रमो वंशः समानमा सांजीवीपुत्रात् । ब्रह्मणः प्रवचनाख्यस्य । तच्चैतद्ब्रह्म प्रजापतिप्रबंधपरंपरयाऽऽगत्य अस्मास्वनेकधा विप्रसृतमनाद्यनंतं स्वयंभु ब्रह्म नित्यम् । तस्मै ब्रह्मणे नमः । नमस्तदनुवर्तिभ्यो गुरुभ्यः ॥ ६.५.—

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्य-
पादशिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकोप-
निषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

उपनिषद्भाष्ये प्रमाणतया उदाहृतानां श्रुतिस्मृतीत्यादि वाक्यानां वर्णानुक्रमः ।

संक्षेपस्पष्टीकरणम् ।

ईश.–ईशावास्योपनिषत् ।

ऋ.–ऋग्वेदः ।

ऐ.–ऐतरेयोपनिषत् ।

ऐ. आ.–ऐतरेयारण्यकम् ।

कठ.–कठोपनिषत् ।

के., केन.–केनोपनिषत् ।

कौ., कौ. ब्रा.–कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत् ।

गा.–भगवद्गीता ।

छां.–छांदोग्योपनिषत् ।

जाबा.–जाबालोपनिषत् ।

तै.–तैत्तिरीयोपनिषत् ।

तै. ब्रा.–तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

नारा.–नारायणोपनिषत् ।

प्र. प्रश्न.–प्रश्नोपनिषत् ।

बृ.–बृहदारण्यकोपनिषत् ।

ब्रह्मबिंदु.–ब्रह्मबिंदूपनिषत् ।

मनु.–मनुस्मृतिः ।

मभा.–महाभारतम् ।

मां. का.–मांडूक्यकारिकाः ।

मुं.–मुंडकोपनिषत् ।

श. ब्रा.–शतपथब्राह्मणम् ।

श्वे. श्वेताश्वतरोपनिषत् ।